

శ్రీ: 1000 1000 1000
మహాకవి శ్రీ భారవి ప్రణీతం
శ్రీ రాతా ర్జునీయమ్

మల్లినాథకృతయా ఘంటాపథాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా,
తథా శ్రీపాద వేంకటరమణదైవజ్ఞశర్తా విరచిత
యాంధ్రవ్యాఖ్యయా చ సహితం

36
No

1000. 21

1000. 21

చెన్న పు ర్యామ్
రామస్వామిశాస్త్రిలుఅండ్ సన్స్

ఇత్యేతైః, ప్రకటితమ్.

1938.

All Rights Reserved.

Printed by
V. VENKATESWARA SASTRULU
of V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS
AT THE 'VAVILLA' PRESS,
Madras.—1938.

శ్రీః
మహాకవి శ్రీభారవిప్రణీతం
కి రా తా ఝ నీ య మ్

మల్లినాథకృతయూ ఘంటాపథాఖ్యాయా వ్యాఖ్యాయా,
తథా శ్రీపాద వేంకటరమణదైవజ్ఞశర్మణా విరచిత
యాంధ్రవ్యాఖ్యాయా చ సహితం.

ప్రథమసర్గ ప్రారంభః.

వ్యా ఖ్యా న పీ ఠి కా.

శ్లో. అర్థాంగీకృతదాంపత్యమపి గాఢానురాగి యత్, పితృభ్యాం జగత్ సృష్టే కన్తే చి
న్తహసే నమః. ౧. ఆలంబే జగదాలంబం హేరంబచరణాంబుజం, శుష్యంతి యద్రజ
స్పృశ్యాత్సద్యః ప్రత్యూహవార్ధయః. ౨. తద్దివ్యమవ్యయం ధామ సారస్వతముపా
స్తహే, యత్ప్రసాదాత్ప్రళీయంతే మోహాంధతమసశ్చటాః. ౩. వాణీం కాణభుజీమజీ
గణదవాసాసీచ్ఛ వైయాసకీ మంతస్తంత్రమరంస్త పన్నగగవీగుంభేషు చాజాగరీత్,
వాచామాచకలద్రహస్యమఖిలం యచ్ఛాక్షపాదస్ఫురాం లోకేఽభూద్యదుపజ్ఞ మేవ
విదుషాం సౌజన్యజన్యం యశః. ౪. మల్లినాథకవిస్సోఽయం మందాత్మానుజిఘృతాయా,
తత్కిరాతాఝనీయాఖ్యం కావ్యం వ్యాఖ్యాతుమిచ్ఛతి. ౫. నారికేళఫలసమ్మితం వచో
భారవే స్సపది తద్విభజ్యతే, స్వాదయంతు రసగర్భనిర్భరం సారమస్య రసికా యథే
ప్సితం. ౬. నానానిబంధవిషమైకపదైర్నితాంతం సాశంకచంక్రమణఖిన్నధియా
మశంకం, కర్తుం ప్రవేశమిహ భారవికావ్యబంధే ఘంటాపథం కమపి నూతనమాత
నిష్యే. ౭. ఇహాన్వయముఖేనైవ సర్వం వ్యాఖ్యాయతే మయా, నామూలం లిఖ్యతే
కించిన్నానపేక్షితముచ్యతే. ౮.

అథ తత్రభవాత్ భారవినామా కవిః. 'కావ్యం యశసేఽర్థకృతే వ్యవహా
శివేతరక్షతయే, సద్యః పరనిర్వృతయే కాంతాసమ్మితతయోపదేశయుజే' ఇ
రికవచనప్రామాణ్యాత్కావ్యస్యానేకశ్రేయస్సాధనతాం, 'కావా
దితి నిషేధశాస్త్రస్యాసత్కావ్యవిషయతాం చ పశ్యత్

మహాకావ్యం చిక్కిర్చిక్కిర్చి తార్థావిఘ్న పరిసమాప్తిసంప్రదాయావిచ్ఛేదలక్షణఫలసాధన
త్వాత్ - 'అశీర్షమస్మి'యావస్తునిర్దేశో వాపి తస్తుఖి' మిత్యాచార్యదండివచనా
దాశీరాద్యన్యతమస్య ప్రబంధముఖలక్షణత్వాచ్చ వనేచరస్య యుధిష్ఠిరప్రాప్తిరూపం
వస్తు నిర్దిశన్ కథాముపక్షీపతి:—

మూ. శ్రియః కురూణామధిపస్య పాలనీం
ప్రజాసు వృత్తిం యమయుజ్క్మ వేదితుమ్,
స వర్ణిలింగీ విదితస్సమాయయా
యుధిష్ఠిరం ద్వైతవనే వనేచరః.

టీక. కురూణాం = కురుదేశములకు, అధిపస్య = ప్రభువగు దుర్యోధనుని
యొక్క, శ్రియః = రాజ్యలక్ష్మికి, పాలనీం = పరిపాలించునట్టి, ప్రజాసు = ప్రజల
యందలి, వృత్తిం = వ్యాపారమును, వేదితుం = తెలిసికొనుటకు, యం = ఏవనేచరుని,
అయుజ్క్మ = నియోగించెనో, వర్ణిలింగీ - వర్ణి = బ్రహ్మచారియొక్క, లింగీ = చిహ్నము
కలిగినట్టి, సః = ఆ, వనేచరః = వనేచరుడు, విదితః = పరవృత్తాంతమును తెలిసికొనిన
వాడై, ద్వైతవనే = ద్వైతవనమందు, స్థితం = ఉన్నట్టి, యుధిష్ఠిరం = ధర్మరాజును
గూర్చి, సమాయయా = వచ్చెను.

తాత్పర్యము. కౌరవులచే మాయజూదమున నోడింపఁబడిన ధర్మరాజు ద్వైత
వనముననుండి దుర్యోధనునిపరిపాలనావిధానమును తెలిసికొనుటకై యొక వనేచరుని
బంప నాతఁడు బ్రహ్మచారివేషమును దాల్చి కురుదేశంబునకుఁ జని దుర్యోధనునిపరి
పాలనావిధానమును తెలిసికొని యావృత్తాంతమంతయుఁ దెలుపుటకు ధర్మరాజుకడకు
వచ్చెను.

శబ్దాదులు.—శ్రియః - శ్రియోః-శ్రియాం, శ్రీశబ్దఈకారాంతస్త్రిలింగప్రత్యయే
వచనాంతః. కురువః-కురూన్ - కురుభిః-కురుభ్యః-కురుభ్యః - కురూణాం-కురుషు, కురుశబ్ద
ఉకారాంతఃపులింగో నిత్యబహువచనాంతః. అధిపస్య-అధిపయోః-అధిపానాం, అధిపశబ్ద
అకారాంతఃపులింగప్రత్యయేకవచనాంతః. పాల్య తేనయేతి పాలనీ, తాం, పాలనీం, పాలనీం-
పాలన్యో-పాలనీః, పాలనీశబ్దఈకారాంతస్త్రిలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రజాయాం,
ప్రజయోః-ప్రజాసు, ప్రజాశబ్ద అకారాంతస్త్రిలింగస్సప్తమీబహువచనాంతః. వృత్తిం-
వృత్తీ-వృత్తీః, వృత్తిశబ్దఇకారాంతస్త్రిలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. యం-యా-యాన్,
యచ్ఛబ్దో దకారాంతఃపులింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. అయుజ్క్మ - అయుజ్ఞాతాం -
అయుజ్ఞత, యుజిర్-యోగ ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లఙ్కాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచ

నాంతః. వేదితుం-తుమున్ప్రత్యయాస్తావ్యయం. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. వర్ణోఽస్యాస్తీతి వర్ణీ, వర్ణినో లింగమస్యాస్తీతి వర్ణలింగీ, వర్ణలింగీ - వర్ణలింగినా - వర్ణలింగినః, వర్ణలింగేశబ్దో నకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. విదితమస్యాస్తీతి విదితః, విదితః-విదితౌ-విదితాః, విదితశబ్దఅకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సమాయయా - సమాయయతుః - సమాయయః, సమ్-ఆజ్-పూర్వకాత్ యా-ప్రావణ ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లిట్పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. యుధిస్థిరః యుధిష్ఠిరః, తం, యుధిష్ఠిరం-యుధిష్ఠిరౌ-యుధిష్ఠిరాన్, యుధిష్ఠిరశబ్దఅకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ద్వే ఇతే యస్తాత్ద్వితీయతం-ద్వితమేవ ద్వైతం - దైతఞ్చ తద్వనఞ్చ ద్వైతవనం-తస్మిన్, ద్వైతవనే - ద్వైతవనయాః-ద్వైతవనేషు, ద్వైతవనశబ్ద అకారాంతనపుంసకలింగస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. వనే చరతీతి వనేచరః, వనేచరః-వనేచరా-వనేచరాః, వనేచరశబ్దఅకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. శ్రియ ఇతి. ఆదితః శ్రీశబ్దప్రయోగాద్వర్ణగణాదిశుద్ధిర్నాత్రాతీవోపయుజ్యతే. తదుక్తం-శ్లో. 'దేవతావాచకాశ్శబ్దాయే చ భద్రాదివాచకాః, తే సర్వే నైవ నింద్యాస్సుర్నిపితో గణతోఽపివేతి. కురూణాం నివాసాః కురవః జనపదవిశేషాః * 'తస్య నివాస' ఇత్యణోజనపదే లుప్, తేషామధిపస్య సంబంధినీం. శేషే షష్ఠీ. శ్రియః రాజలక్ష్మ్యః * 'కర్తృకర్తృణోః కృతీ'తి కర్తృణి షష్ఠీ. పాల్యతే అనయేతి పాలనీ తాం. ప్రతిష్ఠాపికా మిత్యర్థః. ప్రజానురాగమూలత్వాత్సంపద ఇతి భావః.* 'కరణాధికరణయో'శ్చేతి సూత్రేణాత్రకరణే ల్యుట్- 'టిడ్డాణ' ఇతి త్యాదినా జీవ్. ప్రజాసు జనేషు విషయే. ని. 'ప్రజాస్యాత్సంతతో జన' ఇత్యమరః. వృత్తిం వ్యవహారం వేదితుం జ్ఞాతుం యం వనేచరం అయుక్తునియుక్తవాన్, వర్ణః. శ్లో. 'స్వరణం కీర్తనం కేళిః ప్రేక్షణం గుహ్యభాషణం, సంకల్పాఽధ్యవసాయశ్చ క్రియానిర్వృతిరేవచ. ఏతన్వైధునమష్టాంగం ప్రపదంతి మనీషిణః, విపరీతం బ్రహ్మచర్యమేతదేవాప్తలక్షణ' మిత్యుక్తాప్తవిధమైధునాభావరూపా ప్రశస్తిః - వర్ణోఽస్యాస్తీతి వర్ణీ బ్రహ్మచారి. * 'వర్ణాద్బ్రహ్మచారిణీ'తిణినిప్రత్యయః. తస్య లింగం చిహ్నమస్యాస్తీతి వర్ణలింగీ బ్రహ్మచారివేషవానిత్యర్థః. సః నియుక్తః. వనే చరతీతి వనేచరః కిరాతః. ని. 'భేదాః కిరాతశబరపులిందా మ్లేచ్ఛజాతయ' ఇత్యమరః. * 'చరేష్ట' ఇతి టప్రత్యయః. 'తత్పురుషే కృతిబహుళ' మిత్యలుక్. విదితం వేదనమస్యాస్తీతి విదితః. పరవృత్తాంతజ్ఞానవానిత్యర్థః. 'అర్కఆదిభ్యోచ్' ఇత్యచ్చప్రత్యయః. అథవా కర్తరి కర్తృధర్తోపచారాద్విదితవృత్తాంతో విదిత ఇత్యుచ్యతే - ఉభయత్రాపి. పీతా గావః, భుక్తా బ్రాహ్మణాః, విభక్తా భ్రాతరః, ఇత్యాదివత్సాధుత్వం-న తు కర్తృక్తః. సకర్తృకేభ్యస్తస్య విధానాభావాత్. అతఏవ భాష్యకారః - అకారో మత్స్వర్ధీయః, విభక్తమేషామస్తీతి విభక్తాః, పీతమేషామస్తీతి పీతాః, భుక్తమేషామస్తీతిభుక్తా ఇతి. అథవా ఉత్తరపదలోపోఽత్ర ద్రష్టవ్యః.

విభక్తధనా విభక్తాః, పీతోదకాః పీతాః, భుక్తాన్నా భుక్తాః ఇతి. అత్ర లోపశబ్దార్థ మాహ కైయటః—“గమ్యార్థస్యప్రయోగఏవ లోపాఽభిమతః. ‘విభక్తాభ్రాతర’ ఇత్యత్ర చ ధనస్య యద్విభక్తత్వం తద్భ్రాతృమాపచర్యతే, ‘పీతా గావ’ ఇత్యత్రాప్యదకస్య పీతత్వం గోష్వా రోప్యతే, ‘భుక్తా బ్రహ్మణా’ ఇత్యత్ర అన్నస్య భుక్తత్వం బ్రహ్మణేమాపచర్యత” ఇతి. తద్వ దత్రాపి వృత్తిగతం విదితత్వం వేదితరి వనేచరే ఉపచర్యతే. ఏతేన—‘వనాయ పీతప్రతి బద్ధవత్సాం’, ‘పాతుం న ప్రథమం వ్యవస్యతి జలం యుష్మాస్వపీతేషు యా’—ఇత్యేవమాద యో వ్యాఖ్యాతాః. అథవా విదితః విదితవాన్. సకర్త కాదప్యవివక్షితే కర్తృణి కర్తృక్తః. ‘ఆశితః కర్తా’ ఇత్యాదౌ యథా-యథాహుః. శ్లో. ‘ధాతోరర్థాంతరే వృత్తేర్ధాత్వరేనోప సంగ్రహాత్, ప్రసిద్ధే రవివక్షాతః కర్తృణోఽకర్తృకా క్రియే’తి ప్రతీహారాదినా జ్ఞాపిత ఇతివా. ద్వైతవనే ద్వైతాభ్యే తపోవనే. యద్వా ద్వే ఇతే గతే యస్తాత్తత్ ద్విశం ద్వితమేవ ద్వైతం తచ్చ తద్వనం చ తస్మిన్. శోక మోహరహితే ఇత్యర్థః. స్థితమితి శేషః. యుధి రణే స్థిరం యుధిష్ఠిరం ధర్మ రాజుః * ‘హలదంతాత్సప్తమ్యాస్సంజ్ఞాయా’మిత్యలుక్. ‘గవియుధిభ్యాం స్థిర’ ఇతి షత్వం. సమాయయా సంప్రాప్తః. అత్ర వనే వనేచర ఇతి ద్వయోః స్వరవ్యంజనసముదాయయోరేకదైవావృత్త్యా వృత్త్యనుప్రాసో నామాలంకారః. అస్మిన్ సర్గే వంశస్థవృత్తం. తల్లక్షణం తు—శ్లో. ‘జతౌ తు వంశస్థముదీరితం జరా’వీతి.

అవ. సంప్రతి తత్కాలోచితమాదర్శయన్ తస్య వనేచరస్య గుణసంపన్నత్వ మాహః—(‘తతః కిమిష్యత ఆహే’తి కేషుచిత్పుస్తకేషు)

మూ. కృతప్రణామస్య మహీం మహీభుజే
జితాం సపత్నేన నివేదయిష్యతః,
న వివ్యధే తస్య మనో న హి ప్రియం
ప్రవక్తుమిచ్ఛంతి మృషా హితైషిణః.

౨

టీక. కృతప్రణామస్య-కృత = చేయఁబడిన, ప్రణామస్య = నమస్కారముకలిగి నట్టియు, సపత్నేన = శత్రువగుదుర్యోధనునిచే, జితాం = స్వాధీనముచేసికొనఁబడిన, మహీం = భూమిని, మహీభుజే = ధర్మరాజుకొఱకు, నివేదయిష్యతః = తెలుపఁగలిగిన, తస్య = ఆవనేచరునియొక్క, మనః=మనస్సు, న వివ్యధే = చలంపలేదు, హితైషిణః= (స్వామి) హితమునుగోరెడువారు, మృషా = అసత్యమగు, ప్రియం = ప్రియమును, ప్రవక్తుం=పలుకుటకు, నేచ్ఛంతిహి = ఇచ్ఛయింపరుకదా!

తాత్పర్యము. వనచరుఁడు ధర్మరాజునకు నమస్కరించి ఓమహారాజా! శత్రు వగుదుర్యోధనుఁడు భూమినంతను స్వాయత్తముఁజేసికొని ప్రజానురంజకముగా రాజ్యము

చేయుచున్నాఁడు. ప్రజలందఱు నాతనినే రాజుగాఁ గోరుకొనునటుల బహున్యాయముగాఁ బరిపాలనచేయుచున్నాఁడు. ప్రజలు మీస్తరణఁ జేయకుండునటుల వారికోరికల నన్నిటిని నెఱవేర్చుచున్నాఁడు. కావునఁ బ్రజలందఱు నతనియందు దృఢభక్తికలిగి వర్తించుచున్నారు. అనిచెప్పట ప్రభువున కప్రియమగునని తెలిసియుండియు స్వామి హితైషియగుటచే నెంతమాత్రము భయమునుపొందలేదు. స్వామిహితమును గోరువారు ముఖప్రీతికై సత్యమగుప్రియమును బలికినచోఁ గార్యవిఘాతకులమగు మమనియు నందుచే స్వామిద్రోహులమగుదుమనియు నాలోచించి ప్రభుసమక్షమున నెన్నఁడును నసత్యమగుప్రియమును బలుకరు. అప్రియమైనను సత్యమునే పలుకుదురు.

శబ్దాదులు. కృతః ప్రణామో యేన సః కృతప్రణామః, తస్య, కృతప్రణామస్య, కృతప్రణామస్య-కృతప్రణామయోః-కృతప్రణామానాం, కృతప్రణామశబ్దాకారాంతః పులింగష్ట్యైకవచనాంతః. మహీం-మహ్యా-మహీః, మహీశబ్దాకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. మహీం భున క్తీతి మహీభుక్, తస్యై, మహీభుజే, మహీభుజే-మహీభుగ్భ్యం-మహీభుగ్భ్యః, మహీభుక్చబ్దో జకారాంతః పులింగశ్చతుర్థ్యైకవచనాంతః. జితాం-జితే - జితాః, జితాశబ్దాకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. సపత్నేన - సపత్నాభ్యాం-సపత్నైః, సపత్నశబ్దాకారాంతః పులింగస్త్రీయైకవచనాంతః. నివేదయిష్యతః - నివేదయిష్యతోః-నివేదయిష్యతాం, నివేదయిష్యచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పులింగష్ట్యైకవచనాంతః. న-అవ్యయం. వివ్యధే-వివ్యధాతే-వివ్యధిరే, వ్యధ-భయచలనయోరిత్యస్తాధాతోః కర్తరిలిడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. తస్య-తయోః-తేషాం, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పులింగష్ట్యైకవచనాంతః. మనః-మనసీ - మనాంసి, మనశ్శబ్దస్సకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. న-అవ్యయం. హి-అవ్యయం. ప్రియం-ప్రియా-ప్రియాన్, ప్రియశబ్దాకారాంతః పులింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రవక్తుం-తుమున్ప్రత్యయాంతావ్యయం. ఇచ్ఛతి-ఇచ్ఛతః-ఇచ్ఛన్తి, ఇషు-ఇచ్ఛాయామిత్యస్తాధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. మృషా-అవ్యయం. హితమిచ్ఛన్తితి హితైషిణః, హితైషీ - హితైషిణౌ-హితైషిణః, హితైషిణౌశబ్దో నకారాంతఃపులింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యా. కృతప్రణామస్యేతి. కృతప్రణామస్య తత్కాలోచితత్వాత్కృతనమస్కారస్య. సపత్నేన రిపుణా దుర్యోధనేన. ని. 'రిపౌ వై రిసపత్నా రిద్విషద్దే వ్విషణదుర్హృద' ఇత్యమరః. జితాం స్వాయతీకృతాం మహీం భూమిం - మహీభుజే యుధిష్ఠిరాయ - క్రియాగ్రహణాత్సంప్రదానత్వం. నివేదయిష్యతో జ్ఞాపయిష్యతః. - 'లృటస్సద్వే'తి శతృప్రత్యయః. తస్య వనేచరస్య మనో న వివ్యధే. కథమిదృగప్రియం

రాజ్ఞే విజ్ఞాపయామితి మనో న చచాలేత్యర్థః. * 'వ్యధభయచలనయో'రితి ధాతోర్నిట. ఉక్తమర్థమర్థాంతరన్యాసేన సమర్థయతే—నహీతి. హి యస్తాత్. హితమిచ్ఛంతీతి హితైషిణః స్వామిహితార్థినః పురుషాః మృషా మిథ్యాభూతం ప్రియం ప్రవక్తుం నేచ్ఛంతి, అన్యథా కార్యవిఘాతకతయా స్వామిద్రోహిణస్సృరితి భావః. 'అమాధ్య మమాద్య మమృషాభాషిత్యమభ్యాహకత్వం చేతి చారగుణా' ఇతి నీతివాక్యామృతే.

అవ. తథాపి ప్రియార్హే రాజ్ఞి కథం నిష్ఠురోక్తి రిత్యాశంక్య స్వామ్యనుజ్ఞయా న దూష్యతీత్యాశయేనాహః—

మూ. ద్విషాం విఘాతాయ విధాతుమిచ్ఛతో
రహస్యనుజ్ఞామధిగమ్య భూభృతః,
స సౌష్ఠవౌదార్యవిశేషశాలినీం
వినిశ్చితార్థామితి వాచమాదదే.

3

టీక. రహసి = ఏకాంతమునందు, సః = ఆవనచరుడు, ద్విషాం = శత్రువుల యొక్క(ను), విఘాతాయ = చంపుటకొఱకు, విధాతుం = వ్యాపారముచేయుటకొఱకు, ఇచ్ఛతః = ఇచ్ఛయించుచున్న, భూభృతః = రాజైన ధర్మరాజుయొక్క, అనుజ్ఞాం = ఆజ్ఞను, అధిగమ్య = పొంది, సౌష్ఠవౌదార్యవిశేషశాలినీం - సౌష్ఠవ = శబ్దసాధుత్వము యొక్క, ఔదార్య = అర్థసంపత్తియొక్కయు, విశేష = విశేషముచే, శాలినీం = ప్రకాశించుచున్నట్టియు, వినిశ్చితార్థాం-వినిశ్చిత = నిర్ణీతమైన, అర్థాం = అర్థముకలిగినట్టియు, ఇతి = ఈచెప్పఁబోవు, వాచం = శబ్దమును, ఆదదే = స్వీకరించెను.

తాత్పర్యము. రహస్యప్రదేశమునఁ గూర్చుండి శత్రుసంహారము చేయుటెట్లని యాలోచించుచున్న ధర్మరాజునకు నమస్కరించి 'ఓమహారాజా ! శ్రీవారియనుజ్ఞ యైనచో నాకుఁ దెలిసినంతమట్టు ప్రభువులకు విన్నవించుకొనెద నన నాధర్మరాజు నట్లే కానిమ్మని యనుజ్ఞనొసంగ నావనచరుడు అర్థసంపత్తికలిగి వినుట కింపగునుశబ్దంబులతో నిశ్చితార్థమగునటులఁ జెప్పట కుపక్రమించెను.

శబ్దాదులు. ద్విషః-ద్విషోః-ద్విషాం, ద్విట్పుబ్దష్టకారాంతః పుంలింగష్టప్రీబహువచ నాంతః. విఘాతాయ-విఘాతాభ్యాం-విఘాతేభ్యః, విఘాతశబ్దాకారాంతః పుంలింగశ్చతు ర్ద్యేకవచనాంతః. విధాతుం-తుమున్ప్రత్యయాస్తావ్యయం. ఇచ్ఛతః-ఇచ్ఛతోః-ఇచ్ఛతాం, ఇచ్ఛచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలింగష్టప్రేకవచనాంతః. రహసి-రహసోః-రహస్సు, రహశ్శబ్ద స్సకారాంతసంసకలింగస్సప్తమ్యేకవచనాంతః. అనుజ్ఞాం-అనుజ్ఞే - అనుజ్ఞాః, అనుజ్ఞాశబ్దాకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. అధిగమ్య-ల్యప్ప్రత్యయాస్తావ్యయం. భువం బిధర్మీతి భూభృత్, తస్య, భూభృతః, భూభృతః-భూభృతోః-భూభృతాం, భూభృచ్ఛబ్ద

స్తకారాంతఃపుంలిజ్జష్ట్యైకవచనాంతః. సః-తా-తే, తచ్ఛబ్దోదకారాంతః పుంలిజ్జః ప్రథమైకవచనాంతః. సుష్టుభావః-సౌష్ఠవం, ఉదారస్య భావః ఔదార్యం, సౌష్ఠవఞ్చౌదార్యఞ్చ సౌష్ఠవదార్యే, సౌష్ఠవదార్యయోర్విశేషః, సౌష్ఠవదార్యవిశేషః, సౌష్ఠవదార్యవిశేషేణ శాలతఇతి సౌష్ఠవదార్యవిశేషశాలినీ, తాం, శాలినీం-శాలిన్యా-శాలినీః, సౌష్ఠవదార్యవిశేషశాలినీశబ్దఈకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. వినిశ్చితోఽర్థః యస్యాస్యా వినిశ్చితార్థా, తాం, వినిశ్చితార్థాం, వినిశ్చితార్థాం - వినిశ్చితార్థే-వినిశ్చితార్థాః, వినిశ్చితార్థాశబ్దఆకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇతి - అవ్యయం. వాచం - వాచా - వాచః, వాచ్ఛబ్దఞ్చకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆదదే-ఆదదాతే - ఆదదిరే, ఆదౌపూర్వకాత్ దాఞ్-దాన ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లిడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యా. ద్విషామితి. రహసి ఏకాంతే సః వనేచరః ద్విషాం శత్రుణాం. కర్తణి షష్ఠీ. విఘాతాయ. ద్విషో విహంతుమిత్యర్థః. * 'తుమర్థాచ్చ భావవచనా'దితి చతుర్థి. 'భావవచనా'చ్చేతి తుమర్థే ఘ౞ప్రత్యయః. అత్ర తాదర్థ్యే చతుర్థ్యామపి న దోషః. తథాపి ప్రయోగవైచిత్ర్యవిశేషస్యాప్యలంకారత్వాదేవం వ్యాచక్షతే. విధాతుం వ్యాపారం కర్తుం ఇచ్ఛతః. * 'సమానకర్తృకేషు తుమున్' ద్విషో హంతు ముద్యుంజానస్యేత్యర్థః. అత ఏవ భూభృతో యుధిష్ఠిరస్య అనుజ్ఞాం అధిగమ్య ప్రాప్య. సుష్టుభావసౌష్ఠవం శబ్దసాధుత్వం. సుష్టుశబ్దాదవ్యయాదుద్ధాత్రాదిద్వాదఞ్ ప్రత్యయః. ఉదారస్య భావః ఔదార్యం అర్థసంపత్తిః తయోర్ద్వంద్వః సౌష్ఠవదార్యే. అత్ర దార్యశబ్దస్య అజాద్యజంతత్వేఽపి - 'లక్షణహేతోఽవ్యో క్రియాయా' ఇత్యత్రాలాప్తరస్యాపి హేతుశబ్దస్య పూర్వనిపాతమకుర్వతా సూత్రకృతేన పూర్వనిపాతశాస్త్రస్యానిత్యత్వజ్ఞాపనా న్న పూర్వనిపాతః. ఉక్తం చ కాశికాయాం—'అయమేవ లక్షణహేతోఽరితి నిర్దేశః పూర్వనిపాతవ్యభిచారిచిహ్న'మితి. తే ఏవ విశేషస్తయోర్వా విశేషః తేన శాలతే శోభత ఇతి సౌష్ఠవదార్యవిశేషశాలినీ తాం. తాచ్ఛిల్యేణినిః. వినిశ్చితార్థాం విశేషతః ప్రమాణతః నిర్ణీతార్థాం ఇతి వక్ష్యమాణరూపాం వాచం ఆదదే స్వీకృతవాక్. పత్తుముపచక్రమ ఇత్యర్థః.

అవ. ప్రథమం తావదప్రియనివేదకమాత్తానం ప్రత్యక్షోభం యాచలేః—

మూ. క్రియాసు యుక్తైర్నృప! చారచక్షుషో
న వంచనీయాః ప్రభవోఽనుజీవిభిః,
అతోఽర్హసి క్షంతుమసాధు సాధు వా
హితం మనోహారి చ దుర్లభం వచః.

టీక. హేనృప = ఓరాజా, క్రియాసు = కృత్యవస్తువులయందు, యుక్తైః = నియోగింపఁబడిన, అనుజీవిభిః = భృత్యులచేత, చారచక్షుషః-చార=చారులే, చక్షుషః= నేత్రములుగాఁగలిగినట్టి, ప్రభవః = నిగ్రహానుగ్రహసమర్థులగు ప్రభువులు, న వశ్చ నీయాః = వంచించఁదగరు, అశః = అందువలన, ఆసాధు = అప్రియమైనవైనను, సాధునా = ప్రియమైనవైనను, మదుక్తం-మత్ = నాచే, ఉక్తం = పలుకఁబడినవాక్యమును, త్నంతం = సహించుటకు, అర్హాసి = తగుదువు. హితం = ఇష్టమైనట్టియు, మనోహరం = ప్రియమైనట్టియు, వచః = వాక్యము, దుర్లభం = దుర్లభమైనది.

తాత్పర్యము. ఓరాజా! రాజకార్యములయందు నియుక్తులగు భృత్యులకు శత్రురాజులయభివృద్ధినిగూర్చి చెప్పటవలనఁ బ్రభువుల కాగ్రహము కలిగి తమకుఁ గష్టపరంపరలు సంభవించు నేమోయని భీతిల్లి ప్రభువులయనుగ్రహమును సంపాదించుటకై యథార్థస్థితిని మఱుగుపఱచి యసత్యవృత్తాంతమును జెప్పి ప్రభువులను మోసగించుట తగదు. చారులచే నివేదింపఁబడిన శత్రురాజులవృత్తాంతము లప్రియములైనను బ్రియములైనను విని చారులను మందలించక వారిని తమించుట ప్రభువులకు యుక్తమైనది. లోకమున హితమైనట్టియుఁ బ్రియమైనట్టియు వాక్యము దుర్లభము. కాఁబట్టి నావాక్యము లప్రియములైనను హితములగుటంజేసి తమించి నాయందు దయార్థి హృదయులై యుండవలసినదని ప్రభువులను ప్రార్థించుచున్నాను.

శబ్దానులు. క్రియాయాం - క్రియయోః - క్రియాసు, క్రియాశబ్దాకారాంతస్త్రీలింగస్సప్తమీబహువచనాంతః. యుక్తైః-యుక్తాభ్యాం-యుక్తైః, యుక్తశబ్దాకారాంతః పుంలింగస్త్రీతీయాబహువచనాంతః. నృనాన్పాతీతి నృపః, తస్య సమ్బుద్ధిః, హే నృప-హే నృపా, హే నృపాః, నృపశబ్దాకారాంతఃపుంలింగస్స మౌఖ్యధనప్రథమైకవచనాంతః. చరస్తీతి చారాః, చారానీవ చక్షుర్యేషాం తే చారచక్షుషః, చారచక్షుః - చారచక్షుషౌ-చారచక్షుషః, చారచక్షుశ్శబ్దస్సకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. న - అవ్యయం. వశ్చనీయః-వశ్చనీయా-వశ్చనీయాః, వశ్చనీయశబ్దాకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. ప్రభుః - ప్రభూ - ప్రభవః, ప్రభుశబ్దాకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. అనుసృత్య జీవస్తీత్యనుజీవినః, తైః, అనుజీవిభిః, అనుజీవినా-అనుజీవిభ్యాం - అనుజీవిభిః. అనుజీవిశబ్దో నకారాంతః పుంలింగస్త్రీతీయాబహువచనాంతః. అశః-తసిత్ ప్రత్యయాంతావ్యయం. అర్హాసి-అర్హాథః-అర్హాథ, అర్హ-పూజాయామిత్యస్తాధాతోః కర్తరి లట్ ఐరస్త్వేపది మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. త్నంతం-అవ్యయం. ఆసాధు-ఆసాధునీ-ఆసాధూని, ఆసాధుశబ్దాకారాంతఃపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

సాధు-సాధునీ - సాధూని, సాధుశబ్దఉకారాంతనపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. వా
అవ్యయం. హితం-హితే-హితాని, హితశబ్దఅకారాంతనపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః.
హరతీతి హరి, మనసః హరి మనోహరి, మనోహరి - మనోహరిణీ-మనోహరిణి, మనో
హరిశబ్దో నకారాంతనపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. దుర్లభం-దుర్లభే-దుర్లభాని,
దుర్లభశబ్దఅకారాంతనపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. వచః-వచసీ-వచాంసి, వచశబ్ద
స్సకారాంతనపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. క్రియాస్వితి. హేనృప! క్రియాసు కృత్యవస్తుషు యుక్తైర్ని యుక్తైః అను
జీవిభిర్భృత్యైః. చారాదిభిరిత్యర్థః. చరంతీతి చరాః తపిష చారాః. చరేః పచాద్యచ్.
అజంతాత్ప్రీక్షాదిత్వాదౌ ప్రత్యయః. తపిష చక్షుర్యేషాం తే చారచక్షుషః. తదుక్తం.—
శ్లో. 'గావః పశ్యంతి గంధేన వేదైః పశ్యంతి పండితాః, చారైః పశ్యంతి రాజాన
శ్చక్షుర్భృమితరే జనా' ఇతి, 'స్వపరమండలకార్యావలోకనే చారాశ్చక్షూంషి క్షీతి
పాలకానా'మితి నీతివాక్యామృతే. ప్రథమః నిగ్రహానుగ్రహసమర్థాః స్వామినః న పంచ
నీయాః న ప్రతారణీయాః. సత్యమేవ వక్తవ్యా ఇత్యర్థః. చారాపచారే చక్షురపచార
వద్రాజ్ఞాం పదే పదే వినిపాత ఇతి భావః. అతః అపంచనీయత్వాద్దేహ్యోః. అతిసాధు
అప్రియం సాధువా ప్రియంవా. మదుక్త మితి శేషః. క్షంతుం సోధుమర్హసి. యద్వా,
వాశబ్ద ఇవార్థే, అసాధు సాధ్వివ క్షంతుమర్హసి. కుతః? హితం పథ్యం మనోహరి మనః
ప్రియంచ వచోవాక్యం దుర్లభం దుష్ప్రపంచం. అతో మద్వచోఽపి హితత్వాదప్రియ
మపి క్షంతవ్య మిత్యర్థః.

అవ. తర్హి తూష్టింభావ ఏవ పరమిత్యాశంక్యాహః—

మూ. స కింసఖా సాధు న శాస్తీ యోఽధిపం
హితాన్న యస్సంశృణుతే స కింప్రభుః,
సదానుకూలేషు హి కుర్వతే రతిం
నృపేష్వమాత్యేషు చ సర్వసంపదః.

౫

టీక. యః=యే, సఖా = స్నేహితుఁడు, అధిపం = ప్రభువునుగూర్చి, సాధు =
హితవాక్యమును, న శాస్తీ = ఉపదేశింపఁడో, సః = ఆతఁడు, కింసఖా=కుత్సితమిత్రుఁడు,
తథా = ఆప్రకారముగా, యః = ఏప్రభువు, హితాత్ = ఆప్తునివలన, హితం = హిత
వాక్యమును, న సంశృణుతే = వినఁడో, సః=ఆప్రభువు, కింప్రభుః = కుత్సితప్రభువు,
హి = ఏలన, నృపేషు = ప్రభువులును, అమాత్యేషు చ=మంత్రులును, అనుకూలేషు
సత్సు = పరస్పరానురాగము కలవారగుచుండఁగా, సర్వసంపదః = సమస్తసంపదలు,
సదా = ఎల్లపుడు, రతిం = అనురాగమును, కుర్వతే = చేయుచున్నవి.

తాత్పర్యము. అప్రియ వాక్యములంబడికి ప్రభువుల కాగ్రహము కలిగించి తన్ముల ముగాఁ ననుకు బాధలు కలుగఁ జేసికొనుటకంటె నట్టిమాటలను బలుకకుండుటయే శ్రేయ స్కరమని కలఁచి యథార్థ వాక్యములను బలుకక ప్రభుకార్యములను ధ్వంసముచేయుట యుత్తమమిత్రలక్షణము కాదు; కాబట్టి యమాత్యాదులు ప్రభువునకు హితోపదేశము చేసితిరవలసినదేకాని యూరుకొనఁగూడదు. అట్లు హితోపదేశముచేయనిమిత్రుఁడు కుత్సితమిత్రుఁడగుచుగాని సన్నిత్రుఁడు కాఁజాలఁడు. అట్లే ప్రభువులును నాప్తులగు నమాత్యాదులహిత వాక్యములను వినవలసినదేగాని వారిహితవాక్యములను బెడచెవినిబెట్టి స్వేచ్ఛగా సంచరింపఁగూడదు. అట్లు విననిప్రభువు కుత్సితప్రభువగుచుగాని సత్ప్రభువు కాఁజాలఁడు. ప్రభువులు నమాత్యాదులును పరస్పరానురక్తులై యుండునెడల నాప్రభువును సంపదలు విడువవు. ఒకరినొకరు ప్రేమింపకయుండునెడల నాప్రభువును సంపదలు విడుచును. కాబట్టి హితవాక్యము లప్రియములైనను బ్రభువుతోఁ జెప్పవలసినదే. ప్రభువు లప్రియములైనను హితవాక్యములను వినితీరవలసినదే.

శబ్దాదులు. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతఃకుత్సిత సృఖా కింసఖా, కింసఖా-కింసఖాయా-కింసఖాయః, కింసఖాశబ్దఇకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సాధు-సాధునీ-సాధూని, సాధుశబ్ద ఉకారాంతఃపుంసకలిజ్ఞో ద్వితీయైక వచనాంతః. న-అవ్యయం, శాస్తి-శిష్టః-శాసతి, శాను-అనుశిష్టావిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మై పది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. యః-యా-యే, యచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అధిపం-అధిపా-అధిపాః, అధిపశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. హితాత్-హితాభ్యాం-హితేభ్యః, హితశబ్ద అకారాంతఃపుంలింగః పఞ్చమ్యైకవచనాంతః. న-అవ్యయం. యః-యా-యే, యచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సంశృణుతే-సంశృణ్వతే-సంశృణ్వతే, సంశృణ్వకాత్ శ్రుశ్రవణ ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. కుత్సితః ప్రభుః కిమ్ప్రభుః, కిమ్ప్రభుః-కిమ్ప్రభూ-కిమ్ప్రభవః, కిమ్ప్రభుశబ్దఉకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సదా-అవ్యయం, అనుకూలే-అనుకూలయోః-అనుకూలేషు, అనుకూలశబ్దఅకారాంతః పుంలింగస్సప్తమిబహువచనాంతః. హి-అవ్యయం. కురుతే-కుర్వాతే-కుర్వతే, దుక్యఞ్-కరణ ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లడాత్త నేపది ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. రతిం-రతీ-రతీః, రతిశబ్దఇకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. నృనాన్పతీతి నృపః, తస్మిన్నృపే-నృపయోః-నృపేషు, నృపశబ్ద అకారాంతః పుంలింగస్సప్తమిబహువచనాంతః. అమా సహ భవన్తీత్యమాత్యాః, తేషు, అమాత్యే-అమాత్యయోః-అమాత్యేషు, అమాత్యశబ్దఅకారాంతః పుంలింగస్సప్తమిబహువచ

నాంతః. చ-అవ్యయం, సర్వాశ్చ తాస్యమృదశ్చ సర్వసమృదః, సర్వసమృత్ - సర్వ
సమృదౌ - సర్వసమృదః, సర్వసమృచ్ఛబ్ధో దకారాంతస్త్రీలిङ्గః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యా. స ఇతి. యః సఖా సుహృత్ అమాత్యాదిః అధిపం స్వామినం ప్రతి
సాధు హితవాక్యం న శాస్తి నోపదిశతి. * 'బ్రుశానీ' త్యాదినా శాసేద్దహది త్యాద్దివికర్త
కత్వం. సః హితానుపదేష్టా. పురుషః కుత్సితః సఖా కింసఖా. దుర్తంత్రీత్యర్థః. * 'శేష
మితి' ఇతి సమాసాంతప్రతిషేధః. తథా యః ప్రభుః నిగ్రహానుగ్రహసమర్థః స్వామీహితా
దాప్తజనాత్ హితోపదేష్టుస్సకాశాత్ * 'అభ్యాతోపయోగ' ఇత్యపాదానత్వాత్పంచ
మీ. న సంశృణుతే న శృణోతి. హితమితి శేషః. * 'స మోగమ్యుచ్ఛీ' త్యాదినా సంపూ
ర్వాచ్ఛృణోతే రకర్త కాదాత్త నేపదం, అకర్త కత్వం వై వక్షీకం. స హితమశ్రోతాప్రభుః
కుత్సితస్వామీ పూర్వవత్సమాసః. సర్వథా సచివేన వక్తవ్యం శ్రోతవ్యం చ స్వామినా.
ఏవం చ రాజమంత్రిణోరైకమత్యం స్యాదిత్యర్థః. ఐకమత్యస్య ఫలమాహః—సదేతి. హి
యస్తాత్ నృపేషు స్వామిషు. అమా సహ భవా అమాత్యాః తేషు చ. * 'అవ్యయా
త్త్వీప్'. అనుకూలేషు పరస్పరానురక్తేషు శత్రు సర్వాస్సంపదః సదా రతిం అనురాగం
కుర్వతే కుర్వంతి. న జాతు జహతీత్యర్థః. అతో మయా వక్తవ్యం త్వయా చ శ్రోతవ్య
మితి భావః. అత్ర రాజమంత్రిణోర్హితానుపదేశతదశ్రవణనిందాసామర్థ్యసిద్ధేరైకమత్య
లక్షణకారణస్య నిర్దిష్టస్య సర్వసంపత్సిద్ధిరూపకార్యేణ సమర్థనాత్కార్యేణ కారణసమ
ర్థన రూపోఽర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః. తదుక్తం.—'సామాన్యవిశేషకార్యకారణభావా
భ్యాం నిర్దిష్టప్రకృతసమర్థనమర్థాంతరన్యాస' ఇతి.

అవ. సంప్రతి స్వాహంకారం పరిహరతి:—

మూ. నిసర్గదుర్బోధమబోధవిక్లబాః

క్వ భూపతీనాం చరితం క్వ జంతవః,

తవానుభావోఽయమవేది యన్తయా

నిగూఢతత్త్వం నయవర్త విద్విషామ్.

౬

టీక. నిసర్గదుర్బోధం-నిసర్గ = స్వభావముచే, దుర్బోధం = తెలిసికొనశక్యము
కానట్టి, భూపతీనాం = రాజులయొక్క, చరితం = వ్యాపారము, క్వ=ఎక్కడ, అబోధ
విక్లబాః-అబోధ = అజ్ఞానముచే, విక్లబాః = ఉపహతులైనట్టి, జన్తవః = మాబోటి
పామరజనులు, క్వ = ఎక్కడ, తథాపి = అట్లేనను, నిగూఢతత్త్వం - నిగూఢ = కప్ప
బడిన, తత్త్వం = యాధార్థ్యముకలిగినట్టి, విద్విషాం = శత్రువులయొక్క, నయవర్త=

నీతిమార్గము, మయా = నాచేత, అవేదీతియత్ = తెలిసికొనఁబడినమాట (ఏదికలదో), ఆయం = ఈ తెలిసికొనుట, తవ = నీయొక్క, అనుభావః = సామర్థ్యము.

తాత్పర్యము. ఓమహారాజా ! స్వభావదుర్జ్ఞేయమగు రాజకీయవ్యాపార మజ్ఞానోపహతులగు మావంటిపామరుల కెవ్విధముగాను చెలిసికొనుటకు శక్యముకాదు. అట్టి స్థితిలో, నిగూఢతత్త్వమగు శత్రువుల రాజనీతివిధానము తమసామర్థ్యమువలననే తెలిసి నదికాని నాప్రజ్ఞావిశేషమువలనఁ గాదు. శత్రువులరాజనీతివిధానమందలి గుణదోషములను బాగుగఁ చెలిసికొనియే మనవిచేయుచున్నానుగాని వ్యర్థముగాఁ గర్ణకఠోర మగు నటుల మనవిచేయుట లేదు. కాఁబట్టి నాపచనములను సావధానముగా వినఁ బ్రార్థించుచున్నాను.

శబ్దాదులు. నిసర్గేణ దుర్బోధం, నిసర్గదుర్బోధం, దుర్బోధం-దుర్బోధే-దుర్బోధాని, నిసర్గదుర్బోధశబ్దాకారాంతనపుంసకలిఙ్ః ప్రథమైకవచనాంతః. అబోధేన విక్లబాః, అబోధవిక్లబాః, అబోధవిక్లబః-విక్లబౌ-విక్లబాః, అబోధవిక్లబశబ్దాకారాంతః పుంలిఙ్ః ప్రథమాబహువచనాంతః. క్వ-అవ్యయం. భూవః పతయః భూపతయః, తేషాం, భూపతేః-భూపత్యోః-భూపతీనాం, భూపతిశబ్దాకారాంతః పుంలిఙ్ఃప్రతీబహువచనాంతః. చరితం-చరితే-చరితాని, చరితశబ్దాకారాంతనపుంసకలిఙ్ః ప్రథమైకవచనాంతః. క్వ-అవ్యయం. జన్తుః-జన్తూ-జన్తవః, జన్తుశబ్దాకారాంతః పుంలిఙ్ః ప్రథమాబహువచనాంతః. తవ, తే-యువయోః, వాం-యష్టాకం, వః, యష్టచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిఙ్ఃప్రత్యేకవచనాంతః. అనుభావః-అనుభావౌ-అనుభావాః, అనుభావశబ్దాకారాంతః పుంలిఙ్ః ప్రథమైకవచనాంతః. అయం-ఇమా-ఇమే, ఇదంశబ్దో మకారాంతః పుంలిఙ్ః ప్రథమైకవచనాంతః. అవేది-అవేదిషాతాం-అవేదిషత, విద-జ్ఞాన ఇత్యస్తాధాతోః కర్తృణి లుక్ ఆత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. యత్-అవ్యయం. మనూ-అవాభ్యాం - అస్తాభిః, అస్తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిఙ్ఃప్రతీయైకవచనాంతః. నిగూఢం తత్త్వం యస్య తత్, నిగూఢతత్త్వం, నిగూఢతత్వే-నిగూఢతత్వాని, నిగూఢతత్త్వశబ్దాకారాంతనపుంసకలిఙ్ః ప్రథమైకవచనాంతః. నయస్య వర్త నయవర్త, నయవర్త-నయవర్తనీ-నయవర్తాని, నయవర్తశబ్దో నకారాంతనపుంసకలిఙ్ః ప్రథమైకవచనాంతః. విద్విషః-విద్విషోః-విద్విషాం, విద్విట్ శబ్దప్రకారాంతః పుంలిఙ్ఃప్రతీబహువచనాంతః.

వ్యా. నిసర్గేతి. నిసర్గదుర్బోధం స్వభావదుర్గ్రహం. *ఈషద్దురిత్యాదినా ఖల్ ప్రత్యయః. భూపతీనాం రాజ్ఞాం చరితం వ్యాపారః క్వ? అబోధవిక్లబాః అజ్ఞానోపహతాః జంతవః. మాదృకాః పామరజనాః ఇదమీదృగితి నిశ్చేతుమసమర్థా ఇత్యర్థః. క్వ?

నోభయం సంఘటత ఇత్యర్థః. తథాపి నిగూఢతత్త్వం సంవృతయాథార్థ్యం విద్విషాం శత్రుణాం నయవర్త్య షడ్గుణ్యప్రయోగః. శ్లో. 'సంధివిగ్రహయానాని సంస్థా ప్యాసనమేవ చ, ద్వైధీభావశ్చ విజ్ఞేయాషడ్గుణా నీతివేదినా' మిత్యాదిరూపః మయా అవేదీతి యత్ జ్ఞాతమితి యత్. * విదేః కర్తృణి లుజ్. అయం. ఇదం వేదనమిత్యర్థః. విధేయప్రాధాన్యాత్పుల్లింగనిర్దేశః. తవ అనుభావః సామర్థ్యం. అనుగతో భావః అను భావ ఇతి ఘృణంతేన ప్రాచిసమాసః. న తూపస్పృష్టాత్ ఘృణో ప్రత్యయః. శ్రీణీఘనోనుప సర్గ ఇత్యనుపసర్గాద్భవతే ర్ఘ్వోద్భానాత్. అతఏవ కాశికాయాం - 'కశం ప్రభావో రాజ్ఞా ప్రకృష్టో భావ ఇతి ప్రాచిసమాస' ఇతి. దోషపరిహారౌ సమ్యక్ జ్ఞాత్వైవ విజ్ఞాపనూమి; న తు వృథా కర్తృకతోరం ప్రలపామిత్యాశయః.

అవ. సంప్రతి యద్వక్తవ్యం తదాహః—

మూ. విశంకమానో భవతః పరాభవం

నృపాసనస్థోఽపి వనాధివాసినః,

దురోదరచ్ఛద్దజితాం సమీహతే

నయేన జేతుం జగతీం సుయోధనః.

2

టీక. సుయోధనః=దుర్యోధనుఁడు, నృపాసనస్థోఽపి=నృపాసన=సింహాసనమందు, స్థోఽపి=ఉన్న వాఁడైనను, వనాధివాసినః = వనమునధివసించినట్టి, భవతః=నీవలన, పరా భవం=పరాజయమును, విశంకమానస్సౌ=ఊహించుచున్న వాఁడగుచు, దురోదరచ్ఛద్ద జితాం=దురోదర=జూదమనెడి, ఛద్ద=మిషచేత, జితాం=జయింపఁబడినట్టి, జగతీం= భూమిని, నయేన=నీతిచే, జేతుం=స్వాధీనముచేసికొనుటకు, సమీహతే=ప్రయత్నించు చున్నాఁడు.

తాత్పర్యము. మహాప్రభూ! దుర్యోధనుఁడు ససహాయుఁడై భూమినంతను బరి పాలించుచున్నను, సోదరసహితముగా నడవులపాలై నిస్సహాయుఁడవైనను నీవలన నెన్నటి కైనను యుద్ధము రాకమానదనియు నాయుద్ధమున నీకు సాహాయ్యమవశ్యము కలిగి తనకుఁ బరాజయము తప్పక వచ్చుననియు నాలోచించుచు యుద్ధమునఁ దనకు జయము కలుగుటకై ప్రజలందఱికుఁ దనయందు గాఢభక్తికలిగి యుద్ధమునఁ దనకు సాయముగా వచ్చుటకు విశ్వప్రయత్నములఁ జేయుచున్నాఁడుగాని తనకేమని నిశ్చింతగా నుండుట లేదు.

శబ్దాదులు. విశంకమానః-విశంకమానౌ-విశంకమానాః, విశంకమానశబ్ద అకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. భవతః-భవద్భ్యో-భవద్భ్యః, భవచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలింగః పంచమైకవచనాంతః. పరాభవం-పరాభవౌ-పరాభవాన్, పరాభవశబ్ద

అకారాంతఃపులిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాంతః. నృపస్యాసనం నృపాసనం, నృపాసనే తిష్ఠ తీతి, నృపాసనస్థః - నృపాసనస్థో-నృపాసనస్థాః, నృపాసనస్థశబ్దఅకారాంతః పులిజ్ఞః ప్రథమైకవచనాంతః. అపి - అవ్యయం. వనమధివసతీతి వనాధివాసీ, తస్మాత్, వనాధి వాసినః-వనాధివాసిభ్యాం-వనాధివాసిభ్యః, వనాధివాసికౌశబ్దో నకారాంతః పులిజ్ఞః పశ్యచ్ఛేకవచనాంతః. దుష్టముదరం యస్య తద్దురోదరం, దురోదరస్య చద్వ, దురోదర చ్చద్వ, దురోదరచ్ఛద్వనా జితా, తాం, దురోదరచ్ఛద్వజితాం, జితాం-జితే-జితాః, దురోదరచ్ఛద్వజితాశబ్దఅకారాంతస్త్రీలిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాంతః. సమీహతే-సమీ హేతే-సమీహంతే, సమ్పూర్వకాత్ ఈహ-చేష్టాయామిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లడాత్తనే పచి ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. నయేన-నయాభ్యాం-నయైః, నయశబ్దఅకారాంతఃపులిజ్ఞ స్త్రీతీయైకవచనాంతః. జేతుం-అవ్యయం. జగతీం-జగత్యై-జగతీః, జగతీశబ్ద ఈకారాంత స్త్రీలిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాంతః. సుఖేన యోధ్యతేనేనేతి, సుయోధనః, సుయోధనః-సుయోధనౌ-సుయోధనాః, సుయోధనశబ్దఅకారాంతః పులిజ్ఞః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. విశంకమానఇతి. సుఖేన యోధ్యతే సుయోధనః. * 'భాషాయాం శాసియుధి దృశిధృషిమృషిభ్యో యుజ్వక్తవ్యః' నృపాసనే తిష్ఠతీతి నృపాసనస్థః సింహాసనస్థోఽపి. సర్వాం మహీం అధిష్ఠితోఽపీత్యర్థః. వనమధివసతీతి వనాధివాసినో వనస్థాత్. రాజ్య బ్రహ్మదపీత్యర్థః. భవతః త్వత్తః పరాభవం పరాజయం విశంకమానః ఉత్ప్రేక్షమాణస్యై. దుష్టముదరం యస్య తద్దురోదరం ద్యూతం. పృషాదరాదిత్వాత్సాధుః. ని. 'దురోదరో ద్యూతకారే పణే ద్యూతే దురోదర' మిత్యమరః. తస్య చద్వనా మిషేణ జితాం లభాం దుర్నయజితామిత్యర్థః. జగతీం మహీం. ని. 'జగతీ విష్టపే మహ్యం వాస్తుచ్ఛందోవిశేషయో' రితి వైజయంతీ. నయేన నీత్యా జేతుం వశీకర్తుం సమీహతే వ్యాప్రియతే. న తూదాస్త ఇత్యర్థః. బలవత్స్వామికమవిశుద్ధాగమం చ ధనం భుంజా నస్య కుతో మనస్సమాధిరితి భావః. అత్ర 'దురోదరచ్ఛద్వజితా'మితి విశేషణద్వారేణ పదార్థస్య చతుర్థపాదార్థం ప్రతి హేతుత్వేనోపన్యాసాద్ద్వితీయకావ్యలింగ మలంకారః. తదుక్తం.— శ్లో. 'హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగముదాహృత' మితి.

అవ. 'నయేన జేతుం జగతీం సమీహత' ఇత్యుక్తం తత్ప్రకారమేవాహః—

మూ. తథాపి జిహ్వా స్స భవజ్జిగీషయా
తనోతి శుభ్రం గుణసంపదా యశః,
సమున్నయన్ భూతి మనార్యసంగమా
ద్వరం విరోధోఽపి సమం మహాత్మాభిః.

టీక. తథాపి=సందేహముకలవాఁడైనను, జిహ్వాః=కుటిలుఁడగు, సః=ఆ దుర్యో
 ననుఁడు, భవజ్జిగీషయా-భవత్=నీయొక్క (నిన్ను), జిగీషయా=జయించుకోరికచేత,
 ఏణసమ్పదా-గుణ=దానదాక్షిణ్యాదిగుణములయొక్క, సమ్పదా=సంపదచే, శుభ్రం=
 రత్నలమైన, యశః=ఖ్యాతిని, తనోతి=చేయుచున్నాఁడు, తథాపి=అనియుక్తమేకదా,
 భూతిం=విశ్వరూపును, సమున్నయన్=వృద్ధినిపొందించుచున్నట్టి, మహాత్మాభిస్సమం=
 సత్పురుషులతోఁగూడ, విరోధోఽపి=విరోధమును, అనార్యసజ్జమాత్-అనార్య=దుర్జనుల
 యొక్క, సజ్జమాత్=సహవాసముకంటె, వరం=శ్రేష్ఠమైనది.

తాత్పర్యము. కుటిలమార్గప్రవర్తకుఁడగు దుర్యోధనుఁడు నీవలనఁ బరాభవము
 లుగొనని శంకించుచున్నవాఁడై ప్రజలకుఁ దనయందు దృఢభక్తి కలుగుటకై ప్రజల
 కార్యములను స్వయముగాఁ బరిశీలించుచు, వారికోరికలను దీర్చుట, ప్రజలలోఁ బ్రజలకుఁ
 లతలు కలిగినపు డుభయపక్షములకు సంతృప్తి కలుగునటుల వారితగవులను బరిష్కరిం
 మట మొదలగు గుణసంపదచే ధర్మోత్తరముగా రాజ్యముచేయుచు విశేషమగుఖ్యాతిని
 సంపాదించుచున్నాఁడు. దుర్జనసహవాసము చేయుటకంటెఁ దమకుఁ గల యైశ్వర్యాదిక
 మునకు నష్టము కలిగింపని సజ్జనవిరోధమును గొంచెము మంచిదనియే పండితులు చెప్పు
 చున్నారు; కాబట్టి దుర్యోధనుఁడు సజ్జనాగ్రేసరుఁడవగు నీతోడి విరోధముతెచ్చు
 గొనినను నీకంటె గొప్పవాఁడనిపించుకొనుటకై దానధర్మాదులఁ జేయుచుండుటవలన
 లోకమంతయు నాతని సజ్జనుఁడని తలంపుచున్నది.

శబ్దాదులు. తథా-అవ్యయం. అపి-అవ్యయం. జిహ్వాః-జిహ్వా-జిహ్వాః, జిహ్వాశబ్ద
 అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగః
 ప్రథమైకవచనాంతః. భవతః జిగీషా భవజ్జిగీషా, తయా, భవజ్జిగీషయా-భవజ్జిగీషాభ్యాం-
 సవజ్జిగీషాభిః, భవజ్జిగీషాశబ్దఅకారాంతస్త్రీలింగస్తౌతీయైకవచనాంతః తనోతి-తనుతః-
 కన్వన్తి, తను-విస్తార ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.
 శుభ్రం-శుభ్రే-శుభ్రాణి, శుభ్రశబ్దఅకారాంతసమసకలిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాంతః. గుణా
 నాం సమ్పత్ గుణసమ్పత్, తయా, గుణసమ్పదా-గుణసమ్పద్యాం-గుణసమ్పద్భిః,
 ఏణసమ్పచ్ఛబ్దో దకారాంతస్త్రీలింగస్తౌతీయైకవచనాంతః. యశః-యశసీ-యశాంసి,
 యశశబ్దస్సకారాంతసమసకలిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాంతః. సమున్నయన్-సమున్నయన్తా-
 సమున్నయన్తః, సమున్నయచ్ఛబ్దస్తకారాంతపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. భూతిం-
 భూతీ-భూతీః. భూతిశబ్దఇకారాంతస్త్రీలిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాంతః. న ఆర్యా అనార్యాః,
 అనార్యాణాం సజ్జమః అనార్యసజ్జమః, తస్మాత్, అనార్యసజ్జమాత్-అనార్యసజ్జమాభ్యాం-
 అనార్యసజ్జమేభ్యః, అనార్యసజ్జమశబ్దఅకారాంతః పుంలింగః పంచమైకవచనాంతః. వరం-

చరే-వరాచి, వరశబ్దఅకారాంతనపుసకలిజ్ఞః ప్రథమైకవచనాంతః. విరోధః-విరోధా
విరోధాః, విరోధశబ్దఅకారాంతః పులిజ్ఞః ప్రథమైకవచనాంతః. సమం-అవ్యయః
మహాత్మనా - మహాత్మభ్యాం - మహాత్మభిః, మహాత్మకౌశబ్దో నకారాంతః పులిజ్ఞస్త్య
యైకవచనాంతః.

వ్యా. తథాపీతి. తథాపి సాశంకోఽసి. జిహ్వాః వక్త్రః. వంచకఇతి యావత్. స
దుర్యోధనః భవజ్ఞగీషయా. గుణైః భవంతమతిక్రమితుమిచ్ఛయేత్యర్థః. 'హేతా'వీతి త్య
యా. గుణసంపదా దానదాక్షిణ్యాదిగుణగరిష్ఠా. కరణేన. శుభ్రం నిర్మలం యశః ఖ్యాతి
తనోతి. స భలో గుణవిశేషలోభనీయాం త్వత్సంపదమాత్మసాత్కర్త్యం త్వతోఽసి గుణ
వత్తామాత్మనః ప్రకటయతీత్యర్థః. న న్వేవం గుణినస్సతోఽసి సజ్జనవిరోధో మహంస్తస్య
దోష ఇత్యాశంక్య సోఽసి సత్సంసర్గాదిలాభేన నీచసంసర్గాద్వరముత్కర్తృవాచహతా
దిత్యాహ—సమున్నయన్నితి. తథాహి. భూతిం సంపదం సమున్నయన్ ఉత్కర్ష
మాపాదయన్ * 'లటశ్యతృశానచా' విత్యాదినా శతృప్రత్యయః. పునర్లట్ గ్రహ
సామర్థ్యాత్ప్రగమా సామానాధికరణ్యం. మహాత్మభిస్సమం సత్పురుషైస్స హేత్యర్థః. ని.
'సాకం సత్రా సమం సహే' త్యమరః. విరోధోఽసి అనార్యసంగమాద్దుష్టనసంసర్గాత్.
'పంచమీపిభక్త' ఇతి పంచమీ. వరం మనాక్ప్రియం. ని. 'దైవాద్వృతే వరశ్శ్రేష్ఠే
త్రిషు క్లిబే మనాక్ప్రియే' ఇత్యమరః. అత్ర భూత్యుత్కర్షకత్వాత్ మైత్ర్యపేక్షయా
మనాక్ప్రియత్వం విరోధస్య 'భూతిం సమున్నయ' నిత్యస్య పదార్థస్య పూర్వవాక్యా
న్వయే సమాప్తస్య వాక్యార్థస్య పునరాదానాత్సమాప్తపునరాత్తత్వాభ్యుదోషాపత్తి
తదుక్తం.—శ్లో. 'సమాప్తపునరాదానే సమాప్తపునరాత్తక' మితి. న చ వాక్యాంత
మేతత్. యేనోక్తదోషపరిహారస్సాన్యత్. అర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః. సచ భూ
సమున్నయచస్య పదార్థస్య విశేషణద్వారా విరోధవరత్వం ప్రతి హేతుత్వాభిధానరూ
కావ్యలింగానుప్రాణిత ఇతి.

ఆవ. నను 'కాతర్యం కేవలా నీతి' రిత్యాశంక్య నీతియుక్తం పౌరుషమనే
త్యాహ.—

మూ. కృతారిషడ్వర్గజయేన మానవీ
మగమ్యరూపాం పదవీం ప్రపిత్సనా,
విభజ్య నక్తందివమస్తతంద్రిణా
వితన్యతే తేన నయేన పౌరుషమ్.

టీక. కృతారిషడ్వర్గజయేన-కృత = చేయఁబడిన, అరిషడ్వర్గ = అస్తశ్శత్రువులగు కామక్రోధాదులయొక్క, జయేన = జయముకలిగినట్టియు, అగమ్యరూపాం = పురుషమాత్రునిచేఁ దెలియశక్యముకానట్టియు, మానవీం = మనువుచేఁ జెప్పఁబడిన, పదవీం = ప్రజాపరిపాలనపద్ధతిని, ప్రపిత్సనా = పొందఁగోరుచున్నట్టియు, అస్తతద్విణా-అస్త = పోయిన, తద్విణా = ఆలస్యముకలిగినట్టి, తేన = ఆదుర్యోధనునిచేత, పౌరుషం = పురుషకారము, నక్తద్వివం = రాత్రింబగళ్లను, విభజ్య = విభజించి, నయేన = నీతిచే, విత్సతే = విస్తరింపఁబడుచున్నది.

తాత్పర్యము. అంతశ్శత్రువులగు కామక్రోధాదులను జయించుటచే వినీతస్వభావుడైన దుర్యోధనుఁడు పురుషమాత్రాగమ్యంబును మనూపదిష్టంబును నగు ప్రజాపరిపాలనాపద్ధతినిబట్టి ప్రజాపరిపాలనము చేయఁదలంచి యలసుఁడుగాక తత్తత్కాలములయందుఁ దత్తత్కాలకర్తవ్యంబులగు నాయవ్యయోపదర్శనాది రాజకార్యములను గ్రమమును దప్పక యాచరించుచుఁ బురుషప్రయత్నమును రాజనీత్యుక్తప్రకారముగా విస్తరింపఁజేయుచున్నాఁడు.

శబ్దాదులు. షణ్ణాం షర్గః షడ్వర్గః, అరీణాం షడ్వర్గః అరిషడ్వర్గః, అరిషడ్వర్గస్య జయః అరిషడ్వర్గజయః, కృతః అరిషడ్వర్గజయః యేన సః కృతారిషడ్వర్గజయః, తేన, కృతారిషడ్వర్గజయేన, జయేన-జయాభ్యాం-జయైః, కృతారిషడ్వర్గజయశబ్ద అకారాంతః పుంలింగస్తృతీయైకవచనాంతః. మనోరియం మానవీ, తాం, మానవీం-మానవ్యై-మానవీః, మానవీశబ్దఈకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. న గమ్యం అగమ్యం అగమ్యం రూపం యస్యాస్యా అగమ్యరూపా తాం, అగమ్యరూపాం-అగమ్యరూపే-అగమ్యరూపాః, అగమ్యరూపాశబ్దఅకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. పదవీం-పదవ్యై-పదవీః, పదవీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రపిత్సమిచ్ఛః ప్రపిత్సః, తేన, ప్రపిత్సనా-ప్రపిత్సభ్యాం - ప్రపిత్సభిః, ప్రపిత్సశబ్దఈకారాంతః పుంలింగస్తృతీయైకవచనాంతః. విభజ్య-అవ్యయం. నక్తఞ్చ దివా చ నక్తందివం-అవ్యయం. అస్తా తద్విర్యస్య స అస్తతద్విః, తేన, అస్తతద్విణా-అస్తతద్విభ్యాం-అస్తతద్విభిః, అస్తతద్విశబ్ద ఇకారాంతః పుంలింగస్తృతీయైకవచనాంతః. వితన్యతే-వితన్యేతే-వితన్యస్తే, విపూర్వకాత్తను-విస్తార ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తణి లడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. తేన-తాభ్యాం-తైః, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగస్తృతీయైకవచనాంతః. నయేన-నయాభ్యాం-నయైః, నయశబ్దఅకారాంతః పుంలింగస్తృతీయైకవచనాంతః. పురుషస్యేదం పౌరుషం, పౌరుషం - పౌరుషే-పౌరుషాణి, పౌరుషశబ్దఅకారాంతసపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. కృతేతి. షణ్ణాం వర్గః షడ్వర్గః, అరీణామంతశ్శత్రుణాం కామక్రోధాదీ గాం
 షడ్వర్గోఽరిషడ్వర్గః. కివభాగవతవత్సమాసః. తస్య జయః కృతో యేన తేన తథోక్తేన.
 విసేతేనేత్యర్థః. విసేతాధికారం ప్రజాపాలనమితి భావః. అగమ్యరూపాం పురుషమాత్రేణ
 దుష్ప్రసరూపాం. మనోరమాం మానవీం. మనూపదిష్టసదాచారక్షుణ్ణామిత్యర్థః. పరిమీ
 ప్రజాపాలనపద్ధతిం ప్రపిత్సునా ప్రపత్తుమిచ్ఛునా. ప్రపద్యతే సున్నంతాదుప్రత్యయః.
 * 'సని మీమే'త్యాదినా ఇశాదేశః. 'అత్ర లోపోఽభ్యాసస్యే' త్యభ్యాసలోపః. అస్తా
 తంద్రిః ఆలస్యం యస్య. తేన అస్తతంద్రిణా అనలసేనేత్యర్థః. తదిస్సోత్త్రో ధాతుః.
 తస్మాద్వక్త్ర్యతయశ్చేత్యేణాదికః. క్రిత్ ప్రత్యయః. 'కృదికారాదక్షిణో వా జీష్వ
 క్తవ్య' ఇతి జీషి, 'పందిఘటితరీతంద్రితి జీషంతోఽపీ'తి క్షీరస్వామి. తథా శ్రీరామా
 యణే ప్రయోగశ్చ. — శ్లో. 'నిస్తంద్రి రప్రమత్తశ్చ స్వదోషపరదోషవి' దితి. తేన
 దుర్యోధనేన. పురుషస్యకర్తృ పౌరుషం పురుషకారః ఉద్యోగ ఇతి నూవత్. * యువా
 దిత్వా ద్భ్రాత్యయః. ని. 'పౌరుషం పురుషస్యోక్తే భావే కర్తృణి తేజసీ'తి విశ్వః.
 నక్తం చ దివా చ నక్తందివం. అహోరాత్రమిత్యర్థః. 'అచతు'రేత్యాదినా సప్తమ్యర్థః.
 వృత్త్యో రవ్యయయో ర్ద్వంద్వనిపాతేఽచ్ సమాసాంతః. విభజ్య అస్యాం వేళాయా
 మిదం కార్యమిదమకార్య మితి భాగం కృత్వా, తథాచ రక్షాభయదానే - ఆయవ్య
 యోపదర్శనం, పౌరజానపదానాం కార్యావేక్షణం, స్నానభోజనాద్యుపసేవనం, జల
 క్రీడార్థముద్యానాదిగమనం, కరితురగరథసేవనం, సేనాసఖ్యాదిపరిక్షయోదయచింతనం
 చేతి - నయేన నీత్యా వితన్యతే విస్తార్యతే.

అవ. సుప్రతి భృత్యాద్యనురాగమాహః—

మూ. సఖీనివ ప్రీతియుజోఽనుజీవినః

సమానమానాన్ సుహృదశ్చ బంధుభిః,

స సంతతం దర్శయతే గతస్తయః

కృతాధిపత్యామివ సాధు బంధుతామ్.

౧౦

టీక. గతస్తయః-గతఃపోయిన, స్తయః=అహఙ్కారముకలిగినట్టి, సః=ఆదుర్యో
 ధనుడు, సంతతం=నిత్యము, సాధు=విష్కపటముగా, అనుజీవినః=భృత్యులను, ప్రీతి
 యుజః-ప్రీతి=సత్కారముతో, యుజః=మాడుకొనిన, సఖీనివ=మిత్రులనువలె, లోకస్య=
 లోకమునకు, దర్శయతే=చూపించుచున్నాడు, సుహృదః=మిత్రులను, బంధుభిః=బంధు
 వులతో, సమానమానాన్-సమాన=తుల్యమైన, మానాన్=బహుమానముకలవారినిగా,
 లోకస్య=లోకమునకు, దర్శయతే=చూపించుచున్నాడు, బంధుతాం=బంధుసమూహమును,

కృతాధిపత్యామివ-కృత = చేయఁబడిన, ఆధిపత్యామివ = ఆధిపత్యముకలదానినివలె,
లోకస్య=లోకమునకు, దర్శయ తే=చూపించుచున్నాఁడు.

తాత్పర్యము. లోకోద్వేజకగర్వాది దుష్టగుణవర్జితుడగు దుర్యోధనుఁడు భృత్యులకు విశేషబహుమానములను జేయుచుండుటవలన మిత్రులనుకొనునటులును మిత్రుల కధిపత్యార్థములఁజేసి బంధుసమాను లనుకొనునటులును, బంధువులకు విశేషబహుమానములను జేయుచు ప్రభువు లనుకొనునటులును లోకమునకుఁ దోసింపఁజేయుచు భృత్యాదుల నధికసంతుష్టులను జేయుచున్నాఁడు. అందువలన భృత్యాదులు దుర్యోధనునియం దధికానురక్తులై తత్కార్యములను దమ మానప్రాణములను సయితము సరకుచేయక నిశ్చంకముగాఁ దమకార్యంబులవలెనే సాధించుచున్నారు.

శబ్దాదులు. సఖాయం - సఖాయా - సఖీ, సఖిశబ్దఇకారాంతఃపుంలింగ్యో ద్వితీయాబహువచనాంతః. ఇవ-అవ్యయం. ప్రీత్యా యంజస్తీతి ప్రీతియుజః, తా, ప్రీతియుజం-ప్రీతియుజౌ-ప్రీతియుజః, ప్రీతియుచ్ఛబ్దో జకారాంతః పుంలింగ్యో ద్వితీయా బహువచనాంతః. అనుసృత్య జీవస్తీత్యనుజీవినః, తా, అనుజీవినం-అనుజీవినౌ-అనుజీవినః, అనుజీవిన్ శబ్దో నకారాంతఃపుంలింగ్యో ద్వితీయాబహువచనాంతః. సమానః మానః యేషాం తే సమానమానాః, తా, సమానమానం-సమానమానౌ-సమానమానాన్, సమానమానశబ్ద అకారాంతః పుంలింగ్యో ద్వితీయాబహువచనాంతః. శోభనం హృదయం యేషాం తే సుహృదః, తా, సుహృదం-సుహృదౌ-సుహృదః, సుహృచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగ్యో ద్వితీయాబహువచనాంతః. చ-అవ్యయం. బంధునా-బంధుభ్యం-బంధుభిః, బంధుశబ్ద ఉకారాంతః పుంలింగ్యస్తీతియాబహువచనాంతః. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగ్యః ప్రథమైకవచనాంతః. సంతతం-అవ్యయం. దర్శయ తే-దర్శయే తే-దర్శయస్తే, దృశిర్-ప్రేక్షణ ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరిణిచి లడాత్తనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. గతః స్తయః యస్య సః గతస్తయః, గతస్తయః - గతస్తయా-గతస్తయాః, గతస్తయశబ్ద అకారాంతః పుంలింగ్యః ప్రథమైకవచనాంతః. కృతం ఆధిపత్యం యస్యాస్మి కృతాధిపత్యా, తాం, కృతాధిపత్యాం - కృతాధిపత్యే - కృతాధిపత్యాః, కృతాధిపత్యాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలింగ్యో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ - అవ్యయం. సాధు-సాధునీ-సాధూని, సాధుశబ్ద ఉకారాంతసమస్కలింగ్యో ద్వితీయైకవచనాంతః. బంధూనాం సమూహో బంధుతా, తాం, బంధుతాం, బంధుతాం-బంధుతే - బంధుతాః, బంధుతాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలింగ్యో ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యా. సఖీనితి. గతస్తయో నిరహంకారః అతఏవ స దుర్యోధనః సంతతం నిత్యం సాధు సమ్యక్. అకపటమిత్యర్థః. అనుజీవినో భృత్యాన్. ప్రీతియుజస్సత్కారేణ

యుక్తాన్ స్నిగ్ధాన్. సఖీనివ మిత్రాణీవ దర్శయతే. లోకస్యేతిశేషః. * 'హేతుమతి' చేతిణిచ్. 'ణిచశ్చే'త్యాత్త నేపదం. శోభనం హృదయం యేషాం తే సుహృదో మిత్రాణి చ. * 'సుహృద్వృద్ధౌ మిత్రమిత్రయో'రితి నిపాతః. బంధుభిర్భ్రాత్రా బంధుభిః సమానమానాన్ తుల్యబహుమానాన్ దర్శయతే. బంధూనాం సమూహో బంధుతా తాం. * 'గ్రామజనబంధుభ్య స్త్వత్'. కృతం ఆధిపత్యం స్వామ్యం యస్యాస్తాం కృతాధిపత్యామివ దర్శయతే. బంధూనధిపతీనివ దర్శయత ఇత్యర్థః. యథా భృత్యావిషు సఖ్యాదిబుద్ధి ర్జ్ఞాయతే లోకస్య తథా తాన్ సాభావయతీత్యర్థః. అత్ర, అనుజీవ్యాదీనాం 'కర్తు రీప్సితతమం కర్తే'తి కర్తృత్వం. పూర్వే తస్మిన్నేవ పదాన్వయే వాక్యార్థ మిత్థం వర్ణయంతి. -- స రాజా అనుజీవ్యాదీన్ సఖ్యాదీనివ దర్శయతే. సఖ్యాదయ ఇవ తే తం పశ్యంతి. సఖ్యాదిభావేన పశ్యతస్తాన్ తథా దర్శయతే. స్వయమేవ ఛందానువ ర్తితయా స్వదర్శనం తేభ్యః ప్రయచ్ఛతీత్యర్థః. అర్థాత్ స్వస్యేప్సితకర్తృత్వం. అణికర్తురనుజీవ్యాదేః, అభివాదిద్యుశోరాత్త నేపదమిత్యుపసంఖ్యాన' మితి పాక్షికం కర్తృత్వం. ఏవం చాత్రాణ్యంతకర్తృణో రాజ్ఞో ణ్యంతే కర్తృత్వేఽపి 'ఆరోహయతే హస్తీ స్వయమే'వేత్యాదిపదశ్రూయమాణకర్తాంతరత్వాభావాన్నాయం ణేరణాదినూత్ర స్య విషయ ఇతి మత్వా 'ణిచశ్చే' త్యాత్త నేపదం ప్రతిపేదిరే. భాష్యేతు ణేరణాది నూత్ర విషయత్వమేవాసోక్తం. యథాహ. -- "పశ్యంతి భృత్యా రాజానం, దర్శయతే భృత్యాన్ రాజా అత్రాత్త నేపదం సిద్ధం భవ" తీతి. అత్రాహ కైయటః. -- నను కర్తాంతరసద్భావాదత్రాత్త నేపదేన భావ్యమ్, ఉచ్యతే. -- అస్తాదేవోదాహరణా ద్భావ్యకారస్యామభిప్రాయ ఉహ్యతే - అణ్యంతావస్థాయాం యే కర్తృకర్తణీ తద్వ్యతిరి క్తకర్తాంతరసద్భావే ఆత్త నేపదం న భవతి, యథా, స్థలమారోహయతి మనుష్యానితి. ఇహ త్వణ్యంతావస్థాయాం కర్తృణాం భృత్యానాం చౌ కర్తృత్వమితి భవత్యేవాత్త నేపదమితి.

అవ. న చాయం త్రివర్గాత్ప్రమాద్యతీత్యాహః. --

మూ. అసక్తమారాధయతో యథాయథం

విభజ్య భక్త్యా సమపక్షపాతయా,

గుణానురాగాదివ సఖ్యమియివా

న్న బాధతేఽస్య త్రిగణః పరస్పరమ్.

౧౧

టీక. యథాయథం = యథాస్వముగా, విభజ్య = విభజించి, సమపక్షపాతయా - సమ = సమానమైన, పక్షపాతయా = పక్షపాతముకలిగిన, భక్త్యా = అనురాగవిశేషముచే, అసక్తం =

అసక్తిలేకుండునట్లుగా, ఆరాధయతః=సేవిం-చుచున్నట్టి, అస్య=ఈదుర్యోధనునియొక్క, త్రిగణః=త్రివర్గము, గుణానురాగాత్-గుణ=తదీయగుణములయందలి, అనురాగాత్=అనురాగమువలన, సఖ్యం=మైత్రిని, ఈయివానివ=పొందినదివలె, పరస్పరం=అన్యోన్యము, న బాధతే=బాధించుటలేదు.

తాత్పర్యము. మఱియు దుర్యోధనుడు ధర్తార్థకామములకు వానివానికి బాధ కలుగకుండునట్లుగా కాలవిభజనముచేసి వానియందు సమానప్రతిపత్తికలిగి సేవిం-చుచుండుటంజేసి యాత్రివర్గము దుర్యోధనుని గుణములయందలి అనురాగముచే బరస్పరము మైత్రినిబొందినదానివలె వృద్ధిపొందుచున్నది.

శబ్దాదులు. న సక్తం, అసక్తం, తత్, అసక్తం-అసక్తే-అసక్తాని, అసక్తశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆరాధయతః - ఆరాధయతోః - ఆరాధయతాం, ఆరాధయచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలింగష్ట్యేకవచనాంతః. యథాయథం-అవ్యయం. విభజ్య-అవ్యయం. భక్త్యా-భక్తిభ్యాం-భక్తిభిః, భక్తిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలింగస్త్రీతీయైకవచనాంతః. పక్షే పాతః పక్షపాతః, సమః పక్షపాతః యస్యాం సా సమపక్షపాతా, తయా, సమ పక్షపాతయా-సమపక్షపాతాభ్యాం-సమపక్షపాతాభిః, సమపక్షపాతాశబ్ద అకారాంత స్త్రీలింగస్త్రీతీయైకవచనాంతః. గుణేష్వనురాగః, గుణానురాగః, తస్మాత్, గుణాను రాగాత్, రాగాత్ - రాగాభ్యాం-రాగేభ్యః, గుణానురాగశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః పఞ్చమ్యేకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యయం. సఖ్యుర్భావస్సఖ్యం, తత్, సఖ్యం-సఖ్యే-సఖ్యాని, సఖ్యశబ్ద అకారాంతనపుంసకలిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఈయివాన్ - ఈయివాంసౌ-ఈయివాంసః. ఈయివచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. న-అవ్యయం. బాధతే-బాధేతే-బాధంతే, బాధ-విలోడన ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లడాత్త నేపది ప్రథమ పురుషైకవచనాంతః. అస్య-అనయోః, ఏనయోః-ఏషాం, ఇదం శబ్దో మకారాంతః పుంలింగ ష్ట్యేకవచనాంతః. త్రయాణాం గణః, త్రిగణః, త్రిగణః-త్రిగణౌ-త్రిగణాః, త్రిగణ శబ్దఅకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. పరస్పరం-అవ్యయం.

వ్యా. అసక్తమితి. యథాయథం యథాస్వం విభజ్య. అసంకీర్ణరూపం వివిచ్యేత్యర్థః. * 'యథాస్వే యథాయథ' మితి నిపాతనా ద్విర్భావో నపుంసకత్వం చ. 'ప్రాసోవ్య నపుంసకే ప్రాతిపదిక' స్యేతి హ్రస్వత్వం. పక్షే పాతః పక్షపాతః ఆసక్తివిశేషః. సమ స్తుల్యో యస్యాం తయా సమపక్షపాతయా. భక్త్యా అనురాగవిశేషేణ. పూజ్యేష్వనురాగో భక్తిరిత్యుపదేశః. పూజ్యశ్చాయం త్రివర్గ ఇతి. అసక్త మనాసక్తం. అవ్యసనితయేతి యావత్. ఆరాధయతః సేవమానస్యాస్య దుర్యోధనస్య త్రయాణాం ధర్తార్థకామా

నాం గణః త్రివర్గః. ని. 'త్రివర్గో ధర్మకామార్థైశ్చతుర్వర్గ సమోక్షకైరిత్యమరః
గుణానురాగాత్తదీయగుణేష్వనురాగాద్గుణవదాశ్రయభాదిత్యర్థః. సఖ్యుర్భావ సఖ్యం
మైత్రీం. * 'సఖ్యుర్య' ఇతి యప్రత్యయః. ఈయివానివోపగత ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా.
'ఉపేయివా ననాశ్వాననూచాన' శ్చేతి క్వసుప్రత్యయాంతో నిపాతః. 'నాత్మోపసర్గ
స్తంత్ర' మితి కశికాకార ఆహస్త. పరస్పరం న బాధతే న రుణద్ధి. సమవర్తిత్వాదస్య
ధర్మార్థకామాః పరస్పరానుబంధేన వర్ధంత ఇత్యర్థః. ఉక్తంచ.—శ్లో. 'ధర్మార్థకామా
స్సమమేవ సేవ్యా యో హ్యేకసక్తస్స నృపో జఘన్యః' ఇతి.

అవ. అథ శ్లోకత్రయేణ ఉపాయకౌశలం దర్శయన్నాదౌ సామదానే దర్శ
యతి:—

మూ. నిరత్యయం సామ న దానవర్జితం
న భూరి దానం విరహాయ్య సత్కియామ్,
ప్రవర్తతే తస్య విశేషశాలినీ
గుణానురోధేన వినా న సత్కియామ్.

౧౨

టీక. తస్య = ఆదుర్యోధనునియొక్క, నిరత్యయం = నిర్బాధకమైన, సామ =
సామ్యము, దానవర్జితం-దాన = దానముతో, వర్జితం = రహితమైనదై, న ప్రవర్తతే =
ప్రవర్తించుటలేదు, తథా = అప్రకారముగా, భూరి = విస్తారమైన, దానం = దానము,
సత్కియామ్ = సత్కారమును, విరహాయ్య = విడచి, న ప్రవర్తతే = ప్రవర్తించుటలేదు,
విశేషశాలినీ-విశేష=విశేషముగా, శాలినీ=ప్రకాశించుచున్నట్టి, సత్కియామ్=
సత్కారము, గుణానురోధేన వినా-గుణ=గుణములయొక్క, అనురోధేన వినా=అనుసర
ణములేక, న ప్రవర్తతే=ప్రవర్తించుటలేదు.

తాత్పర్యము. మహారాజా! దుర్యోధనుడు ప్రజలనందఱను వారివారికి గావల
సినధనాదికము నిచ్చుచు, మంచిమాటలచేతనే స్వాధీనముచేసికొనుచున్నాడు. దానో
పాయముచే స్వాధీనము చేసికొనుచున్న నర్హసత్కారపూర్వకమైన దానముచేతనే
స్వాధీనము చేసికొనుచున్నాడు. ఇట్లునుటచే బ్రతిమనుజుని బూజించుటగాని వారికి
ధనమిచ్చుటగాని లేక వారివారిగుణములనుబట్టియే వారివారికర్హమగు సత్కారముగాని
దానమునుగాని చేయుచున్నాడు. అందువలన బ్రజలలో నెవ్వరికిని నతనియం దసం
తుష్టి కలుగుటలేదు. దానివలన నతనికార్యములన్నియు ననాయాసముగా నచిరకాల
ముననే నిర్విఘ్నముగా జరుగుచున్నవి.

శబ్దాదులు. న విద్యతే అత్యుచా యస్య తత్, నిరత్యయం, నిరత్యయం-నిరత్యయే-
నిరత్యయాని, నిరత్యయశబ్ద అకారాంతనపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. సామ-సామనీ-
సామాని, సామన్ శబ్దో నకారాంతనపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. న-అవ్య. దానేన
వజ్జితం దానవజ్జితం, దానవజ్జితం-దానవజ్జితే-దానవజ్జితాని, దానవజ్జితశబ్ద అకారాంత
నపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. న-అవ్య. భూరి-భూరిణీ-భూరీణి, భూరిశబ్దాకారాంత
నపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. దానం-దానే-దానాని, దానశబ్ద అకారాంతనపుంసక
లిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. విరహయ్య-అవ్య. సతః క్రియా సత్క్రియా, తాం, సత్క్రి
యాం-సత్క్రియే-సత్క్రియాః, సత్క్రియాశబ్ద అకారాంతస్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచ
నాంతః. ప్రవర్తతే-ప్రవర్తతే-ప్రవర్తన్తే, ప్రపూర్వకాత్ వృతు-వర్తన ఇత్యస్తాద్ధాతోః
కర్తరిలడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. తస్య-తయోః-తేషాం, తచ్ఛబ్దో దకా
రాంతః పులిङ్గష్ట్యైకవచనాంతః. విశేషేణ శాలత ఇతి విశేషశాలినీ, విశేషశాలినీ-
విశేషశాలిన్యో-విశేషశాలిన్యః, విశేషశాలినీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః.
గుణానామనురోధః గుణానురోధః, తేన, గుణానురోధేన-రోధాభ్యాం-రోధైః, గుణాను
రోధశబ్ద అకారాంతః పులిङ్గస్త్రీయైకవచనాంతః. వినా-అవ్య. న-అవ్య. సతః
క్రియా, సత్క్రియా, సత్క్రియా-సత్క్రియే - సత్క్రియాః, సత్క్రియాశబ్ద అకా
రాంత స్త్రీలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. నిరత్యయమితి. తస్య దుర్యోధనస్య నిరత్యయం నిర్బాధం. అమాయక
మిత్యర్థః. అన్యథా జనానాం దుర్గ్రహత్వాదితి భావః. సామ సాంత్వం. ని. 'సామసాంత్వ
ముధే సమే' ఇత్యమరః. దానవజ్జితం దానరహితం న ప్రవర్తతే. అన్యథా లుబ్ధాద్యావర్జ
నస్య శుష్కప్రియై ర్వాక్యై ర్దుష్కరత్వాదితి భావః. ఉక్తంచ.—శ్లో. 'లుబ్ధమర్థేన
గృహ్ణీయాత్సాధు మంజలికర్తృణా, మూర్ఖం ఛందానురోధేన తత్త్వార్థేన చ పండిత'
మితి. తథా భూరి ప్రభూతం-నతు కదాచిదల్పమిత్యర్థః. దానం ధనత్యాగః. సదిత్యా
దరాధేఽప్యయం. 'ఆదరానాదరయో స్సదసతీ' ఇతి నిపాతసంజ్ఞాస్తరణాత్. తస్య
క్రియా సత్క్రియా తాం పూజాం విరహయ్య విహాయ. * 'ల్యపి లఘుపూర్వా' దిత్వ
యాదేశః న ప్రవర్తతే. అనాదరే దానవైఫల్యాదితి భావః. న చైవం సర్వత్ర యేనా
వివేకిత్వం కోశహనిశ్చస్యాదిత్యాహ—ప్రవర్తత ఇతి. విశేషశాలినీ అతిశయయోగినీ
సత్క్రియా సత్కారః-గుణానురోధేన గుణానుసారేణ విచానప్రవర్తతే. * 'పృథగ్వి నే
త్యాదినా తృతీయా. గుణిష్వేవాదరో భూరి దానం చేతి నోక్త దోషావకాశ ఇత్యర్థః.
అత్రోత్తరోత్తరస్య పూర్వపూర్వవిశేషణతయా స్థాపనాదేకావశ్యలంకారః. తదుక్తం
కావ్యప్రకాశే.—శ్లో. 'స్థాప్యతే పోహ్యతే వాపి యథాపూర్వం పరంపరం, విశేషణ
తయా వస్తు యత్ర సైకావళీ ద్విధే'తి.

ఆప. అథ దండప్రకారమాహః—

మూ. వసూని వాఞ్ఞాన్ న వశీ న మన్యునా
స్వధర్త ఇత్యేవ నివృత్తకారణః,
గురూపదిష్టేన రిపౌ సుతేఽపి వా
నిహంతి దండేన స ధర్తవిప్లవమ్.

౧౩

టీక. వశీ=ఇన్ద్రియనిగ్రహముకలిగిన, సః=అదుర్యోధనుఁడు, వసూని = ధనములను, వాఞ్ఞాన్=కోరుచున్నవాఁడై, న నిహంతి=శిక్షించుటలేదు, తథా=అప్రకారముగా, మన్యునా=శ్రోధముచేతను, నచ=శిక్షించుటలేదు, నివృత్తకారణస్య=నివృత్త=పోయిన, కారణస్య = లోభాదికారణములుకలవాఁడగుచు, స్వధర్త ఇత్యేవ-స్వ = తనయొక్క, ధర్త ఇత్యేవ = ధర్తమనియే, గురూపదిష్టేన-గురు = ప్రాడ్వివాకునిచే, ఉపదిష్టేన=ఉపదేశించబడినట్టి, దండేన=శిక్షచే, రిపౌ=శత్రువునందైనను, సుతేఽపివా=కుమారునియందైనను, స్థితం=ఉన్నట్టి, ధర్త విప్లవం-ధర్త = ధర్తముయొక్క, విప్లవం = వ్యతిక్రమమును, నిహంతి=వారిండుచున్నాఁడు.

తాత్పర్యము. మఱియు నాదుర్యోధనుఁడు లోభోపహతచిత్తుఁడై ధనముకోరి దండనములను విధించుటగాని తన కనిష్టముగా నడచుచుండుటచేఁ గ్రోధముచేఁగాని ప్రజలను దండింపక గురువుల (ప్రాడ్వివాకుల)ను దగ్గఱనుంచుకొని వారి కానేరముల విషయమై తెలుపుచు వారిచే న్యాయశాస్త్రానుసారముగా విమర్శచేయించి శత్రుమిత్ర భేదములేనివాఁడై రాజధర్తమనియే యింద్రియవశుఁడు గాక తప్పుచేసినవారలను శిక్షించుచున్నాఁడు. కాబట్టి ప్రజలందఱకు నతనియందు మఱింత యధికభక్తికలిగి యతనినే చిరస్థాయిగా నుండునటుల కోరుకొనుచున్నారు. (ప్రజలు పరస్పరము ద్రోహాదికముచేసికొనుచు దుష్టకార్యప్రవృత్తులగునెడ లోకసంరక్షణార్థము రాజు విమర్శించి తప్పుచేసినవారలను శిక్షించవలెను.)

శబ్దాదలు. వసు-వసునీ - వసూని, వసుశబ్ద ఉకారాంతనపుంసకలిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాంతః. వాఞ్ఞాన్-వాఞ్ఞాన్తా - వాఞ్ఞాన్తః, వాఞ్ఞాచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. న-అవ్య. వశోఽస్యాస్తీతి, వశీ - వశినౌ-వశినః, వశిన్ శబ్దో నకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. న- అవ్య. మన్యునా-మన్యుభ్యాం - మన్యుభిః, మన్యుశబ్ద ఉకారాంతః పుంలింగస్తౌతీయైకవచనాంతః. స్వస్య ధర్తస్స్వధర్తః - స్వధర్తా-స్వధర్తాః, స్వధర్తశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇతి-అవ్య. ఏవ-అవ్య. నివృత్తాని కారణాని యస్య సః, నివృత్తకారణః-నివృత్తకారణౌ - నివృత్తకారణాః, నివృత్తకారణ

శబ్ద అకారాంతః పుంలిङ्గః ప్రథమైకవచనాంతః. గురుభిరుపదిష్టః గురూపదిష్టస్తేన, గురూ
పదిష్టేన-గురూపదిష్టాభ్యాం - గురూపదిష్టైః, గురూపదిష్టశబ్దఅకారాంతః పుంలిङ्గస్త్రీ
యైకవచనాంతః. రిపా-రిపాః - రిపుషు, రిపుశబ్ద ఉకారాంతః పుంలిङ్గస్త్రీయైకవచ
నాంతః. సుతే - సుతయోః-సుతేషు, సుతశబ్దఅకారాంతః పుంలిङ్గస్త్రీయైకవచనాంతః.
అసి-అవ్య. వా-అవ్య. నిహంతి - నిఘ్నతః-నిఘ్నంతి, నిఘ్నార్వకాత్, హన-హింసాగత్యో
రిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మై పది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. దండేన-దండాభ్యాం-
దండైః, దణ్డశబ్దఅకారాంతః పుంలిङ్గస్త్రీయైకవచనాంతః. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దో దకా
రాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. ధర్మస్య విప్లవః ధర్మవిప్లవః, తం, ధర్మవిప్లవం -
విప్లవౌ-విప్లవాన్, ధర్మవిప్లవశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గః ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యా. వసూనీతి. వశీ ఇంద్రియనిగ్రహవాన్ సః దుర్యోధనః వసూని ధనాని
వాఞ్ఞాన్ న. లోభాన్నేత్యర్థః. ని. 'వసు తోయే ధనే మణా' వితి వైజయంతీ. నిహంతీతి
శేషః. తథా మన్యునా క్రోధేన న చ. ని. 'మన్యురైస్యే క్రతౌ క్రుధీ' త్యమరః. 'ధర్మ
శాస్త్రానుసారేణ క్రోధః' భవిష్యత' ఇతి స్మరణాదిత్యర్థః. కింతు నివృత్తకారణః సివృత్తలో
భాదినిమిత్తస్స క్ స్వధర్మ ఇత్యేవ. స్వస్య రాజ్యస్సతోమమాయం ధర్మః, మమేదం
కర్తవ్యమిత్యస్తాదేవ హేతోరిత్యర్థః. శ్లో. 'అదండాన్ దండయన్ రాజా దండాం
త్రైచివాప్యదండయన్, ఆయశో మహదాపన్నీతి నరకం చాధిగచ్ఛతీ'తి స్మరణాదితి
భావః. గురూపదిష్టేన ప్రాడ్వివాకోపదిష్టేన. 'ధర్మశాస్త్రం పురస్కృత్య ప్రాడ్వివాక
మతే స్థితః, సమాహితమతిః పశ్యేద్వ్యవహారాననుక్రమా'దితి నారదస్త్రరణాత్.
దండేన దమేన. శిక్షయేత్యర్థః. రిపా సుతేఽపి వా. స్థితమితి శేషః. ఏతేనాస్య సమ
దర్శిత్యముక్తం. ధర్మవిప్లవం ధర్మవ్యతిక్రమం. అధర్మమితి యావత్. నిహంతి నివారయతి.
దుష్టవివాస్య శత్రుః శిష్టవివ బంధుః. నతు సంబంధనిబంధనః పక్షపాతోఽస్తీత్యర్థః.

అవ. సంప్రతి భేదకాశలం దర్శయతి:—

మూ. విధాయ రక్షాన్ పరితః పరేతరా

నశంకితాకారముపైతి శంకితః,

క్రియాపవర్గేష్వనుజీవిసాత్కృతాః

కృతజ్ఞతామస్య వదంతి సంపదః.

౧౪

టీక. శక్కితస్సన్ = సందేహముకలవాడగుచు, పరితః = స్వపరమండలముల
యందు, పరేతరాన్ = తనకు ముఖ్యులైనట్టి, రక్షాన్ = మంత్రసంరక్షణసమర్థులగు
వారిని, విధాయ=ఉంచి, అశక్కితాకారం-అశక్కిత = సందేహములేనివానియొక్క,

ఆకారం = ఆకారమును, ఉవైతి = పొందుచున్నాఁడు, క్రియాపవర్గేషు - క్రియా = క్రియలయొక్క, అపవర్గేషు = సమాప్తయందు, అనుజీవిసాత్కృతాః - అనుజీవి = భృత్యులకు, సాత్కృతాః = స్వాధీనముచేయఁబడినట్టి, సమ్పదః = సంపదలు, అప్య = ఈదుర్యోధనునియొక్క, కృతజ్ఞతాం = కృతజ్ఞతను, వదన్తి = చెప్పుచున్నవి.

తాత్పర్యము. మఱియు నాదుర్యోధనుఁడు తనరాజ్యమునందును బరరాజ్యము నందును నవంచకులును మంత్రసంరక్షణసమర్థులును నగు చారులను నియమించి సమస్త వృత్తాంతములను తెలిసికొనుచు మనంబున నెవ్వరిని విశ్వసించక వ్యవహారావస్థయు దండ అనునమ్మినవానివలె వ్యవహరించుచు శత్రువులకుఁ బరస్పరము మైత్రి లేకుండఁజేయుచు వారిలోవారికి భేదముకల్పించుచు కార్యావసానములయందు భృత్యులకు మితిలేని పాతి తోషికములనిచ్చి బహుమానించుచు సంతోషింపఁజేయుచున్నాఁడు. భృత్యులును నా పాతితోషికములను గ్రహించి మనంబున సంతోషమును బట్టజాలక ప్రభునికృతజ్ఞతను జేనోళ్లఁబొగడుచు నతనియందు దధికభక్తి విశ్వాసములుకలిగి వర్తించుచున్నారు. ఇట్లా దుర్యోధనుఁడు భృత్యులను వశపఱచుకొని నిశ్చింతగానున్నాఁడు.

శబ్దాదులు. నిధాయ-అప్య. రక్షస్తీతి రక్షాస్తాన్, రక్షం-రక్షే-రక్షాన్, రక్షశబ్ద అకారాంతః పులిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. పరితః - అప్య. పరేభ్య ఇతరే పరేతరే, తాన్, పరేతరం-పరేతరా-పరేతరాన్, పరేతరశబ్ద అకారాంతః పులిङ్గో ద్వితీయా బహువచనాంతః. శక్ష్వాస్య సంజాతా శజ్జితః, న శజ్జితః అశజ్జితః, అశజ్జితస్య ఆకారః అశంకితాకారః, అశజ్జితాకారం-అశజ్జితాకారా - అశజ్జితాకారాన్, అశజ్జితాకారశబ్ద అకారాంతః పులిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉవైతి-ఉపేతః-ఉప యన్తి, ఉప పూర్వకాత్ ఇహ-గతావిత్యున్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమ పురుషైకవచనాంతః. శక్ష్వాస్య సజ్జాతా శజ్జితః, శజ్జితః - శజ్జితే-శజ్జితాః, శజ్జితశబ్ద అకారాంతః పులిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. క్రియాపామపవర్గాస్తేషు, క్రియాపవర్గే-క్రియాపవర్గయోః-క్రియాపవర్గేషు, క్రియాపవర్గశబ్దఅకారాంతఃపులిङ్గ స్సప్తమీబహువచనాంతః. అనుసృత్య జీవస్తీతి అనుజీవినః, అనుజీవిషు సాత్కృతాః అను జీవిసాత్కృతాః, అనుజీవిసాత్కృతా-అనుజీవిసాత్కృతే-అనుజీవిసాత్కృతాః, అనుజీవి సాత్కృతా శబ్ద అకారాంతస్తీలిङ్గః ప్రథమాబహువచనాంతః. కృతం జానాతీతి కృతజ్ఞః, కృతజ్ఞస్య భావః కృతజ్ఞతా, తాం, కృతజ్ఞతాం-కృతజ్ఞతే-కృతజ్ఞతాః, కృత జ్ఞతాశబ్ద అకారాంతస్తీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. అస్య-అనయోః, ఏనయోః-ఏషాం, ఇదం శబ్దో మకారాంతః పులిङ్గష్టైకవచనాంతః. వదతి - వదతః - వదన్తి, వద-

వృక్షాయాం వాచీత్యస్తాధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మై పది ప్రథమపురుషబహువచనాంతః.
సమ్పత్ - సమ్పదౌ - సమ్పదః, సమ్పచ్ఛబ్దో దకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యా. విధాయేతి. శంకాస్య సంజాతా శంకితః అవిశ్వస్తస్సన్ పరిత స్సర్వత్ర
స్వపరమండలే - పరేతరానాత్మీయానవంచకానితి యావత్. యద్వా పరానితరయంతి
భేదేనాత్మసాత్కుర్వంతీతి పరేతరాన్. * తత్కరోతీతి బ్యంతాత్కర్తృణ్యచ్ ప్రత్య
యః. రక్షంతీతి రక్షాన్. మంత్రగుప్తిసమగ్ధానిత్యర్థః. * 'నందిగ్రహీ'త్యాదినా పచా
ద్యచ్. విధాయ కృత్వా. నియుజ్యేత్యర్థః. అశంకితాకారముపైతి. స్వయ మవిశ్వస్తోఽపి
విశ్వస్తవదేవ వ్యవహరన్ పరముభేదైవ పరాన్ భిన్నతీత్యర్థః. నచ తాన్ రక్షానుపేక్షతే
యేన తేఽపి వికుర్వీరన్నిత్యాహ. — క్రియేతి. క్రియాపవర్గేషు కర్తృసమాప్తిషు అనుజీవి
సాత్కృతా భృత్యాధీనాః కృతాః. అపరావర్తితయా దత్తా ఇత్యర్థః. * 'దేయేత్ర'చేతి
సాతిప్రత్యయః. సంపదః అస్య రాజ్ఞః కృతజ్ఞతాం ఉపకారజ్ఞత్వం వదంతి. దానై
రేవ కృతజ్ఞత్వం ప్రకాశ్యతే; నతు వాఙ్మాత్రేణేత్యర్థః. కృతజ్ఞే రాజన్యనుజీవినోఽ
నురజ్యంతే అనురక్తాశ్చ తం రక్షంతీతి భావః. రక్షామితి పాఠే * 'గురోశ్చహల' ఇత్య
కార ప్రత్యయః. పరితస్సమంతాత్ రక్షాం విధాయ పరానితరాంశ్చాశంకితాకారం
యథాతథా ఉపైతి. శేషం సమానమ్.

అవ. అథోపాయప్రయోగస్య ఫలవత్తాం దర్శయతి:—

మూ. అనారతం తేన పదేషు లంభితా

విభజ్య సమ్యగ్వినియోగసత్క్రియాః,

ఫలంత్యుపాయాః పరిబృంహితాయతీ

రుపేత్య సంఘర్ష మివార్థసంపదః.

౧౫

టీక. తేన=ఆదుర్యోధనునిచే, పదేషు = పాండవదగినవస్తువులయందు, సమ్యక్ =
సంకీర్ణముకాకుండునట్లుగా, విభజ్య = విభజించి, వినియోగసత్క్రియాః - వినియోగ =
వినియోగమే, సత్క్రియాః = సత్కారముకలవై, లమ్భితాః = బాగుగ ప్రయుక్తము
లైనట్టి, ఉపాయాః = సామాద్యుపాయములు, సంఘర్షం=పరస్పరస్పర్ధను, ఉపేత్యేష=
పొందినవానివలె, పరిబృంహితాయతీః - పరిబృంహిత = ప్రవృద్ధమైన, ఆయతీః =
ఉత్తరకాలములుకలిగినట్టి, అర్థసమ్పదః = అర్థసంపదలను, అనారతం=ఎల్లపుడు, ఫలన్తి=
ఫలించుచున్నవి.

తాత్పర్యము. మహారాజా ! ఇట్లాదుర్యోధనుడు తత్తద్రాజకార్యసమయముల
యందు బహుజాగ్రత్తో నొకటి చేయవలసినపుడు మఱొకదానిని జేయకుండ సామా

ద్యుపాయములను నడిపించుచుండుటవలన నొకరాజకార్యమును బీరుపోకుండ సఫలమగు చుండుటవలన నతని కెల్లపుడును సమస్తకార్యములవలన ననుకొనినట్టులు ధనము లభించు చున్నది. మఱియు నెవ్వరితోడను వివాదములు సంభవింపకపోవుటయేకాక యతని యందు సమస్తరాజులును భక్తివిశ్వాసములుకలిగి వర్తించుచు నతనియాజ్ఞ కెదురుచూచు చుందురు. ఇట్లా దుర్యోధనుఁడు రాజులనందఱును వశపఱచుకొని రాబోవుయుద్ధమునఁ దనకే జయముకలుగునను మనోధైర్యముతో నున్నాఁడు.

శబ్దాదులు. అనారతం-అవ్య. తేన-తాభ్యాం-తైః, తచ్చబ్ధో దకారాంతః పుంలింగ స్తృతీయైకవచనాంతః. పదే-పదయోః-పదేషు, పదశబ్ద అకారాంతపుంసకలింగస్సప్తమ్యేక వచనాంతః. లమ్భితః-లమ్భితౌ-లమ్భితాః, లమ్భితశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహు వచనాంతః. విభజ్య-అవ్య. సమ్యక్-అవ్య. వినియోగవివ సత్క్రియా యేషాం తే, విని యోగసత్క్రియాః, వినియోగసత్క్రియః - సత్క్రియా - సత్క్రియాః, వినియోగ సత్క్రియశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. ఫలతి-ఫలతః-ఫలన్తి, ఫల- నిష్పత్తావిశ్యస్తాదాతోః కర్తరి లట్ పరస్మై పదిప్రథమపురుషబహువచనాంతః. ఉపాయః- ఉపాయా-ఉపాయాః, ఉపాయశబ్దఅకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. పరి బృంహితాః ఆయతయః యాసాం తాః, పరిబృంహితాయతయః, తాః, పరిబృంహితా యతిం-ఆయతీ-ఆయతీః, పరిబృంహితాయతిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయాబహు వచనాంతః. ఉపేత్య - అవ్య. సఙ్ఖర్షం - సఙ్ఖర్షౌ - సఙ్ఖర్షౌ, సఙ్ఖర్షశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. అర్థస్య సమ్పదః తాః, అర్థసమ్పదం - అర్థ సమ్పదౌ-అర్థసమ్పదః, అర్థసమ్పచ్చబ్ధో దకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయాబహువచనాంతః.

వ్యా. అనారతమితి. తేన రాజ్ఞా దుర్యోధనేన పదేషు ఉపాదేయవస్తుషు. ని. 'పదం వ్యవసితత్రాణస్థానలక్ష్యాంఘ్రివస్తు' ష్విత్వమరః. సమ్యగసంకీర్ణం అవ్యస్తం చ విభజ్య వివిచ్య. వినియోగవివ సత్క్రియా అనుగ్రహః. సత్కారితీ యావత్ యాసాంతాః, లంభితాః. స్థానేషు సమ్యక్ప్రియుక్తా ఇత్యర్థః. వినియోగసత్క్రియామితిపాఠే - వినియోగసత్క్రియాం లంభితాః ప్రాపితా ఇత్యర్థః. అర్థసంపద్విశేషణం ఉపాయ విశేషణంవా. ఉపాయస్సామాదయః. సాఙ్ఖర్షం పరస్పరస్పర్ధాం ఉపేత్యేత్యేవేత్సుత్యే త్వా-పరిబృంహితాయతీః ప్రచితోత్తరకాలాః. స్థిరా ఇత్యర్థః. అర్థసంపదః ధనోప చయాన్ అనారతమజస్త్రం ఫలంతి. ప్రసువత ఇత్యర్థః.

అవ. అర్థసంపద మేవాహః—

మూ. అనేక రాజన్యరథాశ్వసంకులం
తదీయ మాస్థాననికేతనాజిరమ్,

నయత్యయుగ్మచ్ఛదగంధిరార్ద్రతాం

భృశం నృపోపాయనదంతినాం మదః.

౧౬

టీక. అయుగ్మచ్ఛదగన్ధిః - అయుగ్మచ్ఛద = ఏడాకులయరఁటిపుష్పముయొక్క, గన్ధిః = పరిమళమువంటి పరిమళముకలిగినట్టి, నృపోపాయనదన్తినాం-నృప = రాజులయొక్క, ఉపాయన = కానుకలైన, దన్తినాం = ఏనుఁగులయొక్క, మదః = మదము, అనేకరాజన్యరథాశ్వసజ్కులం - అనేక = అనేకులైన, రాజన్య = రాజపుత్రులయొక్క, రథ = రథములచేతను, అశ్వ = అశ్వములచేతను, సజ్కులం = సమృద్ధము నున్న, తదీయం = ఆదుర్యోధనుని, ఆస్థాననికేతనాజిరం - ఆస్థాననికేతన = సభామంటపముయొక్క, అజిరం=ముందఁటివాకిలిని, భృశం = అత్యంతము, ఆర్ద్రతాం=తడిసినదగుటను, నయతి = పొందించుచున్నది.

తాత్పర్యము. ఓమహారాజా! రాజులకందఱకు నతనియం దధికభక్తి విశ్వాసములు కలుగుటవలన వారందఱు మదపుటేనుఁగులను, రథములను, గుఱ్ఱములను, నెడ తెఱపిలేకుండ నతనికిఁగానుకలువంపుచుండుటవలన నతనికొలువుకూట మాఏనుఁగుల మదోదకముచేఁ దడిసి పోవుటవలన బురదయగుటయేకాక సమృద్ధముగాఁగూడ నున్నది. ఇట్లు రాజులందఱు నతనియందుఁ దమకుఁగల భక్తివిశ్వాసములను జూపుచు నతనిదయ సంపాదించుకొనుటకు విశ్వప్రయత్నములఁ జేయుచున్నారు. అందువలన నతనిరాజనీతి సఫలమైనదై పలుకు బడిని విశ్వర్యమును వృద్ధిపొందించుచున్నది. ఇట్లు భూమినంతను నేకచ్ఛత్రముగాఁ బరిపాలింపుచున్నాఁడు.

శబ్దాదులు. రాజ్ఞామపత్యాని పుమాంసో రాజన్యాః, రథానామశ్వానాం సమాహరో రథాశ్వం, అనేకే చ తే రాజన్యాశ్చ అనేకరాజన్యాః, అనేకరాజన్యానాం రథాశ్వం అనేకరాజన్యరథాశ్వం, అనేకరాజన్యరథాశ్వేన సజ్కులం తత్, సజ్కులం - సజ్కులే-సజ్కులాని, అనేకరాజన్యరథాశ్వసజ్కులశబ్ద ఆకారాంతనపుంసకలిక్తో ద్వితీయైకవచనాంతః. తస్యేదం తదీయం-తత్, తదీయం-తదీయే-తదీయాని, తదీయశబ్ద ఆకారాంతనపుంసకలిక్తో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆస్థానస్య నికేతనం ఆస్థాననికేతనస్యాజిరం, తత్, ఆస్థాననికేతనాజిరం, అజిరం-అజిరే-అజిరాణి, ఆస్థాననికేతనాజిరశబ్ద ఆకారాంతనపుంసకలిక్తో ద్వితీయైకవచనాంతః. నయతి-నయతః-నయన్తి, ణీయ్-ప్రాపణ ఇత్యస్తాధాతోః, కర్తరి లట్ పరస్మై పది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అయుగ్మాని ఛదా యేషాం తే అయుగ్మచ్ఛదాః, అయుగ్మచ్ఛదానాం పుష్పాణి అయుగ్మచ్ఛదాని, అయుగ్మచ్ఛదానాం గన్ధ ఇవ గన్ధో యస్య సః అయుగ్మచ్ఛదగన్ధిః, అయుగ్మచ్ఛదగన్ధిః - గన్ధీ-గన్ధయః, అయుగ్మ

చ్ఛగన్ధిశబ్ద ఇకారాంతః పులిఙ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆర్ద్రస్య భావః ఆర్ద్రతా, తాం, ఆర్ద్రతాం-ఆర్ద్రలే-ఆర్ద్రతాః, ఆర్ద్రతా శబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. భృశం-అవ్య. నృపాణాముపాయనాని నృపోపాయనాని నృపోపాయనాని చ తే దన్తి నశ్చ నృపోపాయనదన్తినః, తేషాం, నృపోపాయనదన్తినః - దన్తినోః-ధన్తినాం, నృపోపాయనదన్తిన్ శబ్దో నకారాంతః పులిఙ్గష్టప్తీబహువచనాంతః. మదః - మదో-మదాః, మదశబ్ద ఆకారాంతః పులిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యా. అనేకేతి. అయ్యుగ్తచ్ఛదస్య సప్తఽర్థప్రసూనస్య గంధఇవ గంధోయస్య సః అయ్యుగ్తచ్ఛదగంధిః. * 'సప్తమ్యుపమానేత్యాదినా' బహువ్రీహిరుత్తరపదలోపశ్చ. 'ఉపమానా'చ్చేతి సమసాంత ఇకారః. నృపాణాముపాయనాని ఉపహారభూతా యే దంతినః తేషాం మదః. ని. 'ఉపాయనముపగ్రాహ్యముపహారస్తథోపదే' త్యమరః. రాజ్ఞామపత్యాని పుమాంసో రాజన్యాః క్షత్రియాః. * 'రాజశ్వశురాద్యత్ రాజ్ఞోజాతావేవేతి వాచ్య' మితి యత్ప్రత్యయః. యేచాభావకర్తృణోరితి ప్రకృతిభావః రథాశ్చాశ్వాశ్చ రథాశ్వం. సేనాంగత్వాదేకవద్భావః. అనేకేషాం రాజన్యనాం రథాశ్వేన సంకులం సంబాధం తదీయం తత్సంబంధి - ఆభిముఖ్యేన తిష్ఠంత్యస్తిన్నిత్యాస్థానం ఆస్థాననికేతనాజిరం సభామంటపాంగణం. ని. 'అంగణం చత్వరాజిరే' ఇత్యమరః. భృశమత్యర్థం ఆర్ద్రతాం పంకిలత్వం నయతి. ఏతేన మహాసమృద్ధిరన్యోక్తా. అత ఏవోదాత్తాలంకారః. తథా చాలంకారసూత్రమ్. - 'సమృద్ధిమద్వస్తువర్ణనముదాత్త' ఇతి.

అవ. సంప్రతి జనపదక్షేమంకరత్వమాహః—

మూ. సుఖేన లభ్యా దధతః కృషీవలై
రకృష్టపచ్యా ఇవ సస్యసంపదః,
వితన్వతి క్షేమమదేవమాతృకా
శ్చిరాయ తస్మిన్ కురవశ్చకాసతి.

౧౭

టీక. చిరాయ = బహుకాలమునుండి, తస్మిన్ = ఆదుర్యోధనుఁడు, క్షేమం = క్షేమమును, వితన్వతిసతి = చేయుచున్నవాఁడగుచుండఁగా, అదేవమాతృకాః = నదీ మాతృకములగు, కురవః = కురుదేశములు, అకృష్టపచ్యాఇవ = దున్నకుండఁ బండునవి వలెనున్నట్టియు, కృషీవలైః = కర్షకులచే, సుఖేన = సుఖముచేత, లభ్యాః = పొందఁ దగినట్టి, సస్యసంపదః = సస్యసంపదలను, దధతః = ధరించుచున్నవై, చకాసతి = ప్రకాశించుచున్నవి.

తాత్పర్యము. మహాప్రభూ ! ఆదుర్యోధనుడు ప్రజాహితకార్యచింతకుడై దేశక్షేమమున కెవ్విధమైన లోపముకలుగనీయక పెద్దపెద్దచెఱువులను ద్రవ్వించియు నదుల కానకట్టు కట్టించి కాలువలను ద్రవ్వించి యాకాలువలగుండ భూములకు నీటిని నొసంగుచుఁ గృషీవలులకు సంతోషము కలుగునటులఁ జేయుచు ననావృష్టిదోషము సంశయించినను బొలములకు నష్టముకలుగనీయకపోవుటవలనఁ గర్షకులకుఁ గష్టములేకయే సమస్తభూములు ఫలించుచున్నవి. కాఁబట్టి దేశములన్నియు పాడిపంటలు కలిగియుండుట వలన నతనిరాజ్యమునందు దుర్భిక్షమన నెట్టిదో తెలియదు. అందువలన దేశమునందలి కృషీవలులందఱు నతనియం దధికశౌరవముకలవారలై యతనియాజ్ఞ కడ్డుచెప్పక యతనికి విధేయులై యతనికార్యములనన్నిటిని వెనువెంటనే చేయుచున్నారు. ఇట్లు కర్షకులనునైతము స్వాధీనముచేసికొని బహుజాగరూకుడై రాజ్యముచేయుచున్నాఁడు.

శబ్దాదులు. సుఖేన-సుఖాభ్యాం-సుఖైః, సుఖశబ్ద అకారాంతనపుంసకలిజ్జస్తృతీ యైకవచనాంతః. లభ్యాం-లభ్యే-లభ్యాః, లభ్య శబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయాబహువచనాంతః. దధత్-దధతో-దధతః, దధచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. కృషిరేషామస్తీతి కృషీవః, తైః, కృషీవలేన-కృషీవలాభ్యాం-కృషీవలైః, కృషీవలశబ్ద ఆకారాంతః పుంలిజ్జస్తృతీయాబహువచనాంతః. కృష్టేన పచ్యంత ఇతి కృష్టపచ్యాః, కృష్టపచ్యా న భవన్తీత్యకృష్టపచ్యాః, అకృష్టపచ్యః-పచ్య-పచ్యాః, అకృష్టపచ్యశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. ఇవ-అవ్య. సస్యానాం సమ్పదః, తాః, సస్యసమ్పదం-సమ్పదౌ-సమ్పదః, సస్యసమ్పచ్ఛబ్దో దకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయాబహువచనాంతః. వితన్వతి-వితన్వతోః-వితన్వత్సు, వితన్వచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలిజ్జస్తృతీయైకవచనాంతః. క్షేమం-క్షేమా-క్షేమాన్, క్షేమశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. దేవ ఏవ మాతా యేషాం తే దేవమాతృకాః, దేవమాతృకా న భవన్తీత్యదేవమాతృకాః, అదేవమాతృకః-అదేవమాతృకా-అదేవమాతృకాః, అదేవమాతృకశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. చిరాయ-అవ్య. తస్మిన్-తయోః-తేషు, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిజ్జస్తృతీయైకవచనాంతః. కురుః-కురూ-కురవః, కురుశబ్ద ఉకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. చకాస్తే-చకాసాతే-చకాసతే, చకాస్య-దీప్తావిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లడాత్త నేపది ప్రథమపురుషబహువచనాంతః.

వ్యా. సుఖేనేతి. చిరాయ తస్మిన్ దుర్యోధనే క్షేమం వితన్వతి క్షేమంకరే సతి. దేవః పర్జన్యఏవ మాతా యేషాం తే దేవమాతృకా వృష్ట్యంబుజీవినో దేశాః తే న భవన్తీత్యదేవమాతృకాః. నదీమాతృకా ఇత్యర్థః. ని. 'దేశో నద్యంబువృష్ట్యంబుసంఘన్నప్రీహిపాలితః, స్యాన్నదీమాతృకో దేవమాతృకశ్చ యథాక్రమ' మిత్యమరః. ఏతేనాస్య కుల్యాది

పూర్వప్రవర్తకత్వము క్తం. కురూణాం నివాసః కురవః జనపదవిశేషాః. కృష్టేన కర్షణేన పచ్చంత ఇతి కృష్టపచ్యాః. * 'రాజసూయే'త్యాదినా కర్షకర్తరి కృష్ప్రిత్య యాంతో నిపాతః. తద్విపరీతా అకృష్టపచ్యా ఇవ. కృషిరేషామస్తీతి కృషీవలాః కర్షకాః - తైః * 'రజఃకృషీ'త్యాదినా వలచ్చిత్వయః. 'వల' ఇతి దీర్ఘః. సుఖేన అక్లేశేన లభ్యాః లబ్ధుం శక్యాః సస్యసంపదః దధతః ధారయంతః స్సరితః. * 'నాభ్యస్తా చ్చతు' రితి నుమాగమప్రతిషేధః. చకాసతి దీప్యంతే. సర్వోత్కర్షేణ వర్తంత ఇత్యర్థః. 'అభ్యస్తా' దితి ఘోరదాదేశః. జక్షీత్యాదయః ప్షడిత్యభ్యస్తసంజ్ఞా. సంపన్నజనపదత్వా దసంతాపకరత్వాచ్చ దుస్సాగోయమితి భావః.

అవ. నన్వేపం జనపదానువర్తినః కథమర్థలాభ ఇత్యత్రాహ—

మూ. ఉదారకీర్తే రుదయం దయావతః

ప్రశాంతబాధం దిశతోఽభిరక్షయా,

స్వయం ప్రదుగ్ధేఽస్య గుణైరుపస్నుతా

వసూపమానస్య వసూని మేదినీ.

౧౮

టీక. ఉదారకీర్తేః-ఉదార = గొప్పదగు, కీర్తేః=కీర్తికలిగినట్టియు, దయావతః = దయకలిగినట్టియు, ప్రశాంతబాధం-ప్రశాంత=శాంతినిపొందింపఁబడిన, బాధం=బాధలు కలుగునట్టుగా, (బాధలునివారణమగునట్టులు) అభిరక్షయా = సర్వత్రరక్షించుటచేత, ఉదయం=వృద్ధిని, దిశతః = సంపాదించుచున్నట్టియు, వసూపమానస్య-వసు=కుబేరుఁడు, ఉపమానస్య=ఉపమానముగాఁగలిగినట్టి, అస్య = ఈదుర్యోధనునియొక్క, గుణైః=దయా దాక్షిణ్యాదిగుణములచే, ఉపస్నుతా = ద్రవింపఁజేయఁబడిన, మేదినీ=భూమి, వసూని = ధనములను, స్వయం=స్వయముగా, ప్రదుగ్ధే=ఇచ్చుచున్నది.

తాత్పర్యము. మహారాజా! భూతదయగలిగి యేవిధమైన యీతిబాధలు లేకుండ దేశమునంతను రక్షించుచు నభివృద్ధికలుగఁజేయుటవలన మహాయశస్సు కలిగి కుబేరోపమానుఁడై యలరారు దుర్యోధనుని దయాదాక్షిణ్యాదిగుణములచే భూమి వాత్సల్యతచే స్వాధీనమై ప్రతిసంవత్సరమునను మితిలేనిధనమును సమకూర్చుచున్నది. అధనముచేఁ దిరిగి దేశోపయోగములగు గొప్పగొప్పపనులను జేయించుచున్నను మితిలేని యతని ధనము తలుగుటలేదు. ఇట్లాదుర్యోధనుఁడు మహాదైశ్వర్యముతోఁ దులఁ దూఁగుచు దేశోపయోగములగు మహాత్కార్యములను జేయించుచుండుటవలనఁ బ్రజలందఱు నతనికి దాసానుదాసులై మెలంగుచు నతనియభివృద్ధిములను నెఱవేర్చుటకు సంసిద్ధులైయున్నారు.

పూర్వప్రవర్తకత్వము క్తం. కురూణాం నివాసః కురవః జనపదవిశేషాః. కృష్టేన కర్షణేన పచ్యంత ఇతి కృష్టపచ్యాః. * 'రాజసూయే'త్యాదినా కర్తృకర్తరి కృష్ప్రిత్య యాంతో నిపాతః. తద్విపరీతా అకృష్టపచ్యా ఇవ. కృషిరేషామస్తీతి కృషీవలాః కర్షకాః - తైః * 'రజఃకృషీ'త్యాదినా వలచ్ఛ్రిత్యయః. 'వల' ఇతి దీర్ఘః. సుఖేన అక్లేశేన లభ్యాః లబ్ధుం శక్యాః సస్యసంపదః దధతః ధారయంతః స్సంతః. * 'నాభ్యస్తా చ్చతు' రితి నుమాగమప్రతిషేధః. చకాసతి దీప్యంతే. సర్వోత్కర్షేణ వర్తంత ఇత్యర్థః. 'అభ్యస్తా' దితి యేరదాదేశః. జక్షీత్యాదయష్షడిత్యభ్యస్తసంజ్ఞా. సంపన్నజనపదత్వా దసంతాపకరత్వాచ్చ దుస్సాగ్గోయమితి భావః.

అవ. నన్వేషం జనపదానువర్తనః కథమర్థలాభ ఇత్యత్రాహ—

మూ. ఉదారకీర్తే రుదయం దయావతః

ప్రశాంతబాధం దిశతోఽభిరక్షయా,
స్వయం ప్రదుగ్ధేఽస్య గుణైరుపస్నుతా
వసూపమానస్య వసూని మేదినీ.

౧౮

టీక. ఉదారకీర్తేః-ఉదార = గొప్పదగు, కీర్తేః=కీర్తికలిగినట్టియు, దయావతః = దయకలిగినట్టియు, ప్రశాంతబాధం-ప్రశాంత=శాంతినిపొందింపఁబడిన, బాధం=బాధలు కలుగునట్లుగా, (బాధలునివారణమగునట్లులు) అభిరక్షయా = సర్వత్రరక్షించుటచేత, ఉదయం=వృద్ధిని, దిశతః = సంపాదించుచున్నట్టియు, వసూపమానస్య-వసు=కుబేరుఁడు, ఉపమానస్య=ఉపమానముగాఁగలిగినట్టి, అస్య = ఈదుర్యోధనునియొక్క, గుణైః=దయా దాక్షిణ్యాదిగుణములచే, ఉపస్నుతా = ద్రవింపఁజేయఁబడిన, మేదినీ=భూమి, వసూని = ధనములను, స్వయం=స్వయముగా, ప్రదుగ్ధే=ఇచ్చుచున్నది.

తాత్పర్యము. మహారాజా! భూతదయగలిగి యేవిధమైన యీతిబాధలు లేకుండ దేశమునంతను రక్షించుచు నభివృద్ధికలుగఁజేయుటవలన మహాయశస్సు కలిగి కుబేరోపమానుడై యలరారు దుర్యోధనుని దయాదాక్షిణ్యాదిగుణములచే భూమి వాత్సల్యతచే స్వాధీనమై ప్రతిసంవత్సరమునను మితిలేనిధనమును సమకూర్చుచున్నది. ఆధనముచేఁ దిరిగి దేశోపయోగములగు గొప్పగొప్పపనులను జేయించుచున్నను మితిలేని యతని ధనము తలుగుటలేదు. ఇట్లాదుర్యోధనుఁడు మహాదైశ్వర్యముతోఁ దులఁ దూఁగుచు దేశోపయోగములగు మహాత్కార్యములను జేయించుచుండుటవలనఁ బ్రజలందఱు నతనికి దాసానుదాసులై మెలంగుచు నతనియభివృద్ధిములను నెఱవేర్చుటకు సంసిద్ధులైయున్నారు.

కారః. అత్ర ప్రతీయమానయా గవాసహ ప్రకృతాయా మేదిన్యా భేదేఽప్యభేదలః
ణాతిశయోక్తివశాద్దోహ్యాత్వేనోక్తి రితి సంక్షేపః.

అవ. వీరభటానుకూల్యమాహ.—

మూ. మహాజనో మానధనా ధనార్చితా
ధనుర్భృతస్సంయతి లబ్ధకీర్తయః,
నసంహతాస్తస్య నభిన్నవృత్తయః
ప్రియాణి వాంఛంత్యసుభిస్సమీహితుమ్.

౧౯

టీక. మహాజనః-మహతీ=గొప్పదగు, ఓజసః=బలముకలిగినట్టియు, మానధనాః-
మాన = కులశీలాద్యభిమానమే, ధనాః = ధనముగాఁ గలిగినట్టియు, ధనార్చితాః-ధన =
ధనముచే, అర్చితాః = పూజింపఁబడినట్టియు, సంయతి = యుద్ధమునందు, లబ్ధకీర్తయః-
లబ్ధ=పొందఁబడిన, కీర్తయః=కీర్తికలిగినట్టియు, నసంహతాః = స్వార్థపరులుకానట్టియు,
నభిన్నవృత్తయః = భిన్నములైన వ్యాపారముకలవారుకానట్టి, ధనుర్భృతః = ధనుర్ధరులు,
తస్య=ఆదుర్యోధనుచికి, అసుభిః=ప్రాణములచే, ప్రియాణి=ప్రియములను, సమీహితుం=
చేయుటకు, వాఙ్ఘ్ని=కోరుచున్నారు.

తాత్పర్యము. మహాప్రభూ! ఆదుర్యోధనుడు మహాబలపరాక్రమశాలురును
మానవంతులును ననేకయుద్ధములయందు జయలక్ష్మిని జేపట్టినవారును, స్వార్థపరులు
కానివారును బరస్పరవిరోధముచేఁ బ్రభుకార్యవిఘాతకులు కానివారును నైన వీరభటు
లను బ్రయత్నపూర్వకముగా సంపాదించి వారల కెవ్విధములైనలోపములు లేకుండు
నటులఁ బుష్కలముగా ధనమునిచ్చి పోషించుచున్నాఁడు. అట్టి వీరభటులు తమప్రాణ
ములనర్పించియైనను బ్రభుకార్యములను నిశ్శక్కుముగాఁ జేయుటకు బద్ధకంకణులై
యున్నారు. వారిబలము చూచుకొని యాదుర్యోధనుడు రాబోవు మహాయుద్ధమునఁ
దనకే జయముకలుగునని జంకుకొంకులులేక ధైర్యముగానున్నాఁడు.

శబ్దాదులు. మహత్ ఓజః యేషాం తే మహాజనః, మహాజాః-మహాజనాః-
మహాజనః, మహాజశ్శబ్దస్సకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. మానమేవ
ధనం యేషాం తే, మానధనాః, మానధనః-మానధనాః-మానధనాః, మానధనశబ్ద ఆకా
రాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. ధనేనార్చితాః, ధనార్చితాః, ధనార్చితః-
ధనార్చితౌ-ధనార్చితాః, ధనార్చితశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.
ధనాంషి బిభ్రతీతి ధనుర్భృతః, ధనుర్భృత్-ధనుర్భృతౌ-ధనుర్భృతః, ధనుర్భృచ్ఛబ్ద
స్తకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. సంయతి-సంయతోః-సంయత్సు, సం

కారణం. అత్ర ప్రతీయమానయా గవా సహ ప్రకృతాయా మేదిన్యా భేదేఽప్యభేదం
కాతిశయోక్తివశాద్దోహ్యత్వేనోక్తి రితి సంక్షేపః.

అవ. వీరభటానుకూల్యమాహ.—

మూ. మహాజనో మానధనా ధనార్చితా
ధనుర్భృతస్సంయతి లబ్ధకీర్తయః,
నసంహతాస్తస్య నభిన్నవృత్తయః
ప్రియాణి వాంఛంత్యసుభిస్సమీహితుమ్.

౧౯

టీక. మహాజనః-మహతీ=గొప్పదగు, ఓజసః=బలముకలిగినట్టియు, మానధనాః-
మాన = కులశీలాద్యభిమానమే, ధనాః = ధనముగాఁ గలిగినట్టియు, ధనార్చితాః-ధన =
ధనముచే, అర్చితాః = పూజింపఁబడినట్టియు, సంయతి = యుద్ధమునందు, లబ్ధకీర్తయః-
లబ్ధ=పొందఁబడిన, కీర్తయః=కీర్తికలిగినట్టియు, నసంహతాః = స్వార్థపరులుకానట్టియు,
నభిన్నవృత్తయః = భిన్నములైన వ్యాపారముకలవారుకానట్టి, ధనుర్భృతః = ధనుర్ధరులు,
తస్య=ఆదుర్యోధనుచికి, అసుభిః=ప్రాణములచే, ప్రియాణి=ప్రియములను, సమీహితుం=
చేయుటకు, వాఙ్ఞన్తి=కోరుచున్నారు.

తాత్పర్యము. మహాప్రభూ! ఆదుర్యోధనుడు మహాబలపరాక్రమశాలురును
మానవంతులును ననేకయుద్ధములయందు జయలక్ష్మిని జేపట్టినవారును, స్వార్థపరులు
కానివారును బరస్పరవిరోధముచేఁ బ్రభుకార్యవిఘాతకులు కానివారును నైన వీరభటు
లను బ్రయత్నపూర్వకముగా సంపాదించి వారల కెవ్విధములైనలోపములు లేకుండు
నటులఁ బుష్కలముగా ధనమునిచ్చి పోషించుచున్నాఁడు. అట్టి వీరభటులు తమప్రాణ
ములనర్పించియైనను బ్రభుకార్యములను నిశ్శక్కుముగాఁ జేయుటకు బద్ధకంకణులై
యున్నారు. వారిబలము చూచుకొని యాదుర్యోధనుడు రాబోవు మహాయుద్ధమునఁ
దనకే జయముకలుగునని జంకుకొంకులులేక దైర్యముగానున్నాఁడు.

శబ్దాదులు. మహత్ ఓజః యేషాం తే మహాజనః, మహాజాః-మహాజసా-
మహాజసః, మహాజశ్శబ్దస్సకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. మానమేవ
ధనం యేషాం తే, మానధనాః, మానధనః-మానధనౌ-మానధనాః, మానధనశబ్ద అకా
రాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. ధనేనార్చితాః, ధనార్చితాః, ధనార్చితః-
ధనార్చితౌ-ధనార్చితాః, ధనార్చితశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.
ధనాంషి బిభ్రతీతి ధనుర్భృతః, ధనుర్భృత్-ధనుర్భృతౌ-ధనుర్భృతః, ధనుర్భృచ్ఛబ్ద
స్సకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. సంయతి-సంయతోః-సంయత్సు, సం

మహోదయై స్తస్య హితానుబంధిభిః
ప్రతీయతే ధాతురివేహితం ఫలైః.

౨౦

టీక. అశేషితక్రియః-అశేషిత=సమాప్తిపొందింపబడిన, క్రియః=క్రియలుకలిగినట్టి, సః = ఆదుర్యోధనుడు, సచ్చరితైః-సత్ = యోగ్యమైన, చరితైః=చరిత్రముకలిగినట్టి, చరైః=చారులచే, మహీభృతాం=రాజులయొక్క, క్రియాః=కార్యారంభములను, నిశ్శేషం=సంపూర్ణముగా, వేద = తెలిసికొనుచున్నాడు, ధాతురివ = బ్రహ్మయొక్కవలె, తస్య = ఆదుర్యోధనునియొక్క, ఈహితం = ప్రయత్నమును, మహోదయైః-మహత్ = గొప్పదైన, ఉదయైః = అభివృద్ధికలిగినట్టియు, హితానుబంధిభిః-హిత = హితమును, అనుబంధిభిః = అనుసరించుచున్నట్టి, ఫలైః = కార్యసిద్ధులచే, ప్రతీయతే = తెలియబడుచున్నది.

తాత్పర్యము. మహాప్రభూ! ఆదుర్యోధనుడెప్పుడు చేయవలసినపనుల నప్పుడే జాగుచేయక బహుజాగరూకతతో సంపూర్ణముగాఁ జేయుచు శత్రురాజు లెప్పుడెప్పుడేమేమిపనుల నెందుకొఱకుఁ జేయుచున్నారో యాయావివరములను వెంటనే బహుసమర్థులును నవంచకులునగు చారులవలనఁ దెలిసికొనుచు వానివిషయమై ప్రతిక్రియల నాలోచించుచుండును. మఱియుఁ దనకార్యారంభములను బ్రహ్మసృష్టివలె నితరులకుఁ దెలిసికొనుటకుఁ గూడ శక్యముకాకుండ బహునిపుణముగా నడిపించుచుఁ గార్యములు సమాప్తిని బొందినపిమ్మటనే వానిని దెలిసికొనుటకు వీలగునటులఁ జేయుచున్నాడు.

శబ్దాదులు. మహీం బిభ్రతీతి మహీభృతః, తేషాం, మహీభృతః-మహీభృతోః-మహీభృతాం, మహీభృచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలింగష్టవీబహువచనాంతః. సత్ చరితం యేషాం తే, సచ్చరితాః, తైః, సచ్చరితేన-సచ్చరితాభ్యాం - సచ్చరితైః, సచ్చరితశబ్ద అకారాంతః పుంలింగ స్త్రీతీయాబహువచనాంతః. చరన్తీతి చరాః తైః, చరేణ-చరాభ్యాం-చరైః, చరశబ్ద అకారాంతః పుంలింగస్త్రీతీయాబహువచనాంతః. క్రియాం-క్రియే-క్రియాః, క్రియాశబ్ద అకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయాబహువచనాంతః. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. వేద-విదతుః-విదుః, విద-జ్ఞాన ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. నిశ్శేషం - నిశ్శేషే-నిశ్శేషాణి, నిశ్శేషశబ్ద అకారాంతసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. న శేషితాః అశేషితాః, అశేషితాః క్రియా యేన సః, అశేషితక్రియః - అశేషితక్రియా - అశేషితక్రియాః, అశేషితక్రియశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. మహాఉదయః యేషాం తాని మహోదయాని, తైః, మహోదయేన - మహోదయాభ్యాం -

మహోదయైః, మహోదయశబ్ద అకారాంతనపుంసకలిజ్జస్త్రీయూబహువచనాంతః. తస్య - తయోః - తేషాం, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పులిజ్జష్ట్యైకవచనాంతః. హిత మనుబద్ధస్త్రీతి హితానుబద్ధీని, తైః, హితానుబద్ధినా-హితానుబద్ధిభ్యాం-హితానుబద్ధిభిః, హితానుబద్ధిశబ్దో నకారాంతనపుంసకలిజ్జస్త్రీయూబహువచనాంతః. ప్రతీయతే - ప్రతీయేతే-ప్రతీయస్తే, ప్రతిపూర్వకాత్, ఇహ్ - గతావిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తృణి లడా త్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ధాతుః-ధాత్రోః-ధాతృణాం, ధాతృశబ్దఋకారాంతః పుంలిజ్జష్ట్యైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. ఈహితం - ఈహితే-ఈహితాని, ఈహిత శబ్ద అకారాంతనపుంసకలిజ్జః ప్రథమైకవచనాంతః. ఫలేన - ఫలాభ్యాం-ఫలైః, ఫలశబ్ద అకారాంతనపుంసకలిజ్జస్త్రీయూబహువచనాంతః.

వ్యా. మహీభృతామితి. అశేషితక్రియః సమాపితకృత్యః. ఆఫలోదయకర్తృత్వార్థః. స దుర్యోధనః సచ్చరితై శ్శుద్ధచరితైరవంచకైరిత్యర్థః. చరంతీతి చరాః తైః ప్రణిధిభిః. పచాద్యచ్. మహీభృతాం క్రియాః కార్యారంభాన్ నిశ్శేషం వేష వేత్తి. * 'విదో లటో వేతి చలాదేశః.' స్వరహస్యం తు న కశ్చిద్వేదేత్యాహ - మహోదయైరితి. ధాతు రివ బ్రహ్మణ ఇవ. తస్య దుర్యోధనస్య ఈహితముద్యోగః మహోదయై ర్మహావృద్ధిభిః. హితం పథ్యమనుబద్ధంతి అనుసరంతీతి హితానుబంధిభిః. స్వాంతై రిత్వార్థః. ఫలైః కార్యసిద్ధిభిః ప్రతీయతే జ్ఞాయతే. ఫలానుమేయా స్తస్య ప్రారంభ ఇత్యర్థః.

అవ. మిత్రబల మాహ.—

మూ. న తేన సజ్యం క్వచిదుద్యతం ధనుః

కృతం న వా కోపవిజిహ్వామాననమ్,

గుణానురాగేణ శిరోభిరుహ్యాతే

నరాధిపైర్తాల్యమివాస్య శాసనమ్.

౨౧

టీక. తేన = ఆదుర్యోధనునిచేత, క్వచిత్ = ఎచ్చటను, సజ్యం = నారితోఁ గూడిన, ధనుః = ధనుస్సు, నోద్యతం = ఎత్తఁబడలేదు, ఆననంవా = ముఖమైనను, కోపవిజిహ్వాం-కోప = కోపముచేత, విజిహ్వాం = కుటిలమైనదై, నకృతం=చేయఁబడలేదు, గుణానురాగేణ - గుణ = గుణములయందలి, అనురాగేణ = ప్రేమచేత, నరాధిపైః = రాజులచేత, అస్య = ఈదుర్యోధనునియొక్క, శాసనం = ఆజ్ఞ, తాల్యమివ=పూలదండ వలె, శిరోభిః = శిరస్సులచేత, ఉహ్యాతే=ధరించఁబడుచున్నది.

తాత్పర్యము. ఓమహారాజా ! అతని దయాదాక్షిణ్యాదిగుణములనుబట్టి మహా రాజులందఱు స్వయముగా నాతనియాజ్ఞను బూలదండవలె శిరసావహించుచు నెఱవేర్చుటకు సంసిద్ధులగుచుండుటవలన నతనికెప్పుడును ధను వెక్కు పెట్టుటకుఁగాని కోపముచే

ముఖము చిట్టించుకొనుటకుఁగాని యవసరమే లేకపోవుచున్నది. ఏదేని యొకకార్యము చేయుటకు మనసున నాలోచనము కలుగుటతోడనే యొకకార్యమును మహారాజులు శిరసావహించి శీఘ్రముగా నెఱవేర్చుచున్నారు.

శబ్దాదులు. న-అవ్య. తేన-తాభ్యాం-తైః, తచ్చబ్ధో దకారాంతః పుంలింగస్త్రీ తీయైకవచనాంతః. జ్యయా సహితం, సజ్యం-సజ్యే - సజ్యాని, సజ్యశబ్ద అకారాంతనపుంసక లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. క్వచిత్-అవ్య. ఉద్యతం - ఉద్యతే-ఉద్యతాని, ఉద్యతశబ్ద అకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ధనుః - ధనుషీ-ధనూంషి, ధనుశ్శబ్దస్సకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. కృతం-కృతే-కృతాని, కృతశబ్ద అకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. న-అవ్య. వా - అవ్య. కోపేన విజిహ్వాం, కోపవిజిహ్వాం - కోపవిజిహ్వే-కోపవిజిహ్వేని, కోపవిజిహ్వశబ్ద అకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆననం-ఆననే-ఆననాని, ఆననశబ్ద అకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. గుణేషు అనురాగః, తేన, గుణానురాగేణ-గుణానురాగాభ్యాం - గుణానురాగైః, గుణానురాగశబ్ద అకారాంతః పుంలింగస్త్రీతీయైకవచనాంతః. శిరసా-శిరోభ్యాం-శిరోభిః, శిరశ్శబ్దస్సకారాంతనపుంసకలింగస్త్రీతీయబహువచనాంతః. ఉహ్యతే - ఉహ్యేతే - ఉహ్యంతే, వహ-ప్రాపణ ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తృణి లడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. నరాణామధిపాః, తైః, నరాధిపేన-నరాధిపాభ్యాం-నరాధిపైః, నరాధిపశబ్ద అకారాంతః పుంలింగస్త్రీతీయబహువచనాంతః. మాలైవ, మాల్యం-మాల్యే-మాల్యాని, మాల్యశబ్ద అకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. అస్య-అనయోః, ఏనయోః-ఏషాం, ఇదం శబ్దో మకారాంతః పుంలింగష్టవ్యేకవచనాంతః. శాసనం-శాసనే - శాసనాని, శాసనశబ్ద అకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. నేతి. తేన రాజ్ఞా క్వచిత్కుత్రాపి. సహ జ్యయా మార్వ్యా సజ్యం. ని. 'మార్వీ జ్యా శింజీనీగుణ' ఇత్యమరః. * 'తేన సహేతి తుల్యయోగ' ఇతి బహువ్రీహిః. ధనుః నోద్యతం నోర్ధ్వకృతం. ఆననం వా కోపవిజిహ్వాం కోపకుటిలం న కృతం. యస్య కోప ఏవ నోదేతి కుత స్తస్య యుద్ధప్రసక్తిరితి భావః. కథం తర్హ్యాజ్ఞాం కారయంతి రాజ్ఞ ఇత్యత్రాహ—గుణేతి. గుణేషు దయాదాక్షిణ్యాదిగుణేషు అనురాగేణ ప్రేష్టూ. మాల్యపక్షే సూత్రానుషంగేణ. యద్వా సౌరభగుణలూభేన. నరాధిపై రస్య దుర్యోధనస్య శాసనమాజ్ఞా. మాలైవ మాల్యం. చాతుర్వర్ణ్యదిత్వాత్వాత్వధేష్యతోతి తీరస్వామి. తదివ - శిరోభిరుహ్యతే ధార్యతే. * 'వచిస్వపియజాదీనాం కి' తీతి యకి సంప్రసారణం. అత్రోపమా స్ఫుటైవ - మాల్యసాదృశ్యకథనమాజ్ఞాయాః ప్రేమఖ్యాపనార్థం.

అవ. సంప్రత్యస్య ధార్మికత్వ మాహ. —

మూ. స యశావరాజ్యే నవయావనోద్ధతం
నిధాయ దుశ్శాసనమిద్ధశాసనః,
మఖేష్వఖిన్నోఽనుమతః పురోధసా
ధిసోతి హవ్యేన హిరణ్యరేతసమ్.

౨౨

టీక. ఇద్ధశాసనః-ఇద్ధ = ప్రకాశించుచున్న, శాసనః = ఆజ్ఞకలిగినట్టి, సః = ఆదుర్యోధనుడు, నవయావనోద్ధతం - నవ = నూతనమైన, యావన = యశావనముచే, ఉద్ధతం = గర్వితుడైనట్టి, దుశ్శాసనం = దుశ్శాసనుని, యశావరాజ్యే = యశావరాజ్యమునందు, నిధాయ = ఉంచి, పురోధసా = పురోహితునిచే, అనుమతః = అనుజ్ఞాతుడై, అఖిన్నః = అలసుడుకానివాడై, మఖేషు = క్రతువులయందు, హిరణ్యరేతసం = అగ్నిని, హవ్యేన = ఆజ్యాదిహవిస్సుచే, ధిసోతి = సంతోషపెట్టుచున్నాడు.

తాత్పర్యము. మహారాజా! అప్రతిహతశాసనుడగు దుర్యోధనుడు నవ యశావనమదగర్వితుడగు దుశ్శాసనుని యశావరాజ్యమునందు పట్టాభిషిక్తుని గావించి సమస్తరాజకీయవ్యవహారముల నతనికప్పగించి తన కెట్టితొందరలు లేకుండఁ జేసికొని పురోహితుని యనుమతిని బొంది హవ్యములచే నగ్నిని దేవతలను దృష్టినొందించుచు బ్రాహ్మణులకు మృష్టాన్నములచేఁ దృప్తికలిగించి భూరిదక్షిణలచే వారిని సత్కరింపుచు నుభయతారకముగా ననేకక్రతువులను జేయుచున్నాడు. ఇట్లు ధర్మకార్యములు చేయు చుండుటవలన నతఁడు బ్రాహ్మణులచేతను బుడితులచేతను బూజింపఁబడుచున్నాడు.

శబ్దాదులు. సః - తా-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. యువా చాసౌ రాజా చ యువరాజః, యువరాజస్య కర్త యశావరాజ్యం, తస్మిన్, యశావరాజ్యే-యశావరాజ్యయోః - యశావరాజ్యేషు, యశావరాజ్యశబ్ద అకారాంత నపుం సకలింగస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. యూనో భావః యావనం, నవశ్చ తద్యౌవనశ్చ నవ యావనం, నవయావనేన ఉద్ధతః, తం, నవయావనోద్ధతం-ఉద్ధతౌ-ఉద్ధతాన్-నవయావ నోద్ధతశబ్ద అకారాంతః పులింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. నిధాయ-అవ్య. దుఃఖేన శాస్తృత ఇతి దుశ్శాసనః, తం, దుశ్శాసనం - దుశ్శాసనౌ - దుశ్శాసనాన్, దుశ్శాసనశబ్ద అకా రాంతః పులింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇద్ధం శాసనం యస్య సః, ఇద్ధశాసనః - ఇద్ధ శాసనౌ-ఇద్ధశాసనాః, ఇద్ధశాసనశబ్ద అకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. మఖే- మఖియోః-మఖేషు, మఖశబ్ద అకారాంతః పులింగస్సప్తమీబహువచనాంతః. న ఖిన్నః అఖిన్నః, అఖిన్నః-అఖిన్నౌ-అఖిన్నాః, అఖిన్నశబ్ద అకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచ

నాన్తః. అనుమతః-అనుమతే-అనుమతాః, అనుమతశబ్ద అకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమైక వచనాన్తః. పురోధసా - పురోఃభ్యాం-పురోఃభిః, పురోధశబ్దస్సకారాన్తః పుంలింగ స్త్రీతీయైకవచనాన్తః. ధిన్తోతి-ధిరుతః - ధిన్వన్తి, ధివి-ప్రీణన ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లక్ పరిస్తేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. హవ్యేన - హవ్యాభ్యాం-హవ్యైః, హవ్య శబ్ద అకారాన్త నపుంసకలింగస్త్రీతీయైకవచనాన్తః. హిరణ్యం రేతో యస్య సః హిరణ్య రేతాః, తం, హిరణ్యరేతసం-హిరణ్యరేతసా-హిరణ్యరేతసః, హిరణ్యరేతశబ్దస్సకారాన్తః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాన్తః.

ఽఽ. స ఇతి. ఇద్ధశాసనః దీప్తాజ్ఞః. అప్రతిహతాజ్ఞ ఇత్యర్థః. స దుర్యోధనః నవ యావనోద్ధతం ప్రత్యగ్రయావనగర్వితం ప్రగల్భధురంధరమిత్యర్థః. దుఃఖేన శాస్యత ఇతి దుశ్శాసనః. * 'భాషాయాం శాసియుధీ' త్యాదినా ఖలర్థే యుచ్చిత్యయః. తం-యావ రాజ్యే యువరాజకర్తృణి. * బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యణ్ ప్రత్యయః. నిధాయ. నియుజ్యేత్యర్థః. పురోధసా పురోహితేన అనుమతః అనుజ్ఞాతః తస్మిన్ యాజకే స తీత్యర్థః. తదుల్లంఘనే దోషస్తరణాదితి భావః. * 'నిష్ఠేతి' భూతార్థే క్తః. నతు గతి బుద్ధిత్యాదినా వర్తమానార్థే. అన్యథా 'పురోధసే' త్యత్ర క్తస్య చ వర్తమాన ఇతి షష్ఠీ స్వాత్. అఙ్గిన్నః అనలసః మఖేషు క్రతుషు. హిరణ్యం రేతో యస్య తం హిరణ్య రేతసం అనలం హవ్యేన హవనీయేన ధిన్తోతి ప్రీణయతి. ధిన్వేః ప్రీణనార్థాద్ధిన్వి కృణోవ్యరచేత్సుప్రత్యయః. అకారశ్చాంతాదేశః.

అవ. న చైతావతా నిరుద్యోగైర్భావ్యమిత్యాశంక్యాశాం దర్శయతి.—

మూ. ప్రలీనభూపాలమపి స్థిరాయతి
ప్రశాసదావారిధి మండలం భువః,
స చింతయత్యేవ భియస్త్వదేష్యతీ
రహో దురంతా బలవద్విరోధితా.

౨౩

టీక. సః = ఆదుర్యోధనుడు, ప్రలీనభూపాలం - ప్రలీన = అణగిపోయిన, భూపాలం = రాజులుకలిగినట్టియు, స్థిరాయతి - స్థిర = స్థిరమైన, ఆయతి = ధనప్రాప్తి కలిగినట్టి, భువః = భూమియొక్క, మండలం = మండలమును, అవారిధి = సముద్రపర్యంతము, ప్రశాసదపి = పరిపాలించుచున్నవాడైనను, త్వదేష్యతీః - త్వత్ = నీవలన, ఏష్యతీః = రానున్న, భియః = భయహేతువులను, చింతయత్యేవ = ఆలోచించుచునే యున్నాడు, బలవద్విరోధితా - బలవత్ = బలవంతులతో, విరోధితా = విరోధము, దురంతా = దుఃఖమంతమునందుఁగలది, అహో = ఆశ్చర్యము.

తాత్పర్యము. ఈ ప్రకారముగాఁ దనచేఁ జెప్పఁబడిన దుర్యోధనుని పరిపాలనా విధానమును వినుటవలన ధర్మరాజునకు మనంబున సందేహము కలుగునను భీతినొంది యా ధర్మజునిసందేహముఁ బోఁగొట్టుటకై మఱల నిట్లుచి చెప్పఁదొడఁగెను. 'ఓనుహారాజా ! నిస్సపత్నముగా భూమండలమును బరిపాలించుచున్న యాదుర్యోధనునికిఁ గుమరుఁబాటు లేక యెప్పుడును దనమీఁదకు మీరు వచ్చిపడెదరో యని యూహించుచుచునే యున్నాఁడుగాని హాయిగా గుండెమీదఁ జేయివైచుకొని నిదురించుటలేదు. ఎంతవాఁడైనను బలవద్విరోధము తెచ్చిపెట్టుకొనిన నయ్యది దుఃఖహేతువే యగును. కాఁబట్టి ప్రభువులు సందేహించి యూరుకొనక ప్రయత్నముచేయవలెను.

శబ్దాదులు. భువం పాలయంతీతి భూపాలాః, ప్రలీనాః భూపాలా యస్మింస్తత్ ప్రలీనభూపాలం, తత్, ప్రలీనభూపాలం-ప్రలీనభూపాలే-ప్రలీనభూపాలాని, ప్రలీన భూపాలశబ్ద అకారాంతనపుంసకలిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాంతః. అః-అవ్య. స్థిరా ఆయతి ర్యస్య తత్ స్థిరాయతి, తత్, స్థిరాయతి-స్థిరాయతీ-స్థిరాయతీని, స్థిరాయతిశబ్ద ఇకారాంతనపుంసకలిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రశాసత్-ప్రశాసంతా-ప్రశాసంతః, ప్రశా సచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పులిङ्గః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆవారిధిభ్యః ఆవారిధి-అవ్య. మణ్డలం-మణ్డలే-మణ్డలాని, మణ్డలశబ్ద అకారాంతనపుంసకలిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాంతః. భువః - భువోః-భువాం, భూశబ్ద ఊకారాంతస్త్రీలిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాంతః. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పులిङ्గః ప్రథమైకవచనాంతః. చింతయతి-చింతయతః-చింతయంతి, చితి-స్త్రిత్యామిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఏష-అవ్య. భియం-భియా-భియః, భీ శబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలిజ్ఞో ద్వితీయాబహువచనాంతః. త్వత్ ఏష్యత్యః త్వదేష్యత్యః, తాః, త్వదేష్యతీం-త్వదేష్యత్యౌ-త్వదేష్యతీః, త్వదేష్యతీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలిజ్ఞో ద్వితీయాబహువచనాంతః. అహో-అవ్య. దుఃఖమంత, యస్యాస్యా, దురంతా-దురంతే-దురంతాః, దురంతాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. బల మేషమస్తీతి బలవంతః విరోధోఽస్యాస్తీతి విరోధీ, విరోధిన్ భాషః విరోధితా, బలవద్భి ర్విరోధితా, బలవద్విరోధితా-విరోధితే-విరోధితాః, బలవద్విరోధితాశబ్ద ఆకారాంత స్త్రీలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. ప్రలీనేతి. సః దుర్యోధనః ప్రలీనభూపాలం. నిస్సపత్నమిత్యర్థః. స్థిరాయతి చిరావసాయాత్యర్థః. భువో మండలం ఆవారిధిభ్యః ఆవారిధి చతుస్సముద్రపర్యంతమిత్యర్థః. * 'అజ్ఞర్యాదాభివిధ్యో' రిత్యవ్యయిభావః. ప్రశాసదాజ్ఞాపయన్నపి. * 'జక్షీత్యా దయష్వ' డిత్యభ్యస్తసంజ్ఞా. 'నాభ్యస్తాచ్ఛతు' రితి నుమాగమప్రతిషేధః. త్వత్ త్వత్తః ఏష్యతీరాగమిష్యతీరాగామినీః. ధాతునామనేకార్థత్వా దుక్తార్థసిద్ధిః. అథవా ఆఙ్

పూర్వః పాఠః. * 'ఏత్యేథత్యాన్వి'తి వృద్ధిః. 'లృటస్సద్యే'తి శతృప్రత్యయః. 'ఉగిత శ్చే'తి జీప్. 'ఆచ్ఛీనద్యోర్ను' మితి వికల్పాన్నమభావః. భియో భయహేతుః. విపద ఇత్యర్థః. చింతయతి ఆలోచయత్యేవ. స ఏవాహ. — అహో బలవద్విరోధితా దురంతా దుష్టావసానా. సార్వభౌమస్యాపి ప్రబలైస్సంపన్నైస్సహ వైరమనర్థ పర్యవసాయ్యేవేత్యాశ్చర్యం. సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః.

ఆవ. నను గూఢాకారేంగితస్య తస్య భయం త్వయా కథం నిరధారీత్యత్రాహ. —

మూ. కథాప్రసంగేన జనైరుదాహృతా

దనుస్త్వతాఖండలసూనువిక్రమః,

తవాభిధానాద్వ్యధతే నతానన

సుదుస్సహాంత్రపదాదివోరగః.

౨౪

టీక. కథాప్రసక్తేన-కథా = కథలయొక్క, ప్రసక్తేన=ప్రసక్తముచేత, జనైః=జనులచే, ఉదాహృతాత్ = ఉచ్చరింపబడిన, తవ = నీయొక్క, అభిధానాత్ = నామధేయమువలన, అనుస్త్వతాఖండలసూనువిక్రమః-అనుస్త్వత = స్తరింపబడినట్టి, అఖండలసూను=అర్జునునియొక్క, విక్రమః=పరాక్రమముకలవాడగుచు, సుదుస్సహాత్=అత్యంతము సహింపశక్యముకానట్టి, మంత్రపదాత్ = మంత్రశబ్దమువలన, ఉరగఇవ = సర్పమువలె, నతాననస్సౌ-నత=వంగిన, ఆననస్సౌ=ముఖముకలవాడగుచు, వ్యధతే=దుఃఖించుచున్నాడు.

తాత్పర్యము. మహాప్రభూ! ఆదుర్యోధనుడు సభలోనున్నపుడుగాని మఱియొకచోట నున్నపుడుగాని ఇష్టాగోష్ఠియందు శ్రీవారినామధేయ ముచ్చరింపబడిన తోడనే మహాపరాక్రమశాలియగు నర్జునునిపరాక్రమము జ్ఞప్తికిరాఁగా విషవైద్యుడు గారుడమంత్రోచ్చారణముచేసిన సర్పము తలవంచుకొని కదలకమెదలక కట్టుబడిపోవు నటుల ముఖవైవర్ణ్యముపొంది గజగజలాడుచు తల వాలుచుకొని దుఃఖిపడుచుండును. ఇట్లతనిన నేకపర్యాయములు నేను ప్రత్యక్షముగాఁ జూచియున్నాను. కాబట్టి ప్రభువులు ప్రయత్నింపవలెనని మనవి జేసికొనుచున్నాను.

శబ్దాదులు. కథానాం ప్రసక్తః, తేన, కథాప్రసక్తేన-కథాప్రసక్తాభ్యాం - కథాప్రసక్తేః, కథాప్రసక్త శబ్ద అకారాంతః పుంలింగస్త్రీయైకవచనాంతః. జనేన-జనాభ్యాం-జనైః, జనశబ్ద అకారాంతః పుంలింగస్త్రీయైకవచనాంతః. ఉదాహృతాత్-ఉదాహృతాభ్యాం-ఉదాహృతేభ్యః, ఉదాహృతశబ్ద అకారాంతనపుంసకలింగః పశ్చిమ్యైకవచనాంతః.

అఖిణ్డలస్య సూనుః అఖిణ్డలసూనుః, అఖిణ్డలసూనోర్విక్రమః, అఖిణ్డలసూనువిక్రమః, అను
స్మృతః అఖిణ్డలసూనువిక్రమో యేన సః, అనుస్మృతాఖిణ్డలసూనువిక్రమః - విక్రమా-
విక్రమాః, అనుస్మృతాఖిణ్డలసూనువిక్రమశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచ
నాంతః. తవ, తే-యువయోః, వాం-యుష్మాకం, వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగ
ష్టత్వైకవచనాంతః. అభిధానాత్ - అభిధానాభ్యాం-అభిధానేభ్యః, అభిధానశబ్ద అకా
రాంతనపుంసకలింగః పఞ్చమ్యైకవచనాంతః. వ్యధతే-వ్యధేతే-వ్యధన్తే, వ్యధ-భయసశ్చల
నయోరిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. నతం అననం
యస్య సః, నతాననః-నతాననా - నతాననాః, నతాననశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథ
మైకవచనాంతః. సుదుస్సహాత్ - సుదుస్సహాభ్యాం-సుదుస్సహేభ్యః, సుదుస్సహశబ్ద అకా
రాంతనపుంసకలింగః పఞ్చమ్యైకవచనాంతః. మన్తస్య పదం, మన్తపదం, తస్మాత్, మన్త
పదాత్-మన్తపదాభ్యాం-మన్తపదేభ్యః, మన్తపదశబ్ద అకారాంతనపుంసకలింగః పఞ్చ
మ్యైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. ఉరగః-ఉరగౌ-ఉరగాః, ఉరగశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః
ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. కథేతి. కథాప్రసంగేన గోష్ఠీవచనేన. జనైః-తత్తత్తైరిత్యర్థః. అన్యత్ర
కథాప్రసంగేన విషవైద్యేన. ని. 'కథాప్రసంగో వార్తాయాం. విషవైద్యేఽపి వాచ్యవ'దితి
విశ్వః. ఏకవచనస్యాతంత్రత్వా జ్ఞనవిశేషణం. యద్వా కథాప్రసంగే ఇనాశ్చ తే జనాశ్చే
త్యేకం పదం. ఉదాహృతాదుచ్ఛరితా త్తవాభిధానాన్నామధేయాత్ - స్థారకాద్ధేతోః.
హేతావితి పంచమీ. ని. 'అఖ్యాహ్వో అభిధానం చ నామధేయం చ నామచే'
త్యమరః. అన్యత్ర తవాభిధానాత్. 'నామైకదేశే నామగ్రహణ' మితి న్యాయాత్
తశ్చ వశ్చ తవా తార్క్ష్యవాసుకీ తయో రభిధానం యస్మిన్ పదే తస్మాత్. అనుస్మృతా
ఖిండలసూనువిక్రమః స్మృతార్జునపరాక్రమస్సన్ సుదుస్సహాదతిదుస్సహాత్
మంత్రపదా న్తంత్రశబ్దాత్ స్థారకాద్ధేతోః. ఆఖిండలసూనురింద్రానుజ ఉపేంద్రో
విష్ణురితి యావత్. ని. 'సూనుః పుత్రేఽనుజే రవా' వితి విశ్వః. తస్య విః పక్షీ.
గరుడ ఇత్యర్థః. తస్య క్రమః పాదవిక్షేపః. సోఽనుస్మృతో యేన స తథోక్తః-
స్మృతగరుడమహిమా. ఉరగ ఇవ నతాననస్సన్. వ్యధతే దుఃఖాయతే. ని. 'పీడా
బాధా వ్యధా దుఃఖ' మిత్యమరః. అత్యుత్కటభయరోషాదివికారా దుర్వారా ఇతి
భావః. శ్లో. 'సర్వతో జయమన్విచ్ఛేత్పుత్రాదిచ్ఛేత్పురాజయ' మితి న్యాయం.
'త్పితృసమో జ్యేష్ఠ' ఇతి న్యాయాచ్ఛార్జునోక్తర్ష కథనం యుధిష్ఠిరస్య భూషణమేవేతి
సర్వ మవదాతమ్.

అవ. నిగమయతి.—

మూ. తదాశు కర్తుం త్వయి జిహ్వాముద్యతే
విధీయతాం తత్ర విధేయముత్తరమ్,
పరప్రణీతాని వచాంసి చిన్వతాం
ప్రవృత్తిసారాః ఖలు మాదృశాం గిరః.

౨౫

టీక. తత్ = ఆకారణమువలన, త్వయి = నీయందు, జిహ్వాం = కపటమును, కర్తుం = చేయుటకు, ఉద్యతే = ఉద్యుక్తుడైన, తత్ర = ఆదుర్యోధనునియందు, విధేయం = చేయఁదగినట్టి, ఉత్తరం = ప్రతిక్రియ, ఆశు = శీఘ్రముగా, విధీయతాం = చేయఁబడుగాక. పరప్రణీతాని-పర = ఇతరులచే, ప్రణీతాని = పలుకఁబడినట్టి, వచాంసి = మాటలను, చిన్వతాం = సంగ్రహించెడి, మాదృశాం = మాబోటిచారులయొక్క, గిరః = మాటలు, ప్రవృత్తిసారాః ఖలు - ప్రవృత్తి = వార్తామాత్రమే, సారాః ఖలు = సారముగాఁ గలవికదా.

తాత్పర్యము. మహాప్రభూ! ప్రభువులవిషయమై దుస్తంత్రములను పన్నుచుండెడి కపటప్రవర్తకుడగు దుర్యోధనునివిషయమై ప్రతిక్రియ కడుశీఘ్రముగా ప్రభువులలోచించెదరుగాక. అక్కడక్కడ వారువారు చెప్పుకొనెడిమాటలను విని ప్రభుసన్నిధి నావృత్తాంతములను జేప్పుటయే మాపని కాని యావ్యవహారములవిషయమై ప్రతిక్రియ నాలోచించుటకుగాని నిర్ణయించుటకుగాని మాకు సామర్థ్యములేదు. కాబట్టి ప్రభువులే యాలోచించవలసినదని మనవిచేయుచున్నాను.

శబ్దాదులు. తత్ - అవ్య. ఆశు - అవ్య. కర్తుం-అవ్య. త్వయి - యువయోః-యుష్టాను, యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాంతః పులిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాంతః. జిహ్వా - జిహ్వే - జిహ్వీని, జిహ్వశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉద్యతే-ఉద్యతయోః-ఉద్యతేషు, ఉద్యతశబ్ద అకారాంతః పులిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాంతః. విధీయతాం - విధీయేతాం-విధీయంతాం, వి పూర్వకాత్ దు ధాత్ - ధారణపోషణయోరిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తృణి లోడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. తత్ర-అవ్య. విధేయం-విధేయే-విధేయాని, విధేయశబ్ద అకారాంతనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. ఉత్తరం - ఉత్తరే-ఉత్తరాణి, ఉత్తరశబ్ద అకారాంతనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. పరైః, ప్రణీతాని, పరప్రణీతాని, తాని, పరప్రణీతం-పరప్రణీతే-పరప్రణీతాని, పరప్రణీతశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాంతః. వచః-వచసీ - వచాంసి, వచశ్శబ్దస్సకారాంత నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయాబహువచనాంతః. చిన్వతః - చిన్వతోః-చిన్వతాం, చిన్వచ్ఛబ్ద

స్తకారాంతః పుంలిజ్జష్టపీబహువచనాంతః. ప్రవృత్తిరేవ సారః యాసాం తాః ప్రవృత్తి
సారాః, ప్రవృత్తిసారా-సారే-సారాః, ప్రవృత్తిసారా శబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలిజ్ఞః ప్రథమా
బహువచనాంతః. ఖలు-అవ్య. మాదృశః-మాదృశోః-మాదృశాం, మావృక్కుబ్దశ్చకారాంతః
పుంలిజ్జష్టపీబహువచనాంతః. గీః - గిరౌ-గిరః, గీర్మబ్దో రేఫాంతస్త్రీలిజ్ఞః ప్రథమాబహు
వచనాంతః.

వ్యా. తదితి. తత్తస్మాత్కారణాత్ త్వయి జిహ్వాం కపటం కర్తుముద్యతే. త్వాం
జిహ్వాంసావితి భావః. తత్త తస్మిన్ దుర్యోధనే విధేయం కర్తవ్యముత్తరం ప్రతి
క్రియా ఆశు శీఘ్రం విధీయతాం క్రియతాం. నను కర్తవ్యమపి త్వయైవో
చ్యతా మితిచే త్తత్రాహ—పరేతి. పరప్రణీతాని పరోక్తాని వచాంసి చిన్వతాం
సంగృహ్ణతాం మాదృశాం. వార్తాహారిణామిత్యర్థః. గిరః ప్రవృత్తిసారాః వార్తామాత్ర
సారాః ఖలు. ని. 'వార్తా ప్రవృత్తిర్వృత్తాంత' ఇత్యమరః. వార్తామాత్రవాదినో పయం,
న తు కర్తవ్యార్థోపదేశసమర్థాః. అత స్త్వయైవ నిర్ధార్యం కార్యమితి భావః. సామా
న్యేన విశేషసమర్థనాదర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః.

అవ. తతో యుధిష్ఠిరేణ కిం కృతమిత్యత్రాహ.—

మూ. ఇతీరయిత్వా గిరమాత్తసత్క్రియే
గతేఽథ పత్యౌ వనసన్నివాసినామ్,
ప్రవిశ్య కృష్ణాసదనం మహీభుజా
తదాచచక్షేఽనుజసన్నిధౌ పచః.

౨౬

టీక. వనసన్నివాసినాం=వనమందుండెడివారలకు, పత్యౌ=ప్రభువగువనచరుఁడు,
ఇతి=ఈప్రకారముగా, గిరం = వాక్యమును, ఇరయిత్వా=పలికి, ఆత్తసత్క్రియే-ఆత్త=
స్వీకరింపఁబడిన, సత్క్రియే = పారితోషికముకలవాఁడై, గతేసతి = వెళ్లినవాఁడగుచుం
డఁగా, అథ=తరువాత, మహీభుజా = ధర్మరాజుచేత, సదనం = గృహమును, ప్రవిశ్య=
ప్రవేశించి, అనుజసన్నిధౌ-అనుజ=సోదరులయొక్క, సన్నిధౌ = సన్నిధియందు, తత్ =
వనచరోక్తమగు నావాక్యమును, కృష్ణా=ద్రౌపదీదేవి, ఆచచక్షే=చెప్పఁబడినది.

తాత్పర్యము. ఇట్లా వనచరుఁడు దుర్యోధనుని పరిపాలనావిధానమును సమ
గ్రముగాఁ జెప్పిన విని పిమ్మట ధర్మరా జతనికి పారితోషికమిచ్చి పంపివేసి, గృహం
బునకుఁ జని యచ్చటఁ దనరాకకై ఎదురుచూచుచున్న భీమానులసమక్షమున నావాక్య
ముల నన్నిటిని యథాక్రమముగాఁ ద్రౌపదితోఁ జెప్పెను.

శబ్దాదులు. ఇతి-అవ్య. ఈరయిత్యా-అవ్య. గిరం-గిరౌ - గిరః, గీర్భజ్ఞో రేఘాన్త
 స్త్రీలిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాంతః. అత్తా సత్క్రియా యేన సః, అత్తసత్క్రియః, తస్మిన్,
 అత్తసత్క్రియే - అత్తసత్క్రియయోః - అత్తసత్క్రియేషు, అత్తసత్క్రియశబ్ద అకా
 రాంతః పులింగస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. గతే-గతయోః-గతేషు, గతశబ్ద అకారాంతః పు
 లింగస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. అథ - అవ్య. పత్యే - పత్యోః - పతిషు, పతిశబ్ద ఇకారాంతః
 పులింగస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. వనే సన్నివాసినః వనసన్నివాసినః లేషాం, వనసన్ని
 వాసినః - వాసినోః - వాసినాం, వనసన్నివాసిన్ శబ్దో నకారాంతః పులింగష్టమీబహు
 వచనాంతః. ప్రవిశ్య - అవ్య. కృష్ణా-కృష్ణే-కృష్ణాః, కృష్ణాశబ్ద అకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథ
 మైకవచనాంతః. సదనం-సదనే-సదనాని, సదనశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిజ్ఞో ద్వితీయైక
 వచనాంతః. మహీం భునక్తితి మహీభుక్, లేన, మహీభుజా-మహీభుగ్భ్యాం-మహీభుగ్భిః,
 మహీభుక్శబ్దో ఒకారాంతః పులింగస్త్రీయైకవచనాంతః. తత్ - తే - తాని, తచ్ఛబ్దో
 దకారాంతనపుంసకలిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆచచక్షే - ఆచచక్షాతే - ఆచచక్షిరే,
 ఆజ్ పూర్వకాత్ చక్షిజ్-వ్యక్తాయాం వాచీశ్యస్తాద్ధాతోః కర్తణి లిట్ అత్త నేపది
 ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అనుజానాం సన్నిధిః అనుజసన్నిధిః, తస్మిన్, అనుజ
 సన్నిధౌ - సన్నిధ్యోః - సన్నిధిషు, అనుజసన్నిధిశబ్ద ఇకారాంతః పులింగస్సప్తమ్యైకవచ
 నాంతః. వచః-వచసీ-వచాంసి, వచశబ్దస్సకారాంతనపుంసకలిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యా. ఇతీతి. వనసన్నివాసినాం పత్యే వనేచరాధిపే ఇతీతం గిరం వాచమీర
 యిత్యా ఉక్త్వా అత్తసత్క్రియే గృహీతపారితోషికే గతే సతి. 'తుష్టిదానమేవ
 చారాణాం హి వేతనం. తే హి తల్లోభాత్స్వామికార్యేష్వతీవ త్వరంత ఇతి నీతి
 వాక్యాన్ముతే. అథ మహీభుజా రాజ్ఞా కృష్ణాసదనం ద్రౌపదీభవనం ప్రవిశ్యానుజస్య
 సన్నిధౌ తద్వనేచరోక్తం వచః వాక్య మాచచక్షే ఆఖ్యాతం. అథవా. కృష్ణేతి పదచ్ఛేదః.
 సదనం ప్రవిశ్య అనుజసన్నిధౌ తద్వచః కృష్ణా ఆచచక్షే ఆఖ్యాతా. * చక్షి
 జోదుహదే ద్వికర్తృకత్వా దప్రధానే కర్తణి లిట్.

అవ. తతో ద్రౌపదీ కిమకార్షీ దిత్యత్రాహ.—

మూ. నిశమ్య సిద్ధిం ద్విషతామపాకృతీ
 స్తతస్తతస్త్వా వినియంతుమక్షమా,
 నృపస్య మన్యువ్యవసాయదీప్సి
 రుదాజహర ద్రుపదాత్తజా గిరః.

టీక. ద్రుపదాత్తజా = ద్రౌపదీదేవి, ద్విషతాం = శత్రువులయొక్క, సిద్ధిం = వృద్ధ్యాత్ కమగుసిద్ధిని, నిశమ్య = విని, తతః = తర్వాత, తతస్త్వాః = ఆశత్రువులవలన పచ్చినట్టి, అపాకృతీః = అపకారములను, వినియన్తుం = నిరోధించుటకు, అక్షమాసతీ = సుమర్థురాలుకానిదై, నృపస్య = ధర్మరాజుయొక్క, మన్యువ్యవసాయదీపినీః - మన్యు = శ్రోధమునకును, వ్యవసాయ = ప్రయత్నమునకును, దీపినీః = వృద్ధిపొందించునట్టి, గిరః = వాక్యములను, ఉదాజహరః = పలికెను.

తాత్పర్యము. తరువాత ద్రౌపదీదేవి ధర్మజునిచే బలుకబడిన శత్రువులయభి వృద్ధిని విని వారలచే జేయబడిన కేశాపరక్షణాద్యపకారములు స్మృతికి రాగా వానిని యాలోచన నణచుకొనలేక ధర్మరాజునకు శ్రోధము కలిగినగాని శత్రుసహారప్రయత్నములను జేయఁడని యాలోచించి తదుద్దీపకములగు వచనములను బలుకనారంభించెను.

శబ్దాదులు. నిశమ్య-అవ్య. సిద్ధిం - సిద్ధి-సిద్ధిః, సిద్ధిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీ యైకవచనాంతః. ద్విషతః-ద్విషతోః - ద్విషతాం, ద్విషచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలింగష్టమీ బహువచనాంతః. అపాకృతిం-అపాకృతీ-అపాకృతీః, అపాకృతిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయాబహువచనాంతః. తతః-అవ్య. తత ఆగతాంతస్త్యాః, తాః, తతస్త్వాం-తతస్త్వే తతస్త్వాః, తతస్త్వాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయాబహువచనాంతః. వినియన్తుం-అవ్య. నక్షమా అక్షమా, అక్షమా-అక్షమే-అక్షమాః, అక్షమాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైక వచనాంతః. నృపస్య-నృపయోః - నృపాణాం, నృపశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగష్టమీకవచ నాంతః. మన్యుశ్చ వ్యవసాయశ్చ మన్యువ్యవసాయా, మన్యువ్యవసాయయోద్దీపిన్యః, తాః, మన్యువ్యవసాయదీపినీం - దీపిన్యా-దీపినీః, మన్యువ్యవసాయదీపినీశబ్ద ఈకారాంత స్త్రీలింగో ద్వితీయాబహువచనాంతః. ఉదాజహరః-ఉదాజహ్రతుః-ఉదాజహ్రుః, ఉత్, ఆజ్ పూర్వకాత్ హృజ్ హరణ ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురు షైకవచనాంతః. ద్రుపదస్య ఆత్తజా, ద్రుపదాత్తజా-ద్రుపదాత్తజే-ద్రుపదాత్తజాః, ద్రుపదాత్తజా శబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. గిరం-గిరా-గిరః, గీర్షబ్దో రేఫాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయాబహువచనాంతః.

వ్యా. నిశమ్యేతి. తతో ద్రుపదాత్తజా ద్రౌపదీ ద్విషతాం సిద్ధిం వృద్ధిరూపాం నిశమ్య ఆకర్ణ్య తతస్తదనంతరం. తతో ద్విషద్యభ్యః ఆగతాంతస్త్యాః. * 'అవ్య యాత్త్య' బితి త్యవ్. అపాకృతీ రపకారాణ్ కేశాపకర్షణాదీన్ వినియంతుం నిరోద్ధం అక్షమా సతీ నృపస్య యుధిష్ఠిరస్య మన్యువ్యవసాయయోః శ్రోగోద్యోగయోః దీపినీః సంవర్ధినీః గిరో వాచః. ఉదాజహరః జగాద.

అవ. నృపమనుజ్ఞాపయితుమాహ. —

మూ. భవాదృశేషు ప్రమదాజనోదితం
భవత్యధిక్షేప ఇవానుశాసనమ్,
తథాపి వక్తుం వ్యవసాయయంతి మాం
నిరస్తనారీసమయా దురాధయః.

అ

టీక. భవాదృశేషు = మీబోటిపండితులవిషయమై, ప్రమదాజనోదితం-ప్రమదాజన = స్త్రీజనముచే, ఉదితం = పలుకఁబడినట్టి, అనుశాసనం = ఆజ్ఞాపచనము, అధిక్షేపఇవ = తిరస్కారమువలె, భవతి = అగుచున్నది, తథాపి = చెప్పటకనుచితమైనను, నిరస్తనారీసమయాః-నిరస్త = పోఁగొట్టఁబడిన, నారీ=స్త్రీలయొక్క, సమయాః=ఆచారములకలిగిన, దురాధయః = దుష్టములగుమనోవ్యధలు, మాం = నన్నును, వక్తుం=పలుకుటకు, వ్యవసాయయంతి=ప్రేరేపించుచున్నవి.

తాత్పర్యము. మీబోటిపండితులను నియోగించుటకు స్త్రీలు తగరు. నియోగించెదరేని యది తిరస్కరించుటయే యగును. వ్యవహారవిషయమై స్త్రీలు బోధకముకలుగఁజేసికొనుట ధర్మశాస్త్రవిరుద్ధమైనను స్త్రీలయాచారముల నుల్లంఘింపఁజేయుచుండెడి దుష్టమనోవ్యధలు నన్నురకుండనీయక నీకుతోచినమాటలను బలుకుమని ప్రేరేపించుచున్నవి; కాఁబట్టి స్త్రీజనాజ్ఞానుసారముగా నేను నడుచుకోవలసినదేనా యని యాగ్రహింపక ఈవిషయమై మనవిజేసికొనుటకు నాకనుజ్ఞనీయ వేఁడుచున్నాను. మఱియు దుఃఖిభి భూతులైనవారికి యుక్తాయుక్తవివేక ముండదని యాలోచించి నాచే జెప్పఁబడు వాక్యములను దోషయుక్తములైనను శాంతముగాను సావధానముగాను వినఁగోరుచున్నాను.

శబ్దాదులు. భవాదృశే-భవాదృశయోః-భవాదృశేషు, భవాదృశశబ్ద అకారాంతః పుంలింగస్సప్తమీ బహువచనాంతః. ప్రమదానాం జనః ప్రమదాజనః, ప్రమదాజనే ఉదితం, ప్రమదాజనోదితం-ఉదితే-ఉదితాని, ప్రమదాజనోదితశబ్ద అకారాంతనపుంసః లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. భవతి-భవతః-భవంతి, భూ-సత్తాయామిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తృ లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అధిక్షేపః-అధిక్షేపా-అధిక్షేపాః, అధిక్షేపశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. అనుశాసనం - అనుశాసనే అనుశాసనాని, అనుశాసనశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తథా-అవ్య. అసి-అవ్య. వక్తుం-అవ్య. వ్యవసాయయంతి - వ్యవసాయయంతః-వ్యవసాయయంతి వి-అవ-పూర్వకాత్ పో-న్తకర్తృణీత్యస్తాద్ధాతోః ణిచి కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమ

ప్రథమాబహువచనాంతః. మాం, మా-ఆనాం, నా-అస్తాన్, నః, అస్తచ్ఛబ్దో దకారాంతః
 వృద్ధ్యాన్-స్వతీయైకవచనాంతః. నారీణాం సమయాః నారీసమయాః, నిరస్తా నారీ
 వచనాన్-యాసాం తాః, నిరస్తనారీసమయాః, నిరస్తనారీసమయా సమయే-సమయాః,
 స-స్తనారీసమయాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. దుష్టాశ్చ తా ఆధ
 యశ్చ దురాధయః, దురాధిః - దురాధీ-దురాధయః, దురాధిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలింగః
 ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యా. భవాదృశేష్వితి. భవాదృశాః భవద్విధాః. పండితా ఇత్యర్థః. తేషు
 విషయే. * 'త్యదాది—'ష్విత్యాదినా కఙ్. 'ఆసర్వనామ్న' ఇత్యాకారాదేశః. ప్రమ
 దాజనోదితం స్త్రీజనోక్తం. * వదేః క్తః. 'వచిస్వ' పీత్యాదినా సంప్రసారణం. అను
 శాసనం నియోగవచనమధిక్షేపః తిరస్కార ఇవ భవతి. అతో న యుక్తం వక్తుమిత్యర్థః.
 తథాపి వక్తుమనుచితత్వేఽపి నిరస్తనారీసమయాస్త్యాజితశాలీనతారూపస్త్రీసమాచారాః.
 ని. 'సమయాశ్చపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద' ఇత్యమరః. దురాధయః సమయోల్లాంఘన
 హేతుత్వాద్దుష్టా మనోవృథా. ని. 'పుస్త్యాధిర్తానసీ వృథే' త్యమరః. మాం వక్తు
 వ్యవసాయయంతి ప్రేరయంతి ప్రోత్సహయంతీత్యర్థః. న కించిదయుక్తం దుఃఖినా
 మితి భావః.

అవ. ఏవమనుజ్ఞాప్య కిముక్తం తయేత్యత్రాహ.—

మూ. అఖండమాఖండలతుల్యధామభి

శ్చిరం ధృతా భూపతిభిస్సంశజైః,

త్వయాత్తహస్తేన మహీ మదచ్యుతా

మతంగజేన స్రగివాపవర్జితా.

౨౯

టీక. ఆఖణ్డలతుల్యధామభిః-ఆఖణ్డల = దేవేంద్రునితో, తుల్య = సమానమైన,
 ధామభిః = ప్రభావముకలిగినట్టియు, సంశజైః = నీవంశీయులైనట్టి, భూపతిభిః =
 భరతాదులచే, చిరం = బహుకాలము, అఖణ్డం = అవిచ్ఛిన్నముగా, ధృతా = ధరింపఁ
 బడినట్టి, మహీ = భూమి, త్వయా = నీచేత, మదచ్యుతా-మద = మదమును, చ్యుతా =
 స్రవించుచున్నట్టి, మతంగజేన = ఏనుఁగుచేత, స్రగివ=పుష్పమాలవలె, ఆత్తహస్తేన-ఆత్త =
 నీయొక్క, హస్తేన = హస్తముచే, అపవర్జితా = పరిహరింపఁబడినది.

తాత్పర్యము. ఓరాజా! దేవేంద్రతుల్యప్రభావభాసమానులును మీవంశీయులును
 అగు భరతాదిమహారాజులచేఁ జిరకాలమునుండి యవిచ్ఛిన్నముగాఁ బరిపాలింపఁబడుచు
 వచ్చిన యీభూమండలమును నేఁడు నీవు మదపుటేనుఁగు పూలదండనువలె నీచేతులారా

నిష్కారణముగాఁ బరిహరించివై చితివి. నీయాదాసీన్యదోషమువలననే యీయనర్థములు సంభవించినవి. కాఁబట్టి నీవు తిరిగి యీయనర్థములనన్నిటిని బరిహరింపఁజేయుటకై శత్రు సంహారప్రయత్నములనుజేసి మమ్ములనందఱను రక్షించుటయేకాక నీపూర్వులయాన్నత్యమును గూడ రక్షింపవలసినదని మనవిచేయుచున్నాను.

శబ్దాదులు. అఖణ్డం-అఖణ్డే - అఖణ్డాని, అఖణ్డశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాంతః. అఖణ్డలేన తుల్యం అఖణ్డలతుల్యం, అఖణ్డలతుల్యం. ధామ యేషాం తే అఖణ్డలతుల్యధామానః, తైః, అఖణ్డలతుల్యధామన్న - ధామభ్యాం-ధామభిః, అఖణ్డలతుల్యధామన్ శబ్దో నకారాంతః పులింగస్త్రీతీయాబహువచనాంతః. చిరం - అవ్య. ధృతా-ధృతే-ధృతాః, ధృతాశబ్ద అకారాంత స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. భువః పతయః భూపతయః, తైః, భూపతినా - భూపతిభ్యాం-భూపతిభిః, భూపతిశబ్ద ఇకారాంతః పులింగస్త్రీతీయాబహువచనాంతః. స్వస్య వంశస్సవంశః, స్వవంశే జాయంత ఇతి స్వవంశజాః, తైః, స్వవంశజేన-స్వవంశజాభ్యాం - స్వవంశజైః, స్వవంశజశబ్ద అకారాంతః పులింగస్త్రీతీయాబహువచనాంతః. త్వయా-యువాభ్యాం - యుష్వాభిః, యుష్వచ్ఛబ్దో దకారాంతః పులింగస్త్రీతీయైకవచనాంతః. ఆత్మనో హస్తః ఆత్మహస్తః, తేన, ఆత్మహస్తేన - ఆత్మహస్తాభ్యాం-ఆత్మహస్తైః, ఆత్మహస్తశబ్ద అకారాంతః పులింగస్త్రీతీయైకవచనాంతః. మహీ-మహ్యా-మహ్యః, మహీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. మదం చ్యోతతీతి మదచ్యుత్, తేన, మదచ్యుతా-మదచ్యుద్భ్యాం-మదచ్యుద్భిః, మదచ్యుచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పులింగస్త్రీతీయైకవచనాంతః. మతఙ్గజేన - మతఙ్గజాభ్యాం-మతఙ్గజైః, మతఙ్గజశబ్ద అకారాంతః పులింగస్త్రీతీయైకవచనాంతః. సక్-సజౌ-సజః, సక్శబ్దో జకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. అపవర్జితా - అపవర్జితే-అపవర్జితాః, అపవర్జితాశబ్ద అకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. అఖండమితి. అఖండలతుల్యధామభి రింద్రతుల్యప్రభావైః. ని. 'ధామ రక్తా గృహే దేహే స్థానే జన్మప్రభావయో' రితి హేమః. స్వవంశజైః భూపతిభి ర్భరతాదిభిశ్చిరమఖండమవిచ్ఛిన్నం ధృతా మహీ త్వయా మదం చ్యోతతీతి మదచ్యుత్. క్విప్. తేన మదస్త్రావిణా మతంగజేన సగివ ఆత్మహస్తేన స్వకరేణ స్వచాపలేనేత్యర్థః. అపవర్జితా పరిహృతా. స్వదోషాదేవాయమనర్థాగమ ఇతి భావః. (కులక్రమాగతా మహీ భవతా అకారణమేవ త్యక్తా అతస్త్వత్కృతో హ్యయమనర్థః. యథా మత్తద్విపో మాలావిసర్జనే పునరాదానే చ స్వయమేవ సమర్థః - తథా భవానపి ఉపేక్షయా త్యక్తామపి మహీం స్వీకర్తుం సమర్థ ఇతి నిందాస్తుత్యా ప్రోత్సాహయతిస్త).

ప్రథమ స్కంధః.

అవ. స్వదోషాదేవాయమనర్థాగమ ఇత్యుక్తం. స చ దోషః కుటిలేష్వకాటిల్య
పేవేత్యాహః—

మూ. ప్రజంతి తే మూఢధియః పరాభవం
భవంతి మాయావిషయే న మాయినః,
ప్రవిశ్య హి ఘ్నంతి శతాస్తథావిధా
నసంవృతాంగాన్ని శితా ఇవేషవః.

30

టీక. మూఢధియః = మూఢబుద్ధికలిగినట్టి, తే = వారు, పరాభవం = పరాభవమును, ప్రజన్తి = పొందుచున్నారు, యే = ఎవరు, మాయావిషయమై, మాయినః = మాయకలవారు, న భవన్తి = కారో, శతాః = గూఢవిప్రియకారులగు ధూర్తులు, తథావిధాన్ = మాయలేనట్టివారిని, అసంవృతాఙ్గాన్-అసంవృత = కవచము లచేఁ గప్పఁబడని, అఙ్గాన్ = శరీరములుకలవారలను, నిశితాః = మిక్కిలివాడికలిగినట్టి, ఇషవఇవ = బాణములువలె, ప్రవిశ్య=ప్రవేశించి, ఘ్నన్తిహి=హింసించుచున్నారుగదా.

తాత్పర్యము. ఓరాజా ! నాదోషమేదియని నీవు శంకించెదవేమో ! చెప్పెద వినుము. శత్రువులు మాయావులై మాయలను బన్నుచుండ వారివిషయమై మాయకుఁ బ్రతిమాయలను బన్నక బుజుమార్గముగా వ్యవహరించెడు నవివేకు లాశత్రువులవలనఁ బరాభవమును దప్పక పొందెదరు. కవచములేక యుద్ధమునకు వెడలిన వీరభటులశరీరము లను వాడియైన బాణములవలె మాయావు లమాయకులదగ్గఱకుఁ జేరి వారిని నమ్మించి సంహరించుచున్నారు. కాఁబట్టి మాయావులవిషయమై మాయలను బన్నవలసినదేకాని యుపేక్షింపఁగూడదు. నీ వట్టియుపేక్ష చేసినందువలననే యాయనర్థములు మనకు వచ్చినవి. ఇదియే నీదోషము.

శబ్దాదులు. ప్రజతి-ప్రజతః - ప్రజన్తి, ప్రజ-గతావిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మై పది ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. సః-తౌ - తే, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. మూఢా ధీర్యేషాం తే మూఢధియః, మూఢధీః-మూఢధియా-ప్రథమాబహువచనాంతః. మూఢా ధీశబ్ద ఈకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. పరాభవం-మూఢధియః, మూఢధీశబ్ద ఈకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. పరాభవౌ - పరాభవాన్, పరాభవశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. భవతి - భవతః-భవన్తి, భూ-సత్తాయామిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మై పది ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. మాయా ఏషామస్తీతి మాయావినః, తేషు, మాయావిని-మాయావినోః-మాయావిషు, మాయావిన్ శబ్దో నకారాంతః పుంలింగః సప్తమీబహువచనాంతః. యః-యా-యే యచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. న - అప్య.

మాయా ఏషామస్తీతి మాయినః, మాయా-మాయినౌ-మాయినః, మాయీన్ శబ్దో నకా
రాంతః పులింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. ప్రవిశ్య - అవ్య. హి-అవ్య. హన్తి-హతః.
ఘ్నన్తి, హన-హింసాగత్యోరిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషబహు
వచనాంతః. శతః-శతౌ-శతాః, శతశబ్ద అకారాంతః పులింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.
తథా విధాః తథావిధాః, తాన్, తథావిధౌ-తథావిధౌ-తథావిధౌ, తథావిధశబ్ద అకా
రాంతః పులింగో ద్వితీయాబహువచనాంతః. అసంవృతాని అంగాని యేషాం తే అసం
వృతాజ్ఞాః, తాన్, అసంవృతాజ్ఞం-అసంవృతాజ్ఞౌ - అసంవృతాజ్ఞౌ, అసంవృతాజ్ఞ
శబ్ద అకారాంతః పులింగో ద్వితీయాబహువచనాంతః. నిశితః-నిశితౌ-నిశితాః, నిశితశబ్ద
అకారాంతః పులింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. ఇవ-అవ్య. ఇషుః-ఇషూ-ఇషవః, ఇషు
శబ్ద ఉకారాంతః పులింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యా. ప్రజంతీతి. మూఢధియో నిర్వివేకబుద్ధయ స్తే పరాభవం ప్రజంతి యే
మాయావిషు మాయావత్సు విషయే. * 'అస్తాయామేధే—'త్యాదినా వినిప్రత్యయః.
మాయినో మాయావంతః. * ప్రీహ్యదిత్వాదినిప్రత్యయః. న భవంతి. అత్రై వార్థాంతరం
న్యస్యతి—ప్రవిశ్యేతి. శతాః సూథవిప్రియకారిణో ధూర్తా స్తథావిధానకుటిలానసంవృ
తాంగాన్ అవర్తితశరీరాన్ నిశితా ఇషవ ఇవ ప్రవిశ్య ప్రవేశం కృత్వా ఆత్మీయా
భూత్వా ఘ్నంతి హింసంతి హి. ఆర్జవం హి కుటిలేషు న నీతిరితి భావః.

అవ. న చ లక్ష్మీచాంచల్యాదయమనర్థాగమః, కింతు స్వోపేక్షాదోషమూలత్వా
దిత్యాశయేనాహః—

మూ. గుణానురక్తామనురక్తసాధనః

కులాభిమానీ కులజాం నరాధిపః,

పరై స్వదన్యః క ఇవాపహారయే

న్మనోరమామాత్మ వధూమివ శ్రియమ్.

30

టీక. అనురక్తసాధనః-అనురక్త = అనుకూలమైన, సాధనః = సాహాయ్యముకలిగి
నట్టియు, కులాభిమానీ-కుల = తనవంశమునందు, అభిమానీ = అభిమానముకలిగినట్టియు,
త్వదన్యః-త్వత్ = నీకంటె, అన్యః = ఇతరుడైనట్టి, కఇవ = ఎవఁడువలె, నరాధిపః =
మహారాజు, గుణానురక్తాం-గుణ = సంధ్యాదిగుణములచే, అనురక్తాం = అనురక్తయైన
ట్టియు, కులజాం=కులక్రమాగతయైనట్టియు, మనోరమాం=మనోహరయైనట్టి, శ్రియం =
సంపదను, గుణానురక్తాం-గుణ = సౌందర్యాదిగుణములచే, అనురక్తాం = అనురక్తయైన
ట్టియు, కులజాం = సువంశమునందు పుట్టినట్టియు, మనోరమాం = మనోహరయైనట్టి,

అత్త వధూమివ-అత్త = తనయొక్క, వధూమివ = భార్యనువలె, పరైః = శత్రువులచే, అపహరయేత్ = అపహరింపఁజేయును.

తాత్పర్యము. ఓన్మప! అనుకూలసహాయమును క్షత్రియత్వాభిమానమును గలిగి యుండిన మహారాజులలో నీవొక్కఁడవుదక్క మతెవ్వరును గుణానురక్తయై పంశపారం పర్యముగా వచ్చుచున్న రాజ్యలక్ష్మిని గుణానురక్తయు పవిత్రవంశమున జన్మించినదియు సౌందర్యవతియునగు భార్యనువలె స్వయముగా శత్రువులపాలుచేసినవారు లేరు. మాన ధనులకు రాజ్యలక్ష్మ్యపహారము కళత్రాపహారమువలె నవమానకరమగుటంజేసి యుపేక్షింపఁ గూడదు. కనుక నీవిఁకనయినను దస్విషయమై ప్రయత్నింపుము.

శబ్దాదులు. గుణైరనురక్తా గుణానురక్తా తాం, గుణానురక్తాం - గుణానురక్తే - గుణానురక్తాః, గుణానురక్తాశ్చ ఆకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. అనురక్తాని సాధనాని యస్య, సః, అనురక్తసాధనః - అనురక్తసాధనా-అనురక్తసాధనాః, అనురక్త సాధనశ్చ ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అభిమాన అస్మాస్తీతి అభిమానీ కులే అభిమానీ, కులాభిమానీ-కులాభిమానినా-కులాభిమానినః, కులాభిమానిన్ శబ్దో నకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. కులే జాయత ఇతి కులజా తాం, కులజాం - కులజే-కులజాః, కులజాశ్చ ఆకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. నరాణామధిపః నరాధిపః, నరాధిపః-నరాధిపా-నరాధిపాః, నరాధిపశ్చ ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైక వచనాంతః. పరేణ-పరాభ్యాం-పరైః, పరశ్చ ఆకారాంతః పుంలింగస్త్రీతీయాబహువచ నాంతః. త్వత్ అన్యః, త్వదన్యః-త్వదన్యా-త్వదన్యే, త్వదన్యశ్చ ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. కః-కా-కే, కిం శబ్దో మకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. అపహరయేత్-అపహరయేతాం-అపహరయేయుః, అప-పూర్వకాత్ హృష్-హరణ ఇత్యస్తాద్ధాతోః, ణిచి కర్తరి లిజ్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. రమ తీతి రమా, మనసో రమా మనోరమా, తాం, మనోరమాం-మనోరమే-మనోరమాః, మనో రమా శ్చ ఆకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. అత్త సః వధూః అత్త వధూః, తాం, అత్త వధూం-అత్త వధౌ-అత్త వధూః, అత్త వధూశ్చ ఆకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచ నాంతః. ఇవ-అవ్య. శ్రియం-శ్రియా-శ్రియః, శ్రీశ్చ ఈకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైక వచనాంతః.

వ్యా. గుణేతి. అనురక్తసాధనో-అనుకూలసహాయవాన్. ఉక్తం చ కామంద కీయే-శ్లో. 'ఉద్యోగాదనివృత్తస్య సుసహాయస్య ధీమతః, ఛాయేవానుగతా తస్య నిత్యం శ్రీస్సహచారిణీ' ఇతి. అనురక్తశాసన ఇతి పాఠే సమస్తజనాభిలషితశిక్ష ఇత్యర్థః. కులాభి మానీ క్షత్రియత్వాభిమానీ కులీనత్వాభిమానీ చ - త్వదన్యస్తత్తో-న్యః. * 'అన్యారా

దిత్యాదినా పంచమీ. క ఇవ నరాధిపా గుణైః సంధ్యాదిభిః సౌందర్యాదిభిశ్చ అనురక్తాం
స్వానురాగిణీం కులజాం కులక్రమాదాగతాం కులీనాం చ - మనోరమాం మనోహరాం
శ్రీయం సంపదం ఆత్మవధూమివ స్వభార్యామివ. ని. 'వధూర్జాయా స్నుషా స్త్రీచే'
త్యమరః. పరైశ్శత్రుభిః అన్యైశ్చ అపహరయేత్స్వయమేవాపహరం కారయేదిత్యు
ర్థః. కళత్రాపహరవల్లక్ష్మ్యపహరోఽపి రాజ్ఞా మానహానికరత్వాదనుపేక్షణీయ ఇతి
భావః.

అప. అథ దశభిః కోపాద్దీపనం కరోతి: —

మూ. భవంతమేతర్హి మనస్విగర్హితే
వివర్తమానం నరదేవ! వర్తని,
కథం న మన్యుర్జ్వలయత్యుదీరిత
శృమితరుం శుష్కమివాగ్నిరుచ్ఛిఖిః.

39

టీక. హేనరదేవ = ఓరాజా! ఏతర్హి = ఇప్పుడున్ను, మనస్విగర్హితే-మనస్వి =
నూనపంతులచే, గర్హితే=నిందింపఁ బడుచున్నట్టి, వర్తని = మార్గమునందు, వివర్తమానం=
సంచరించుచున్నట్టి, భవంతం = నిన్నును, ఉదీరితః = ఉద్దీపితమైనట్టి, మన్యుః=క్రోధము,
శుష్కం = ఎండినట్టి, శమితరుం = జమ్మిచెట్టును, ఉచ్ఛిఖిః - ఉత్ = బయలు వెడలిన,
శిఖిః = జ్వాలలుకలిగినట్టి, అగ్నిరివ = వహ్నివలె, కథం=ఎట్లు, న జ్వలయతి=మాండింపఁ
జేయుటలేదు.

తాత్పర్యము. మహారాజా ! ఇట్టి యాపత్కాలమందును శూరులచే గొని
యాడఁబడెడు పౌరుషమార్గమును విడచి పౌరుషహీనుడవై భీరువులచే నాశ్రయింపఁ
బడు దైన్యవద్ధతి నవలంబించియు త్రిత్రయత్వాభిమానమును విడిచి దుర్దశలపాలై యడ
వులసంచరించుచున్న నీవు కష్టపడుటయేకాక మమ్ములను గూడ నప్తకష్టములపాలు చేయు
చున్నావు. శత్రువుల యభివృద్ధినివినియు మాకష్టములనుజూచియు నీకిప్పుడైనను గోపము
చెలరేగి శుష్కమగుజమ్మిచెట్టును నలుముఖంబుల జ్వాలలుకలిగిన యగ్నివలె నిలుపున
నిన్నును భస్మముచేయవలసినదేకాని మాదురదృష్టవశమున నీకుఁ గోపము చెలరేగుటలేదు.

శబ్దాదులు. భవంతం-భవంతా-భవతః, భవచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైక
వచనాంతః. ఏతర్హి-అన్య. మనస్విభిర్గర్హితం మనస్విగర్హితం, తస్మిన్, మనస్విగర్హితే -
గర్హితయోః-గర్హితేషు, మనస్విగర్హితశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిజ్ఞ స్పృష్టమ్యేకవచనాంతః.
వివర్తమానం-వివర్తమానా-వివర్తమానాన్, వివర్తమానశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీ
యైకవచనాంతః. నరాణాం దేవః తస్య సమ్బుద్ధిః, హే నరదేవ-హే నరదేవా-హే నర

దేవాః, నరదేవశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గస్య మౌఘధనప్రథమైకవచనాంతః. వర్తని -
వర్తనోః-వర్తను, వర్తన్ శబ్దో నకారాంతనపుంసకలిङ్గస్యప్రథమైకవచనాంతః. కథం -
అవ్య. న-అవ్య. మన్యుః-మన్యూ-మన్యవః, మన్యశబ్ద ఉకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైక
వచనాంతః. జ్వలయతి-జ్వలయతః - జ్వలయన్తి, జ్వల-దీప్తావిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరిణిచి
లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఉదీరితః-ఉదీరితౌ - ఉదీరితాః, ఉదీరితశబ్ద
అకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. శమీతరుం-శమీతరూ-శమీతరూన్-శమీ
తరుశబ్ద ఉకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. శుష్కం - శుష్కా-శుష్కాన్-
శుష్కశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ - అవ్య. అగ్నిః-అగ్ని-
అగ్నియః, అగ్నిశబ్ద ఇకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. ఉద్గతాః శిఖా యస్య
సః ఉచ్ఛిఖిః, ఉచ్ఛిఖిః-ఉచ్ఛిఖౌ-ఉచ్ఛిఖాః, ఉచ్ఛిఖిశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథ
మైకవచనాంతః.

వ్యా. భవంతమితి. హే నరదేవ నరేంద్ర! ఏతర్హీదానీం. అస్మిన్నాపత్కాలేఽపీ
త్యర్థః. ని. 'ఏతర్హీ సంప్రతీదానీమధునా సాంప్రతం తథే'త్యమరః. * 'ఇద మ్హర్హి'లితి
ర్హిత్ ప్రత్యయః. 'ఏతే తౌ రథో' రిత్యేతాదేశః. ఆపదమేవాహ—మనస్విగర్హితే
శూరజుగుప్సితే వర్తని మార్గే వివర్తమానం. శత్రుకృతాం దుర్దశామనుభవంతమిత్యర్థః.
భవంతం త్వాం-ఉదీరితః ఉద్దీపితో-మన్యుః క్రోధః శుష్కం నీరసం. * 'శుష్క క' ఇతి
నిష్ఠాతకారస్య కకారాదేశః. శమీ చాసౌ తరుశ్చేతి విశేషణసమాసః. తం శమీతరుం.
శమీగ్రహణం శీఘ్రజ్వలనస్వభావాత్కృతం. ఉచ్ఛిఖి ఉద్గతజ్వాలః. ని. 'ఘృణి జ్వాలే
అపి శిఖే' ఇత్యమరః. అగ్నిః వహ్నిరివ. కథం న జ్వలయతి? జ్వలయితుముచితమిత్యర్థః.
* 'మితాం హ్రస్వః' ఇతి హ్రస్వః.

అవ. నన్వంతశ్శత్రుత్వాదయం క్రోధస్త్యాజ్య ఏవేత్యాశంక్యహః—

మూ. అవంధ్యకోపస్య నిహంతురాపదాం
భవంతి వశ్యాస్త్వయమేవ దేహినః,
అమర్షశూన్యేన జనస్య జంతునా
న జాతహార్దేన చ విద్విషాదరః.

33

టీక. అవన్ధ్యకోపస్య-అవన్ధ్య = వ్యర్థముకానట్టి, కోపస్య=కోపముకలిగినట్టియు,
ఆపదాం = ఆపదలకు, నిహన్తుః = కొట్టివేయునట్టి, పుంసః = పురుషునకు, దేహినః =
జనులు, స్వయమేవ=స్వయముగానే, వశ్యాః = స్వాధీనులగుచున్నారు, అమర్ష శూన్యేన-
అమర్ష = కోపముతో, శూన్యేన = శూన్యుడైనట్టి, (కోపములేని) జన్తునా = జంతువు,

జాతహారేనసతా - జాత = పుట్టిన, హారేనసతా = స్నేహముకలవాడగుచుండగా,
జనస్య = జనునకు, ఆదరః = ప్రీతి, నాస్తి = లేదు, విద్విషాసతా = శత్రువుగుచుండగా,
దరః = భయము, నాస్తి = లేదు.

తాత్పర్యము. ఓరాజా! సఫలమైన కోపముకలిగి, నిగ్రహానుగ్రహసమర్థుడగు పురుషునకుఁ బ్రజలు తమంతటఁదామే స్వాధీనులగుచుందురు. సఫలమైన కోపములేని వానితో స్నేహముకలిగినను విరోధముకలిగినను లోకులకుఁ బ్రీతిగాని భయముగాని కలుగదు. సమయమువచ్చినపుడు కోపముచూపుటయు నసమయమునందు శాంతిని వహించుటయు శూరజనలక్షణము. కాఁబట్టి నీవు కూడ శూరజనోచితమార్గము నాశ్రయించి మమ్ముల సుద్ధరింపుము. అంతియేకాని క్రోధ మంతశృతువుగనుక విడువఁదగినదని సందేహింపనక్కఱలేదు.

శబ్దాదులు. న వన్ధ్యః అవన్ధ్యః అవన్ధ్యః కోపః యస్య సః అవన్ధ్యకోపః, తస్య, అవన్ధ్యకోపస్య - కోపయోః-కోపానాం, అవన్ధ్యకోపశబ్ద అకారాంతః పుంలింగష్టప్రేకవచనాంతః. నిహన్తుః-నిహన్త్రీః, నిహన్త్రాణాం, నిహన్తుశబ్ద ఋకారాంతః పుంలింగష్టప్రేకవచనాంతః. ఆపదః-ఆపదోః - ఆపదాం, ఆపచ్ఛబ్దో దకారాంత స్త్రీలింగష్టప్రేకవచనాంతః. భవతి-భవతః-భవన్తి, భూ - సత్తాయామిత్యస్తాధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. వశం గతా వశ్యాః, వశ్యః - వశ్యౌ - వశ్యాః, వశ్యశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. స్వయం- అవ్య. ఏవ-అవ్య. దేహ ఏషా మస్తీతి దేహినః, దేహీ-దేహినా-దేహినః, దేహీశబ్దో నకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. అమర్షేణ శూన్యః అమర్ష శూన్యః తేన, అమర్ష శూన్యేన - అమర్ష శూన్యాభ్యాం-అమర్ష శూన్యైః, అమర్ష శూన్యశబ్ద అకారాంతః పుంలింగస్త్రీయైకవచనాంతః. జనస్య-జనయోః - జనానాం, జనశబ్ద అకారాంతః పుంలింగష్టప్రేకవచనాంతః. జన్తునా-జన్తుభ్యాం-జన్తుభిః, జన్తుశబ్ద ఉకారాంతః పుంలింగస్త్రీయైకవచనాంతః. న-అవ్య. హృదయస్య కర్తృ హర్దం, జాతం హర్దం యస్య సః జాతహర్దః, తేన, జాతహారేన-జాత హర్దాభ్యాం-జాతహర్దైః, జాతహర్దశబ్ద అకారాంతః పుంలింగస్త్రీయైకవచనాంతః. చ-అవ్య. విద్విషా-విద్విష్యాం-విద్విష్యేః, విద్విట్ శబ్దష్టకారాంతః పుంలింగస్త్రీయైకవచనాంతః. ఆదరః-ఆదరౌ-ఆదరాః, ఆదరశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. అవంధ్యేతి. అవంధ్యః కోపో యస్య తస్య అవంధ్యకోపస్య-అతఏవ ఆపదాం నిహంతుః నిగ్రహానుగ్రహసమర్థస్యైత్యర్థః. పుంస ఇతి శేషః. దేహినో జంతవః స్వయమేవ వశ్యా వశంగతా భవంతి. * వశంగత ఇతి యత్ప్రత్యయః. అతః కోపి నా భవితవ్యమిత్యర్థః. వృతిరేకే త్వనిష్ఠమాచక్షే - అమర్ష శూన్యేన నిష్కృపేన.

జంతునా. కన్యయా శోక ఇతివత్. హేతౌ తృతీయా. హృదయస్య కర్తృ హార్దం
 స్నేహః ని. 'ప్రేమా నా ప్రియతా హార్దం ప్రేమ స్నేహ' ఇత్యమరః. * యువాదిత్వా
 దణ్వుత్యయః. 'హృదయస్య హృల్లేఖయదన్ లాసే' ప్రితి హృదాదేశః. జాతహార్దేన
 జాతస్నేహేన సతా జనస్యాదరః ప్రితి ర్నాస్తి. విద్విషా ద్విషతా చ సతా ఆదరో న-
 అమర్ష హీనస్య రాగద్వేషావకించిత్కరత్వాదగణ్యావిత్యర్థః. అథవా విద్విషా సతా దరో
 భయం న. ని. 'దరోఽస్త్రియాం భయే శ్వభ్ర' ఇత్యమరః. ఏతస్మిన్నేవ ప్రయోగే
 సంధివశాద్విధా పదచ్ఛేదః. పుంవాక్యేషు న దోషః. అతస్మాన్నే కోపః కార్యః త్యాజ్య
 స్త్వస్థానే కోప ఇతి భావః.

మూ. పరిభ్రమన్ లోహితచందనోచితః
 పదాతిరంతర్గిరి రేణురూషితః,
 మహారథస్సత్యధనస్య మానసం
 దునోతి నో కచ్చిదయం వృకోదరః.

38

టీక. ప్రాక్ = పూర్వమునందు, లోహితచందనోచితః = అభ్యసింపఁబడిన రక్త
 చందనముకలిగినట్టియు, మహారథః = మహారథుఁడైనట్టియు, అద్య = ఇప్పుడు, రేణు
 రూషితః - రేణు = ధూళిచే, రూషితః = ధూసరితుఁడైనట్టియు, పదాతిః = పాదచారి
 యైనట్టియు, అంతర్గిరి = పర్వతములనడుమ, పరిభ్రమన్ = సంచరించుచున్నట్టి, ఆయం =
 ఈ, వృకోదరః = భీముఁడు, సత్యధనస్య-సత్య = సత్యమే, ధనస్య = ధనముగాఁగలిగి
 నట్టి, తవ = నీయొక్క, మానసం = మనస్సును, నోదునోతికచ్చిత్ = పరితపింపఁ
 జేయుటలేదా.

తాత్పర్యము. సత్యధనుఁడవగు ఓరాజా! నీవు రాజ్యముచేయుచున్నపుడు శరీ
 రమునందు వీరగంధమును బూసికొని మహారథములనెక్కి మహాపట్టణములయందు సవిలా
 సముగా సంచారముచేసినట్టి భీముఁ డిప్పుడు పాదచారియై ధూళిధూసరితశరీరుఁడై పర్వ
 తములమధ్య దైన్యముతో సంచరించుచున్నాఁడు. ఇట్టి తమ్ముని జూచియైనను నీమనంబు
 నకుఁ బరితాపము కలుగుటలేదా? ఇంకను సత్యపరిపాలనమేనా? తమ్ములను రక్షించు
 కొనుము.

శబ్దాదులు. పరిభ్రమన్ - పరిభ్రమంతా-పరిభ్రమంతః, పరిభ్రమచ్ఛబ్దస్తకారాంతః
 పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. లోహితఇచ్చ తచ్చందనఇచ్చ లోహితచందనం, లోహితచందన
 ముచితం యేన, సః, లోహితచందనోచితః-ఉచితౌ-ఉచితాః, లోహితచందనోచితశబ్ద ఆకా
 రాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. పద్యామతతీతి, పదాతిః - పదాతీ-పదాతయః,
 భా-టీ-రి

పదాతిశబ్ద ఇకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. గిరీణామంతః అంతర్గిరి - అవ్య. రేణునా రూషితః, రేణురూషితః - రూషితౌ-రూషితాః, రేణురూషితశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. మహా రథః యస్య, సః, మహారథః-మహారథౌ-మహారథాః, మహారథశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సత్యమేవ ధనం యస్య సః సత్యధనః, తస్య, సత్యధనస్య-సత్యధనయోః-సత్యధనానాం, సత్యధనశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. మానసం-మానసే-మానసాని, మానసశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. దునోతి - దునుతః - దున్వన్తి, టుదు-ఉపతాప ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. నో - అవ్య. కచ్చిత్ - అవ్య. వృకోదరః - వృకోదరౌ-వృకోదరాః, వృకోదరశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. పరిభ్రమన్నితి. లోహితచందనోచితః ఉచితలోహితచందనః. అహితాగ్నౌ దిత్వాత్ సాధుః. అభ్యస్తరక్తచందన ఇత్యర్థః. ని. 'అభ్యస్తే పుచ్చితం న్యాయ్య' మితి యాదవః. మహారథో రథచారీ ఉభయత్రాపి ప్రాగితి శేషః. అద్య తు రేణురూషితో ధూళి చ్ఛురితః. పద్భ్యామతతి గచ్ఛతీతి పదాతిః-పాదచారీ. * 'అజ్యతిభ్యాం చే'త్యనువృత్తా 'పాదే చే'త్యేణాదిక ఇణ్విత్ప్రయః. 'పాదస్య పదాజ్యతిగోపహతే'ష్వితి పదాదేశః. అంతర్గిరి గిరిష్వంతః. * 'అవ్యయం విభక్తి'త్యాదినా విభక్త్యర్థేఽవ్యయాభావః. 'గిరేశ్చ సేనకస్య' ఇతి వికల్పా త్సమాసాంతాభావః. పరిభ్రమన్ సంచరన్నయం వృకోదరో భీమః. సత్యధనస్యేతి సోల్లుంతనవచనం. అద్యాపి సత్యమేవ రక్ష్యతే, నతు భ్రాతర ఇతి భావః. తవేతి శేషః. మానసం నో దునోతి కచ్చిన్న పరితాపయతి కిం? ని. 'కచ్చితా మప్రవేదన' ఇత్యమరః. స్వాభిప్రాయావిష్కరణం కామప్రవేదనం.

అవ. ఇత్యేవం వృకోదరే దయోత్పాదనేన రోషోద్దీపనమభిధాయ ధనంజయం ప్రత్యాహః—

మూ. విజిత్య యః ప్రాజ్యమయచ్ఛదుత్తరాన్
కురూనకుప్యం వసు వాసవోపమః,
స వల్కువాసాంసి తవాధునాహరన్
కరోతి మన్యుం న కథం ధనంజయః?

37

టీక. వాసవోపమః - వాసవ = దేవేంద్రుడు, ఉపమః = ఉపమానముగాకలిగి నట్టి, యః = ఏ, ధనజ్ఞయః = అర్జునుడు, ఉత్తరాన్ = మేరువున కుత్తరంబులగు, కురూన్ = కురుదేశములను, విజిత్య = జయించి, ప్రాజ్యం = అధికమైనట్టియు, అకుప్యం =

హేమరూప్యాత్ కమైనట్టి, వసు=సువర్ణ రజతమణిముక్తాదికమగు ధనమును, అయచ్ఛత్ = ఇచ్చెనో, సః = ఆ, ధనజ్ఞయః = అర్జునుఁడు, అధునా = ఇప్పుడు, తవ=నీకు, వల్క్రవాసాంసి = నారచీరలను, ఆహరన్ = సంపాదించుచున్నవాఁడై, కథం = ఎట్లు, తవ=నీకు, మన్యుం = శ్రోధమును, నకరోతి=కలిగించుట లేదు.

తాత్పర్యము. ఓరాజా! ఏయర్జునుఁడు పరాక్రమాదిగుణములచే దేవేంద్రునితోఁ దుల్యుఁడో, యెవ్వఁడు మనుష్యదుర్గమంబులగు నుత్తరకురుదేశంబులకుఁ జని యచ్చటి రాజులను జయించి వారిచే సువర్ణరజతమణిముక్తాదికమును కప్పములను గొనివచ్చి నీపాదములచేతనునిచి నిన్నధికభక్తితోఁ బూజించినాఁడో యట్టియర్జునుఁడు నేఁడు నామరూపములులేక యడవులలో సంచరించుచు నీకు నారచీరలను దీసికొనిరాఁదగిన దుర్దశకు పాలై నాఁడు. అట్టి యర్జునునిజూచుచున్న నీకిప్పటికైనను నతనియందు జాలికలిగి శత్రువులను సంహరించుటకుఁ గోపమేల కలుగుటలేదో తెలియకున్నది. అతనిని జూచుచున్న నాకు మిగుల జాలికలుగుచున్నది. పురుషుఁడవై పుట్టియు నేమియుఁజేయలేక దిక్కులు జూచుచున్న నిన్నేమనవలసియున్నదో తెలియుటలేదు.

శబ్దాదులు. విజిత్య-అవ్య. యః - యా-యే, యచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రాజ్యం-ప్రాజ్యే-ప్రాజ్యాని, ప్రాజ్యశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగోః ద్వితీయైకవచనాంతః. అయచ్ఛత్ - అయచ్ఛతాం-అయచ్ఛత్ దాచ్ - దాన ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లజ్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఉత్తరం - ఉత్తరా-ఉత్తరాన్, ఉత్తరశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయాబహువచనాంతః. కురుం - కురూ-కురూన్, కురుశబ్ద ఉకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయాబహువచనాంతః. కుప్యాదన్యదకుప్యం-తత్, అకుప్యం-అకుప్యే-అకుప్యాని, అకుప్యశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. వసు-వసునీ - వసునీ, వసుశబ్ద ఉకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉపమీయతే అనేనేత్యుపమా, వాసవ ఉపమా యస్య, సః, వాసవోపమా - వాసవోపమా - వాసవోపమాః, వాసవోపమశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సః-తా-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. వల్క్ర-వాసః-వల్క్ర-వాససీ-వల్క్ర-వాసాంసి, వల్క్ర-వాసశబ్దస్సకారాంతనపుంసకలింగో ద్వితీయాబహువచనాంతః. తవ, తే-యువయోః, వాం-యుష్మాకం, వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగః షష్ఠ్యైకవచనాంతః. అధునా-అవ్య. ఆహరన్-ఆహరన్తా-ఆహరన్తః, ఆహరచ్ఛబ్ద స్తకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. కరోతి-కురుతః-కుర్వన్తి, డు కృష్-కరణ ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. మన్యుం - మన్యా - మన్యాన్, మన్యశబ్ద ఉకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. న - అవ్య. కథం-

అవ్య. ధనం జయతీతి ధనజ్ఞాయః, ధనజ్ఞాయః - ధనజ్ఞాయా-ధనజ్ఞాయాః, ధనజ్ఞయశ్చ
అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. విజిత్యేతి. ఉపమీయతేఽ నయేత్యుపమా, ఆతశ్చోపసర్గ ఇత్యజ్ఞే. వాసవః
ఇంద్రః ఉపమా యస్య స వాసవోపమః ఇంద్రతుల్యో యో ధనంజయః. ఉత్తరాన్
కురూ న్నేరోరుత్తరానమానుషాన్ దేశవిశేషాన్ విజిత్య ప్రాజ్యం ప్రభూతం. ని.
'ప్రభూతం ప్రచురం ప్రాజ్య' మిత్యమరః. కుప్యాదన్యదకుప్యం హేమరూపాత్తకం.
ని. 'స్యా తోగ్రశశ్చ హిరణ్యం చ హేమరూపే కృతాకృతే, తాభ్యాం యదన్యత్త
త్కుప్య' మిత్యమరః. వసు ధనం అయచ్ఛత్ దత్తవాన్. * 'పాప్మే' త్యాదినా దాణో
యచ్ఛదేశః. స ధనం జయతీతి ధనంజయోఽర్జునః. * 'సంజ్ఞాయాం భృత్యావృజీ'
త్యాదినా ఖచ్ ప్రత్యయః. 'అరుద్ద్విష' దిత్యాదినా ముమాగమః. అధునా అస్మిన్
కాలే, 'అధునే'తి నిపాతనాత్సాధుః. 1 తవ వల్క్లవాసాంస్యాహరన్ సంపాదయన్,
కథం తవ మన్యుం క్రోధం దుఃఖం వా న కరోతి? (అథవా వల్క్లవాసాంస్యాహరన్
ధారయన్, తవ మన్యుం కథం న కరోతి?) - ధనంజయగ్రహణం ప్రావీణ్యప్రకటనార్థమ్.

అవ. నకులసహదేవౌ ప్రత్యాహః—

మూ. వనాంతశయ్యాకరినీకృతాకృతీ

కచాచితౌ విష్వగివాగజౌ గజౌ,

కథం త్వమేతౌ ధృతిసంయమా యమా

విలోకయన్నుత్సహసే న బాధితుమ్.

3౬

టీక. వనాంతశయ్యాకరినీకృతాకృతీ - వనాంత = వనభూమియను, శయ్యా =
శయ్యచేత, కృతినీకృత = కరినముగాఁ జేయఁబడిన, ఆకృతీ = శరీరములుకలిగినట్టియు,
విష్వక్ = అంతట, కచాచితౌ-కచ = కేశములచేత, ఆచితౌ = వ్యాపించఁబడినట్టియు,
అగజౌ = పర్వతమునందుపుట్టినట్టి, గజావివ స్థితౌ = నీనుఁగులవలెనున్నట్టి, ఏతౌ = ఈ,
యమా = కవలగు నకులసహదేవులను, విలోకయన్ = చూచుచున్నట్టి, త్వం = నీవు,
కథం = ఎట్లు, ధృతిసంయమా = సంతోషమును నియమమును, బాధితుం = బాధించు
టకు, నోత్సహసే = ఉత్సహింపవు.

తాత్పర్యము. ఓన్మపా! హంసతూలికాతల్పములపైఁ బరుండి హాయిగా నిద్రింపఁ
దగిన సుకుమారశరీరులగు నకులసహదేవులశరీరము లడవులలో భూమిమీఁదఁ బండుకొను

1 ఇదంశబ్దాదధునా చేతి సూత్రేణాధునాప్రత్యయే ఇదమ ఇతితీకాదేశే
యస్యేతి చేతీకారలోపే అధునేతిరూపమితి ప్రక్రియాలేఖనం యుక్తమ్.

టచే మార్దవమునశించి కఠినములగుచున్నవి. పరిమళతైలములేక దువ్వుకొనకపోవుటచే శిరోజములు మార్దవహీనములై ధూళిధూసరితము లగుచున్నవి. శరీరసంస్కారశూన్యులై యడవియేనుఁగులవలెఁ గాంతిలేక యనాథులవలె దైన్యముతోఁ గృశింపుచున్నారు. అట్టి వారినిజూచుచున్న నీకు సంతోషమును సత్యవాక్యపరిపాలనయును నశింపక యెట్లు నిలచియున్నవో యాశ్చర్యముగానున్నది. ఇట్టి నీధైర్యము మెచ్చుకొనఁదగియున్నది. తనయం దనురక్తులైనసోదరులు మితిలేనిబాధల ననుభవించుచుండఁగా వారిని నీవలె నూఁక చూచుచుండెడి కఠినహృదయులగు నన్న లేకాలమునందును నుండరని నే నూహింపఁజాలను.

శబ్దాదులు. అకఠినే కఠినే సమ్పద్యమానే కృతే కఠినీకృతే, వనాంతఫివ శయ్యా వనాంతశయ్యా, వనాంతశయ్యయా కఠినీకృతే వనాంతశయ్యాకఠినీకృతే, వనాంతశయ్యా కఠినీకృతే ఆకృతీ యయోస్తా వనాంతశయ్యాకఠినీకృతాకృతీ, తౌ, వనాంతశయ్యాకఠినీ కృతాకృతిం-ఆకృతీ-ఆకృతీన్, వనాంతశయ్యాకఠినీకృతాకృతిశబ్ద ఇకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయాద్వివచనాంతః. కచైః ఆచితౌ కచాచితౌ, తౌ, కచాచితం - కచాచితౌ-కచా చితాన్, కచాచితశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయాద్వివచనాంతః. విష్వక్-అవ్య. ఇవ-అవ్య. అగే జాయేత ఇతి అగజౌ, అగజః-అగజౌ-అగజాః, అగజశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాద్వివచనాంతః. గజః - గజౌ-గజాః, గజశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాద్వివచనాంతః. కథం- అవ్య. త్వం-యువాం-యూయం, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఏతం, ఏనం - ఏతౌ, ఏనౌ-ఏతాన్, ఏనాన్, ఏతచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయాద్వివచనాంతః. ధృతిశ్చ సంయమశ్చ ధృతిసంయమా, తౌ, ధృతిసంయమం-ధృతిసంయమా-ధృతిసంయమాన్, ధృతిసంయమ శబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయాద్వివచనాంతః. యమం-యమా-యమాన్, యమ శబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయాద్వివచనాంతః. విలోకయన్-విలోకయంతా-విలోక యంతః, విలోకయచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఉత్సహసే - ఉత్స హేధే-ఉత్సహధ్వే, ఉత్సార్పకాత్ షహ-మర్షణ ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లడాత్తనే పది మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. న-అవ్య. బాధితుం-అవ్య.

వ్యా. వనాంతేతి. వనాంతో వనభూమిరేవ శయ్యాతయా కఠినీకృతాకృతీ కఠినీ కృతదేహా. ని. 'అకారో దేహ ఆకృతి' రితి వైజయంతీ. విష్వక్సమంతతః. ని. 'సమం తతస్తు పరితః సర్వతో విష్వగిత్యపి' త్యమరః. కచాచితౌ కచవ్యాప్తౌ. వికీర్ణకేశావిత్యర్థః. అతఫివ అగజౌ గిరిసంభవౌ గజావివ స్థితౌ ఏతౌ యమా యుక్తజాతౌ. మాద్రీపుత్రా విత్యర్థః. ని. 'యమో దండధరే ధ్వాంతే సంయమే యమజేఽపి చే' తి విశ్వః. విలో

కయం స్త్వం కథం ధృతిసంయమా సంతోషనియమా. ని. 'ధృతిర్యోగాంతరే ధైర్యే ధారణా ధ్వరతుష్టి' ష్వితి విశ్వః-బాధితుం నోత్సహసే న ప్రవర్తనే. 'శకధృషే' త్యాది నా తుముక్. అహో తే మహద్ధైర్యమితి సోల్లుంతనం వచనం.

అవ. ఆథ రాజ్ఞో దుర్దశాం దర్శయితు ¹ ముపోద్ఘాతమాహః—

మూ. ఇమామహం వేద న తావకీం ధియం

విచిత్రరూపాః ఖలు చిత్తవృత్తయః,

విచింతయంత్యా భవదాపదం పరాం

రుజంతి చేతః ప్రసభం మమాధయః.

32

టీక. ఇమాం = ఈ, తావకీం = నీసంబంధమైన, ధియం = చిత్తవృత్తిని, అహం = నేను, నవేద = తెలిసికొనలేకున్నాను, చిత్తవృత్తయః = చిత్తవృత్తులు, విచిత్రరూపాః ఖలు-విచిత్ర = చిత్రములైన, రూపాః ఖలు = స్వరూపములుకలవికదా, కింతు = ఇక నేమనిన, పరాం = ఉత్కృష్టమైన, భవదాపదం-భవత్ = నీయొక్క, ఆపదం = ఆపదను, విచింతయంత్యాః = ఆలోచించుచున్నట్టి, మమ = నాయొక్క, చేతః = చిత్తమును, ఆధయః = మనోవ్యధలు, ప్రసభం = బలాత్కారముగా, రుజంతి = పీడించుచున్నవి.

తాత్పర్యము. ఓరాజా ! నీవిషయమై యాలోచించుచుదము. ఇట్టిస్థితియందును గూడ నీబుద్ధి మార్పుచెందుటలేదు. నీహృదయమున నేమియున్నదో నాకుఁ దెలియుట లేదు. పోనిమ్ము, నాచిత్తవృత్తిచే నీచిత్తవృత్తి నాలోచించుచుదమన్నను బరులబుద్ధు లప్రత్యక్షములు గనుకను ధీరత్వాధీరత్వములచేఁ బలువిధములుగా నుండుటవలన ననుమానించుటకుఁగూడ శక్యముకాదు కనుకను నాదృష్టాంతముచే నూహించుటకు శక్యముకాదు. ఐనను నీకు శత్రువులచేఁ గలిగిన పరాభవాత్మకమగు నాపద నెట్లు దాటవచ్చును, శత్రువులఁ బరిమార్చుటెట్లుని పరిపరివిధములుగా నాలోచించెడి నాకే తీరనిదుఃఖము కలుగుచున్నది. నీవెట్లు లీయాపదను భరించుచున్నావో నాకు మిగుల నాశ్చర్యముగాఁ గనఁబడుచున్నది.

శబ్దాదులు. ఇమాం, ఏనాం-ఇమే, ఏనే - ఇమాః, ఏనాః, ఇదం శబ్దో మకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. అహం - ఆనాం-వయం, అస్తచ్ఛబ్దో దకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. వేద - విదతుః-విదుః, విద-జ్ఞాన ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. న-అవ్య. తవ ఇయం తావకీ, తాం, తావకీం-తావక్యా-తావకీః, తావకీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః.

¹ ప్రకృతార్థం వర్ణయితు మర్థాంతరవర్ణన ముపోద్ఘాతః.

ధీయం - ధీయా - ధీయః, ధీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. విచిత్రాణి రూపాణి యాసాం తాః, విచిత్రరూపా - రూపే-రూపాః, విచిత్రరూపా శబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. ఖలు - అవ్యు. చిత్తస్య వృత్తయః చిత్తవృత్తయః, చిత్తవృత్తిః-చిత్తవృత్తీ-చిత్తవృత్తయః, చిత్తవృత్తిశబ్ద ఇకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. విచింతయన్త్యాః-విచింతయన్త్యోః - విచింతయన్తీనాం, విచింతయన్తీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలింగష్టైకవచనాంతః. భవతః ఆపత్, తాం, భవదాపదం - ఆపదౌ-ఆపదః, భవదాపచ్ఛబ్దో దకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. పరాం-పరే-పరాః, పరాశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. రుజతి-రుజతః-రుజన్తి, రుజో-భక్త ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. చేతః - చేతసీ-చేతాంసీ, చేతశబ్ద స్సకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రసభం—అవ్యు. మమ, మే-ఆవయోః, నౌ - అస్తాకం, నః, అస్తచ్ఛబ్దో దకారాంతస్త్రీలింగష్టైకవచనాంతః. ఆధిః-ఆధీ-ఆధయః, ఆధిశబ్ద ఇకారాంతః పులింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యా. ఇమామితి. ఇమాం పర్తమానాం. తవేమాం తావకీం త్వదీయాం.* 'తస్యేద' మిత్యుచ్చిత్యయః. 'తవకమమకావేకవచన' ఇతి తవకాదేశః. ధీయమాపద్విషయాం త్వచ్చిత్తవృత్తిం అహం న వేద కీదృశీ వా నవేద్మి. పరబుద్ధేరప్రత్యక్షత్వాదితి భావః. * 'విదో లటో' వేతి లలాదేశః. న చాత్తదృష్టాంతేనాపన్నత్వాద్దుఃఖిత్వ మనుమాతుం శక్యతే. ధీరాదిష్వనైకాంతికత్వాదిత్యాశయేనాహ—చిత్తవృత్తయః చిత్తవ్యాపారాః విచిత్రరూపాః ధీరాధీరాద్యనేకప్రకారాః ఖలు. కింతు పరాముత్కృష్టాం భవదాపదం విచింతయంత్యాః భావయన్త్యాః మమ చేతశ్చిత్తం. ఆధయో మనోవ్యధాః. * 'ఉపసర్గే ఘోః కిరితి కి ప్రత్యయః. ప్రసభం ప్రసహ్య రుజంతి భంజంతి. * రుజో భంగ ఇతి ధాతో ర్లట్. పశ్యతామపి దుస్సహదుఃఖిజనసీ త్వద్విపత్తిరనుభవితారం త్వాం న వికరోతీతి మహచ్చిత్తమిత్యర్థః. చేత ఇతి. 'రుజా ర్థానాం భావవచనానామజ్వరే' రితి షష్ఠీ న భవతి. తత్ర శేషాధికారాచ్ఛేషత్వస్యా వివక్షితత్వాదితి.

అవ. తదాపద మేవ శ్లోకత్రయేణాహః—

మూ. పురాధిరూఢశ్శయనం మహాధనం
విబోధ్యనే యస్తు న్నిగీతిమంగళైః,
అదభ్రదర్భామధిశయ్య స స్థలీం
జహసి నిద్రామశివైశ్చివారులైః.

టీక. యః = యే, త్వం = నీవు, మహాధనం = బహుమూల్యమైన, శయనం = శయ్యను, అధిరూఢస్యః = అధిష్ఠించినవాడవై, స్తుతిగీతిమజ్గతైః-స్తుతి = స్తుతులచేతను, గీతి = గానముచేతను, మజ్గతైః = మంగళశబ్దములచేతను, పురా = పూర్వకాలమునందు, విబోధ్యసే = మేలుకొలుపబడుచున్నావో, సః = ఆ, త్వం = నీవు, అదభ్రదర్భాం - అదభ్ర = బహుశమైన, దర్భాం = దర్భలుకలిగినట్టి, స్థలీం = అకృత్రిమపుషూమిని, అధి శయ్య = శయనించి, అశివైః = అమంగళకరములైనట్టి, శివారుతైః - శివా = నక్కల యొక్క, రుతైః = ధ్వనులచేత, నిద్రాం=నిద్రను, జహాసి = విడిచిపెట్టుచున్నావు.

తాత్పర్యము. ఓ ద్రావదీ! నీవంతగా విచారించుటకు హేతువు కనబడదు. నా కెవ్విధమైన యాపదయు రాలేదు. వ్యర్థముగా నీవేల విచారించెదవని యనుకొనకుము. నీకువచ్చినయాపదను దెలిపెద వినుము. పూర్వము నీవంతఃపురములలో మహార్థంబులగు హంసతూలికాతల్పంబులపై శయనించియుండ వై తాళికులు స్తుతిగీతములను పాడుచుండ మంగళధ్వనులు చెలరేగుచుండ రాచరీతితో మేలుకొను నీవిపుడు మహారణ్యములయందు బహుశదర్భాన్వితంబగు భూమిపై శయనించి యమజ్గళకరంబులగు నక్కకూతలచే మేలు కొనుచున్నావు. ఇంతకంటె నాపదయనునది మఱొకటి కలదా? ఆలోచింపుము.

శబ్దాదులు. పురా-అవ్య. అధిరూఢః - అధిరూఢౌ - అధిరూఢాః, అధిరూఢశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. శయనం-శయనే - శయనాని, శయనశబ్ద అకారాంతనపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. మహత్ ధనం యస్య తత్, మహాధనం-మహాధనే-మహాధనాని, మహాధనశబ్ద అకారాంతః నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. విబోధ్యసే-విబోధ్యేధే - విబోధ్యధ్వే, వి పూర్వకాత్ బుధ-అవగమన ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తృణి లడాత్త నేపది మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. యః - యా-యే, యచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. స్తుతయశ్చ గీతయశ్చ మజ్గళాని చ స్తుతిగీతిమజ్గళాని, తైః, స్తుతిగీతిమజ్గతైః-మజ్గళాభ్యాం-మజ్గతైః, స్తుతిగీతిమజ్గళశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగస్త్రీయబహువచనాంతః. అదభ్రాః దర్భా యస్యాంసా, తాం, అదభ్రదర్భాదర్భే-దర్భాః, అదభ్రదర్భాశబ్ద అకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. అవ్య. సః-తే-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. స్థలీః, స్థలీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. జహాసి - జహిధః, జహిధః-జహిధ, జహిధ, ఓహక్-త్యాగ ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. నిద్రాం-నిద్రే-నిద్రాః, నిద్రాశబ్ద అకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. అశివేన - అశివాభ్యాం - అశివైః, అశివశబ్ద అకారాంతనపుంసకలింగస్త్రీయబహువచనాంతః. శివానాం రుతాని శివారుతాని, తైః, శివారుతేన-శివారుతాభ్యాం-శివారుతైః, శివారుతశబ్ద అకారాంతనపుంసకలింగస్త్రీయబహువచనాంతః.

వ్యా. పురేతి. యస్తం మహాధనం బహుమూల్యం శ్రేష్ఠమిత్యర్థః. ని. 'మహాధనం మహామూల్య' ఇతి విశ్వః. శయనం శయ్యామధిరూఢస్సౌ. స్తుతిః గుణోత్కర్షకధనం, గీతిః గానం, మంగళం చ ఇష్టదేవతాదేశవచనం, తేహం ద్వంద్వః తైః, యద్వా స్తుతయో గీతయశ్చ తా ఏవ మంగళాని తైః కరణభూతైః పురా విబోధ్యసే వై తాళికైరితి శేషః. పూర్వం విబోధిత ఇత్యర్థః. 'పురి లుచ్చస్తే' ఇతి భూతార్థే లట్. స త్వం అదభ్రదర్భాం బహుశకుశాం. ని. 'అదభ్రం బహుశం బహు' ఇతి. 'అస్త్రీ కుశం కుఢో దర్భ' ఇతి చామరః. స్థలీమకృత్రిమభూమిం. * 'జానపదే' త్యాదినా అకృత్రిమార్థే జీష్. ఏతేన దుస్సహస్వర్పత్వముక్తం. అధిశయ్య శయిత్యా. 'అధిశ్శీస్థాసాం కర్తే'తి కర్తృత్వం. * 'అయజ్జీక్ష్ణితీ' త్యయజాదేశః. అశివైరమంగళైః శివారుతైః ప్రోష్టువాశితైః. ని. 'శివా హరీతకీ ప్రోష్ట్రీ శమీ నద్యామలక్కుభే' ఇతి వైజయంతీ. నిద్రాం జహసి. అద్యేతి శేషః.

మూ. పురోపనీతం నృప రామణీయకం

ద్విజాతిశేషేణ యదేతదంధసా,

తదద్య తే వన్యఫలాశినః పరం

పరైతి కార్మ్యం యశసా సమం వపుః.

3F

టీక. హేనృప = ఓరాజా, యత్ = ఏ, ఏతత్ = ఈ, వపుః = శరీరము, పురా = పూర్వమునందు, ద్విజాతిశేషేణ-ద్విజాతి = బ్రాహ్మణులకంటె, శేషేణ = అవశిష్టమైనట్టి, అన్ధసా = అన్నముచే, రామణీయకం = మనోహరత్వమును, ఉపనీతం = పొందింపఁబడినదో, అద్య = ఇప్పుడు, వన్యఫలాశినః-వన్య = వనమందలి, ఫల = ఫలములను, అశినః = భక్షించుచున్నట్టి, తే = నీయొక్క, తత్ = ఆ, వపుః = శరీరము, యశసా సమం = యశస్సుతోఁబాటు ఊనియొకఁడ, పరం = అత్యంతము, కార్మ్యం = కృత్యమును, పరైతి = పొందుచున్నది.

సా తాత్పర్యము. ఓమహారాజా! పూర్వకాలమునందు వేలకొలది బ్రాహ్మణులకు వివక్షితతావశిష్టమగు నన్నమును భుజించుచు లోకమున నిరతాన్నప్రదాత మయ్యెనుకాదు లేడని మహాకీర్తిసంపాదించిన మహానుభావుడవగు నీవిప్పుడు మహారణ్యములం దాకులలములఁ దినుచున్నావు. బ్రాహ్మణభుక్తావశిష్టాన్నమును భుజించెడి నీశరీరము పూర్వమున నెంతో రమణీయముగా నుండెడిది. ఇప్పుడు ఆరామణీయకము యశస్సుతోఁబాటు ఊనించిపోవుచున్నది. ఇంతకంటె నాపద మయ్యెనుకటి లేదు. కాబట్టి నీశరీరమునందలి యభిమానముచేతఁగాని, యశస్సునందలి లోభముచేతఁగాని తిరిగి యాపూర్వపురీవిని సంపాదించుటకై యత్నింపుము. లేనియెడల రెండును ఊనించి

పోవును. “సంభావితస్య చాకీర్తిర్నరణాదతిరిచ్యతే” యను న్యాయానుసారమున నపకీర్తి మరణముకంటె నధికమైనదికాబట్టి కోపముచెచ్చుకొని శత్రువులను సంహరించి పూర్వపుటాన్నత్యముచు బొందుము.

శబ్దాదులు. పురా-అవ్య. ఉపనీతం-ఉపనీతే-ఉపనీతాని, ఉపనీతశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. హే నృప - హే నృపా-హే నృపాః, నృపశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గః సంబోధనప్రథమైకవచనాంతః. రమణీయస్య భావో రామణీయం రామణీయమేవ రామణీయకం, తత్, రామణీయకం - రామణీయకే-రామణీయకాని, రామణీయకశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ద్విజాతిభ్యో శేషం, తేన, ద్విజాతిశేషేణ - ద్విజాతి శేషాభ్యాం-ద్విజాతిశేషైః, ద్విజాతిశేషశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గస్త్రీయైకవచనాంతః. యత్-యే-యాని, యచ్ఛబ్దో దకారాంతనపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. ఏతత్ - ఏతే-ఏతాని, ఏతచ్ఛబ్దో దకారాంతనపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. అన్ధసా - అన్ధోభ్యాం-అన్ధోభిః, అన్ధశబ్దస్సకారాంత నపుంసకలిङ్గస్త్రీయైకవచనాంతః. తత్ - తే - తాని, తచ్ఛబ్దో దకారాంత నపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. అద్య-అవ్య. తవ, తే-యువయోః, వాం-యష్టాకం, వః, యుష్టచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిङ్గష్ట్యైకవచనాంతః. వనే భవాని వన్యాని వన్యాని చ తాని ఫలాని చ వన్యఫలాని, వన్యఫలాని అతీతి వన్యఫలాశీ, తస్య, వన్యఫలాశినః-వన్యఫలాశినోః-వన్యఫలాశినాం, వన్యఫలాశిన్ శబ్దో నకారాంతః పుంలిङ్గష్ట్యైకవచనాంతః. పరం - అవ్య. పరైతి-పరేశః-పరయన్తి, పర పూర్వకాత్ ఇచ్-గతావిత్సాధ్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. కృశస్య భావః కార్యం, తత్, కార్యం-కార్యే-కార్యాని, కార్యశబ్ద అకారాంతనపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. యశసా - యశోభ్యాం-యశోభిః, యశశబ్దస్సకారాంత నపుంసకలిङ్గస్త్రీయైకవచనాంతః. సమం-అవ్య. వపుః-వపుషీ-వపూంషి, వపుశబ్దస్సకారాంతనపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. పురేతి. హే నృప! యదేతత్పురోవర్తి వపుః పురా ద్విజాతిశేషేణ ద్విజ భుక్తావశిష్టేన. అంధసా అన్నేన. ని. ‘భిస్సాస్త్రీ భక్తమంథోఽన్న’ మిత్యమరః. ద్వే జాతీ-జన్తనీ యేషాం తే ద్విజాతయః. తదుక్తం.—శ్లో. ‘జన్తనా జాయతే శూద్రస్సంస్కారైర్ద్విజ ఉచ్యత’ ఇతి. ‘దంతవిప్రాండజా ద్విజా’ ఇత్యమరః. రమణీయస్య భావో రామణీయకం. మనోహరత్వముపనీతం ప్రాపితం. * నయతేర్ద్వికర్తకత్వాత్ప్రధానే కర్తణి క్తః. ‘ప్రధానకర్తణ్యాభ్యేయే లాదీనాహుర్ద్వికర్తణా’ మితి వచనాత్. అద్య వన్యఫలాశినస్తే తవ తద్వపుః యశసా సమం పరమతి మాత్రం కార్యం పరైతి ప్రాప్నోతి. ఉభయమపి క్షీయత ఇత్యర్థః. అత్ర సహా

క్షీరలంకారః. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే—శ్లో. “సా సహా క్తిస్సహార్థస్య బలాదేకం ద్వివాచక” మితి.

మూ. అనారతం యా మణిపీఠశాయినా

వరంజయద్రాజశిరఃస్రజాం రజః,

నిషీదతస్తా చరణౌ వనేషు తే

మృగద్విజాలూనశిఖేషు బర్హిషామ్.

౪౦

టీక. అనారతం = ఎల్లపుడు, మణిపీఠశాయినౌ-మణిపీఠ = మాణిక్యపీఠమందు, శాయినౌ = ఉండునట్టి, యాచరణౌ = ఏరెండుపాదములను, రాజశిరస్సృజాం-రాజ = రాజులయొక్క, శిరః = శిరస్సులయందలి, స్రజాం = పుష్పమాలికలయొక్క, రజః = పరాగము, అరంజయత్ = రంజింపఁజేసెనో, తౌ = ఆ, తే = నీయొక్క, చరణౌ = పాదములు, మృగద్విజాలూనశిఖేషు - మృగ = మృగములచేతను, ద్విజ = బ్రాహ్మణుల చేతను, ఆలూన = భిన్నములై నట్టి, శిఖేషు = అగ్రములుకలిగినట్టి, బర్హిషాం = దర్భలయొక్క, వనేషు = వనములయందు, నిషీదతః = ఉన్నవి.

తాత్పర్యము. ఓమహారాజా ! పూర్వమున రాజాధిరాజులు నీయనుగ్రహమును సంపాదించుకొనుటకై యనేకములగు నుపాయనంబుల గ్రహించి వచ్చి నీకు నమస్కరించునపుడు వారి శిరంబులయందుండెడు పుష్పమాలికల పరాగముచే రంజింపఁజేయఁబడుచుండెడి నీపాదము లిప్పుడు మహారణ్యములలో మృగద్విజాలూనాగ్రంబులును గర్కశంబులును నగు దర్భలయం దుంచఁబడుచున్నవి గదా. ఇంతకంటె నధికములైన యాపద లెవరికైనను వచ్చినవా?

శబ్దాదులు. అనారతం-అవ్య. యః-యా-యే, యచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయాద్వివచనాంతః. మణిమయః పీఠః మణిపీఠః, మణిపీఠే శయాత ఇతి మణిపీఠశాయినౌ, తౌ, మణిపీఠశాయినం - శాయినౌ-శాయినః, మణిపీఠశాయినౌ శబ్దో నకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయాద్వివచనాంతః. అరంజయత్ - అరంజయతాం - అరంజయన్, రంజ-రాగ ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. రాజాం శిరాంసి రాజశిరాంసి, రాజశిరస్సు స్రజః రాజశిరస్సృజః, తాసాం, రాజశిరస్సృజః - స్రజోః-స్రజాం, రాజశిరస్సృజశబ్దో జకారాంతస్త్రీలింగష్టవీబహువచనాంతః. రజః - రజసీ-రజాంసి, రజశ్శబ్దస్సకారాంత నపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. నిషీదతి - నిషీదతః-నిషీదన్తి, ని పూర్వకాత్ పద్మ-విశరణగత్యవసాదనేష్యిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషద్వివచనాంతః. సః - తౌ - తే, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగః

ప్రథమా ద్వివచనాంతః. చరణః - చరణౌ - చరణాః, చరణశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గః
ప్రథమాద్వివచనాంతః. వనే-వనయోః-వనేషు, వనశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గస్సప్తమీ
బహువచనాంతః. తవ, తే-యవయోః, హం - యష్టాకం, వః, యుష్టచ్ఛబ్దో దకా
రాంతః పుంలిङ్గష్టకేకవచనాంతః. మృగాశ్చ ద్విజాశ్చ మృగద్విజాః, మృగద్విజై
రాలూనాః మృగద్విజాలూనాః, మృగద్విజాలూనాః శిఖా యేషాం తాని, తేషు, మృగ
ద్విజాలూనశిఖే-శిఖయోః - శిఖేషు, మృగద్విజాలూనశిఖశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గ
స్సప్తమీబహువచనాంతః. బహ్నిషః-బహ్నిషోః-బహ్నిషాం, బహ్నిశ్శబ్దస్సకారాంత నపుంసక
లిङ్గష్టకేకబహువచనాంతః.

వ్యా. అనారతమితి. అనారతమజస్రం మణిపీఠశాయినౌ మణిమయపీఠస్థాయినౌ
యౌ చరణౌ రాజశిరస్సజాం నమద్భూపాలమౌళిస్సజాం రజః పరాగః అరంజయత్.
తౌ తే చరణౌ మృగైర్ద్విజైః తవస్విభిశ్చ ఆలూనశిఖేషు చిన్నాగ్రేషు - యద్వా
మృగాణాం ద్విజైర్దంతైః ఆలూనశిఖేషు. బహ్నిషాం కుశానాం. ని. 'బహ్నిః కుశ
హుతాశయౌ' రితి విశ్వః. వనేషు నిషీదతః తిష్ఠతః.

అవ. నను సర్వప్రాణిసాధారణ్యామాపది కా పరిదేవనేత్యత్రాహః—

మూ. ద్విషన్నిమిత్తా యదియం దశా తత
స్సమూలమున్మూలయతీవ మే మనః,
పరైరపర్యాసితవీర్యసంపదాం
పరాభవోఽప్యత్సవ ఏవ మానినామ్.

౪౦

టీక. యత్ = ఏకారణమువలన, ఇయం = ఇటువంటి, దశా = అవస్థ, ద్విష
న్నిమిత్తా-ద్విషత్ = శత్రువులు, నిమిత్తా = కారణముగాఁగలదో, తతః=ఆకారణము
వలన, మే = నాయొక్క, మనః = మనస్సును, సమూలం = నిశ్శేషముగా, ఉన్మూలయ
తీవ = పెల్లగించుచున్నదివలెనున్నది, పరైః = శత్రువులచే, అపర్యాసితవీర్యసంపదాం-
అపర్యాసిత = ధ్వంసముచేయఁబడఁగట్టి, వీర్యసంపదాం=వీర్యసంపదకలిగినట్టి, మానినాం=
మానవంతులకు, పరాభవోఽపి = అపదయును, ఉత్పవనీవ = ఆనందమే.

తాత్పర్యము. ఇట్టియవస్థలు తఱచుగా మనుష్యులకు వచ్చుచుండుచుగాన తద్విష
యమై దుఃఖింపనవసరములేదనుటకు వీలులేదు. లోకమునందుఁ దఱచుగా నెట్టివారి
కైనను దైవికముగా నాపదలు సంభవించుచునే యుండునుగాని నూయాపదలయందు
శత్రుపరాభవ ముండదుకనుక సంతోషముగానే యుండును. మనకువచ్చిన యాపదలు
మాత్ర మట్టివిగాక మానభంగమై శత్రువులవలన వచ్చినవి. ఈయాపదలు యుద్ధమునం

దోడుటవలన సంభవించలేదు. అదియుగాక పౌరుషప్రసక్తియే లేకుండవచ్చినవి గనుక శత్రువులు మాయచేసినందువలన వచ్చినవి గనుక కడుదుస్సహములుగా నున్నవి. మానవంతులకు మానహాని కడుదుస్సహముగా నుండునుగాని యాపదలు దుస్సహములుగా నుండవు. కాబట్టి యీయాపద సర్వసామాన్యమైనదని యాలోచించి యూఱుకొనుట తగదు. ప్రతిక్రియ చేసితీరవలయును.

శబ్దాదులు. ద్విషంతః నిమిత్తం యస్యాస్స, ద్విషన్నిమిత్తా - నిమిత్తే-నిమిత్తాః, ద్విషన్నిమిత్తాశ్చ అకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. యత్-అవ్య. ఇయం-ఇమే-ఇమాః, ఇదంశబ్దో మకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. దశా-దశే-దశాః, దశాశ్చ అకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తతః-అవ్య. మూలేన సహితం సమూలం తత్, సమూలం-సమూలే - సమూలాని, సమూలశ్చ అకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉన్మూలయతి-ఉన్మూలయతః - ఉన్మూలయన్తి, ఉత్పూర్వకాత్ మూల - ప్రతిష్ఠానూమిత్యస్తాద్ధాతోః ణిచి కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఇవ - అవ్య. మమ, మే - ఆవయోః, నౌ - అస్తాకం, నః, అస్తచ్ఛబ్దో దకారాంతస్త్రీలింగో షష్ఠ్యైకవచనాంతః. మనః - మనసీ - మనాంసి, మనశ్శబ్దస్సకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. పరేణ - పరాభ్యాం - పరైః, పరశ్చ అకారాంతః పుంలింగస్త్రీతీయాబహువచనాంతః. వీర్యస్య సమ్పత్ వీర్యసమ్పత్, అపర్యాసితా వీర్యసమ్పత్ యేషాం తే అపర్యాసితవీర్యసమ్పదః, తేషాం, అపర్యాసితవీర్యసమ్పదః - సమ్పదోః - సమ్పదాం, అపర్యాసితవీర్యసమ్పచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగష్ట్రీబహువచనాంతః. పరాభవః - పరాభవౌ - పరాభవాః, పరాభవశ్చ అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అసి - అవ్య. ఉత్సవః - ఉత్సవౌ - ఉత్సవాః, ఉత్సవశ్చ అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. మాన ఏషామస్తీతి మానినః, తేషాం, మానినః-మానినోః - మానినాం, మానిన్ శబ్దో నకారాంతః పుంలింగష్ట్రీబహువచనాంతః.

వ్యా. ద్విష ఇతి. యద్యతః కారణాదియం దశా ఈదృశ్యవస్థా. ని. 'దశావర్తా షవస్థాయా' మితి విశ్వః. ద్విషంతో నిమిత్తం యస్యాస్స ద్విషన్నిమిత్తా. శత్రుకృతే త్యర్థః. 'ద్విషోఽనిమిత్తే' ఇతి శత్రుప్రత్యయః. తతస్తస్మాన్నే మనః సమూలం నిశ్శేష మున్మూలయతీవోత్పాటయతీవ. దైవికీ త్వాపన్నదుఃఖాయేత్యాహ-పరైరితి. పరైః శత్రుభిరపర్యాసితా అపర్యావర్తితా అధ్వంసితా వీర్యసంపద్యేషాం తేషాం మానినాం పరాభవో విపదపి ఉత్సవ ఏవ ఆనంద ఏవేతి - వైధర్మ్యేణార్థాంతరన్యాసః. మానహానిర్దుస్సహా న త్వాపదితి భావః. యద్వా-కిం భవత్యా ఏవ అస్తాకమపి తుల్య

మేవేత్యత్రాహ (పరైరితి. పరైరపర్యాసితవీర్యసంపదాం మానినాం భవతాం - పరా
భవోఽప్యత్యవనీవేత్యాత్మకేశం ప్రకటయతి పరాభవముభేన.)

అవ. తర్హి కిం కార్యమిత్యత ఆహా:—

మూ. విహాయ శాంతిం నృప ధామ తత్పునః

ప్రసీద సంధేహి వధాయ విద్విషామ్,

వ్రజంతి శత్రూనవధూయ నిఃస్పృహః

శ్శమేన సిద్ధిం మునయో న భూభృతః.

౪౨

టీక. హేనృప = ఓరాజా!, శాంతిం = శమమును, విహాయ = విడిచి, తత్ = ప్రసిద్ధమైనట్టి, ధామ = తేజస్సును, విద్విషాం = శత్రువులయొక్క, వధాయ = సంహారముకొఱకు, పునః = తిరిగి, సన్ధేహి = అంగీకరించుమా, ప్రసీద = ప్రసన్నుడవగుము, నిఃస్పృహః = ఆశారహితులైనట్టి, మునయః = మహర్షులు, శత్రూన్ = శత్రువులను, అవధూయ = జయింపక, శమేన = శాంతముచేత, సిద్ధిం = మోక్షసిద్ధిని, వ్రజన్తి = పొందుచున్నారు. భూభృతస్తు = రాజులనిననో, నవ్రజన్తి = పొందరు.

తాత్పర్యము. నీవు పలికినదంతయు యథార్థమే. ఐన నేనిప్పుడు చేయవలసిన కార్యమెద్దియని యడిగెదవేని వినుము. ఓరాజా! ఇప్పుడైనను పౌరుషశాలురగు మహారాజులకు నిషిద్ధమగు శాంతిమార్గమును విడచి ఆరాజుల కుత్తేజకమగు క్షత్రియతేజస్సును దాల్చి శత్రుసంహారప్రయత్నమును జేయుము. ఓరాజా! నిన్ను బ్రతిమాలుకొనుచున్నాను. మాయందు దయయుంచి మాకోరికను నెఱవేర్చుము. 'క్రోధమువలన చాల నష్టము లున్నవి. జయాపజయములు దైవాధీనములు గనుక నవశ్యము మనకే జయము కలుగునని నిశ్చయించుటకు వలనుపడదు. శాంతముచేతనే కార్యసిద్ధి యగుటయే కాక నష్టములు నశయశస్సును లేకపోవును. కాబట్టి శాంతముగానే మనకార్యమును సాధించెదను' అని యనుటకు వీలులేదు. ఎందుచేనన నిఃస్పృహులగు మహర్షులకు మోక్ష సిద్ధిని బొందుటకు శాంతి కార్యసాధకమైనటుల రాజులకు రాజకార్యములను సాధించుటకు సాధకముగాదు. కాబట్టి క్షత్రియులు పౌరుషము నవలంబించి శత్రుజయమునకుఁ బ్రయత్నింపవలెనుగాని శాంతిచేఁ బ్రయత్నించుట తెలివితక్కువ పని యగును. కనుక నవశ్యము నీవు పౌరుషము నవలంబించి శత్రుసంహారముచేసి మాబాధలను నివారింప వేడుచున్నాను.

శబ్దాదులు. విహాయ-ఆవ్య. శాంతిం-శాన్తి-శాన్తిః, శాన్తిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలింగోద్వితీయైకవచనాంతః. హే నృప - హే నృపా - హే నృపాః, నృప శబ్ద అకారాంతః

పులింగః సమౌధనప్రగమైకవచనాంతః. ధామ - ధామసీ - ధామాని, ధామశబ్ద
 నకారాంతనపుంసకలిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాంతః. తత్ - తే తాని, తచ్ఛబ్దో దకారాంత
 నపుంసకలిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాంతః. పురః - అవ్య. ప్రసీద - ప్రసీదతాత్, ప్రసీదతం-
 ప్రసీదత, ప్రపూర్వకాత్ షడ్లు - విశరణగత్యవసాదనేష్విత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లోట్
 పరస్మైపది మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. సన్ధేహి - సన్ధతాత్, సన్ధతం - సన్ధత్,
 సమూర్వకాత్ డు ధాఞ్ - ధారణపోషణయోరిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లోట్
 పరస్మైపది మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. వధాయ - వధాభ్యాం - వధేభ్యః, వధశబ్ద
 అకారాంతః పులింగశ్చతుర్థ్యైకవచనాంతః. విద్విషః - విద్విషాః - విద్విషాం, విద్విట్పబ్ద
 ష్టకారాంతః పులింగష్టప్తీబహువచనాంతః. వ్రజతి - వ్రజతః - వ్రజన్తి, వ్రజ-గతా
 విత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. శత్రుం -
 శత్రూ-శత్రూక్, శత్రుశబ్ద ఉకారాంతః పులింగో ద్వితీయాబహువచనాంతః. అవ
 ధాయ - అవ్య. నిర్గతాః-స్పృహః యేషాం, తే, నిస్పృహః, నిస్పృహః-నిస్పృహా -
 నిస్పృహః, నిస్పృహశబ్ద అకారాంతః పులింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. శమేన -
 శమాభ్యాం-శమైః, శమశబ్ద అకారాంతః పులింగస్తృతీయైకవచనాంతః. సిద్ధి - సిద్ధీ -
 సిద్ధీః, సిద్ధిశబ్ద ఇకారాంతః స్త్రీలిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాంతః. మునిః - మునీ - మునయః,
 మునిశబ్ద ఇకారాంతః పులింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. న - అవ్య. భువం బిభ్రతీతి
 భూభృతః, భూభృత్ - భూభృతౌ - భూభృతః. భూభృచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పులింగః
 ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యా. విహాయేతి. హేన్మప! శాంతిం శమం విహాయ తత్ప్రసిద్ధం ధామ తేజః
 విద్విషాం వధాయ పునస్సంధేహి అంగీకురు. ప్రసీద ప్రసన్నో భవ. ప్రార్థనాయాం
 లోట్. నను శమేన కార్యసిద్ధౌ కిం క్రోధే నేత్యత్రాహ.—వ్రజతీతి. నిస్పృహః
 నిరీప్సాః మునయః శత్రూ అవధూయ నిర్జిత్య శమేన క్రోధఃపక్షనేన సిద్ధిం అభీష్టసిద్ధిం
 మోక్షాఖ్యాం వ్రజంతి, భూభృతస్తు నవ్రజంతి. కైవల్యకార్యవద్రాజకార్యం న శాంతి
 సాధ్య మిత్యర్థః.

అవ. నృపధామైవ నాస్తీత్యాశంక్య సత్తాం ప్రకటయితుమాహ.—

మూ. పురస్సరా ధామవతాం యశోధనా
 స్సుదుస్సహం ప్రాప్య నికారమిదృశం,
 భవాదృశాశ్చేదధికుర్వతే రతిం
 నిరాశ్రయా హంత హతా మనస్వితా.

టీక. కిచ్చ = మఱియేమన, ధామవతాం = తేజశ్శాలులలో, పురస్సరాః = అగ్రే సరులైనట్టియు, యశోధనాః-యశః = యశస్సు, ధనాః = ధనముగాఁగలిగినట్టి, భవాదృశాః = మీబోటివారు, సుదుస్సహం = సహింప శక్యముకానట్టియు, ఈదృశం ముందుచెప్పినటువంటి, నికారం = అపకారమును, ప్రాప్యచ = పొందియు, రతిః = సంతోషమును, అధికుర్వతే చేత్ = స్వీకరించెదరేని, హంత = అయ్యో!, మనస్వితాః = అభిమానిత్వము, నిరాశ్రయాసతీ = ఆశ్రయము లేనిదగుచు, హతా = నష్టమగుచున్నది.

తాత్పర్యము. 'క్షత్రియకులొచితమైన తేజము మాకు లేకపోవుటవలన నిట్లుగాక చూచుచున్నాము.' అని చెప్పటకు వీలులేదు. ఏమనః మీరు మహాతేజశ్శాలులలో నగ్రే సరులు. అట్టి మీబోటి యశోధను లతిదుస్సహములును శత్రుమూలకములును నగు నాపదలు సంభవించినపుడు క్షత్రియకులొచితమగు పౌరుషమును స్వీకరింపక శాంతమునే యవలంబించి స్వస్థచిత్తులై యున్నచో మానవంతులధర్మంబగు పరాక్రమమునకు గతిలేకపోవుచున్నది. కాబట్టి పరాక్రమవంతుల కాపదలు నికపోవలమువంటివి గనుక పరాక్రమించి శత్రుసంహారముచేసి యాపదలను రూపుమాపి సర్వాధిపత్యమును వహింప వలసినదేకాని ప్రాకృతజరులవలె నుదాసీనులై యుండఁగూడదు.

శబ్దాదులు. పురస్సరస్తీలి పురస్సరాః, పురస్సరః-పురస్సరౌ-పురస్సరాః, పురస్సరశబ్ద అకారాంతః పులిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాంతః. ధామ ఏషామస్తీలి ధామవంతః, తేషాం, ధామవతః - ధామవతోః - ధామవతాం, ధామవచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పులిఙ్గష్టప్తీ బహువచనాంతః. యశ ఏవ ధనం యేషాం తే, యశోధనాః, యశోధనః - యశోధనా-యశోధనాః, యశోధనశబ్ద అకారాంతః పులిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాంతః. సుదుస్సహం-సుదుస్సహా-సుదుస్సహౌ, సుదుస్సహ శబ్ద అకారాంతః పులిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రాప్య - అప్య. నికారం - నికారౌ-నికారాన్, నికారశబ్ద అకారాంతః పులిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఈదృశం - ఈదృశౌ-ఈదృశాన్, ఈదృశశబ్ద అకారాంతః పులిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. భవాదృశః - భవాదృశౌ-భవాదృశాః, భవాదృశశబ్ద అకారాంతః పులిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాంతః. చేత్ - అప్య. అధికుర్వతే - అధికుర్వాతే-అధికుర్వతే, అధి పూర్వకాత్ డు కృణ్ - కరణ ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్త రిలట్ ఆత్త నేపది ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. రతిం-రతీ-రతీః, రతి శబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. నిర్గతః ఆశ్రయః యస్యాస్యా, నిరాశ్రయా - నిరాశ్రయే - నిరాశ్రయాః. నిరాశ్రయాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. హతా - హతే-హతాః, హతాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. మన ఏషామస్తీలి మన

స్వీనః, మనస్వినాం భావః మనస్వితా, మనస్వితా-మనస్వితే-మనస్వితాః, మనస్వితాశబ్ద
అన్తరాంత్రస్థిలిజః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. పురస్సరా ఇతి. కించ ధామవతాం తేజస్వినాం. మానవతామితి పారే
హరిణాం పరనికారాసహిష్ణూనామిత్యర్థః. పురస్సరంతీతి పురస్సరాః అగ్రేసరాః.
* 'పురోఽగ్రతోఽగ్రేషు సర్తే' రితి టప్రత్యయః. యశోధనాః భవాదృశాః సుదుస్సహ
సుతిదుస్సహమిదృశముక్తప్రకారం నికారం పరాభవం ప్రాప్య రతిం సంతోషమధి
కుర్వతే స్వీకుర్వతే చేత్తర్హి. హంత ఇతి భేదే. మనస్వితా ఆభిమానితా నిరాశ్రయా
సతీ హతా నష్టా. తేజస్విజనైకశరణత్వాన్మనస్వితాయా ఇత్యర్థః. అతః పరాక్రమి
తవ్యమితి భావః. యద్యప్యత్ర ప్రసహనస్యాసంగ తేరధిపూర్వాత్కరోతేరధేః
ప్రసహనే ఇత్యాత్త నేపదం న భవతి. 'ప్రసహనం పరిభవ' ఇతి కాశికా. తథాప్యస్యాః
కర్తృభిప్రాయవివక్షాయామేవ ప్రయోజకత్వాత్కర్తృభిప్రాయే 'స్వరితఞ్జిత—' ఇత్యాత్త
నేపదం సిద్ధమ్.

అవ. సత్యపి తస్మిన్ ధామని న తత్ర రుచిరిత్యత్రాహః—

మూ. అథ త్తమామేవ నిరస్తవిక్రమ

శ్చిరాయ పర్యేషి సుఖస్య సాధనమ్,

విహాయ లక్ష్మీపతిలక్ష్మ కార్తుకం

జటాధరస్సృజౌహుధీహ పావకమ్.

౪౪

టీక. అథ=లేక (పక్షాంతరమందు), నిరస్తవిక్రమస్సృజౌ-నిరస్త = పోగొట్టుకొనఁ
బడిన, విక్రమస్సృజౌ = పరాక్రమముకలవాడవగుచు, చిరాయ = చిరకాలము, త్తమా
మేవ=తొంటినే, సుఖస్య = సుఖమునకు, సాధనం = సాధనమునుగా, పర్యేషి = నిశ్చ
యించుచున్నావా!, తర్హి = అట్లేన, లక్ష్మీపతిలక్ష్మ-లక్ష్మీపతి = రాజులకు, లక్ష్మ =
చిహ్నముగ, కార్తుకం = ధనుస్సును, విహాయ = విడిచిపెట్టి, జటాధరస్సృజౌ-జటా =
జటలను, ధరస్సృజౌ = ధరించుచున్నవాడవగుచు, ఇహ = ఈమహారణ్యమునందు,
పావకం = అగ్నిని, జౌహుధి = హోమముచేయుము.

తాత్పర్యము. నాచేజెప్పఁబడిన మార్గము నీకిష్టములేక శాంతమునే సుఖసాధన
మునుగా నంగీకరించెదవేని వై రాగ్యవంతునకు త్తత్రియవేషముతో నిమిత్తము లేదుగనుక
రాజచిహ్నములగు ధనుర్బాణములను విడచి జటాధారివై సాయంప్రాతఃకాలములయం
దగ్నిహోత్రమును జేసికొనుచు తపశ్శాలివై యడవులలో నాకలములను భక్షించుచు
నుండవలసినదేకాని రాజచిహ్నములగు ధనుర్బాణములను ధరించి యుభయభ్రష్టమార్గ
మున సంచరింపఁగూడదు.

శబ్దాదులు. అథ-అవ్య. త్తమాం-త్తమే-త్తమాః, త్తమాశబ్ద అకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఏవ - అవ్య. నిరస్తః విక్రమః యేన సః, నిరస్తవిక్రమః - నిరస్త విక్రమా- నిరస్తవిక్రమాః, నిరస్తవిక్రమశబ్ద అకారాంతఃపులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. చిరాయ-అవ్య. పర్యేషి - పరీథః-పరీథ, పరి పూర్వకాత్ ఇహ - గతావత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. సుఖస్య-సుఖయోః-సుఖానాం, సుఖ శబ్ద అకారాంత నపుంసకలిజ్జష్ట్యైకవచనాంతః. సాధనం-సాధనే-సాధనాని. సాధనశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిజ్జో ద్వితీయైకవచనాంతః. విహాయ-అవ్య. లక్ష్మ్యోః పతిః లక్ష్మీపతిః, లక్ష్మీపతేః లక్ష్మ తత్, లక్ష్మీపతిలక్ష్మ-లక్ష్మనీ-లక్ష్మాని, లక్ష్మీపతిలక్ష్మశబ్దో నకారాంతనపుంసక లిజ్జో ద్వితీయైకవచనాంతః. కర్తణి భవం కార్తుకం, తత్, కార్తుకం - కార్తుకే - కార్తుకాని, కార్తుకశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిజ్జో ద్వితీయైకవచనాంతః. ధరతీతి ధరః జటానాం ధరః జటాధరః, జటాధరః-జటాధరౌ-జటాధరాః, జటాధరశబ్ద అకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సత్-సంతా - సంతః, సచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పులింగః ప్రథ మైకవచనాంతః. జుహుధి, జుహుతాత్-జుహుతం-జుహుత, హు-దానాదనయోరిత్యస్తా ద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. ఇహ-అవ్య. పావకం - పావకౌ-పావకాన్, పావకశబ్ద అకారాంతః పులిజ్జో ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యా. అథేతి. అథ పతాంతరే. నిరస్తవిక్రమస్సత్. చిరాయ చిరకాలేనాపి త్తమాం త్తాంతిమేవ. ని. 'క్షితిత్తాంత్యోః త్తమే' త్యమరః. సుఖస్య సాధనం పర్యేషి అవ గచ్ఛతి నిశ్చినోషీత్యర్థః. తస్మి లక్ష్మీపతిలక్ష్మ రాజచిహ్నం కార్తుకం విహాయ, ధరతీతి ధరః. పచాద్యచ్. జటానాం ధరో జటాధరో జటీలస్సత్ ఇహ వనే పావకం జుహుధి. పావకే హోమం కుర్వీత్యర్థః. అధికరణే కర్తృత్వోపచారః, విరక్తస్య కిం ధను షేత్యర్థః. *హరుల్యౌహే ర్ధిరితి ధిరాదేశః.

అవ. అథ సమయోల్లంఘనాద్భిభేషి - తదపి న కించిదిత్యాహః—

మూ. ~~వి~~ సమయపరిరక్షణం త్తమం తే

నికృతిపరేషు పరేషు భూరిథామ్నః,

అరిషు హి విజయార్ధినః క్షితిశా

విదధతి సోపధి సంధిదూషణాని.

౪౫

టీక. పరేషు=శత్రువులు, నికృతిపరేషు సత్సు-నికృతి = అపకారము, పరేషు సత్సు = ప్రధానముగాఁగలవా రగుచుండఁగా, భూరిథామ్నః - భూరి = విస్తారమైన,

ధామ్యః = తేజస్సుకలిగినట్టి, తే=నీకు, సమయపరిరక్షణం-సమయ = ప్రతిజ్ఞయొక్క, పరిరక్షణం = ప్రతీక్షణము, న త్తమం = తగదు, హి = ఏలన, విజయార్థినః=విజిగీషువులగు, క్షీతీశాః = రాజులు, అరిషు = శత్రువులవిషయమై, సోపధి = కపటముతోఁ గూడుకొనినట్టులు, సన్ధిదూషణాని-సన్ధి = సంధియొక్క, దూషణాని = దూషణములను, విదధతి = చేయుచున్నారు.

తాత్పర్యము. పండ్రెండుసంవత్సరములు వనవాసముచేయుటకును నొకసంవత్సర మజ్ఞాతవాసముచేయుటకును బ్రతిజ్ఞ చేసియున్నాము. అట్టిసమయమునకు భంగము కలుగు నని మన మాలోచింప నక్కరలేదు. ఇంతకుఁబూర్వ మే మనశత్రువులు సమయభంగము చేసి మన కపకారములుచేయుటయే ప్రధానముగా సంకల్పించుకొనియున్నారు. (పదు మూడుసంవత్సరములలోపున మన కపకారములు చేయుటగాని చేయుటకు సంకల్పించు కొనుటగాని సమయభంగ మనబడును.) కావున సమయభంగభయమునకు భయపడ నక్కఱలేదు. మహాపౌరుషశాలియు వివేకియు నైనట్టి విజిగీషు వేదైన నొకనెపముచు గల్పించి సంధిని జెడఁగొట్టుటకుఁ బ్రయత్నించుచు. సంధియని యాలోచించి శత్రువుల నుపేక్షింపఁడు. మన కట్టి నెపము కల్పింప నవసరములేకుండ నాపనిని మనశత్రువులే చేసివై చినందున మనకు మఱింత సుకరముగా నున్నది. కావున నిట్టి మంచినమయమును వ్యర్థపుచ్చక పౌరుషము నంగీకరించి శత్రుసంహారమును జేయుము. మాయాపదల నన్ని టిని బోఁగొట్టి మమ్ములను రక్షింపుము. లోకమున గీర్తిని సంపాదించుకొనుము.

శబ్దాదులు. న-అవ్య. సమయస్య పరిరక్షణం సమయపరిరక్షణం రక్షణం-రక్షణే-రక్షణాని, సమయపరిరక్షణశబ్ద అకారాంతనపుంసకలిङ्గః ప్రథమైకవచనాంతః. త్తమం-త్తమే-త్తమాని, త్తమశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ्గః ప్రథమైకవచనాంతః. తవ, తే-యువయోః, వాం-యుష్టాకం, వః, యష్టచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిङ్గష్టమ్యైకవచనాంతః. నికృతిః పరం యేషాం తే, తేషు, నికృతిపరే-నికృతిపరయోః-నికృతిపరేషు, నికృతిపరశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గస్సప్తమిబహువచనాంతః. పరే-పరయోః-పరేషు, పరశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గస్సప్తమిబహువచనాంతః. భూరి ధామ యస్య సః భూరిధామా, తస్య, భూరి ధామ్యః-ధామ్నోః-ధామ్నాం, భూరిధామన్ శబ్దో నకారాంతః పుంలిङ్గష్టమ్యైకవచనాంతః. అరౌ-అర్యోః-అరిషు, అరిశబ్ద ఇకారాంతః పుంలిङ్గస్సప్తమిబహువచనాంతః. హి-అవ్య. విజయస్య అర్థినః విజయార్థినః, విజయార్థీ - విజయార్థినా-విజయార్థినః, విజయార్థీన్ శబ్దో నకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమాబహువచనాంతః. క్షీతే రీశాః క్షీతీశాః, క్షీతీశః-క్షీతీశా-క్షీతీశాః, క్షీతీశశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమాబహువచనాంతః. విదధతి-విదధత్తః-విదధతా, విపూర్వకాత్ డు ధాన్ -ధారణపోషణయో రిత్యన్తాద్ధాతోః

కర్తరి లట్ పరస్పైపది ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. ఉపధినా సహితం యథా తథా సోపధి, తత్, సోపధి-సోపధినీ-సోపధిని, సోపధిశబ్ద ఇకారాంతనపుంసకలిజ్ఞో ద్వితీయైక వచనాంతః. సన్ధిరూపణాని సన్ధిదూషణాని తాని సన్ధిదూషణం - సన్ధిదూషణే-సన్ధిదూషణాని, సన్ధిదూషణశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిజ్ఞో ద్వితీయాబహువచనాంతః.

వ్యా. న సమయేతి. పరేషు శత్రుషు. నికృతిః శాత్యం పరం ప్రధానం యేషు తేషు. తథోక్తేషు అపకారతత్పరేషు సత్సు - భూరిధామ్నః మహాజనః ప్రతీకారక్షమస్యేత్యర్థః. తే తవ సమయః త్రయోదశసంవత్సరాన్ వనే వత్స్యామిత్యేవం రూపా సంవిత్. ని. 'సమయాశ్వపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద' ఇత్యమరః. తస్య పరిరక్షణం ప్రతీక్షణం న క్షమం న యుక్తం. ని. 'యుక్తే క్షమం శక్తే హితేత్రిప్వి'త్యమరః. హి యస్తాత్ విజయార్థినో విజిగీషవః-క్షీతీశాః. అసిషు విషయే సోపధి సకపటం యథా తథా. ని. 'కపటోఽస్త్రీ వ్యాజదంభోపథయశ్చద్వైతవ' ఇత్యమరః. సంధిదూషణాని వీదధతి. కేనచిద్వ్యాజేన దోషచూపాద్య సంధిం విఘటయంతీత్యర్థః. శక్తస్య హి విజిగీషోస్సర్వథా కార్యసాధనం ప్రధానం అన్యత్సమయపరిరక్షణాదికమశక్తస్యేతి భావః. అర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః. పుష్పితాగ్రావృత్తం. తల్లక్షణం తు.——శ్లో. 'అయుజిన యుగ రేఫతోయకారో యుజిచనజౌ జరగాశ్చ పుష్పితాగ్రే'తి.

అవ. ఉక్తమర్థమాశీర్వాదపూర్వకముపసంహరతి:—

మూ. విధిసమయనియోగాద్దీప్తిసంహారజిహ్వాం

శిథిలవసుమగాధే మగ్నమాపత్ప్యయోధౌ,

రిపుతేమిరముదస్యోదీయమానం దినాదౌ

దినకృతమివ లక్ష్మీస్తాన్వం సమభ్యేతు భూయః.

౪౬

ఇతి శ్రీభారవికృతౌ కిరాతార్జునీయే మహాకావ్యే

లక్ష్మీపదలాంచనే ప్రథమస్సర్గః.

టీక. విధిసమయనియోగాత్-విధి = దై వముయొక్కయు, సమయ = కాలము యొక్కయు, నియోగాత్ = నియమనమువలన, అగాధే = దుస్తరమైనట్టి, ఆపత్ప్యయోధౌ = ఆపత్సముద్రమునందు, మగ్నం = మునిగినట్టియు, దీప్తిసంహారజిహ్వాం - దీప్తి = ప్రతాపముయొక్క, సంహార = సంకోచముచే, జిహ్వాం = ప్రసన్నుడు కాన

టీయ, శిథిలవసుం - శిథిల = శిథిలమైన, వసుం = ధనముకలిగినట్టియు, రిపుతిమిరం =
చీకటివంటిశత్రువును, ఉదస్య = పోగొట్టి, ఉదీయమానం = ఉదయించుచున్నట్టి,
త్వాం=నిన్నును, దినాదౌ = ప్రాతఃకాలమునందు, దినకృతమివ = సూర్యునివలె, లక్ష్మీః=
లక్ష్మీ, భూయః = తిరిగి, సమభ్యేతు = పొందుఁగాక.

తాత్పర్యము. దైవయోగమువలనను గాలవశమువలనను దుస్తరంబగు నాపత్స
ముద్రమున మునిగియుండుటవలనఁ బ్రతాపాభావమువలనఁ బ్రసన్నుడవుగాకను
ధనము క్షయింపఁగా నామరూపములు లేనివాడవై యున్నావు. అట్టి నీవు చీకటులవంటి
శత్రువులను సంహరించి ఉదయాభిముఖుడవై యుండుటవలన సముద్రము నస్తమించి
కిరణప్రసారములేక జీహ్నుడై ప్రాతఃకాలమున చీకటులను బారఁద్రోలి ఉదయాభి
ముఖుడైన సూర్యునివలెఁ బ్రకాశించుచున్న నిన్ను లక్ష్మీ వరించుఁగాక. కాబట్టి దైవ
యోగమువలనను, గాలవశమువలనను నాపదలు చుట్టుకొనుటవలన నిదివఱకు బలము
పౌరుషము ధనము నశించినను నిప్పుడు దైవము కాలము ననుకూలము లగుటవలన
బలము పౌరుషము ధనము కలిగి శత్రువులను సంహరించుటకును బ్రతాపమును జూపిం
చుటకును వీలుకలిగినది కావున శత్రుసంహారముచేసి దినదినాభివృద్ధిని బొందుము.

శబ్దాదులు. నిధిశ్చ సమయశ్చ విధి సమయా, విధిసమయయోర్నియోగః,
తస్మాత్, విధిసమయనియోగాత్ - నియోగాభ్యాం-నియోగేభ్యః, విధిసమయనియోగశబ్ద
అకారాంతః పుంలింగః పశ్చిమ్యేకవచనాంతః. దీప్తేస్సంహారః దీప్తిసంహారః, దీప్తిసంహా
రేణ జిహ్వాః, తం, దీప్తిసంహారజిహ్వాం-జిహ్వా-జిహ్వాన్, దీప్తిసంహారజిహ్వాశబ్ద అకారాంతః
పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. శిథిలం వసు యస్య సః శిథిలవసుః, తం, శిథిలవసుం-
వసూ-వసూన్, శిథిలవసుశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. న గాధః
అగాధః, తస్మిన్, అగాధే-అగాధయోః-అగాధేషు, అగాధశబ్ద అకారాంతః పుంలింగస్సప్త
మ్యేకవచనాంతః. మగ్నం-మగ్నో-మగ్నాన్, మగ్నశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీ
యైకవచనాంతః. అపత్నయోధిరివ అపత్నయోధిః, తస్మిన్, అపత్నయోధౌ - అపత్న
యోధ్యోః-అపత్నయోధిషు, అపత్నయోధిశబ్ద ఇకారాంతః పుంలింగస్సప్తమ్యేకవచనాంతః.
రిపుస్తిమిరమివ రిపుతిమిరం, తత్, రిపుతిమిరం-తిమిరే - తిమిరాణి, రిపుతిమిరశబ్ద అకా
రాంతః పుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉదస్య-అవ్య. ఉదీయమానం-ఉదీయమానా-
ఉదీయమానాన్, ఉదీయమానశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. దిన
స్యాదిః దినాదిః, తస్మిన్, దినాదౌ - దినాద్యోః - దినాదిషు, దినాదిశబ్ద ఇకారాంతః
పుంలింగస్సప్తమ్యేకవచనాంతః. దినం కరోతీతి దినకృత్, తం, దినకృతం-దినకృతౌ - దిన

కృతః, దినకృచ్ఛబద్ధస్తకారాంతః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. లక్ష్మీః-లక్ష్మ్యః-
 లక్ష్మ్యః, లక్ష్మీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. త్వాం, త్వా - యువాం,
 వాం-యుష్మాక్, వః, యష్టచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. సమ
 భ్యేతు-సమభీతాత్, సమభీతం-సమభీత, సం, అభి - పూర్వకాత్ ఇచ్-గతా విశ్యస్తా
 ధాతోః కర్తరి లోట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. భూయః-అవ్య.

వ్య. విధీతి. నిధిరైవం. ని. 'విధిర్విధానే నైవే చే'త్యమరః. సమయః కాలః
 తయోన్నియోగాన్నియమనాద్యేభ్యః. తయో ద్దరతిక్రమత్వా దితి భావః. యద్వా విధే
 స్సమయః కాలః తస్య నియోగాత్సంబంధాత్. అగాధే దుస్తరే. అపత్నయోధిరివేత్సు
 పమితసమాసః. దినకృతమివేతి వక్ష్యమాణానుసారాత్ తస్మిన్ అపత్నయోధౌ మగ్నం.
 సూర్యోఽపి సాయం సాగరే మజ్జతి అపరేద్యురున్నజ్జతి చేత్యాగమః. దీప్తిః ప్రతాపః
 ఆతపశ్చ తస్యాస్సంహారేణ సంకోచేన జిహ్వామప్రసన్నం. శిథిలవసుం శిథిలధనం అన్యత్ర
 శిథిలరశ్మిం. ని. 'వసుర్దేవేఽగ్నౌ రశ్మౌ చ వసుతోయే ధనే మణా' వితి వైజయంతీ.
 శిథిలబలమితి పాఠే తు ఉభయత్రాపి శిథిలశక్తికమిత్యర్థః. శిథిలవశమితి పాఠే - వశఅభి
 ప్రాయః, తథా లోకే ప్రయోగః, తద్వశే దేవదత్తో వర్తత ఇత్యాదిః. శిథిలదశమితి
 పాఠే దశా అవస్థా. రిపుస్తిమిరమివ రిపుతిమిరం - ఉదయ నిరస్య ఉదీయమాన
 ముద్యంతం * ఈచ్-గతావితి ధాతో రైవాదికాత్కర్తరి శానచ్. త్వాం దినాదౌ దిన
 కృతమివ లక్ష్మీః భూయస్సమభ్యేతు భజతు. * 'ఆశిషి లిఙ్గోటా' వితి లోట్.
 చమత్కారకారితయా మంగళాచరణరూపతయా చ సర్గాంత్యశ్లోకేషు లక్ష్మీశబ్ద
 ప్రయోగః. యథాహ భగవాన్ భాష్యకారః.—'మంగళాదీని మంగళమధ్యాని
 మంగళాంతాని చ శాస్త్రాణి ప్రథంతే, వీరపురుషకాణ్యాయుష్కర్మపురుషకాణి చ
 భవంతి, అధ్యేతారశ్చ ప్రవక్తారో భవంతీ'తి. పూర్ణోపమేయం. మాలినీవృత్తం.
 తల్లక్షణం.—శ్లో. 'ననమయయయుతేయం మాలినీభోగిలోక్తై' రితి. సర్గాంత
 త్వాద్వృత్తభేదః. యథాహ దండి.—శ్లో. 'సర్గరసతివిస్తీర్ణశ్చవ్యవృత్తైస్ససంధిభిః
 సర్వత్ర భిన్నవృత్తాంతైరుపేతం లోకరంజక' మితి.

అథ కవిః కావ్యవర్ణనీయాఖ్యానపూర్వకం సర్గపరిసమాప్తిం కథయతి—ఇతీతి.
 ఇతి శబ్దః పరిసమాప్తే. భారవికృతావితి కవినామకథనం. మహాకావ్య ఇతి మహాచ్ఛబ్దేన
 లక్షణసంపత్తిస్సూచితా. కిరాతార్జునీయ ఇతి కావ్యవర్ణనీయయోః కథనం. ప్రథమస్సర్గః.
 సమాప్త ఇతిశేషః. ఏవము త్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. కిరాతార్జునావధిక్రత్య కృతో గ్రంథః
 కిరాతార్జునీయం. * 'శిశుక్రంద—' ఇత్యాదినా ద్వంద్వాచ్ఛప్రత్యయః. రాఘవపాండ

వీయమితి వత్. తథాప్యర్జున ఏవాత్ర నాయకః. కిరాతస్తు తదుత్కర్షాయ ప్రతిభట
తయా వర్జితః. యథాహ దండీ.—శ్లో. 'వంశవీర్యప్రతాపాదీన్ వర్ణయిత్వా రిపోరపి,
తజ్జయాన్నాయకోత్కర్ష కథనం చ ధిరోతి న' ఇతి. అథాయం సంగ్రహశ్లోకః—'నేతా
మధ్యమపాండవో భగవతో నారాయణస్యాంశజస్తస్యోత్కర్షకృతే త్వవర్ణ్యతతరాం
దివ్యః కిరాతః పునః, శృంగారాదిరసోఽజ్ఞమత్ర విజయీ వీరః ప్రధానో రస శ్చైలా
ద్యాని చ వర్జితాని బహుశో దివ్యాస్త్రలాభః ఫల' మితి.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణ పారావారపారీణ శ్రీమహామహోపాధ్యాయ

కోలాచల మల్లినాథసూరివిరచితాయాం కిరాతార్జునీయవ్యాఖ్యాయాం

ఘంటాపథసమాఖ్యాయాం ప్రథమస్కర్గః.

ద్వితీయ స్సర్గః.

అన. ఇతీత్యం నీతిమార్గదర్శనే కృతే సతి కిం జాతమిత్యత్రాహః—

మూ. విహితాం ప్రియయా మనఃప్రియా
మథ నిశ్చిత్య గిరం గరియసీమ్,
ఉపపత్తిమదూర్జితాశ్రయం
నృపమూచే వచనం వృకోదరః.

౧

టీక. అథ = తర్వాత, వృకోదరః = భీముడు, ప్రియయా = భార్యయగు ద్రౌపదిచే, విహితాం = పలుకఁబడినట్టియు, మనఃప్రియాం = మనోహరమైనట్టి, గిరం = వాక్యమును, గరియసీం = మిగుల సారముగలదానినిగా, నిశ్చిత్య = నిశ్చయించి, నృపం = ధర్మరాజునుగూర్చి, ఉపపత్తిమత్ = యుక్తియుక్తమైనట్టియు, ఉర్జితాశ్రయం - ఉర్జిత = గొప్పదైన, ఆశ్రయం = అర్థముకలిగినట్టి, వచనం = వాక్యమును, ఉచే = పలికెను.

తాత్పర్యము. ఇట్లు ప్రియురాలగు ద్రౌపది హృదయంగమముగాఁ బలికినవాక్యములను విని వానియందు సారమున్నదని నిశ్చయించి భీముడు యుక్తియుక్తములు నుదాహరణములు నగువాక్యములను ధర్మరాజుతో చెప్పెను.

శబ్దాదులు. విహితాం-విహితే-విహితాః, విహితాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రియయా-ప్రియాభ్యాం-ప్రియాభిః, ప్రియాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలిङ్గస్త్రీయైకవచనాంతః. మనసః ప్రియా మనఃప్రియా, తాం, మనఃప్రియాం - ప్రియే-ప్రియాః, మనఃప్రియాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. అథ - అవ్య. నిశ్చిత్య-అవ్య. గిరం-గిరా-గిరః, గీర్మబ్దో రేఫాంతస్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇయం గుర్వీ-ఇయం గుర్వీ, ఇయమనయోరతిశయేన గుర్వీ గరియసీ, తాం, గరియసీం - గరియస్యో - గరియసీః, గరియసీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉపపత్తి రస్యాస్తీత్యుపపత్తిమత్, తత్, ఉపపత్తిమత్ - ఉపపత్తిమతీ-ఉపపత్తిమన్తి, ఉపపత్తిమచ్ఛబ్దస్తకారాంతన పుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉర్జితః ఆశ్రయః యస్య, తత్, ఉర్జితాశ్రయం-ఉర్జితాశ్రయే-ఉర్జితాశ్రయాణి, ఉర్జితాశ్రయశబ్ద ఆకారాంతనపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. నృపం-నృపా-నృపాన్, నృపశబ్ద ఆకారాంతః పుంలిङ్గో

ద్వితీయైకవచనాంతః. ఊచే-ఊచాతే-ఊచిరే, బ్రూహ్-వృక్షాయాం వాచీత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లిడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. వచనం-వచనే - వచనాని, వచనశబ్దో అకారాంతపుంసకలిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాంతః. వృకోదరః - వృకోదరౌ - వృకోదరాః, వృకోదరశబ్ద అకారాంతపుంలిజ్ఞః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. విహితామితి. అథ వృకోదరో భీమః ప్రియయా ద్రౌపద్యా. ప్రియా గ్రహణమస్యా హితోపదేశతాత్పర్యసూచనార్థం. విహితాం అభివిహితామిత్యర్థః. విపూర్వస్య దధాతేః క్రియాసామాన్యవాచినో యోగ్యవిశేషపర్యవసానాత్. మనఃప్రియా మభిమతార్థయోగాంత నోహరాం. విశేషణద్వయేనాపి గిరో గ్రాహ్యత్వ ముక్తం. గిరం - గరీయసీం సారవత్తరాం నిశ్చిత్య నృపం యుధిష్ఠిరం-ఉపపత్తిమత్ యుక్తియుక్తం - ఊర్జితాశ్రయముదారార్థం వచనం. ఊచే ఉక్తవాక్. * కర్తరి లిట్. బ్రువో వచి రాదేశః. 'బ్రువిశా' సీత్యాదినా ద్వికర్తృకత్వం. 'అకథితం' చేతి నృపస్య కర్తృత్వం. అస్మిన్ సర్గేవియోగినీవృత్తం. తల్లక్షణం తు.—శ్లో. 'విషమే ససజాగురుస్సమే నభరా లోభ గురుర్వియోగినీ' తి.

అవ. కిం తద్వచనం తదాహః—

మూ. యదవోచదవేక్ష్య మానినీ

పరితస్నేహమయేన చక్షుషా,

అపి వాగధిపస్య దుర్వచం

వచనం తద్విదధీత విస్తయమ్.

౨

టీక. మానినీ = క్షత్రియకులాభిమానముకలిగిన ద్రౌపది, స్నేహమయేన = స్నేహ ప్రచురమైనట్టి, చక్షుషా=నేత్రముచే, పరితః = అంతట, అవేక్ష్య = చూచి, యత్ = నీవచనమును, అవోచత్ = పలికెనో, వాగధిపస్యాపి = బృహస్పతికిని, దుర్వచం = పలుకుటకుశక్యముకానట్టి, తత్ = ఆ, వచనం = వచనము, విస్తయం = ఆశ్చర్యమును, విదధీత = చేయను.

తాత్పర్యము. ప్రభూ ! క్షత్రియకులాభిమానముకలిగిన ద్రౌపది మనయందలి ప్రేమచే సర్వవిధముల బాగుగ నాలోచించి మనయభివృద్ధిని గోరి బృహస్పతి కూడ నిట్లు పలుకఁగలఁడా, యని వినువారలకుఁ దోచునటుల యుక్తియుక్తముగాను శాస్త్రీయముగాను బలికినది. ఆమాటలను వినినవారికి నాశ్చర్యము కలుగకమానదు. కాబట్టి ద్రౌపదిచే జెప్పఁబడినవచనములు గ్రాహ్యములని నాయభిప్రాయము.

శబ్దాదులు. యత్ - యే - యాని, యచ్ఛబ్దో దకారాంతనపుంసకలిజ్ఞో ద్వితీ యైకవచనాంతః. అవోచత్ - అవోచతాం - అవోచత్, బ్రూజ్ - బ్రూక్తాయాం వాచీ త్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లజ్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అవేక్ష్య - అవ్య. మానఅస్యా అస్తీతి, మానినీ - మానిన్యో - మానిన్యః, మానినీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలిజ్ఞః ప్రథమైకవచనాంతః. పరితః - అవ్య. స్నేహస్య వికారః స్నేహమయం, తేన, స్నేహ మయేన - స్నేహమయాభ్యాం - స్నేహమయైః, స్నేహమయశబ్ద అకారాంతనపుంసక లిజ్ఞస్త్రీతీయైకవచనాంతః. చక్షుషా - చక్షుర్భ్యాం - చక్షుర్భిః, చక్షుశ్శబ్దస్సకారాంతనపుంసకలిజ్ఞస్త్రీతీయైకవచనాంతః. అపి - అవ్య. వాచామధిపః వాగధిపః, తస్య, వాగధిపస్య - వాగధిపయోః - వాగధిపానాం, వాగధిపశబ్ద అకారాంతః పుంలిజ్ఞ షష్ఠ్యైకవచనాంతః. దుర్వచం - దుర్వచే - దుర్వచాని, దుర్వచశబ్ద అకారాంతనపుంసక లిజ్ఞః ప్రథమైకవచనాంతః. వచనం - వచనే - వచనాని, వచనశబ్ద అకారాంతనపుంసక లిజ్ఞః ప్రథమైకవచనాంతః. తత్ - తే - తాని, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిజ్ఞః ప్రథ మైకవచనాంతః. విదధీత - విదధీయాతాం - విదధీరత్, విపూర్వకాత్ డు ధాజ్ - ధారణ పోషణయోరిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లిజ్ఞాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. విస్తయం - విస్తయా - విస్తయాత్, విస్తయశబ్ద అకారాంతః పుంలిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యా. యదితి. మానినీ క్షత్రకులాభిమానవతీ ద్రౌపదీ, స్నేహమయేన స్నేహ ప్రచురేణ. * 'తత్ప్రకృతవచనే మయత్'. చక్షుషా జ్ఞానచక్షుషా. ఏతేనాప్తవ్య ముక్తం. పరితోఽవేక్ష్య సర్వతో వివిచ్య యద్వచనమవోచత్ - బ్రూవో వచేర్వా లుజ్. 'వచ-ఉ'మిత్యుమాగమః. వాగధిపస్య బృహస్పతేరపి - దుర్వచం వత్తుమశక్యం. * శేష షష్ఠీయం, సకృద్యోగలక్షణా. అతో 'న లోకే' త్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధో నాస్తి. తద్వచనం విస్తయం విదధీత. సర్వస్యాపీతి శేషః. అథవా వాగధిపస్యాపి విస్తయం విదధీతేతి సంబంధః. దుర్వచం. కేనాపీతి శేషః. యతః స్త్రీణామపి శాస్త్రమనురుణాధి హితం చానుబధ్నాతి. అతో విస్తయకరం గ్రాహ్యం చైతద్వచనమితి తాత్పర్యార్థః.

అవ. విస్తయకరత్వే హేతుమాహః—

మూ. విషమోఽపి విగాహ్యతే నయః

కృతతీర్థః పయసామివాశయః,

స తు తత్ర విశేషదుర్లభ

స్సదుపన్యస్యతి కృత్యవర్తయః.

టీక. విషమోఽసి = తెలిసికొనశక్యముకానిదైనప్పటికి, నయః = నీతిశాస్త్రము, పయసామాశయ ఇవ = చెఱువువలె, కృతతీర్థస్సన్ - కృత = చేయఁబడిన, తీర్థస్సన్ = అభ్యాసాద్యపాయములు కలదగుచు, విగాహ్యతే = గ్రహింపఁబడుచున్నది. కిన్తు = ఇకనేమన, తత్ర = ఆనీతిశాస్త్రమువిషయమై, సః = అటువంటిపురుషుఁడు, విశేష దుర్లభః - విశేష = మిగుల, దుర్లభః = దుర్లభుఁడు, యః = ఏపురుషుఁడు, కృత్యనర్తక్యత్య = సన్నివిగ్రహాదికార్యములయొక్క, వర్త్య = మార్గమును, సత్ = దేశకాలాద్యవిరుద్ధమగునట్లుగా, ఉపన్యస్యతి = ఉపన్యసించుచున్నాడో.

తాత్పర్యము. లోకమున నగాఢోదకము కలిగి దిగుటకు సరియైన తీర్థము (రేవు,) లున్నను హ్రదముసంగతి తెలియనంతవఱకు దిగుటకు భయముగానుండును. దానివృత్తాంతము తెలిసినవారు వచ్చి యీ హ్రదంబున దిగి స్నానాదికము చేసికొనవచ్చునని పలికినచో దానిలో దిగి స్నానాదికము జేసికొనుటకుఁ గష్టమేమియు నుండనటుల రాజనీతియు గాంభీర్యములగు బహువిశేషవిషయంబులతోఁ బ్రకాశించుచుండుటవలన నా విశేషవిషయములను తెలిసికొనుట మిగుల కష్టముగానుండును. ఐనను, విషయములను స్పష్టముగా బోధించుటకు సమర్థులగు గురువులయొద్ద నభ్యాసము చేయుచున్నకొలఁదిని గూఢములగు నావిషయములన్నియు, స్పష్టముగా బోధపడుటకు సందేహముండదు. గాని దారితెన్నులేని హ్రదమునకు మార్గమును గల్పించి దిగుట కనువగురేవునుజేసి దానియందలి గోతులను సమముగాఁ జేయించి దుష్టములగుజలజంతువు (మొసళ్లు)లను జంపించుట గాని యావలకుఁ బారఁద్రోలుటగాని బేసిరాళ్లను తీసివేయించి స్నానయోగ్యమగునటులు చేయించినమహాపురుషుఁడు దుర్లభుడైనట్లు దేశకాలములకు విరోధము లేకుండునటుల సుధివిగ్రహాదికార్యముల ననుభవపూర్వకముగా నుపదేశించి యాయాదేశంబుల నాయాకాలములయం దాయాసంధివిగ్రహాదికార్యములను నడిపించుమహానుభావుఁడగు, పురుషుఁడు దొరకుట కష్టము. ద్రౌపదియు ననుభవపూర్వకముగా నన్నిటిని నాలోచించియే ప్రస్తుతకాలమునఁ జేయఁదగుకార్యమును నిర్ణయించి మన కభివృద్ధికరమగుమార్గ మాలోచించి దేశకాలముల కవిరుద్ధమగునట్లులు పలికినది. స్త్రీయయ్య నిట్లు పలుకుట యాశ్చర్యకరమైనవిషయము కాదా?

శబ్దాదులు. విషమః - విషమా - విషమాః, విషమశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అపి - అప్య. విగాహ్యతే - విగాహ్యతే - విగాహ్యతే, వి - పూర్వకాత్ గాహూ-నిలోడన ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తణి లడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. నయః-నయాః-నయాః, నయశబ్ద అకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. కృతం తీర్థం యస్య సః కృతతీర్థః, కృతతీర్థః - కృతతీర్థా - కృతతీర్థాః, కృతతీర్థ శబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. పయసః-పయసోః - పయసాం, పయశ్శబ్ద

స్వకారాంతనపుంసకలిజ్జప్త్యేకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. ఆశయః - ఆశయా - ఆశయాః, ఆశయశబ్ద అకారాంతః పుంలిజ్జః ప్రథమైకవచనాంతః. సః - తౌ - తే, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిజ్జః ప్రథమైకవచనాంతః. తు-అవ్య. విశేషేణ దుర్లభః విశేషదుర్లభః, విశేషదుర్లభః-విశేషదుర్లభౌ - విశేషదుర్లభాః, విశేషదుర్లభశబ్ద అకారాంతః పుంలిజ్జః ప్రథమైకవచనాంతః. సత్ - సతి - సన్తి, సచ్ఛబ్దస్తకారాంతనపుంసకలిజ్జో ద్వితీయైకవచనాంతః, ఉపన్యస్యతి - ఉపన్యస్యతః-ఉపన్యస్యన్తి, ఉప-ని-పూర్వకాత్ అను-క్షేపణ ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. కృత్యస్య వర్త కృత్య వర్త, తత్, కృత్యవర్త - వర్తసి - వర్తాసి, కృత్యవర్తౌ శబ్దో నకారాంత నపుంసకలిజ్జో ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యా. విషను ఇతి. విష మోఽసి దుర్బోధోఽసి. అన్యత్ర దుష్ప్రవేశోఽసి. నయో నీతిశాస్త్రం. పయసామాశయో హ్రద ఇవ. కృతతీర్థః కృతాభ్యాసాద్యుపాయస్సౌ. ని. 'తీర్థం శాస్త్రాధ్వరక్షే త్రోపాయోపాధ్యాయమన్త్రి' ష్వితి విశ్వః. అన్యత్ర కృత జలావతారస్సౌ. ని. 'యోనా జలావతారే చ తీర్థ' మితి హలాయుధః. విగాహ్యతే గృహ్యతే ప్రవిశ్యతే చ. కింతు తత్ర నయే జలాశయే చ, స తాదృశః పురుషః విశేష దుర్లభః అత్యంతదుర్లభః యః కృత్యం సంధివిగ్రహాదికార్యం స్నానాదికం చ, తస్య వర్త సత్సాధు దేశకాలాద్యవిరుద్ధం యథా తథేత్యర్థః. అన్యత్ర గర్తగ్రాహపాషాణాది రహితం. యథా తథా ఉపన్యస్యతి ఉదాహరతి. ని. 'ఉపన్యాసస్తు వాఙ్ముఖం' ఉపా ధ్వాత ఉదాహర' ఇత్యమరః. యథా కేనచిత్ కృతతీర్థే పయసి గంభీరేఽపి ప్రవేష్టార స్సంతి. తీర్థకరస్తు విరళః. తద్వన్నీతావపి నిగూఢమపి తత్త్వం సతి వక్తరి బోధార స్సంతి. వక్తా తు న సులభః. అత ఇయం ద్రౌపదీ అపరితాపి సాధు వక్త్రీతి యుజ్యతే విస్తయ ఇతి తాత్పర్యార్థః.

అవ. అథ గ్రాహ్యత్వే హేతుమాహః—

మూ. పరిణామసుఖే గరియసి

వృథాకేఽస్త్వి వచసి త్తతౌజసామ్,

అతివీర్యవతీవ భేషజే

బహురల్పీయసి దృశ్యతే గుణః.

౪

టీక. పరిణామసుఖే - పరిణామ = ఫలకాలమునందు, సుఖే = హితమైనట్టియు, గరియసి = అర్థముచే గొప్పదైనట్టియు, త్తతౌజసామ్-త్తత=క్షీణమైన, ఓజసామ్=శక్తిగల వారలకు, వృథాకే=భయంకరమైనట్టియు, అల్పీయసి=అల్పాక్షరములుకలిగినట్టి, అస్త్వి=

ఈ, వచసి = వచనమునందు, అతివీర్యవతి = మిగులసామర్థ్యముకలిగినట్టి, భేషజఇవ = ఔషధమునందువలె, బహుః=అధికమైన, గుణః=గుణము, దృశ్యతే = కనబడుచున్నది.

తాత్పర్యము. మొట్టమొదట మిగులఁ గష్టముగాఁ గనుపించుచుండినను నాలాఁ చించినకొలది ఫలకాలమున హితముగానుండునట్లు బహ్వర్థముకలిగిన చిన్న పదములచేఁ దనయభిప్రాయమునంతను స్పష్టముగాఁ దెలియునట్లును మహా తేజశ్శాలుర కుత్సాహ జనకముగాను ద్రౌపది పలికినది. ఆట్టివచనములయందు క్షీణశక్తులగువారికి బాధకరముగా నున్నను నాలాఁచించినకొలది చాలగుణములు (మానసంరక్షణము—రాజ్యలాభము మొదలగునవి) కనుపించుచున్నవి. లోకమున రోగమువచ్చినపుడు వేసికొనుటకుఁ గష్టముగానున్నను జీర్ణమునకువచ్చినకొలది బాధలు తగ్గించుననియు శ్రేష్ఠములునగు చిన్న చిన్నమాత్రలయందు పెద్దగుణముకనుపించినట్లే యీద్రౌపదీవాక్యములయందును గుణము కనబడుచున్నది. దోషములు కనబడుటలేదు. కాబట్టి ఈమెవాక్యములను గ్రహించి తదనుసారముగా వ్యవహరించినయెడల మన కైవ్విధమైననష్టము వాటిల్లదు గనుక నీమెవాక్యములను మనము గ్రహించి తీరవలెనని నాయభిప్రాయము.

శబ్దాదులు. పరిణామే సుఖం పరిణామసుఖం, తస్మిన్, పరిణామసుఖే, సుఖే-సుఖ యోః - సుఖేషు, పరిణామసుఖశబ్ద అకారాంతనపుంసకలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాంతః. ఇదం గురు ఇదం గురు ఇదమనయోరతిశయేన గురు గరీయః, తస్మిన్, గరీయసి-గరీయసోః-గరీ యస్సు, గరీయశ్శబ్దస్సకారాంతనపుంసకలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాంతః. వ్యధకే - వ్యధ కయోః-వ్యధకేషు, వ్యధకశబ్ద అకారాంతనపుంసకలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాంతః. అస్మిన్ - అనయోః, ఏనయోః - ఏషు, ఇదం శబ్దో మకారాంతనపుంసకలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాంతః. వచసి - వచసోః - వచస్సు, వచశ్శబ్దస్సకారాంతనపుంసకలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాంతః. క్షతం ఓజః యేషాం తే, క్షతౌజసః, తేషాం, క్షతౌజసః-క్షతౌజసోః-క్షతౌజసాం, క్షతౌ జశ్శబ్దస్సకారాంతనపుంసకలిఙ్గష్ట్రీబహువచనాంతః. అతి వీర్యం అతివీర్యం, అతివీర్యమస్యా స్తీత్యతివీర్యవత్, తస్మిన్, అతివీర్యవతి - అతివీర్యవతోః - అతివీర్యవత్సు, అతివీర్య వచ్ఛబ్దస్తకారాంత నపుంసకలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. భేషజే-భేషజయోః - భేషజేషు, భేషజశబ్ద అకారాంతనపుంసకలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాంతః. బహుః - బహూ - బహవః, బహుశబ్దఉకారాంతనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇదమల్పమిదమల్పమిద మనయోరతిశయేన అల్పమల్పీయః, తస్మిన్, అల్పీయసి - అల్పీయసోః - అల్పీయస్సు, అల్పీయశ్శబ్దస్సకారాంతనపుంసకలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాంతః. దృశ్యతే-దృశ్యతే - దృశ్యస్తే, దృశిర్ - ప్రేక్షణ ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తృణి లడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః, గుణః - గుణౌ - గుణాః, గుణశబ్ద అకారాంతః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. పరిణామేతి. పరిణామః ఫలకాలః అన్యత్ర పరిపాకావస్థా చ. తత్ర సుఖేహితే. ని. 'శస్త్రం చాథ త్రిషు ద్రవ్యే పాపపుణ్యసుఖాది చే'తి సుఖశబ్దస్య విశేష్య లింగత్వం. గరీయసి గుర్వర్థప్రతిపాదకే అర్థభూయిష్టే శ్రేష్టే చ. తతఃజనాం ఉభయ త్రాపి ఊణశక్తీనాం, వ్యథకే యుద్ధోపాద్యులకత్వాద్భయంకరే. అన్యత్రాదౌ సంతాపాది దుఃఖజనకే. అల్పీయసి అల్పాక్షరే అల్పమాత్రే చ. ఉక్తం చ — శ్లో. 'స్వల్పా చ మాత్రాబహుళోగుణశ్చే'తి. అస్తికా వచసి ద్రౌపదీవాక్యే. అతివీర్యవతి అత్యంతసామర్థ్య వతిభేషజే ఔషధ ఇవ. ని. 'భేషజౌషధభైషజ్యానీ' త్యమరః.. బహురథికో గుణః, మానత్రాణరాజ్యలాభాదిః. అన్యత్రారోగ్యబలపోషాదిశ్చ దృశ్యతే. అతో గ్రాహ్యమస్యా వచనమితి భావః.

అవ. సత్యమేవం మహ్యం న రోచతే. కిం కరోమిత్యత ఆహః—

మూ. ఇయమిష్టగుణాయ రోచతాం

రుచిరార్థా భవతేఽపి భారతీ,

నను వక్త్రవిశేషనిస్సృహం

గుణగృహ్యో వచనే వివశ్చితః.

౫

టీక. రుచిరార్థా-రుచిర = హితమైన, అర్థా = అర్థము కలిగినట్టి, ఇయం = ఈ, భారతీ=ద్రౌపదీవాక్యము, ఇష్టగుణాయ-ఇష్ట=ఇష్టమైన, గుణాయ = గుణములుకలిగినట్టి, భవతే=నీకొఱకు, రోచతాం=ఇష్టమగుఁగాక, గుణగృహ్యో-గుణ=గుణములను, గృహ్యో= గ్రహించునట్టి, వివశ్చితః=విద్వాంసులు, వచనే-వాక్యమువిషయమై, వక్త్రవిశేషనిస్సృహం నను-వక్త్రవిశేష=వక్త్రవిశేషమునందు, నిస్సృహం నను=నిరాశకలవారు కదా.

తాత్పర్యము. పురుషులు పలికినను స్త్రీలు పలికినను బాలురుచెప్పినను స్త్రీపురుషుని విభజనముచేయక వారువారు పలికినవచనములయందు మంచియున్నదా? లేదా? యని విమర్శించి మంచియున్నయెడల నావాక్యములను గ్రహించుటయు మంచిలేనియెడల నావాక్యములను ద్యజించుటయుఁ బండితలక్షణము. నీవు గుణగ్రాహివగు పండితుఁడవు కనుక ద్రౌపదీవాక్యములు హితార్థసంపన్నములుకనుక నవశ్యముగా నావాక్యములు నీకభిమతములుగానుండునని యాలోచించుచున్నాను.

శబ్దాదులు. ఇయం-ఇమే-ఇమాః, ఇదంశబ్దో మకారాంతస్త్రీలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇష్టా గుణా యస్య సః ఇష్టగుణః, తస్మై, ఇష్టగుణాయ - గుణాభ్యాం-గుణేభ్యః. ఇష్టగుణశబ్దాకారాంతః పులిङ్గశ్చతుర్థ్యైకవచనాంతః. రోచతాం-రోచేతాం-రోచంతాం, రుచ-దీప్తావభిప్రేతో చేత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లాడాత్త పేషది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

రుచిరః అర్థః యస్యాస్సా, రుచిరార్థా - రుచిరార్థే - రుచిరార్థాః, రుచిరార్థాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. భవతే-భవద్భ్యం-భవద్భ్యః, భవచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పులింగశ్చతుర్థైకవచనాంతః. అసి-అవ్య. భారతీ-భారత్యై-భారత్యః, భారతీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. నను-అవ్య. న విద్యతే స్పృహ యేషాం తే నిస్పృహః, పత్త్వీశేషః వక్త్రవిశేషః, వక్త్రవిశేషే నిస్పృహః వక్త్రవిశేషనిస్పృహః, వక్త్రవిశేషనిస్పృహః-నిస్పృహా-నిస్పృహః, వక్త్రవిశేషనిస్పృహశబ్ద ఆకారాంతః పులింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. గుణానాం గృహ్య గుణగృహ్యః, గుణగృహ్యః-గుణగృహ్యై-గుణగృహ్యైః - గుణగృహ్యైశబ్ద ఆకారాంతః పులింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. వచనే-వచనయోః-వచనేషు, వచనశబ్ద ఆకారాంతనపునకలింగస్సప్తమైకవచనాంతః. విపశ్చిత్-విపశ్చితౌ-విపశ్చితః, విపశ్చిచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పులింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యా. ఇయమితి. రుచిరార్థా హితార్థసంపన్నేతి రుచిహేతూక్తిః. ఇయం భారతీ ద్రావదీవాక్యం. ఇష్టగుణాయ అభిమతగుణాయ. గుణగ్రాహిణే ఇత్యర్థః. భవతే తుభ్య మసి. * 'రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణ' ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ. రోచతాం స్వదతాం. భవతాపి స్వీక్రియతామిత్యర్థః. * విధ్యర్థే లాట్. హితవచనే బలాదపీచ్ఛం కర్యాదౌషధవదితి భావః. తథాపి స్త్రీణే వచసి కాశ్రద్ధా తత్రాహ. —నన్వీతి. గుణానాం గృహ్య గుణగృహ్యః. గుణపక్షపాతిన ఇత్యర్థః. * 'పదా నైవ్విరిబాహ్యపక్షేషు' చేతి గ్రహేః క్యప్. విపశ్చితో విద్వాంసః. ని. 'విద్వాన్విపశ్చిద్దోషజ్ఞ' ఇత్యమరః. వచనే విషయే వక్త్రవిశేషే స్త్రీపుంసాదిలక్షణే నిఃస్పృహః నను నిరాశాః ఖలు. అర్థప్రకర్ష మేవ కాంక్షంతి న. వక్త్రప్రకర్షం. 'బాలాదపి సుభాషిత' మితి వచనాదితి భావః.

అవ. సంప్రతి స్వయముపాలభ తే:—

మూ. చతస్సృష్వపి తే వివేకినీ

నృప విద్యాసు నిరూఢిమాగతా,

కథ మేత్య మతిర్విపర్యయం

కరిణీ పంకమివావసీదతి.

౬

టీక. హే నృప = ఓరాజా, చతస్సృషు = నాలుగైనట్టి, విద్యాసు=అన్వీక్షక్యాది విద్యలయందు, నిరూఢిం=ప్రసిద్ధిని, ఆగతా=పొందినట్టియు, వివేకినీ=సదసద్వివేకము కలిగినట్టి, తే=నీయొక్క, మతిః=బుద్ధి, కథం=ఎట్లు, కరిణీ=ఆడేనుగు, పంకమివ=బురదనువలె, విపర్యయం=అవివేకమును, ఏత్య=పొంది, అవసీదతి=నశించుచున్నది.

తాత్పర్యము. రాజా ! నీవు స్వతః సదసద్వివేకము కలవాడవు. మఱియు ఆన్వీక్షకీ, త్రయి, వార్త, దండనీతి, యను నాలుగువిద్యలయందును నసమానమైన పాండిత్యము కలవాడవు. అట్టినివవివేకుడవై బురదహో దిగబడి యీవలకు రాలేని అడయేనుగువలె వృథముగాఁ బాడగుచున్నావు. ఇది నీకుఁ దగదు. నీపాండిత్యము, వివేకము నెచ్చటికిఁ బోయినవి? కాబట్టి పాండిత్యముచేతను వివేకముచేతను శత్రువులను జయించుటకుఁ బ్రయత్నింపుము.

శబ్దాదులు. చతస్రః, చతస్రః, చతస్సభిః, చతస్సభ్యః, చతస్సభ్యః, చతస్సణాం, చతస్సస, చతుర్బుధో రేఘాంతస్త్రీలింగో నిత్యబహునాంతః. అపి-అవ్య. తవ, తే-యువయోః, వాం-యుష్టాకం, వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిజ్జష్టమ్యేకవచనాంతః. వివేకో అస్యా అస్తీతి, వివేకినీ-వివేకినా-వివేకిన్యః, వివేకినీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. హే నృప - హే నృపా-హే నృపాః, నృపశబ్ద అకారాంతః పుంలిజ్జస్సమ్బోధనప్రథమైకవచనాంతః. విద్యాయాం-విద్యయోః - విద్యాసు, విద్యాశబ్ద అకారాంతస్త్రీలింగస్సప్తమ్యేకవచనాంతః. నిరూఢిం-నిరూఢీ-నిరూఢీః, నిరూఢిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆగ-త-ఆగ-తే-ఆగ-తాః, ఆగ-తాశబ్ద అకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. కథం-అవ్య. ఏత్య-అవ్య. మతిః-మతీ-మతయః, మతిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. విపర్యయం-విపర్యయా-విపర్యయాన్, విపర్యయశబ్ద అకారాంతః పుంలిజ్జో ద్వితీయైకవచనాంతః. కరిణీ - కరిణ్యౌ - కరిణ్యః, కరిణీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. పఙ్కం-పఙ్క్ - పఙ్క్, పఙ్కశబ్ద అకారాంతః పుంలిజ్జో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. అవసీదతి-అవసీదతః-అవసీదంతి, అవ-పూర్వకాత్ షడ్లు-విశరణగత్యవసాదనేష్విత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యా. చతస్సప్తితి. హే నృప! చతస్సప్తివిద్యాసు ఆన్వీక్షక్యాదిషు. యద్వా నృపాణాం విద్యాః నృపవిద్యాః. శ్లో. 'ఆన్వీక్షకీ త్రయీ వార్తా దండనీతిశ్చ శాశ్వతీ, విద్యా హ్యేతాశ్చతస్రస్తు లోకసంస్థితీహేతవః.' ఇతి కామందకః. నిరూఢి మాగతా ప్రసిద్ధిం గతా. అత ఏవ వివేకినీ సదసద్వివేకవతీ. యథాహ మనుః.—శ్లో. 'ఆన్వీక్షక్యాం తు విజ్ఞానం ధర్తాధర్తౌ త్రయీస్థితౌ, అర్థానర్థౌ చ వార్తాయాం దండనీత్యాం నయానయా' వితి. తే మతిః కథం కరిణీ పంకమివ విపర్యయం వైపరీత్యం అవివేకిత్య రూపమేత్య అవసీదతి నశ్యతి. న యుక్తమిదమితి భావః.

అవ. కిం నశ్చిన్నమిదానీం యేనేత్యముపాలభస ఇత్యత్రాహః—

మూ. విధురం కిమతగి పరం పరై
రవగీతాం గమితే దశామిమాం,
అవసీదతి యత్సరై రపి
త్వయి సంభావితవృత్తి పౌరుషమ్.

2

టీక. త్వయి = నీవు, పరైః = శత్రువులచే, ఇమాం=ఇటువంటిన్ని, అవగీతాం=గర్హితమైనట్టి, దశాం = అవస్థను, గమితేసతి = పొందింపబడినవాడవగుచుండఁగా, సరై రపి=దేవతలచేతను, సమ్భావితవృత్తి-సమ్భావిత=బహుమానింపబడిన, వృత్తి=వ్యాపారముకలిగినట్టి, పౌరుషం=పురుషకారము, అవసీదతీతియత్ = నశించుచున్నదన్న, అతః=దీనికంటె, పరం=అధికమైన, కిం=ఏమి, విధురం=కష్టము, అస్తి=కలదు.

తాత్పర్యము. సహాయసంపత్తియు, బలపౌరుషములు లేనివానికి రాదగినదురవస్థ ముల్లోకములను జయింపఁజాలు సోదరులును బాంధవులును సామర్థ్యమును గలిగియున్న నీకు నికృష్టులగు శత్రువులవలన సంభవించినది. ఇట్టియవస్థ శత్రువులు కలుగఁజేసినను నీవు లక్ష్యపెట్టక మనకేమి నష్టమని వెట్టియూలోచనలోఁ బడి శత్రువులవిషయమై యెంత మాత్రమును గోపమును బొందక పౌరుషము నవలంబింపవలసిన సమయమున దానినవలంబింపక శాంతిప్రధానుడవై యూరుకొనుటవలన దేవతలకు సయితము బహుమానింపఁదగినపౌరుషమునకు నామరూపములు లేకుండ నశించిపోదగినకాల మాసన్నమైనది. ఇంతకంటె నధికమైనకష్ట మేమి కలదు? ఇట్టికష్టమును పోగొట్టుకొనుటకు సమర్థుడవై యుండియు నుపేక్షించుచుండుటవలన నిన్ను నిందింపవలసివచ్చినది. ఇప్పుడైనను మాంద్యమును విడిచి పౌరుషము నాశ్రయించి శత్రుసంహారముచేసి పౌరుషమును నిలబెట్టుకొనుము. మమ్ముల నీదుర్దశనుండి విడిపింపుము.

శబ్దాదులు. విధురం - విధురే - విధురాణి, విధురశబ్ద అకారాంతనపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. కిం - కే - కాని, కిం శబ్దో మకారాంతనపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. అతః-అవ్య. పరం - పరే - పరాణి, పరశబ్ద అకారాంతనపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. పరేణ-పరాభ్యాం - పరైః, పరశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గస్త్రీతీయా బహువచనాంతః. అవగీతాం - అవగీతే - అవగీతాః, అవగీతాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. గమితే - గమితయోః - గమితేషు, గమితశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. దశాం - దశే - దశాః, దశాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇమాం-ఇమే - ఇమాః, ఇయం శబ్దో మకారాంతస్త్రీలిङ్గో ద్వితీ

యైకవచనాంతః. అవసీదతి-అవసీదతః-అవసీదన్తి, అవ-పూర్వకాత్ షడ్లు-విశరణగత్యవ
సాదనేష్విత్సన్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. యత్ .
అవ్య. సురేణ - సురాభ్యాం-సురైః, సురశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గస్త్రీయూబహువచ
నాంతః. అపి-అవ్య. త్వయి-యువయోః-యుష్మాసు, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిङ్గ
స్పృష్టమ్యేకవచనాంతః. సమ్భావితా వృత్తిర్యస్య తత్, సమ్భావితవృత్తి, వృత్తి-వృత్తినీ-
వృత్తీని, సమ్భావితవృత్తిశబ్ద ఇకారాంతనపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. పౌరుషం -
పౌరుషే-పౌరుషాణి, పౌరుషశబ్ద అకారాంతనపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. విధురమితి. త్వయి పరైశ్శత్రుభిః ఇమామీదృశీం అవగీతాం గర్హితాం.
ని. 'అవగీతం తు నిర్వాదే ముహుర్ద్వప్తే చ గర్హిత' ఇతి విశ్వః. దశామవస్థాం గమితే
ప్రాపితే సతి. సురైరపి సంభావితవృత్తి బహుకృతప్రసారం. అథవా నిశ్చితసద్భావం
పౌరుషం పురుషకారః. * యువాదిత్వా దణ్విత్వయః. అవసీదతి నశ్యతీతియత్. అతః
పరం అతోఽన్యత్ అధికం వా కిం విధురం కిం కష్టం న కించిదిత్యర్థః. ని. 'విధురం ప్రత్య
వాయే స్యాత్కృష్టవిశ్లిష్టయోరపీ' తి వైజయంతీ. అస్తీతి శేషః. 'అస్తిర్భవంతీపరః
ప్రథమపురుషోఽప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తీ'తి భాష్యకారః. భవంతీతి లటః పూర్వాచా
ర్యాణాం సంజ్ఞా. యత్పౌరుషాధికస్య దుర్దశా సా చ శత్రుకృతేతి మహాత్కృష్టం. తచ్ఛ
త్వదుపేక్షయేత్యుపాలభ్యస ఇత్యర్థః.

అవ. అథోపేక్షాకాలత్వాదియముపేక్షేత్యాశంక్య నాయముపేక్షాకాల ఇతి
వక్తుం తదేవ తావచ్ఛ్లోకద్వయేన వివినక్తి:—

మూ. ద్విషతాముదయస్సుమేధసా
గురురస్వంతతరస్సుమర్షణః,
న మహానపి భూతిమిచ్ఛతా
ఫలసంపత్ప్రవణః పరిక్షయః. ౪

టీక. భూతిం=ఉదయమును, ఇచ్ఛతా = కోరుచున్నట్టి, సుమేధసా=బుద్ధిమంతు
నిచే, గురురపి = గొప్పదైనను, అస్వంతతరః=దుఃఖమంతమునందుఁ గలిగినట్టి, ద్విషతాం=
శత్రువులయొక్క, ఉదయః=అభివృద్ధి, సుమర్షణః=అత్యంతము సహింపఁదగినది, మహా
నపి=గొప్పదైనను, ఫలసంపత్ప్రవణః-ఫలసంపత్ = ఫలసిద్ధికి, ప్రవణః = ఉన్ముఖమైనట్టి,
పరిక్షయః=క్షయము, నసుమర్షణః=ఉపేక్షింపఁదగదు.

తా. బుద్ధిమంతుఁడు ముందుగాఁ జేయవలసిన కార్యమేమనఁగా శత్రువు వృద్ధి
యగుచుండెనా? క్షయించుచుండెనా? యని ముందుగ నాలోచించవలెను. క్రమముగ

వృద్ధియధికమగుచుండెనేని దానికిఁదగిన ప్రతిక్రియచేసి శత్రువును నిర్మూలించవలెను. ఊయొస్తుభిమగుచున్నయెడల నెవ్విధమైన ప్రయత్నముఁజేయక తటస్థుడై యుండవలెను. ఊయములూ నున్నపు డాక్షయము క్రమముగ వృద్ధియై యున్న ఖమగుచున్నయెడల దానికిఁ దగిన ప్రతిక్రియచేసి శత్రువును నశింపఁజేయవలెను. ఆక్షయ మింకను నధిక ఊయొస్తుభిమగుచున్నయెడల నేమియుఁ బ్రతిక్రియచేయక యాదాసీన్యమును వహించి చూచుచుండవలెను. ఆంతేకాని యభివృద్ధి నొందుచున్నాఁడని ప్రతిక్రియ చేయుటయు, ఊయొస్తుభిమఁడగుచున్నాఁడని ప్రతిక్రియచేయక యుపేక్షించుటయు బుద్ధిమంతునకుఁ దగదు. మనశత్రువు వృద్ధి నొందుచున్నాఁడుగానఁ బ్రతిక్రియచేయుటకుఁ దగినసమయ మిదిగనుక పౌరుషమునాశ్రయించి శత్రుసంహారప్రయత్నము చేయవలెను.

శబ్దాదులు. ద్విషతః-ద్విషతోః - ద్విషతాం, ద్విషచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలిङ्గష్టి బహువచనాంతః. ఉదయః - ఉదయాః - ఉదయాః, ఉదయశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ्గః ప్రథమైకవచనాంతః. శోభనా మేధా యస్య సః సుమేధాః, తేన, సుమేధసా-సుమేధో భ్యాం-సుమేధోభిః, సుమేధశబ్దస్సకారాంతః పుంలిङ्గస్త్రీయైకవచనాంతః. గురుః - గురూ-గురవః, గురుశబ్ద ఉకారాంతః పుంలిङ्గః ప్రథమైకవచనాంతః. సుఖం అస్తే యస్య సః స్వంతః, అత్యంతం స్వంతః స్వంతతరః, స్వంతతరో న భవతీత్యన్వంతతరః, అస్వంతతరః-అస్వంతతరా - అస్వంతతరాః, అస్వంతతరశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. సుఖేన మృష్యత ఇతి సుమర్షణః, సుమర్షణః-సుమర్షణౌ-సుమర్షణాః, సుమర్షణశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ्గః ప్రథమైకవచనాంతః. న-అవ్య. మహాన్ - మహాన్తా-మహాంతః మహాచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. అపి-అవ్య. భూతిం - భూతీ-భూతీః, భూతిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇచ్ఛతా-ఇచ్ఛద్భ్యాం-ఇచ్ఛద్భిః, ఇచ్ఛచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలిङ్గస్త్రీయైకవచనాంతః. ఫలస్య సమ్పత్ ఫలసమ్పత్, ఫలసమ్పదః ప్రవణః ఫలసమ్పత్ప్రవణః, ప్రవణః - ప్రవణౌ - ప్రవణాః, ఫలసమ్పత్ప్రవణశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. పరిక్షయః - పరిక్షయకా-పరిక్షయాః, పరిక్షయశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. ద్విషతామితి. భూతిముదయమిచ్ఛతా. శోభనా మేధా యస్య తేన సుమేధసా సుధియా. * 'నిత్యమసిచ్ ప్రజామేధయో' రిత్యసిచ్. గురుర్మహానపి అన్వంతతరః అత్యంతదురంతః. ఊయొస్తుభి ఇతి యావత్. ద్విషతాముదయః అభివృద్ధిః. సుఖేన మృష్యతే ఊమృత ఇతి సుమర్షణః సుసహః. ఉపేక్ష్య ఇత్యర్థః. స్వంతశ్చ దుర్తర్షణ ఇతి భావః. 'భాషాయాం శాసీ' త్యాదినా ఖలర్థే యుచ్చిత్యయః. మహానపి ఫలసంపత్ప్రవణః ఫలసిద్ధ్యైస్తుభిః. * 'ప్రనిరంత' రిత్యాదినా నిత్యం. పరిక్షయో న సుమర్షణః.

నోపేక్ష్య ఇత్యర్థః. అన్యథా తూపేక్ష్య ఇతి భావః. న హ్యుదయ ఇత్యేవ ప్రతీకార్యః
న చ ఊయ ఇత్యేవోపేక్ష్యః. కింతు స్వంతత్వాస్వంతత్వాభ్యాముభావసి ప్రతీకార్యా
వుపేక్ష్యో చ భవత ఇత్యర్థః.

అవ. ఏవముభయోర్తద్ధ్యే ఏకతరస్యోదయక్షయయోర్గతిముక్త్యా ఇదానీం
యుగపత్పరిక్షయాగమే గతిమాహః—

మూ. అచిరేణ పరస్య భూయసీం

విపరీతాం విగణయ్య చాత్తనః,

క్షయయుక్తిముపేక్షతే కృతీ

కురుతే తత్ప్రతికారమన్యథా.

F

టీ. కృతీ = కుశలుడైన విజిగీషువు, పరస్య=శత్రువునియొక్క, క్షయయుక్తి=
క్షయయోగమును, అచిరేణ = శీఘ్రముగా నగుదానినిగాను, భూయసీం = దుఃఖ మంత
మందుఁ గలదానినిగాను, తథా=ఆప్రకారముగా, ఆత్తనః = తనయొక్క, క్షయయుక్తి=
క్షయయోగమును, విపరీతాం = విపరీతమైనదానినిగాను, విగణయ్య = విచారించి, ఉపే
క్షతే=ఉపేక్షించుచున్నాఁడు, అన్యథా=ఇట్లుకానియెడల, తత్ప్రతికారం-తత్=ఆక్షయ
యోగమునకు, ప్రతికారం = ప్రతిక్రియను, అచిరేణ = శీఘ్రముగా, కురుతే=చేయు
చున్నాఁడు.

తాత్పర్యము. తనకును శత్రువునకును నొక్కమాటే క్షయము సంప్రాప్తించి
నపుడు, అనఁగా నిద్దఱును క్షయములొందున్నపుడు, నేర్పరియగు విజిగీషువునకుఁ జేయఁదగిన
కార్యమేమనఁగా, ఇద్దఱక్షయములు నెట్లున్నవోయని ముందుగా నాలోచింపవలెను.
ఎట్లనఁగా శత్రుక్షయము వెంటనే యగునదై క్రమముగ నింకను క్షయోన్ముఖమగునెడ
లను దనక్షయము చాలకాలమున కగునదై వృద్ధ్యభిముఖమగునెడలను దద్విషయమై
యేవిధమైన ప్రతిక్రియయుఁజేయక తటస్థుడై యుండవలెను. ఇట్లుగాక తనస్థితి క్రమ
ముగ క్షయోన్ముఖముగాను శీఘ్రముగా నగునదిగానుండి శత్రుక్షయము ఆలస్యముగా
నగునదియై వృద్ధ్యభిముఖముగా నుండునెడల వెంటనే తద్విషయమై ప్రతిక్రియఁజేసి
శత్రువును సంహరింపవలెను. శత్రువున కభివృద్ధియుఁ దనకు క్షయమును సంభవించిన
యెడల వెంటనే ప్రతిక్రియఁజేయవలసినదేకాని యూరకొనఁగూడదని వేఱుగఁజెప్ప
నక్కఱలేదు. ఇప్పుడు మనస్థితి యెట్లున్నదనఁగా శత్రువున కభివృద్ధిగాను మనకు
క్షయముగాను నున్నది. ఇట్టిస్థితిలోఁ బ్రతిక్రియఁ జేయకుండనుండఁగూడదని బాలుని
కైనను దెలియుచుండఁగా నేవిధమైన ప్రయత్నమును జేయక యిది ప్రతిక్రియజేయు

టకు గాలముకాదనియు నుపేక్షాకాలమనియు నాలోచించి నీవూరకుండినట్లు తోచుచున్నది. ఇట్లు లెంతమూర్ఖుడైనను జేయునా? కాబట్టి నీవు మేలుకొని వెంటనే ప్రతిక్రియఁజేసి శత్రువుల నిర్హరింపుము.

శబ్దాదులు. అచిరేణ-అవ్య. పరస్య - పరయోః-పరేషాం, పరశబ్దః అకారాంతః పుంలిङ्గష్ట్యైకవచనాంతః. భూయసీం - భూయస్యో - భూయసీః, భూయసీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. విపరీతాం - విపరీతే-విపరీతాః, విపరీతాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. విగణయ్య-అవ్య. చ - అవ్య. ఆత్తనః-ఆత్తనోః - ఆత్తనాం, ఆత్తన్ శబ్దో నకారాంతః పుంలిङ्గష్ట్యైకవచనాంతః. ఊయస్య యుక్తిః ఊయయుక్తిః, తాం, ఊయయుక్తిం-ఊయయుక్తీ-ఊయయుక్తీః, ఊయయుక్తిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉపేక్షలే-ఉపేక్షేలే-ఉపేక్షంతే, ఉప-పూర్వకాత్, ఈక్ష-దర్శన ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. కృతమనేనేతి కృతీ, కృతీ-కృతినా-కృతినః, కృతిన్ శబ్దో నకారాంతః పుంలిङ్గ ప్రథమైకవచనాంతః. కురులే-కుర్వాలే-కుర్వలే, డు కృశ్-కరణ ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. తస్యాః ప్రతికారః తత్ప్రతికారః, తం, తత్ప్రతికారం-తత్ప్రతికారా-తత్ప్రతికారాన్, తత్ప్రతికారశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. అన్యథా - అవ్య.

వ్యా. అచిరేణేతి. కృతమనేనేతి కృతీ. కుశల ఇత్యర్థః. * 'ఇష్టాదిభ్యశ్చే'తి ఇని ప్రత్యయః. పరస్య శత్రోః ఊయయుక్తిం ఊయయోగం అచిరేణ ఆశు భావినీం భూయసీం దురంతాం చ. తథా ఆత్తనః ఊయయుక్తిం విపరీతాం చిరభావినీం అల్పీయసీం చ విగణయ్య విచార్య. * 'ల్యపి లఘుపూర్వా' దిప్యయాదేశః. ఉపేక్షలే సంధివిగ్రహాదిషు ఉదాసీనో భవతి. అన్యథా ఉక్తవైపరీత్యే. పరస్య ఊయయుక్తా అల్పీయస్యాం స్వస్య భూయస్యాం చ సత్యామిత్యర్థః. తత్ప్రతికారం తస్యాః ఊయయుక్తేః ప్రతికారం అచిరేణ ఆశు కురులే. ఏవం సతి యదా శత్రోరభ్యుదయః స్వస్య చాతి పరిక్షయః, యథాస్తాకం, తదా కిం వక్తవ్యమిత్యర్థః. సద్యః ప్రతికురుత ఇత్యర్థాత్సిద్ధమిత్యనుసంధేయమ్.

అప. తథాప్యపేక్షాయామనిష్ఠమాచప్తేః—

మూ. అనుపాలయతాముదేష్యతీం
ప్రభుశక్తిం ద్విషతామనీహయా,
అపయాంత్యచిరాన్తహీభుజాం
జననిర్వాదభయాదివ శ్రియః.

టీక. ఉదేష్యతీం = వృద్ధ్యభిముఖమైనట్టి, ద్విషతాం = ప్రభువులయొక్క, ప్రభుశక్తిం = ప్రభుశక్తిని, అసీహయా = ఉత్సాహము లేకపోవుటచే, అనుపాలయతాం = ఉపేక్షించుచున్నట్టి, మహీభుజాం=రాజులయొక్క, శ్రియః = సంపదలు, జననిర్వాదభయాదివ - జన = లోకులయొక్క, నిర్వాద = అపవాదముయొక్క, భయాదివ = భయమువలనవలె, అచిరాత్ = శీఘ్రముగా, అపయాన్తి = పోవుచున్నవి.

తాత్పర్యము. శత్రువు క్రమక్రమముగా వృద్ధిబొందుచుండ నిరుత్సాహుడై యలనశ్వముచు బొంది ప్రతిక్రియచేయక యుపేక్షించుచున్నచో వానిసంపదలు 'లక్ష్మీయైష్వర్యమును నధమునియం దనురాగము కలిగియుండునుగాని యుత్తమపురుషుని నాశ్రయింపదు' అనులోకాపవాదమునకు భయమునందినవివలె తీగించిపోవును. కాబట్టి బుద్ధి మంతుడగువాడు శత్రువృద్ధికి ప్రతిక్రియచేసి శత్రువును నశింపజేయవలసినదే కాని యుపేక్షింపగూడదు. కనుక మనము శత్రువృద్ధిని సాగనీయక పౌరుషము నాశ్రయించి శత్రువును నిర్మూలంపవలసినదేకాని యుపేక్షింపగూడదు.

శబ్దాదులు. అనుపాలయతః - అనుపాలయతోః-అనుపాలయతాం, అనుపాలయ చ్చబ్దస్తకారాంతః పుంలింగష్టప్రీబహువచనాంతః. ఉదేష్యతీం-ఉదేష్యత్యై - ఉదేష్యతీః, ఉదేష్యతీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రభుశక్తిం-ప్రభుశక్తీ-ప్రభుశక్తీః, ప్రభుశక్తిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ద్విషతః-ద్విషతోః-ద్విషతాం, ద్విషచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలింగష్టప్రీబహువచనాంతః. న ఈహః అసీహః, తయా. అసీహయా-అసీహభ్యాం-అసీహభిః, అసీహశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలింగస్త్రీతీయైకవచనాంతః, అపయాతి-అపయాతః-అపయాన్తి. అప-పూర్వకాత్ యా-ప్రాపణ ఇత్యస్తాధ్ధాతోః కర్తరి లట్ పరిస్తేపది ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. అచిరాత్ - అవ్య. మహీం భుజ్జత ఇతి మహీభుజః, తేషాం, మహీభుజః-మహీభుజోః-మహీభుజాం, మహీభుక్చబ్దో జకారాంతః పుంలింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. జనానాం నిర్వాదః జననిర్వాదః, జననిర్వాదస్య భయః, తస్మాత్, జననిర్వాదభయాత్ -భయాభ్యాం-భయేభ్యః, జననిర్వాదభయశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగః షష్ఠమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. శ్రీః-శ్రియా-శ్రియః, శ్రీశబ్దఈకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యా. అనుపాలయతామితి. ఉదేష్యతీం వర్ధిష్యమాణాం. ఉదయోన్ముఖమిత్యర్థః. 'అచ్ఛీనద్యో ర్ను' మితి వికల్పాన్నమభావః. ద్విషతాం ప్రభుశక్తిం ప్రభుత్వాభివృద్ధి-కోశదండజం లేజః. ని. 'స ప్రతాపః ప్రభావశ్చ యత్తేజః కోశదండజ' మిత్యమరః. అసీహయా అనుత్సాహేన అనుపాలయతాముపేక్షమాణానాం మహీభుజాం

రాజాం శ్రియః సంపదో జననిర్వాదభయాత్ నికృష్టపురుషానురాగసంప్రాప్తలోకా
పదభయాదివేతి హేతూత్పేక్షా. అచిరాదపయాంతి అపసరంతి. యథాహ కామంధ
కః--శ్లో. 'స్త్రీభిష్టండ ఇవ శ్రీభిరలసః పరిభూయత' ఇతి. అతః పరాక్రమితవ్య
మితి భావః.

అవ. నను పరిక్షీణః కథం ప్రబలేనాభియుంజీతేత్యత్రాహః--

మూ. త్షయయుక్తమపి స్వభావజం

దధతం ధామ శివం సమృద్ధయే,

ప్రణమంత్యనపాయముత్థితం

ప్రతిపచ్చంద్రమివ ప్రజా నృపమ్.

౧౧

టీక. త్షయయుక్తమపి - త్షయ = త్షయముతో, యుక్తమపి = కూడుకొని
నట్టియు, స్వభావజం = సహజమైనట్టియు, శివం = సర్వలోకాహ్లాదకమైనట్టి, ధామ =
క్షత్రియతేజస్సును, దధతం = ధరించుచున్నట్టియు, సమృద్ధయే = అభివృద్ధినిమిత్తము ప్రయ
త్నించుచుండు నరేంద్రుని పాద్యమినాటిచంద్రునివలె ప్రజలందఱు నమస్కరించెదరు.
క్షీణావస్థయం దున్నవారు బలవంతునితో నెట్లు డీకొనకల్గుదురని సందేహింపఁబనిలేదు.
లోకకల్యాణదాయకంబగు త్షాత్రముండఁగా సమస్తమునకు మూలకంద మనఁదగు
సత్సాహశక్తి యుండఁగా నట్టి విజిగీషువునకు లోకమునం దెదుర్కొనఁజాలువాఁ
డుండునా? త్షాత్రతేజముతో విలసిల్లుచుండెడి మనము ప్రకృతమున క్షీణావస్థయం
దున్నను సుత్సాహముతోఁ గూడుకొని పౌరుషము నాశ్రయించితిమేని శత్రువులు
మనలను దేరిచూడఁజాలరు.

తాత్పర్యము. ప్రకృతమున త్షయావస్థయందున్నను, సర్వలోకకల్యాణదాయకం
బగు సహజక్షత్రియతేజంబును విడనాడక క్రమక్రమముగా నభివృద్ధినిమిత్తము ప్రయ
త్నించుచుండు నరేంద్రుని పాద్యమినాటిచంద్రునివలె ప్రజలందఱు నమస్కరించెదరు.
క్షీణావస్థయం దున్నవారు బలవంతునితో నెట్లు డీకొనకల్గుదురని సందేహింపఁబనిలేదు.
లోకకల్యాణదాయకంబగు త్షాత్రముండఁగా సమస్తమునకు మూలకంద మనఁదగు
సత్సాహశక్తి యుండఁగా నట్టి విజిగీషువునకు లోకమునం దెదుర్కొనఁజాలువాఁ
డుండునా? త్షాత్రతేజముతో విలసిల్లుచుండెడి మనము ప్రకృతమున క్షీణావస్థయం
దున్నను సుత్సాహముతోఁ గూడుకొని పౌరుషము నాశ్రయించితిమేని శత్రువులు
మనలను దేరిచూడఁజాలరు.

శబ్దాదులు. త్షయేన యుక్తః త్షయయుక్తః, తం, త్షయయుక్తం-త్షయయుక్తౌ -
యయుక్తౌ, త్షయయుక్తశబ్ద అకారాంతసంలిప్తో ద్వితీయైకవచనాంతః. అపి-అవ్య.
స్వభావాజ్ఞాయతి ఇతి స్వభావజం, తత్, స్వభావజం-స్వభావజే-స్వభావజాని, స్వభావజ
శబ్దః అకారాంతసంలిప్తో ద్వితీయైకవచనాంతః. ధామ-ధామనీ-ధామాని, ధామౌ
గ్లో నకారాంతసంలిప్తో ద్వితీయైకవచనాంతః. శివం - శివే-శివాని, శివశబ్ద అకా

రాస్తనపుంసకలిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాంతః. సమృద్ధయే-సమృద్ధిభ్యాం-సమృద్ధిభ్యః, సమృద్ధి
శబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలిజ్జశ్చతుర్థ్యైకవచనాంతః. ప్రణమతి-ప్రణమతః - ప్రణమన్తి, ప్ర-
పూర్వకాత్ ణమ - ప్రహ్వత్వే శబ్దే ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మై పది ప్రథమ
పురుషైకవచనాంతః. న విద్యతే అపాయో యస్య స అనపాయః, తం, అనపాయం -
అనపాయా-అనపాయాన్, అనపాయశబ్ద అకారాంతః పుంలిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాంతః.
ఉత్థితం - ఉత్థితౌ-ఉత్థితాన్, ఉత్థితశబ్ద అకారాంతః పుంలిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాంతః.
ప్రతిపది చంద్రః ప్రతిపచ్చంద్రః, తం, ప్రతిపచ్చంద్రం-ప్రతిపచ్చంద్రా-ప్రతిపచ్చంద్రాన్,
ప్రతిపచ్చంద్రశబ్ద అకారాంతః పుంలిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ - అవ్య. ప్రజా -
ప్రజే - ప్రజాః, ప్రజాశబ్ద అకారాంతస్త్రీలిజ్జః ప్రథమాబహువచనాంతః. నృన్నాతీతి
నృపః, తం, నృపం-నృపౌ - నృపాన్, నృపశబ్ద అకారాంతః పుంలిజ్ఞో ద్వితీయైక
వచనాంతః.

వ్యా. త్వయేతి. త్వయయుక్తమపి తథా త్వీణమపి సంతం స్వభావజం సహజం
శివం సర్వలోకాహ్లాదకం ధామ తాత్రం తేజః ప్రకాశం చ దధతం బిభ్రతం సమృద్ధయే
అభివృద్ధ్యర్థం ఉత్థితముద్యుక్తం. ఉత్సహమానమితి యావత్. అన్యత్ర ఉత్థితముదితం,
అతఏవ అనపాయమవినాశినం వర్ధిష్ణుమిత్యర్థః. నృపం ప్రజాః ప్రతిపచ్చంద్రం
ద్వితీయాచంద్రమివేత్యర్థః. ప్రతిపచ్చంద్రేన ద్వితీయా గృహ్యతే. ప్రతిపది తస్యాదృశ్య
త్వాదితి. ప్రణమంతి ప్రహ్విభావేన వర్తంత ఇత్యర్థః. చంద్రపక్షే తు సమస్కర్వంతి.
త్వీణస్యాప్యతాహః కార్యసిద్ధిర్నిదానమిత్యర్థః. శ్లో. 'జయం హి సతతోత్సాహీ దుర్భ
లోఽపి సమశ్నుత' ఇతి కామందకః.

అవ. నను ప్రభుశక్తిశూన్యస్యోత్సాహః కుత్రోపయుజ్యత ఇత్యత్రాహః—

మూ. ప్రభవః ఖలు కోశదండయోః

కృతపంచాంగవినిర్ణయో నయః,

స విధేయపదేషు దక్షతాం

నియతిం లోక ఇవానురుధ్యతే.

౧౨

టీక. కృతపంచాంగవినిర్ణయః - కృత = చేయబడిన, పంచాంగ = పంచాంగముల
యొక్క, వినిర్ణయః = నిర్ణయముకలిగినట్టి, నయః = నీతిశాస్త్రము, కోశదండయోః -
కోశ = ధనమునకును, దండయోః = చతురంగనైనయమునకును, ప్రభవః ఖలు = కారణము
కదా, సః = ఆనీతిశాస్త్రము, విధేయపదేషు = కార్యవస్తువులయందు, దక్షతాం = కౌశ
లమును, లోకః = జనుడు, నియతిమివ = దైవమునువలె, అనురుధ్యతే = అనుసరించుచున్నది.

తాత్పర్యము. కార్యసాధనోపాయములు పురుష = (అంగబలము), ద్రవ్య = (అర్థబలము) సంపద, దేశకాలవిభాగము, వినిపాతప్రతీకారము, కార్యసిద్ధి, యని మంత్రమున కైదంగములు కలవు. ఈయైదింటిని బాగుగ నిర్ణయించుకొని మంత్రమును నడిపించెనేని సమస్తకార్యములు దిగ్విజయముగా సిద్ధించును. కాబట్టి మంత్రమువలననే ధనసంపత్తియు, జతురంగబలసంపత్తియు, (ధనసంపత్తి, చతురంగబలసంపత్తి, యను నీరెండును గలసి ప్రభుశక్తి యనఁబడుచున్నది.) సమగ్రముగా లభించును. అట్టి మంత్ర శక్తియు లోకము దైవము ననుసరించునట్లుత్సాహశక్తి ననుసరించియగుండును. కావున మంత్రశక్తి కుత్సాహశక్తి మూలాధారమనుటకు సందేహములేదు. కాబట్టి సర్వమునకు మూలాధారమైనట్టి యుత్సాహశక్తి (కార్యమును శీఘ్రముగా నాచరించుటయే యుత్సాహశక్తి) నాశ్రయించినయెడల విజిగీషువునకు సమస్తకార్యములు సిద్ధించును గనుక ప్రభుశక్తిలేనివాని కుత్సాహమువలన నుపయోగములేదని యాలోచింపక యుత్సాహము నవలంబించి శత్రునిర్మూలనమునకై ప్రయత్నించి లోకమునఁ గీర్తి పొందుము.

శబ్దాదులు. ప్రభవత్యస్తాదితి ప్రభవః, ప్రభవః-ప్రభవః-ప్రభవాః, ప్రభవశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఖలు-అవ్య. కోశశ్చ దణ్డశ్చ కోశదణ్డౌ, తయోః, కోశదణ్డస్య - కోశదణ్డయోః - కోశదణ్డానాం, కోశదణ్డశబ్ద అకారాంతః పుంలింగష్ఠీ ద్వివచనాంతః. పఞ్చ చ తాన్యజ్ఞాని చ పఞ్చాజ్ఞాని, పఞ్చాజ్ఞానాం వినిర్ణయః పఞ్చాజ్ఞానివినిర్ణయః, కృతః పఞ్చాజ్ఞానివినిర్ణయః యస్య సః, కృతపఞ్చాజ్ఞానివినిర్ణయః, వినిర్ణయః - వినిర్ణయా వినిర్ణయాః, కృతపఞ్చాజ్ఞానివినిర్ణయశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. నయః-నయా-నయాః, నయశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. విధేయాని చ తాని పదాని చ విధేయపదాని, తేషు, విధేయపదేషు, విధేయపదే - పదయోః-పదేషు, విధేయపదశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిజ్ఞ స్పష్టమిబహువచనాంతః. దక్షస్య భావః దక్షతా, తాం, దక్షతాం-దక్షతే - దక్షతాః, దక్షతాశబ్ద అకారాంత స్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. నియతిం - నియతీ - నియతీః, నియతిశబ్ద ఇకారాంత స్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. లోకః-లోకా-లోకాః లోకశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. అనురుద్ధ్యతే-అనురుద్ధ్యతే-అనురుద్ధ్యంతే, అను - పూర్వ కాత్ రుధిర్ - ఆవరణ ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తృణి లడాత్తనేపది ప్రథమపురుషైక వచనాంతః.

వ్యా. ప్రభవ ఇతి. కర్తృణామారంభోపాయః, పురుషద్రవ్యసంపత్, దేశకాల విభాగః, వినిపాతప్రతీకారః, కార్యసిద్ధిశ్చేతి పంచాంగాని. యథాహ కామందకః.—శ్లో. 'సహాయాస్సాధనోపాయా విభాగో దేశకాలయోః, వినిపాతప్రతీకారస్సిద్ధిః పంచాంగ మిష్యత' ఇతి. పంచానామంగానాం వినిర్ణయః పంచాంగవినిర్ణయః. * 'తద్ధి తార్థే' త్యాదినా ఉత్తరపదసమాసః. కృతః పంచాంగవినిర్ణయో యస్య స తథోక్తః నయో నీతి ర్మంత్ర ఇతి యావత్. కోశః అర్థరాశిః. ని. 'కోశోఽస్త్రీ కుట్టలే ఖడ్గ పిఠానేఽర్థాఘదివ్యయో' రిత్యమరః. దండశ్చతురంగనైన్యం. ని. 'దండోఽస్త్రీ శాసనే రాజ్ఞాం హింసాయాం లగుడే యమే, యాత్రాజ్ఞాయాం నైన్యభేదే' ఇతి వైజయంతీ. తయోః కోశదండయోః ప్రభుశక్తేరిత్యర్థః. ప్రభవత్యస్తాదితి ప్రభవః కారణం. 'ఋదోరప్' స నయో నీతిః. విధేయపదేషు కార్యవస్తుషు. ని. 'పదం వ్యవసితత్రాణ స్థానలత్నాంఘ్రివస్తుష్వి' త్యమరః. దక్షతాం క్షిప్రకారిత్వముత్సాహమిత్యర్థః. లోకః కృష్యాదిప్రవృత్తో జనః - నియతిం దైవమివ. ని. 'నియతిర్నియమే దైవే' ఇతి విశ్వః. అనురుద్యతే అనుసరతి. * రుధేరైవాదికాత్ కర్తరి లట్. మంత్రస్యాపి మూలముత్సాహః తన్మూలాయాః ప్రభుశక్తేర్మూలమితి కిము వక్తవ్యం, అతస్సవివా శ్రయణీయః. యతో నక్తందివం మంత్రయమాణస్యాపి ప్రభోర్నిరుత్సాహస్య న కించి త్సిద్ధ్యతీతి.

అవ. నను సోత్సాహస్యాప్యసహాయస్య కథమర్థసిద్ధిరిత్యత ఆహః—

మూ. అభిమానవతో మనస్వినః

ప్రియముచ్చైః పదమారురుక్షతః,

వినిపాతనివర్తనక్షమం

మతమాలంబనమాత్మ పౌరుషమ్.

౧౩

టీక. అభిమానవతః=మానధనుడైనట్టియు, ప్రియం=ఇష్టమైనట్టియు, ఉచ్చైః=ఉన్నతమైన, పదం = స్థానమును, ఆరురుక్షతః=పొందనిశ్చయించుచున్నట్టి, మనస్వినః = ధీరుడగు విజిగీషువునకు, ఆత్మ పౌరుషం - ఆత్మ = తనయొక్క, పౌరుషం = పురుష కారమే, వినిపాతనివర్తనక్షమం - వినిపాత = అనర్థములయొక్క, నివర్తన = ప్రతీకార మందు, క్షమం = సమర్థమైనట్టి, ఆలంబనం=సహకారియని, మతం=ఇష్టమైనది.

తాత్పర్యము. మానధనుడైన మహాశూరుడు మహోన్నతస్థానమగు రాజ్యమును బొందవలెనని మహోత్సాహముతోఁ బ్రయత్నముచేయునపు డనేకశత్రువులుండుటం జేసి యనేకములగు ననర్థంబులు సంభవించుచుండును. అట్టి యనర్థముల నన్నిటిని భారం

ద్రోలి యిస్పితమును బడయుట కాత్త పౌరుష మే సహాయముగనది కాని మఱొకటి లేదు. ఉత్సాహము లేకపోయినఁ బ్రయత్నించుటయే సంభవింపదు. ఉత్సాహము కలిగి యున్నచో నన్నియు సమకూరును; గనుకను ఉత్సాహముతోఁ బ్రయత్నముచేయుచుఁ బౌరుషమును సహాయముగా గ్రహింపనగును. కాబట్టి యుత్సాహవంతుడైనను సహాయములేనివాని కర్థసిద్ధి యెట్లగునని సందేహింప నక్కఱలేదు. మహాశూరులకుఁ బౌరుషమే సాహాయ్యముగాని యితర సాహాయ్యములతో నిమిత్తము లేదు గనుకఁ బౌరుషము నవలంబించి శత్రుసంహారమునకుఁ బ్రయత్నము చేయుము.

శబ్దాదులు. అభిమానఅస్యాస్తీత్యభిమానవాక్, తస్య, అభిమానవతః - అభిమానవతోః-అభిమానవతాం, అభిమానవచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలిङ्గష్ట్యేకవచనాంతః. మన అస్యాస్తీతి మనస్వీ, తస్య, మనస్వినః - మనస్వినోః - మనస్వినాం, మనస్విన్ శబ్దో నకారాంతః పుంలిङ्గష్ట్యేకవచనాంతః. ప్రియం - ప్రియే - ప్రియాణి, ప్రియశబ్ద అకారాంతనపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉచై చ్ఛి-అప్య. పదం - పదే - పదాని, పదశబ్ద అకారాంతనపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆరోధు మిచ్ఛత్ ఆరురుక్షత్, తస్య, ఆరురుక్షతః - ఆరురుక్షతోః - ఆరురుక్షతాం, ఆరురుక్షచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలిङ్గః షష్ట్యేకవచనాంతః. వినిపాతానాం నివర్తనం వినిపాతనివర్తనం, వినిపాతనివర్తనే త్తమం, వినిపాతనివర్తనత్తమం-త్తమే-త్తమాని, వినిపాతనివర్తనత్తమశబ్ద అకారాంతనపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. మతం-మతే - మతాని, మతశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆలమ్బనం - ఆలమ్బనే - ఆలమ్బనాని, ఆలమ్బనశబ్ద అకారాంతనపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆత్మనః పౌరుషం, ఆత్మపౌరుషం - ఆత్మపౌరుషే - ఆత్మపౌరుషాణి, ఆత్మపౌరుషశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. అభిమానవత ఇతి. అభిమానవతః మానధనస్య - ప్రియమిష్టం-ఉచై చ్చరున్నతం - పదం స్థానం రాజ్యాదికమారురుక్షతః ఆరోధుమిచ్ఛతః ప్రాప్తుకామస్య - మనస్వినో ధీరస్య - ఆత్మపౌరుషం స్వపురుషకార ఏవ - వినిపాతనివర్తనత్తమం అనర్థప్రతీకారసమర్థం ఆలంబనం సహకారి మతం ఇష్టం. యథా కస్యచిత్తుంగమారురోహతః కించిత్పతనప్రతిబంధకమనుచరహస్తాదికమాలంబనం తద్వదితి ధ్వనిః. కిం పౌరుషాదనై స్సహాయైశ్చూరాణామితి భావః.

అవ. పౌరుషానంగీకారే దోషమాహః—

మూ. విపదోఽభిభవంత్యవిక్రమం
రహయత్యాపదుపేతమాయతిః,

నియతా లఘుతా నిరాయతే

రగరీయాన్న పదం నృపశ్రియః.

౧౪

టీక. అవిక్రమం = పారుషహీనుని, విపదః = ఆపదలు, అభిభవంతి = తిరస్కరించుచున్నవి, ఆపదుపేతం - ఆపత్ = ఆపదలతో, ఉపేతం = కూడుకొనినవానిని, ఆయతిః = ఉత్తరకాలము, రహయతి = విడిచిపెట్టుచున్నది, నిరాయతేః = ఆయతి లేనివానికి, లఘుతా = అగౌరవము, నియతా = అవశ్యము వచ్చుచున్నది, అగరీయాన్ = మిక్కిలి యల్పుడగునాతఁడు, నృపశ్రియః = రాజ్యలక్ష్మికి, పదం = స్థానము, న భవతి = కాఁడు.

తా. పారుషహీనున కాపదలువచ్చును. విపన్నునకు ఊయమువచ్చును. ఊయములోనున్నవానిని బ్రజలెవ్వరు నాదరింపరు. ప్రజాగౌరవహీనుఁడు రాజ్యలక్ష్మికర్హుఁడు కాఁడు. కాఁబట్టి సర్వానర్థములకు మూలము. పారుషాభావము. పారుషము నవలంబించినవాని కేవిధమైన యనర్థములు సంభవింపవు. కనుకఁ బారుషము నవలంబించక తీరదు.

శబ్దాదులు. విపత్ - విపదౌ - విపదః, విపచ్ఛబ్దో దకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అభిభవతి - అభిభవతః - అభిభవంతి, అభి పూర్వకాద్భూతాంతాయామిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. న విద్యతే విక్రమో యస్య స అవిక్రమః, తం, అవిక్రమం - అవిక్రమా - అవిక్రమాన్, అవిక్రమశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. రహయతి - రహయతః - రహయంతి, రహ - త్యాగ ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఆపదా ఉపేతః, తం, ఆపదుపేతం - ఆపదుపేతౌ - ఆపదుపేతాన్, ఆపదుపేతశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆయతిః - ఆయతీ - ఆయతయః, ఆయతి శబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. నియతా - నియతే - నియతాః, నియతాశబ్ద అకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. లఘుతా - లఘుతే - లఘుతాః, లఘుతాశబ్ద అకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. నిర్గతా ఆయతిర్యస్య సః నిరాయతిః, తస్య, నిరాయతేః - నిరాయతోః - నిరాయతీనాం, నిరాయతిశబ్ద ఇకారాంతః పుంలింగష్టవ్యైకవచనాంతః. అయం గురురయం గురురయ మనయోరతిశయేన గురుర్గరీయాన్, గరీయాన్న భవతీత్యగరీయాన్, అగరీయాన్ - అగరీయాంసౌ - అగరీయాంసః, అగరీయశబ్దస్సకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. న-అవ్య. పదం - పదే - పదాని, పదశబ్ద అకారాంతస్సపుంసకలింగః ప్రథమైక

వచనాంతః. నృపస్య శ్రీః నృపశ్రీః, తస్యాః, నృపశ్రియః - నృపశ్రియోః - నృపశ్రియాం, నృపశ్రీశబ్ద ఈకారాంత స్త్రీలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః.

వ్యా. విపద ఇతి. అవిక్రమం పౌరుషహీనం, విపదః అభిభవంతి తిరస్కర్వంతి. ఆపదుపేతం విపన్నం ఆయతిః ఉత్తరకాలః. ని. 'ఉత్తరః కాల ఆయతి' రిత్యమరః. రహయతి త్యజతి. నిరాయతేరాయతిరహితస్య ఆసన్నక్షయస్యేత్యర్థః. లఘుతా అగౌరవం నియతా. అవశ్యంభావినీ. న కశ్చిదేనమాద్రియత ఇత్యర్థః. అగరీయాన్ లఘీయాన్ నృపశ్రియః రాజలక్ష్మ్యః పదమాస్పదం న భవతి. యద్వా నృపేతి పదచ్ఛేదః. తస్మాత్ పౌరుషం కర్తవ్యమేవేత్యర్థః. అత్ర పూర్వపూర్వస్య అవిక్రమత్వాదే రుత్తరోత్తరం విపదాదికం ప్రతి కారణత్వాత్కారణమాభిభోలంకారః. తథా చ సూత్రం.—'పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరహేతుత్వే కారణమా' లేతి.

అవ. ఫలితమాహః—

మూ. తదలం ప్రతిపక్షమున్న తే
రవలంబ్య వ్యవసాయవంధ్యతామ్,
నివసంతి పరాక్రమాశ్రయా
న విషాదేన సమం సమృద్ధయః.

౧౫

టీక. తత్ = ఆకారణమువలన, ఉన్న తేః = అభ్యుదయమునకు, ప్రతిపక్షం = అంతరాయమైనట్టి, వ్యవసాయవంధ్యతాం-వ్యవసాయ=ఉద్యోగముయొక్క, వంధ్యతాం= శూన్యత్వమును, అవలంబ్య = అవలంబించి, అలం = చాలును, తథాహి = అది యుక్తమే కదా, పరాక్రమాశ్రయాః - పరాక్రమ = పరాక్రమము, ఆశ్రయాః = కారణముగాఁ గలిగినట్టి, సమృద్ధయః = సంపదలు, విషాదేన సమం = నిరుత్సాహముతోఁగూడ, న నివసంతి=నివసించవు.

తాత్పర్యము. పౌరుషము నవలంబించనివాని కనర్థపరంపరలు వచ్చుచుండును గనుక నభివృద్ధినిగోరునతఁడు తదంతరాయమగు నిరుద్యోగమును విడువవలెను. నిరుద్యోగముగాను నిష్పౌరుషముగాను నున్నవానికి సంపదలు నిలువవు. కాబట్టి ప్రయత్నించుచుండుటయు, పౌరుషము నవలంబించుటయు విజిగీషువునకు ముఖ్యకర్తవ్యములని తెలిసికొని పౌరుషము నాశ్రయించి శత్రుసంహారమునకుఁ బ్రయత్నింపుము.

శబ్దాదులు. తత్ - అవ్య. అలం - అవ్య. ప్రతిపక్షం - ప్రతిపక్ష-ప్రతి - భక్షాన్, ప్రతిపక్షశబ్ద ఈకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉన్న తేః - ఉన్నతోః-ఉన్నతీనాం; ఉన్నతిశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలింగషష్ఠ్యేకవచనాంతః. అవలంబ్య-

అవ్య. వన్ధ్యస్య భావః, వన్ధ్యతా, వ్యవసాయస్య వన్ధ్యతా, తాం, వ్యవసాయవన్ధ్యతాం. వన్ధ్యతే-వన్ధ్యతాః, వ్యవసాయ వన్ధ్యతాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. నివసతి-నివసతః-నివసంతి, ని పూర్వకాత్ వస-నివాస ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. పరాక్రమః ఆశ్రయః యాసాం తాః పరాక్రమాశ్రయాః, పరాక్రమాశ్రయా - పరాక్రమాశ్రయే - పరాక్రమాశ్రయాః, పరాక్రమాశ్రయాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలిङ్గః ప్రథమాబహువచనాంతః. న - అవ్య. విషాదేన - విషాదాభ్యాం - విషాదైః, విషాదశబ్ద ఆకారాంతః పులిङ్గస్త్రీయైకవచనాంతః. సమ-అవ్య. సమృద్ధిః - సమృద్ధీ - సమృద్ధయః, సమృద్ధిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలిङ్గః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యా. తదితి. తత్తస్మాదుపేక్షాయాం దోషసంభవాదిత్యర్థః. ఉన్న తేరభ్యుదయస్య - ప్రతిపక్షమంతరాయం వ్యవసాయపంధ్యతాం ఉద్యోగశూన్యతాం అవలంబ్య అలం. ఉద్యోగశూన్యతావలంబనేనాలమిత్యర్థః. 'అలం ఖిల్వోః ప్రతిషేధయోః ప్రాచాం' క్షేతి క్వాప్రత్యయః. తస్య ల్యబాదేశః. తథాహి. — పరాక్రమః ఆశ్రయః కారణం యాసాం తాస్తథోక్తా సమృద్ధయ స్సంపదః విషాదేన సమం అనుత్సాహేన సహ న నివసంతి. పౌరుషసాధ్యా స్సంపదో నానుత్సాహసాధ్యాః. ఉభయోస్సహావస్థానవిరోధాదిత్యర్థః. వైధర్మ్యేణ కార్యకారణసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

అవ. నను సమయః ప్రతీక్ష్యతే కిం వేగేనేత్యత్రాహః—

మూ. అథ చేదవధిః ప్రతీక్ష్యతే

కథమావిష్కృతజిహ్వావృత్తినా,

ధృతరాష్ట్రసుతేన సుత్యజా

శ్చిరమాస్వాద్య నరేంద్ర సంపదః.

౧౬

టీ. అథ = తరువాత, హేనరేన్ద్ర) = ఓరాజా, అవధిః = కాలము, ప్రతీక్ష్యతే చేత్ = ప్రతీక్షింపబడుచున్నదైనట్లైన, ఆవిష్కృతజిహ్వావృత్తినా - ఆవిష్కృత = ప్రకటింపబడిన, జిహ్వా = కపటమైన, వృత్తినా = వ్యాపారముకలిగినట్టి, ధృతరాష్ట్రసుతేన = దుర్యోధనునిచేత, సంపదః = సంపదలు, చిరం = బహుకాలము, ఆస్వాద్య = అనుభవించి, కథం సుత్యజాః = ఎట్లులు విడిచిపెట్టదగినవి?

తాత్పర్యము. ఓరాజా ! సమయనిరీక్షణముగూడ వ్యర్థమేయగును. ఏలన దుర్యోధనుని వ్యాపారమంతయు నిదివరలో మనమెఱిగియున్నదే కదా. అతఁ డెల్లప్పుడూ

గపటవృత్తికలవాఁడుగాని ఋజుమార్గప్రవర్తకుఁడు గాఁడు. చాలకాలమునుండి యనుభవించుచున్న యైశ్వర్యమును పదుమూఁడుసంవత్సరముల యనంతరమునఁ గూడఁ జూచి చూచి మాటలతో విడువలేఁడు. అప్పు డతఁడు విడువనియెడల మనమూరుకొనము గదా. అప్పు డుభయులకును యుద్ధము జరుగక తీరదు. ఎప్పుడైనను యుద్ధము చేసినఁగాని మనరాజ్యము మనకీయఁడు గనుక నెప్పుడో చేయుటకంటె నిప్పుడే యుద్ధముచేసి రాజ్యమును లాగుకొనుట శ్రేయస్కరమని నాయభిప్రాయము. సమయనిరీక్షణము వ్యర్థమని ముష్టాటికిని నమ్మి యుద్ధమునకుఁ బ్రయత్నింపుము.

శబ్దాదులు. అథ - అవ్య. చేత్-అవ్య. అవధిః - అవధీ - అవధయః, అవధిశ్చ ఇకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రతీత్యుతే - ప్రతీత్యేతే - ప్రతీత్యస్తే. ప్రతి-పూర్వకాత్ ఈక్ష-దర్శన ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తణి లడాత్తనేపది ప్రథమ పురుషైకవచనాంతః. కథం-అవ్య. జిహ్వా చ సా వృత్తిశ్చ జిహ్వావృత్తిః, ఆవిష్కృతా జిహ్వా వృత్తిర్యేన సః ఆవిష్కృతజిహ్వావృత్తిః, తేన, ఆవిష్కృతజిహ్వావృత్తినా - వృత్తిభ్యాం-వృత్తిభిః, ఆవిష్కృతజిహ్వావృత్తిశ్చ ఇకారాంతః పుంలింగస్త్రీయైకవచనాంతః. ధృత రాష్ట్రస్య సుతః ధృతరాష్ట్రసుతః, తేన, ధృతరాష్ట్రసుతేన - సుతాభ్యాం-సుతైః, ధృత రాష్ట్రసుతశ్చ ఇకారాంతః పుంలింగస్త్రీయైకవచనాంతః. సుత్యజా-సుత్యజే - సుత్యజాః, సుత్యజాశ్చ ఇకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. చిరం-అవ్య. ఆస్వాద్య-అవ్య. నరాణామిన్ద్రాః నరేన్ద్రాః, తస్య సమ్బుద్ధిః, హే నరేన్ద్ర-హే నరేన్ద్రా-హేనరేన్ద్రాః, నరేన్ద్రాశ్చ ఇకారాంతః పుంలింగస్స మ్బాధనప్రథమైకవచనాంతః. సమ్పత్ - సమ్పదౌ-సమ్పదః, సమ్పచ్ఛబ్దో దకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యా. అథేతి. అథావధిః కాలః-ప్రతీత్యుతే చేత్. ని. 'అవధిస్తవసానే స్యా త్సీమ్ని కాలే ఖలేఽపి చే'తి విశ్వః. ఆవిష్కృతజిహ్వావృత్తినా ప్రకటికృతకపటవ్యవహారేణ ధృతరాష్ట్రసుతేన దుర్యోధనేన నరేన్ద్రసంపదో రాజసంపదః. నరేన్ద్రేతి వా పదచ్ఛేదః. చిరం చతుర్దశవర్షాణి ఆస్వాద్య అనుభూయ కథం సుత్యజాః. జ్ఞాతాస్వాదేన తేన పశ్చాదపి సంపదో యుద్ధక్షేత్రం వినా న త్యక్యంత ఏవే త్యవధిప్రతీక్షణం వ్యర్థమిత్యర్థః.

అవ. అథ యది దైవవశాత్ స్వయమేవ దుర్యోధనస్సంపదో దాస్యతి తథాపి తత్కథం రోచయేమహిత్యాహః—

మూ. ద్విషతా విహితం త్వయాథవా
యది లబ్ధా పున రాత్తనః పదమ్,

జననాథ తవానుజన్తనాం

కృతమావిష్కృతపౌరుషైర్భుజైః.

౧౭

టీక. అశవా = ఇట్లుకాకపోయిన, ద్విషతా = శత్రువుగు దుర్యోధనునిచే, విహితం = ఈయఁబడినట్టి, ఆత్మనః = నీయొక్క, పదం = రాజ్యము, పునరపి = తిరిగి, త్వయా = నీచేత, లబ్ధాయచి = పొందఁబడినయెడల, హేజననాథ = ఓమహారాజా, తవ=నీయొక్క, అనుజన్తనాం = సోదరులయొక్క, ఆవిష్కృతపౌరుషైః-ఆవిష్కృత = ప్రకటింపఁబడినట్టి, పౌరుషైః = పౌరుషముకలిగినట్టి, భుజైః = భుజములతో, కృతం=చాలును.

తాత్పర్యము. యుద్ధములేకుండ నొకవేళ దుర్యోధనుఁడు తనంతటఁ దానే రాజ్యమునిచ్చునెడల, నారాజ్యమును నీవు స్వీకరించెడిపక్షమున శత్రువులకే రాజ్యము నిచ్చుటకును నీయకపోవుటకును స్వాతంత్ర్యముండును. అప్పుడు మహావిక్రమశాలురగు నీసోదరులమగు మాపరాక్రమమున కుపయోగము లేకపోవుటయేగాక మాభుజములకు వైయర్థ్యము సంభవించును. అందులకుఁగూడ నొప్పుకొందమనినను రాజులు ఔత్రము చేతనే రాజ్యము సంపాదించవలెనుగాని శత్రువులయనుగ్రహమున రాజ్యమును గ్రహింపఁగూడదని త్పత్రియులకు విధింపఁబడుటచే ఔత్రముచేతనే మనము రాజ్యము సంపాదించవలెను. కాని వారినియించించి గ్రహింపఁగూడదు. కాఁబట్టి యుద్ధమునకుఁ బ్రయత్నింపుము.

శబ్దాదులు. ద్విషతా - ద్విషద్భ్యం-ద్విషద్భిః, ద్విషచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలిङ्గస్తృతీయైకవచనాంతః. విహితం-విహితే - విహితాని, విహితశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ्గః ప్రథమైకవచనాంతః. త్వయా - యువాభ్యాం - యుష్టాభిః, యుష్టచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిङ्గస్తృతీయైకవచనాంతః. యది-అవ్య. లబ్ధా-లబ్ధారా - లబ్ధారః, దులభుష్-ప్రాప్తా, విత్యస్తాద్ధాతోః కర్తణి లుడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. పునః-అవ్య. ఆత్మనః. ఆత్మనోః-ఆత్మనాం, ఆత్మనోశబ్దో నకారాంతః పుంలిङ్గష్ట్యైకవచనాంతః. పదం - పదే. పదాని, పదశబ్ద అకారాంతనపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. జనానాం నాథః జననాథః, తస్య, సంబుద్ధిః, హే జననాథ-హే జననాథా-హే జననాథాః, జననాథశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గస్స మౌభధనప్రథమైకవచనాంతః. తవ, తే - యువయోః, వాం - యుష్మాకం, వః, యుష్టచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిङ్గష్ట్యైకవచనాంతః. అను జాయన్త ఇత్యనుజన్తానః, తేషామనుజన్తనాం, అనుజన్తనః-అనుజన్తనోః-అనుజన్తనాం, అనుజన్తన్ శబ్దో నకారాంతః పుంలిङ్గష్ట్యైకవచనాంతః. కృతం-అవ్య. ఆవిష్కృతం పౌరుషం

మహం తే ఆవిష్కృతపౌరుషాః, తైః, ఆవిష్కృతపౌరుషేణ - పౌరుషాభ్యాం - పౌరుషైః, ఆవిష్కృతపౌరుషశబ్ద అకారాంతః పులింగస్తృతీయాబహువచనాంతః. భుజేన-భుజాభ్యాం-భుజైః, భుజశబ్ద అకారాంతః పులింగస్తృతీయాబహువచనాంతః.

వ్యా. ద్విషతేతి. అథవా ద్విషతా దుర్యోధనేన విహితం ప్రత్యర్థితమిత్యర్థః. అత్తనః పదం రాజ్యం పునరపి త్వయా లబ్ధా లప్యతే యది. * లభేః కర్తృణి లుట్. హే జననాథ! తవానుజన్తనాం అనుజానాం ఆవిష్కృతపౌరుషైః ప్రకటితపరాక్రమైః భుజైః కృతం అలం. అస్తద్భుజైర్న కించిత్సాధ్యమిత్యర్థః. రాజ్యదానాదానయో ద్విషతామేవ స్వాతంత్ర్యే అస్తద్భుజనైష్ఫల్యాత్. 'క్షత్రియస్య విజితవ్య' మితి శాస్త్రాత్ తాత్రేణైవ రాజ్యం గ్రాహ్యమితి భావః. కృతమితి ప్రతిషేధార్థమవ్యయం చాదిషువర్యతే 'కృతమితి నివారణనిషేధయో' రితి గణవ్యాఖ్యానే. భుజైరితి గమ్య మానసాధనక్రియాపేక్షయా కరణత్వా త్ప్రతీయా. ఉక్తం చ న్యాసోద్యోతే. — 'న కేవలం శ్రూయమాణైవ క్రియా నిమిత్తం కారకభావస్య, అపి తు గమ్యమానా' పీతి.

అవ. నను సామ్యైవ కార్యసిద్ధౌ కిం తాత్రేణ. యథాహ మనుః. — శ్లో. 'సామ్నా దానేన భేదేన సమస్తైరథవా పృథక్, విజేతుం ప్రయతేతారీన్ న యుద్ధేన కదాచ నేతి. తత్కిమాగ్రహేణేత్యాశంక్యాహః. —

మూ. మదసి క్తముఖైర్మృగాధిపః
కరిభిర్వర్తయతే స్వయం హతైః,
లఘుయన్ ఖలు తేజసా జగ
న్న మహానిచ్ఛతి భూతిమన్యతః.

౧౮

టీక. మృగాధిపః = సింహము, మదసి క్తముఖైః - మద = మదముచే, సి క్త = తడుప, బడినట్టి, ముఖైః = ముఖములుకలిగినట్టియు, స్వయం హతైః = స్వయముగాఁ జంపఁబడినట్టియు, కరిభిః = ఏనుఁగులచే, వర్తయతే = జీవించుచున్నది, తథాహి = అదియు క్తమే కదా, తేజసా = ప్రభావముచేత, జగత్ = జగత్తును, లఘుయన్ = చులకనగాఁజేయుచున్నట్టి, మహాన్ = మహాపురుషుఁడు, అన్యతః = ఇతరునివలన, భూతిం = వృద్ధినిఁ నేచ్ఛతి ఖలు = ఇచ్ఛయించఁడు గదా.

తాత్పర్యము. మహాతేజశ్శాలియగు మృగరాజు స్వయముగాఁజంపఁబడిన మదపు టేనుఁగులను దిని జీవించునుగాని యితరజంతువులచేఁ జంపఁబడినమృగములను దినదు. అట్లే మహాతేజశ్శాలియగు మహాపురుషుఁడును తనతేజస్సుచే జగమునంతను వశపఱచుకొని తనంతటఁదానే తనయైశ్వర్యమును వృద్ధిపొందించుకొనునుగాని యితరుల సాహాయ్యమును గోరుట కంగీకరింపఁడు. కాబట్టి సామముచేతనే కార్యసిద్ధియగుచుండ యుద్ధమెందుల

కని యూలోచించి సామముచేతనే కార్యమును సాధించుకొనఁగూడదు. సామదానభేద దండములలో సామదానభేదములచేతనే శత్రుజయమునకుఁ బ్రయత్నింపవలెనుగాని దండముచేఁ బ్రయత్నింపఁగూడదను మనువచన మశూరులవిషయముగాని శూరవిషయము గాదని యెఱుంగునది.

శబ్దాదులు. మదేన సిక్తాని మదసిక్తాని, మదసిక్తాని ముఖాని యేషాం తే, తైః, మదసిక్తముఖేన-ముఖాభ్యాం-ముఖైః, మదసిక్తముఖశబ్ద అకారాంతః పుంలింగస్త్రీయో బహువచనాంతః. మృగాణామధిపః, మృగాధిపః-మృగాధిపా-మృగాధిపాః, మృగాధిప శబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. కరిణా-కరిభ్యాం-కరిభిః, కరిణా శబ్దో నకారాంతః పుంలింగస్త్రీయోబహువచనాంతః. వర్తయతే - వర్తయేతే - వర్తయన్తే, వృతు-వర్తన ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. స్వయం హతాః, తైః, స్వయంహతేన-స్వయంహతాభ్యాం-స్వయంహతైః, స్వయంహతశబ్ద అకారాంతః పుంలింగస్త్రీయోబహువచనాంతః. లఘయన్ - లఘయన్తే-లఘయన్తః, లఘయ చ్చబ్ద స్తకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఖలు-అవ్య. తేజసా-తేజోభ్యాం - తేజోభిః, తేజశ్చబ్దస్సకారాంతనపుంసకలింగస్త్రీయైకవచనాంతః. జగత్ - జగతీ-జగన్తి, జగచ్ఛబ్ద స్తకారాంతనపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. న-అవ్య. మహాన్ - మహాన్తా-మహాన్తః, మహాచ్ఛబ్ద స్తకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇచ్ఛతి - ఇచ్ఛతః - ఇచ్ఛన్తి, ఇష-ఇచ్ఛాయామిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. భూతిం - భూతీ-భూతిః, భూతిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రిలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. అన్యతః-అవ్య.

వ్యా. మదేతి. మృగాధిపః సింహః - మదసిక్తముఖైః మదవర్షి భిరిత్యర్థః. స్వయం స్వేనైవ హతైః కరిభి ర్గజై ర్వర్తయతే వృత్తిం కరోతి. తైరేవ జీవతీత్యర్థః. *చారాదికాద్వృత్తే ర్లట్. భౌవాదికస్య తు 'అణావకర్త కాచ్చిత్తవత్కర్తృకా' దితి పరస్మైపద నియమాదితి. తథాహి.—తేజసా ప్రభావేణ. ని. 'తేజో బలే ప్రభావే చ జ్యోతిష్య ర్చిషి రేతసీ'తి వైజయంతీ. జగత్ లఘయన్ లఘూకుర్వన్ మహాన్ తేజస్వీ, మహా పురుషః-అన్యతోఽన్యస్తాత్పురుషాత్ - భూతిం వృద్ధిం నేచ్ఛతి ఖలు. న హి తేజస్వినః పరాయ త్వవృత్తిత్వం యుక్తం. మనువచనం తు అశూరవిషయమిత్యభిప్రాయః. విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

అవ. నను యుద్ధాత్పక్షికో లక్ష్మీలాభః ఉపాయాంతరైస్తు న తథేత్యా శంక్యాహః—

మూ. అభిమానధనస్య గత్వరై
రసుభిస్థాస్సు యశశ్చిచ్ఛితః,

అచిరాంశువిలాసచంచలా

నను లక్ష్మీః ఫలమానుషంగికమ్.

౧౯

టీక. అభిమానధనస్య-అభిమాన = అభిమానము, ధనస్య=ధనముగాకలిగినట్టియు, గత్వరైః = అస్థిరములైనట్టి, అసుభిః = ప్రాణములచే, స్థాస్ను = స్థిరమైనట్టి, యశః = కీర్తిని, చిచీషతః = సంగ్రహించుకొని కిచ్చయించుచున్నట్టి మానధనునకు, అచిరాంశు విలాసచఇచ్చలా-అచిరాంశు = మెఱపులయొక్క, విలాస = ప్రకాశమువలె, చఇచ్చలా= చంచలమైనట్టి, లక్ష్మీః=సంపద, అనుషజ్గికం = హఠాత్సిద్ధమైనట్టి, ఫలంనను=ఫలముగదా.

తాత్పర్యము. మహా తేజశ్శాలి సామముచే రాజ్యమును సంపాదించుకొనడదని స్పష్టమైనది. యుద్ధమునందును జయ మవశ్యము మనకే వచ్చుననుటకు వీలులేదు. అదియుఁగాక ధననష్టము, ప్రాణనష్టము, నధికప్రయాసము మొదలగు ననర్థము లనేక ములు యుద్ధమువలన సంభవించును. కనుక యుద్ధముమాని యుపాయాంతరముచే రాజ్య మునుగ్రహించుట యుత్తమమని తోచుచున్నదని చెప్పెదవేని యప్పుడును దోషములు సంభవించుచున్నవి. మహా తేజశ్శాలురకు మానసంరక్షణమే ప్రధానముగాని రాజ్యసంపాదనము ముఖ్యముగాదు. మానసంరక్షణమగునపు డానుషంగికముగా రాజ్యమువచ్చిన రావచ్చును. యుద్ధమును మాని శత్రువులను బ్రతిమాలిటవలన మానుషము నశించును. ప్రధానఫలము నశించినపిమ్మట నప్రధానఫలమగు రాజ్యము వచ్చినను రాకపోయినను మానవంతులకు సంతోషము కలుగదు. అదియుఁగాక లక్ష్మీ చంచలమైనది, యశస్సు స్థిరమైనది. స్థిరమగుకీర్తిని సంపాదించుటకై ప్రాణములనుగూడ లక్ష్యముచేయనపుడు చంచలమగులక్ష్మీ నాదరించెదరా? కాబట్టి యుద్ధమును మానినచో యశస్సు నశించును. కనుక మహా తేజశ్శాలులమగు మనకు యుద్ధముచేసి మానసంరక్షణము చేసికొనుట ముఖ్యము. రాజ్యము వచ్చిన వచ్చుఁగాక, దానితో మనకు నిమిత్తములేదు.

శబ్దాదులు. అభిమానఏవ ధనం యస్య సః అభిమానధనః, తస్య, అభిమానధనస్య-ధనయోః-ధనానాం, అభిమానధనశబ్ద అకారాంతః పుంలింగష్టవ్యక్త్యైకవచనాంతః. గత్వరేణ-గత్వరాభ్యాం - గత్వరైః, గత్వరశబ్ద అకారాంతః పుంలింగస్త్రీయోబహువచనాంతః. అసునా-అసుభ్యాం-అసుభిః, అసుశబ్ద ఉకారాంతః పుంలింగస్త్రీయోబహువచనాంతః. స్థాస్ను-స్థాస్నునీ-స్థాస్నుని, స్థాస్నుశబ్ద ఉకారాంతనపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. యశః-యశసీ-యశాంసి, యశశ్శబ్దస్సకారాంతనపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. చేతు మిచ్ఛతీతి చిచీషత్, తస్య, చిచీషతః-చిచీషతోః-చిచీషతాం, చిచీషచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలింగష్టవ్యక్త్యైకవచనాంతః. అచిరం అంశవో యస్యాస్యా అచిరాంశుః, అచిరాంశోః విలాసః అచిరాంశువిలాసః, అచిరాంశువిలాస ఇవ చఇచ్చలా అచిరాంశువిలాసచఇచ్చలా,

చఱ్ఱలా-చఱ్ఱలే-చఱ్ఱలాః, అచిరాంశువిలాసచఱ్ఱలాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. నను-అవ్య. లక్షీః-లక్ష్యై-లక్ష్యః, లక్షీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. ఫలం-ఫలే-ఫలాని, ఫలశబ్ద ఆకారాంతనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. అనుషణ్ణాదాగతం ఆనుషణ్ణికం, ఆనుషణ్ణికం-ఆనుషణ్ణికే-ఆనుషణ్ణికాని, ఆనుషణ్ణికశబ్ద ఆకారాంతనపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. అభిమానేతి. అభిమానః వైరనిర్యాతనమేవ ధనం యస్య వైరనిర్యాతన మాత్రనిష్ఠస్యేత్యర్థః. అత ఏవ గత్వరైః గమనశీలైః అస్థిరైః, గత్వరశ్చేతి క్వరబుతో నిపాతః. అసుభిః ప్రాణైః కరణైః. ని. 'పుంసి భూమ్న్యసవః ప్రాణా' ఇత్యమరః. స్థాస్థు స్థిరం. * 'గ్లాజిస్థశ్చ గ్ను' రితి గ్నుప్రత్యయః. యశః చిచీషతః చేతుం సంక్రహీతు మిచ్ఛతః. చినోతేస్సన్నంతాచ్ఛత్యప్రత్యయః. అచిరం అంశవో యస్యాస్యా అచిరాంశు ర్విద్యుత్ తస్యాః విలాసః స్ఫురణం తద్వచ్ఛంచలా. ఊణికేత్యర్థః. లక్షీస్సంపత్. అనుషంగాదాగతం ఆనుషంగికం ¹ అన్వాచయశిష్టం ఫలం నను అధికం ప్రయోజనం కిల. మానత్రాణజం యశ ఏవ ముఖ్యం ఫలం. అభ్యుచ్చయస్తు లక్షీరితి మానినాం మానఏవ శ్లాఘ్య ఇత్యర్థః. అత్రాస్థిరప్రాణత్యాగేన స్థిరయశస్సీవకారాభిధానాత్ న్యూనేనాధికవినిమయాఖ్యః పరివృత్త్యలంకారః. ఉక్తం చ కావ్యప్రకాశే. — శ్లో. 'పరివృత్తిర్వినిమయో యోఽర్థానాం స్యాత్సమాసమై'రితి.

అవ. నన్వల్పస్య మానస్య హేతోః కథం ప్రాణత్యాగశ్శక్యతే కర్తుం, యతో జీవన్ నరో భద్రశతాని పశ్యేదిత్యాశంక్యాహః—

మూ. జ్వలితం న హిరణ్యరేతసం

చయ మాస్కందతి భస్మనాం జనః,

అభిభూతిభయాదసూనత

స్సుఖముజ్ఞంతి న ధామ మానినః.

౨౦

టీక. జనః = మనుష్యుడు, భస్మనాం = భస్మలయొక్క, చయం = సమూహమును, ఆస్కన్దతి=ఆక్రమించుచున్నాడు, జ్వలితం = మండుచున్నట్టి, హిరణ్యరేతసం= అగ్నిని, నాస్కన్దతి = ఆక్రమించుచు, అతః = ఈకారణమువలన, మానినః = మానవములు, అభిభూతిభయాత్-అభిభూతి = పరిభవముయొక్క, భయాత్ = భయమువలన,

¹ అనుషంగఃప్రయోజనమస్యానుషంగికం-ప్రయోజనమితితత్త్వో-ఇతివక్తుంయుక్తం తత ఆగత ఇత్యధికారే తక్ తథాన్యతరవిధాయక ప్రాతిస్వికసూత్రాభావాత్.

అసూనేవ = ప్రాణములనే, సుఖం = సుఖముగా, ఉజ్జన్తి = విడిచిపెట్టుచున్నారు,
ధామతు = తేజస్సునైతే, నోజ్జన్తి=విడిచిపెట్టరు.

తాత్పర్యము. మనుష్యులు దహించని భస్మమును, గాలితోఁ ద్రొక్కినటుల మండు
చున్నయన్నిని దహించుననుభయముచేఁ ద్రొక్కలేరు. అట్లే మానహీనుని నిస్తేజస్కుఁ
డగుటవలన నెవ్వరు లక్ష్యముచేయరు. మహాతేజశ్శాలి నందఱు గౌరవించెదరు. కనుక
మానము, ప్రాణములు నను నీరెండుపదార్థములలోను మాన మధికమైనదనియుఁ బ్రాణ
ములు నికృష్టములనియు నిశ్చయించి మానవంతులు ప్రాణములను నిశ్చింతగా విడిచి
మానసంరక్షణమున నతిజాగరూకులై యుందురు. ఇంక మానహీనులన్ననో మానముకంటెఁ
బ్రాణము లధికములనియు 'బ్రతికియుండిన శుభములు పడయవచ్చు'ననియుఁ దలంచి
మానమును గణించక ప్రాణములనే రక్షించుకొనుచున్నారు. మానహీనుఁడు వెళ్లినటులు
మానవంతుఁడు సంచరించలేడుగనుక శూరాగ్రేసరుఁడవగు నీవును మహాశూరజనోచిత
మగుమార్గమున సంచరించుము. కీర్తిప్రతిష్ఠలు నిలుపుకొనుము.

శబ్దాదులు. జ్వలితం-జ్వలితో - జ్వలితాన్, జ్వలితశబ్ద అకారాంతః పులింగ్లో
ద్వితీయైకవచనాంతః. న-అవ్య. హిరణ్యం రేతః యస్య సః, తం, హిరణ్యరేతసం-హిరణ్య
రేతసౌ-హిరణ్యరేతసః, హిరణ్యరేతశబ్దస్సకారాంతః పులింగ్లో ద్వితీయైకవచనాంతః
చయం-చయా-చయాన్, చయశబ్ద అకారాంతః పులింగ్లో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆస్క-
న్దతి-ఆస్కన్దతః-ఆస్కన్దన్తి, ఆజ్-పూర్వకాత్ స్కన్దిర్-గతిశోషణయోరిత్యస్తాద్ధాతోః.
కర్తరి లట్ పరస్మై పది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. భస్మనః-భస్మనోః-భస్మనాం, భస్మన్
శబ్దో నకారాంతనపుంసకలిఙ్గష్ట్రీబహువచనాంతః. జనః-జనౌ-జనాః, జనశబ్ద అకారాంతః
పులిఙ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. అభిభూతేః భయః అభిభూతిభయః, తస్మాత్, అభిభూతి
భయాత్-భయాభ్యాం-భయేభ్యః, అభిభూతిభయశబ్ద అకారాంతః పులిఙ్గః పఞ్చమ్యైక
వచనాంతః. అసుం - అసూ - అసూన్, అసుశబ్ద ఉకారాంతః పులింగ్లో ద్వితీయైకవచ
నాంతః. అతః-అవ్య. సుఖం-సుఖే-సుఖాని, సుఖశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగ్లో ద్వితీయైక
వచనాంతః. ఉజ్జతి-ఉజ్జతః-ఉజ్జన్తి, ఉజ్జ-ఉత్సర్గ ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మై
పది ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. న-అవ్య. ధామ-ధామనీ-ధామాని, ధామన్ శబ్దో
సకారాంత నపుంసకలింగ్లో ద్వితీయైకవచనాంతః. మాన ఏషామస్తీతి మానినః, మాని-
మానినౌ-మానినః, మానిన్, శబ్దో నకారాంతః పులిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యా. జ్వలితమితి. జనో భస్మనాం చయమాస్కందతి పాదాదినా ఆక్రామతి.
అదాహకత్వాదితి భావః. జ్వలితం జ్వలంతం. కర్తరి క్తః. 'మతిబుద్ధి' త్యాదిసూత్రే
చకారాద్వర్తమానార్థత్వం. హిరణ్యం రేతో యస్య తం హిరణ్యరేతసం అగ్నిం

నాస్కందతి. దాహకత్వాదితి భావః. అతో హేతోర్తానినః అభిభూతిభయా త్ప్రజ్ఞానోభేన తేజస్త్యాగే పరిభవో భవిష్యతీతి భయాత్ అసూనేవ సుఖమక్లిష్టం ఉజ్జ్వంతి త్యజంతి; ధామ తేజస్తు నోజ్వంతి. మానహానికరాజ్ఞీవనాత్స్వతేజసా మరణ మేవ పరమిత్యర్థః. పూర్వతరణ్ణోకవదర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః.

అవ. అశవా కిమత్ర ప్రయోజనచింతయా కింతు తేజస్వినామేష స్వభావ ఏష యజ్జగీషుశ్వమిత్యాహః—

మూ. కిమపేక్ష్య ఫలం పయోధరాన్

ధ్వనతః ప్రార్థయతేమృగాధిపః,

ప్రకృతిః ఖలు సా మహీయస

స్సహతే నాన్యసమున్నతిం యయా.

౨౧

టీక. మృగాధిపః = సింహము, కిం=ఏమి, ఫలం = ఫలమును, అపేక్ష్య = అపేక్షించి, ధ్వనతః = ఉరుముచున్నట్టి, పయోధరాన్ = మేఘములను, ప్రార్థయతే = ఎదురుకొనుచున్నది. మహీయసః = గొప్పవానికి, సా=ఆది, ప్రకృతిః ఖలు = స్వభావముగదా, యయా = ఏస్వభావముచే, అన్యసమున్నతిం - అన్య = ఇతరులయొక్క, సమున్నతిం = అభివృద్ధిని, నసహతే = సహించడో.

తాత్పర్యము. అదియుఁగాక గొప్పవారికిఁ బ్రయోజనముతో నిమిత్తములేదు. మహాతేజశ్శాసితగుసింహ మేవిధమైనఫలము లేకపోయినను నుఱుముచున్న మేఘముల మీఁది కురుకుచుండును. అది గొప్పవారిస్వభావము. గొప్పవారలు పరవృద్ధిని సహింపలేక తమయాధిక్యమునే గోరుచుందురు. శత్రుసంహారముచేయుట వారికిఁ బరమపురుషార్థము. ఇట్లు లోకమునందలి శూరులందఱు సంచరించుచుందురు. నీవు మాత్ర మామార్గమున సంచరింపక ప్రాకృతజనులమార్గము నవలంబించి నీపేరుప్రతిష్ఠలను బాడుచేసికొనుచున్నావు. ఇది నీకుఁ దగదు.

శబ్దాదులు. కిం-కే-కాని, కిం శబ్దో మకారాంత నపుంసకలిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాంతః. అపేక్ష్య-అవ్య. ఫలం-ఫలే-ఫలాని, ఫలశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాంతః. ధరంతీతి ధరాః, పయసో ధరాః పయోధరాః, తాన్, పయోధరం-పయోధరా-పయోధరాన్, పయోధరశబ్ద అకారాంతః పుంలిజ్ఞో ద్వితీయాబహువచనాంతః. ధ్వనంతం-ధ్వనంతా-ధ్వనతః, ధ్వనచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలిజ్ఞో ద్వితీయాబహువచనాంతః. ప్రార్థయతే-ప్రార్థయేతే - ప్రార్థయస్తే, ప్ర-పూర్వకాత్ ఋధు - వృద్ధావిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. మృగాణామధిపః, మృగాధిపః-మృగా

ధిపా-మృగాధిపాః, మృగాధిపశబ్ద అకారాంతః పులిజః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రకృతిః-
ప్రకృతీ-ప్రకృతయః, ప్రకృతిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఖలు -
అవ్య. సా - తే - తాః, తచ్ఛబ్దో దకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆయం
మహానయం మహానయమనయోరతిశయేన మహాన్తహీయాన్, తస్య, మహీయసః-మహీ-
యసోః-మహీయసాం, మహీయశ్శబ్దస్స కారాంతః పులిజష్టవ్యేకవచనాంతః. సహతే -
సహతే-సహస్తే, షహ-మర్షణ ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లడాత్తనేపది ప్రథమపురుషైక-
వచనాంతః. న-అవ్య. అన్యస్య సమున్నతిః అన్యసమున్నతిః, తాం, అన్యసమున్నతిం-అన్య-
సమున్నతీ-అన్యసమున్నతీః, అన్యసమున్నతిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః.
యయా-యాభ్యాం-యాభిః, యచ్ఛబ్దో దకారాంతస్త్రీలింగస్తృతీయైకవచనాంతః.

వ్యా. కిమితి. మృగాధిపస్సింహః. కిం ఫలం ప్రయోజనం అపేక్ష్య - ధ్వనతః
గర్జతః. ధరంతీతి ధరాః. పచాద్యచ్. పయసాం ధరాః పయోధరాః-తాన్ మేఘాన్
ప్రార్థయతే అభియాతి. ని. 'యాచ్ఛాయా మభిధానే చ ప్రార్థనా కథ్యతే బుధై' రితి
కేశవః. యద్వా అవరుణద్ధీత్యర్థః. ప్రా అర్థయతే ఇతి ఛేదః. 'ప్రాస్యాత్ యాచ్ఛాపరో
ధయో రి'త్యభిధానాత్ ప్రా అవరోధేన, ప్రా ఇతి తృతీయాంతం. అకారాంతస్య
ప్రాశబ్దస్య "ఆతోధాతో" రిత్యత్ర 'ఆత' ఇతి యోగవిభాగా దకారలోపః. మహీయసోః
మహత్తరస్య సా ప్రకృతిః ఖలు - యయా ప్రకృత్యా అన్యసమున్నతిం పరవృద్ధిం న
సహతే. మహతః పరభంజనమేవ పురుషార్థ ఇత్యర్థః. పూర్వవదలంకారః.

అవ. ఉక్తం ప్రయోజనం నిగమయతి-ఉక్తార్థోపసంహరణం నిగమః.—

మూ కురు తన్మతిమేవ విక్రమే
నృప నిర్ధూయ తమః ప్రమాదజమ్,
ధ్రువమేతదవేహి విద్విషాం
త్వదనుత్సాహహతా విపత్తయః.

౨౨

టీక. హేనృప = ఓరాజా, తత్ = ఆకారణమువలన, ప్రమాదజం=అజ్ఞానము
వలనఁబుట్టినట్టి, తమః = మోహమును, నిర్ధూయ = పోగొట్టి, విక్రమే = పౌరుషము
నందు, మతిం=బుద్ధిని, కురు = చేయుము, విద్విషాం = శత్రువులయొక్క, విపత్తయః=
ఆపదలు, త్వదనుత్సాహహతా-త్వత్ = నీయొక్క, అనుత్సాహ = ప్రయత్నాభావ
ముచే, హతాః = కొట్టఁబడినవి, ఇత్యేతత్ = అనుదానిని, ధ్రువం = నిశ్చయమైనదాని
నిగా, అవేహి-తెలిసికొనుము.

తాత్పర్యము. ఇప్పుడు పరాక్రమసమయముగనుక నజ్ఞానజనితంబగు మోహ
మును విడచి మహాశూరజనోచితమగు పౌరుషము నవలంబించి శత్రువధచేయుటకు నీవు

ప్రయత్నింపుము. ఇట్లు నీవు పరాక్రమము నవలంబించి శత్రుసంహారమునకుఁ బ్రయత్నముచేయకపోవుటవలననే శత్రువుల కేవిధమైనయాపదలులేక యనేకసంపదలతోఁ దులఁదూగుచున్నారు. నీవు ప్రయత్నించినయెడల నిదివఱకే శత్రువు లాపదలపాలై నామరూపములులేక నశించిపోయియుందురు. కాబట్టి సమయమును వ్యర్థపుచ్చక పరాక్రమమును జూపి శత్రుసంహారముచేసి లోకమున యశస్సును సంపాదించుకొని సుఖింపుము.

శబ్దాదులు. కురు - కురుతాత్, కురుతం - కురుత, డు-కృఞ్ - కరణ ఇత్యస్తా ధాతోః కర్తరి లోట్ పరస్మైపది మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. తత్ - ఆవ్య. మతిం - మతీ - మతీః, మతిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఏవ - ఆవ్య. విక్రమే - విక్రమయోః - విక్రమేషు, విక్రమశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గస్సప్తమ్యైక వచనాంతః. హేన్యప - హేన్యపా - హేన్యపాః, నృపశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గస్సమౌఢన ప్రథమైకవచనాంతః. నిర్ధూయ - ఆవ్య. తమః - తమసీ - తమాంసి, తమ శబ్దస్సకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రమాదాజ్ఞాయత ఇతి ప్రమాదజం తత్ ప్రమాదజం - ప్రమాదజే - ప్రమాదజాని, ప్రమాదజశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ధ్రువం - ధ్రువే - ధ్రువాణి, ధ్రువశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఏతత్ - ఏతే - ఏతాని, ఏతచ్ఛబ్దో దకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. అవేహి - అవేతాత్, అవేతం - అవేత, అవ - పూర్వకాత్ ఇచ్ - గతావిత్యస్తాధాతోః కర్తరి లోట్ పరస్మైపది మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. విద్విషః - విద్విషోః - విద్విషాం, విద్విట్ఛబ్దస్సకారాంతః పుంలిङ్గస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. నఉత్సాహః అనుత్సాహః, తవ అనుత్సాహః త్వదనుత్సాహః, త్వదనుత్సాహేన హతాః త్వదనుత్సాహహతాః, త్వదనుత్సాహహతా - హతే - హతాః, త్వదనుత్సాహహతాశబ్ద అకారాంత స్త్రీలిङ్గః ప్రథమా బహువచనాంతః. విపత్తిః - విపత్తీ - విపత్తయః, విపత్తిశబ్ద ఇకారాంత స్త్రీలిङ్గః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యా. కుర్వతి. హేన్యప! తత్తస్మాత్ - ఉక్తరీత్యా పరాక్రమావసరత్వాద్ధేతోః ని. 'యత్త ద్యత స్తతో హేతా' విత్యమరః. ప్రమాదజం అజ్ఞానజం తమో మోహం నిర్ధూయ నిరస్య విక్రమే పౌరుష ఏవ మతిం కురు బుద్ధిం విధేహి. విక్రమమేవాంగీకురు, న తూ సాయాంతరమిత్యర్థః. న చ విక్రమవైఫల్యశంకా కార్యేత్యాహ—ధ్రువమితి. విద్విషాం, శత్రుణాం విపత్తయః ఆపదః త్వదనుత్సాహహతాః తవ అనుత్సాహేనావ్యవసాయేన హతాః ప్రతిబద్ధాః. భవదనుద్యోగధ్వంసితా ఇత్యర్థః. అన్యథా ప్రాగేవ విపద్యేరన్నితి భావః. - ఇత్యేతత్ ధ్రువం నిశ్చితం. అవేహి విద్ధి. ని. 'ధ్రువం నిత్యే నిశ్చితే చేతి శాశ్వతః.

అవ. న చ నః పరాజయశంకా కార్యేత్యాహః—

మూ. ద్విరదానివ దిగ్విభావితాం
శ్చతురస్తోయనిధీనివాయతః,
ప్రసహేత రణే తపానుజాన్
ద్విషతాం కశ్శతమన్యతేజసః.

౨౩

టీక. దిగ్విభావితాన్ - దిక్ = దిక్కులయందు, విభావితాన్ = ప్రఖ్యాతి
తములైనట్టియు, ఆయతః = వచ్చుచున్నట్టియు, చతురః = నాలుగైనట్టి, ద్విరదానివ =
ఏనుగులనువలె, తథా = ఆప్రకారముగా, చతురః = నాలుగైన, తోయనిధీనివ = సముద్ర
ములనువలె, రణే = యుద్ధమునందు, ఆయతః = వచ్చుచున్నట్టియు, దిగ్విభావితాన్ -
దిక్ = దిక్కులయందు, విభావితాన్ = ప్రఖ్యాతితములైనట్టియు, శతమన్యతేజసః -
శతమన్య = దేవేంద్రునియొక్క, తేజసః = పరాక్రమము కలిగినట్టియు, చతురః =
నలుగురైన, తప = నీయొక్క, అనుజాన్ = సోదరులను, ద్విషతాం = శత్రువులలో,
కః = ఎవ్వఁడు, ప్రసహేత = సహించును.

తాత్పర్యము. కాబట్టి మనకు జయవిషయమై సందేహముతోఁ బనిలేదు. నీవు
పౌరుషము నవలంబించి శత్రుసంహారమునకు బయలుదేరునెడల నన్నిదిక్కులయందుఁ
దేరుపడసిన నాలుగు దిగ్గజములవలె, నాలుగు సముద్రములవలె నీసోదరులము నలుగు
రము బయలుదేరి కూడ వచ్చుచున్నయెడల యుద్ధమునఁ దాకి మమ్ముల నాపుటకు నీ
శత్రువులలో సమర్థుడైన మొగవీరుఁ డొక్కఁడైనను ఉన్నాఁడా? కనుక నీవు సందే
హింపక పౌరుషము నవలంబించి నిశ్చంకముగా శత్రువధకుఁ బ్రయత్నింపుము.

శబ్దాదులు. ద్వా రదౌ యేషాం తే ద్విరదాః, తాన్ ద్విరదాన్, ద్విరదం -
ద్విరదౌ - ద్విరదాన్, ద్విరదశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయాబహువచనాంతః
ఇవ-అవ్య, దిక్షు విభావితాః, దిగ్విభావితాః, తాన్, దిగ్విభావితం-దిగ్విభావితౌ - దిగ్వి
భావితాన్, దిగ్విభావితశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయాబహువచనాంతః. చత్వారి-
చతురః - చతుర్భిః - చతుర్భ్యః - చతుర్భ్యః-చతుర్ణాం-చతుర్న్, చతుర్భ్యో రేఫాంతః
పుంలింగో నిత్యబహువచనాంతః. తోయస్య నిధయః తోయనిధయః తాన్ తోయ
నిధీన్, తోయనిధిం - తోయనిధీ-తోయనిధీన్, తోయనిధిశబ్ద ఇకారాంతః పుంలింగో
ద్వితీయాబహువచనాంతః. ఇవ - అవ్య. ఆయంతం - ఆయన్తా - ఆయతః, ఆయచ్ఛబ్ద
స్తకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయాబహువచనాంతః. ప్రసహేత - ప్రసహేయతాం -
ప్రసహేరన్, ప్ర-పూర్వకాత్ షహ - మర్షణ ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లిజ్ పరస్మై
భా-టీ—15

పది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. రణే - రణయోః - రణేషు, రణశబ్ద అకారాంత
 నపుంసకలిజస్సప్తమ్యైకవచనాంతః తవ, తే - యవయోః, వాం - యుష్టాకం, వః,
 యుష్టచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిజస్వప్త్యైకవచనాంతః. అను జాయంత ఇత్యనుజాః,
 తాన్, అనుజం - అనుజౌ - అనుజాన్, అనుజశబ్ద అకారాంతః పుంలిజ్యో ద్వితీయా
 బహువచనాంతః. ద్విషతః - ద్విషతోః - ద్విషతాం, ద్విషచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలిజ
 స్వప్తీ బహువచనాంతః. కః - కౌ - కే, కిం శబ్దో మకారాంతః పుంలిజః ప్రథమైకవచ
 నాంతః. శతాని మన్యవో యస్య సః శతమన్యః, శతమన్యోః తేజ ఇవ తేజో యేషాం
 తే శతమన్య తేజసః, తాన్, శతమన్యతేజసం - తేజసౌ - తేజసః, శతమన్యతేజ
 శ్శబ్దస్సకారాంతః పుంలిజ్యో ద్వితీయాబహువచనాంతః.

వ్యా. ద్విరదానితి. దిగ్విభావితాన్ దిక్షు ప్రఖ్యాతాన్ ఆయతః ఆగచ్ఛతః.
 *ఆజ్ఞూర్వా దిక్థానో శ్శతృప్రత్యయః. చతురో ద్విరదాన్ దిగ్విభావ - తథా ఉక్త
 విశేషణాన్ చతురస్తోయనిధీనివ - రణే ఆయతః దిగ్విభావితాన్ శతమన్యతేజసః
 ఇంద్రవిక్రమాన్ చతురస్తవ అనుజాన్ ద్విషతాం మధ్యే కః ప్రసహేత? సోధుం
 శక్నుయాదిత్యర్థః. *‘శకి లిజ్చే’తి శక్యార్థే లిజ్. అతో నిశ్చంకం ప్రవర్తస్వేతి భావః.

అవ. ఆశీర్వాదవ్యాజేన ఫలితమాహః—

మూ. జ్వలతస్తవ జాతవేదస

స్తతతం వైరికృతస్య చేతసి,

విదధాతు శమం శివేతరా

రిపునారీనయనాంబుసంతతిః.

౨౪

టీక. తవ = నీయొక్క, చేతసి = చిత్తమునందు, స్తతతం = ఎల్లపుడు, జ్వలతః =
 మండుచున్నట్టియు, వైరికృతస్య - వైరి = శత్రువులచే, కృతస్య = చేయబడినట్టియు,
 జాతవేదసః = అగ్నికి, శివేతరా = అమడ్లశమైన, రిపునారీనయనాంబుసంతతిః - రిపు =
 శత్రువులయొక్క, నారీ = స్త్రీలయొక్క, నయన = నేత్రములయందలి, అమ్ము =
 ఉదకముయొక్క, సంతతిః = ప్రవాహము, శమం = శాంతిని, విదధాతు = చేయుఁగాక.

తాత్పర్యము. ఓరాజా ! ఇంకఁ జెప్పవలసిన దేదియులేదు. పర్యవసానముతేల్చి
 ముగించెదను. వినుము. బహుకాలమునుండి శత్రువులవలనఁ గలుగుచున్న బాధలకు
 సహింపఁజాలక విసికి వేసారి పోవుచుండుటవలన నీహృదయమునఁ గ్రోధాన్ని రగులు
 చున్నది. అట్టి గ్రోధాన్ని శత్రువులను సంహరించి వారిభార్యలకు వైధవ్యము కలిగించి
 వారల నెల్లపుడు నేడ్చుచుండునట్లుల చేయువఱకుఁ జల్లారకపోవుఁగాక. కాబట్టి

పైరులను సంహరించి వారి క్రోధము నుపశమింపఁజేయుము. లోకమునఁ బ్రతిష్ఠను జొందుము.

శబ్దాదులు. జ్వలతః - జ్వలతోః - జ్వలతాం, జ్వలచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలిङ्గః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. తవ, తే - యవయోః, వాం - యుష్మాకం, వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిङ्గష్టష్ఠ్యేకవచనాంతః, జాతవేదసః - జాదవేదసోః - జాతవేదసాం, జాతవేదశ్శబ్దస్సకారాంతః పుంలిङ्గష్టష్ఠ్యేకవచనాంతః. సతతం - అవ్య. వైరిభిః కృతః వైరి కృతః, తస్య, వైరికృతస్య - వైరికృతయోః - వైరికృతానాం, వైరికృతశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గష్టష్ఠ్యేకవచనాంతః. చేతసి - చేతసోః - చేతస్సు, చేతశ్శబ్దస్సకారాంతః సపుంసకలిङ్గస్టష్ఠ్యేకవచనాంతః. విదధాతు - విధత్తాత్, విధత్తాం - విదధతు, వి- పూర్వకాత్ డు ధాఞ్ - ధారణ పోషణయో రిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లోట్ పరస్మై పది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. శమం - శమా - శమాన్, శమశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. శివాదితరా, శివేతరా - శివేతరే - శివేతరాః, శివేతరా శబ్ద అకారాంతస్త్రీలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః, రిపూణాం నార్యః రిపునార్యః, రిపు నారీణాం నయనాని రిపునారీనయనాని, రిపునారీనయనేషు అమ్బు, రిపునారీనయ నామ్బు, రిపునారీనయనామ్బునః సంతతిః రిపునారీనయనామ్బుసంతతిః, సంతతిః - సంతతీ - సంతతయః, రిపునారీనయనామ్బుసంతతిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలిङ్గః ప్రథమైక వచనాంతః.

వ్యా. జ్వలత ఇతి. తవ చేతసి సతతం సదా జ్వలతో దీప్యమానస్య వైరికృతస్య రిపునిమిత్తకస్య - జాతవేదసః - క్రోధాగ్నేరిత్యర్థః. శివేతరా అశివా - అమంగళా. వైధవ్యదుఃఖజన్యత్వాదితి భావః. రిపునారీనయనాంబుసంతతిః - వైరివనితాశ్రు ప్రవాహః - శమం శాంతిం - విదధాతు. వైరిజనితస్య క్రోధస్య వైరివధమంతరేణ శాంత్యసంభవాదవశ్యం తద్వధ స్త్వయా కర్తవ్య ఇతి భావః. అత్ర క్రోధస్య విష యస్య నిగరణేన విషయిణో జాతవేదస ఏవోపనిబంధనాదతిశయోక్తిరలంకారః. తదుక్తం.— శ్లో. 'విషయస్యానుపాదానాద్విషయ్యుపనిబధ్యతే, యత్ర సాతిశయోక్తి స్స్యాత్కవిప్రాఢోక్తిజీవితే' తి. తత్రాపి క్రోధస్య జాతవేదసో భేదేఽప్యభేదాధ్యవ సాయాత్ భేదే అభేదరూపా. తత ఏవాంబునిర్వాచ్యతోష్ఠిశ్చ ఘటతే. తథాచ - యథాంబుసేకేనాగ్నిస్సమ్యక్ శామ్యతి తథా శత్రువధేన క్రోధ ఇత్యేషమ్యం గమ్యతే.

అవ. యుధిష్ఠిర ఇత్థమాకర్ణ్య కిమకార్షి దిత్యత ఆహః—

మూ. ఇతి దర్శితవిక్రియం సుతం
మరుతః కోపపరీతమానసం,

ఉపసాంత్యయితుం మహీపతి

ద్విరదం దుష్టమివోపచక్రమే.

౨౫

టీక. ఇతి = ఈ ప్రకారముగా, దర్శితవిక్రియం - దర్శిత = చూపింపబడిన, విక్రియం - కోపవికారముకలిగినట్టియు, కోపపరీతమానసం - కోప=కోపముచే, పరీత = వ్యాప్తమైన, మానసం = మనస్సుకలిగినట్టియు, మరుతః=వాయుదేవునియొక్క, సుతం=కుమారుడైన భీముని, మహీపతిః = ధర్మరాజు, దుష్టం = దుష్టమైన, ద్విరదమివ = ఏనుగునువలె, ఉపసాంత్యయితుం=అనునయించుటకు, ఉపచక్రమే=ప్రారంభించెను.

తాత్పర్యము. ఇట్లు కోపోద్దేకమును లోపల నరికట్టజాలక మైకి వెళ్లెగ్గకుచున్న భీముని జూచి మావటిఁడు దుష్టగజమును వశపఱచుకొనుట కనునయించునట్లు ధర్మరాజు శాంతవచనములచేతనే యతని ననునయించి కోపమును బోగొట్టి శాంతచిత్తునిగాఁ జేయుటకుఁ బ్రారంభించెను.

శబ్దాదులు. ఇతి - అవ్య. దర్శితా విక్రయా యేన సః దర్శితవిక్రియః, తం దర్శితవిక్రియం - దర్శితవిక్రియా - దర్శితవిక్రియాన్, దర్శితవిక్రియశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. సుతం - సుతౌ - సుతాన్, సుతశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. మరుతః-మరుతోః - మరుతాం. మరుచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలింగష్టమ్యేకవచనాంతః. కోపేన పరీతం కోపపరీతం, కోపపరీతం మానసం యస్య సః కోపపరీతమానసః, తం కోపపరీతమానసం - మానసౌ - మానసాన్, కోపపరీతమానసశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉపసాంత్యయితుం - అవ్య. మహ్యః పతిః మహీపతిః, పతిః-పతీ-పతయః, మహీపతిశబ్ద ఇకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ద్వా రదౌ యస్య సః ద్విరదః, తం, ద్విరదం - ద్విరదౌ - ద్విరదాన్, ద్విరదశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. దుష్టం - దుష్టౌ - దుష్టాన్, దుష్టశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ - అవ్య. ఉప-చక్రమే - ఉపచక్రమాతే - ఉపచక్రమిరే, ఉప-పూర్వకాత్, క్రము - పాదవిక్షేప ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లిడాత్తనే పది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యా. ఇతీతి. ఇత్యుక్తరీత్యా దర్శితా ప్రకటితా విక్రియా కోపవికారో వాగారంభాత్తకో యేన తం - కోపపరీతమానసం కోపాక్రాంతచిత్తం. ఇదం విశేషణద్వయం ద్విరదేఽపి యోజ్యం. మరుతః వాయోస్సుతం భీమం - మహీపతిర్యుధిష్ఠిరః - దుష్టం ద్విరదమివ. ఏతేనాస్య భీమస్య శౌర్యమేవ న బద్ధి రస్తీతి గమ్యతే. ఉపసాంత్యయితుం అనునేతుం - ఉపచక్రమే ప్రవృత్తః. * 'ప్రాపాభ్యాం సమర్థాభ్యా'మిత్యా

శనేపదం. రాజ్ఞా భౌవ్యపకారవిశేషాపేక్షయా కథంచిదవశో జనశ్శనై శ్శనైః
ద్విరదవద్వశీకరణీయో న తు త్యాజ్య ఇతి భావః.

అవ. ప్రథమం తావత్ స్తుత్యా త్రిభిః ప్రసాదయతి:—

మూ. అపవర్జితవిప్లవే శుచౌ

హృదయగ్రాహిణి మంగళాస్పదే,

విమలా తవ విస్తరే గిరాం

మతిరాదర్శ ఇవాభిదృశ్యతే.

౨౬

టీక. అపవర్జితవిప్లవే - అపవర్జిత = పోగొట్టబడిన, విప్లవే = ప్రమాణబాధ
కలిగినట్టియు, శుచౌ = శబ్దసౌష్ఠ్యము కలిగినట్టియు, హృదయగ్రాహిణి = మనోహర
మైనట్టియు, మంగళాస్పదే - మంగళ = శుభమునకు, ఆస్పదే = స్థానమైనట్టి, తవ =
నీయొక్క, గిరాం = వాక్యములయొక్క, విస్తరే = ప్రపంచమునందు, మతిః = నీ
బుద్ధి, ఆదర్శ ఇవ = అద్దమునందువలె, విమలా = నిర్మలమైనదై, అభిదృశ్యతే =
చూడబడుచున్నది.

తాత్పర్యము. రాజనీతియందలి సమస్తప్రమాణములకు వ్యత్యాసములేకుండు
నటుల మృదుమధురశబ్దంబులు గలిగి హృదయాకర్షకమగు నీయుపన్యాసము బహు
శ్రేయస్కరముగానున్నది. నీవాక్ప్రపంచమందు నిర్మలమైన నీబుద్ధి నిర్మలమైన అద్దము
నందు నీడవలె స్పష్టముగాఁ గనబడుచున్నది. ఓభీమా ! నీవింతవాగ్దేశ్యముకలవాడ
వని యిదివఱలో నేనెఱుంగనైతిని. ఇట్లు నిర్మలములైన వాక్యములయందు నిర్మలమగు
తమబుద్ధిని జూపఁగలవారు మఱొకరుండరు. నాసోదరులలో నింతటివాఁడున్నందులకు
నేనెంతయు గర్వపడుచున్నాను.

శబ్దాదులు. అపవర్జితః విప్లవః యస్య సః, తస్మిన్, అపవర్జితవిప్లవే - విప్ల
వయోః - విప్లవేషు, అపవర్జితవిప్లవశబ్ద ఆకారాంతః పులింగస్సప్తమ్యేకవచనాంతః.
శుచౌ - శుచ్యోః - శుచిషు, శుచిశబ్ద ఇకారాంతః పులింగస్సప్తమ్యేకవచనాంతః.
హృదయం గృహ్ణతీతి హృదయగ్రాహీ, తస్మిన్, హృదయగ్రాహిణి - గ్రాహిణీః -
గ్రాహిషు, హృదయగ్రాహిణీశబ్దో నకారాంతః పులింగస్సప్తమ్యేకవచనాంతః.
మంగళస్య ఆస్పదః మంగళాస్పదః, తస్మిన్, మంగళాస్పదే - ఆస్పదయోః - ఆస్పదేషు,
మంగళాస్పదశబ్ద ఆకారాంతః పులింగస్సప్తమ్యేకవచనాంతః. విమలా - విమలే-విమలాః,
విమలాశబ్ద ఆకారాంత స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తవ, తే - యవయోః, వాం -
యష్టాకం వః, యుష్టచ్చబ్దో దకారాంతః పులింగస్సప్తమ్యేకవచనాంతః. విస్తరే - విస్త

రయోః - విస్తరేషు, విస్తరశబ్ద అకారాంతః పుంలింగస్సప్తమ్యేకవచనాంతః. గిరః-గిరౌ
గిరాం, గీర్శబ్దో రేఫాంతస్త్రీలింగషష్ఠీబహువచనాంతః. మతిః-మతీ - మతయః, మతిశ్చ
ఇకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆదర్శే-ఆదర్శయోః - ఆదర్శేషు, ఆదర్శశ్చ
అకారాంతః పుంలింగస్సప్తమ్యేకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. అభిదృశ్యతే - అభిదృశ్యేతే.
అభిదృశ్యంతే. అభి-పూర్వకాత్ దృశిర్ - ప్రేక్షణ ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తృణి లడాత్త
పది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యా. అపవర్జితేతి. విప్లవః ప్రమాణబాధః, అన్యత్ర బాహ్యమలసంక్రమః. సోఽ
పర్జితో యస్య తస్మిన్ అపవర్జితవిప్లవే. త్యక్తవ్యత్యాసే త్యక్తకలంకే చేత్యర్థః. శుచా
శుచిశబ్దసౌప్త్యవం లోహశుద్ధిశ్చ తద్వతి. అతఏవ హృదయగ్రాహిణి మనోహరే.
మంగళాస్పదే, ఏకత్ర హితార్థప్రతిపాదకత్వాదన్యత్ర మంగళవస్తుత్వాచ్చ శ్రేయ
స్కురే. శ్లో. 'రోచనం చందనం హేమ మృదంగం దర్పణం మణిం, గురుమగ్నిం
తథా సూర్యం. ప్రాతః పశ్యే త్సదా బుధ' ఇతి పురాణవచనాత్. తవ గిరాం విస్తర
వాక్యపంచే. 'ప్రథనే వావశబ్ద' ఇతి ఘోష ప్రతిషేధాత్ 'ఋదోర'బిత్వత్. ఆ
ఏవ ని. 'విస్తారో విగ్రహో వ్యాస స్సతు శబ్దస్య విస్తర' ఇత్యమరః. మతి స్త్వద్బుద్ధిః
ఆదర్శే దర్పణ ఇవ. ని. 'దర్పణే ముకురాదర్శా'విత్యమరః. విమలా విశదా అభిదృశ్యతే.
వాగైశ్వర్యాదేవ మతివైశద్యమనుమీయతే-తత్పూర్వకత్వాత్తస్యేత్యర్థః.

అవ. అథ యుగ్తేనాహ.—

మూ. స్ఫుటతా న పదై రపాకృతా
న చ న స్వీకృతమర్థగౌరవమ్,
రచితా పృథగర్థతా గిరాం

న చ సామర్థ్యమపోహితం క్వచిత్.

౨౭

టీక. పదైః = సుప్తిజ్ఞంతపదములచే, స్ఫుటతా = స్పష్టార్థత్వము, న+అపా
కృతా = విడువబడలేదు. అర్థగౌరవం = అర్థగౌరవము, న+న+స్వీకృతం=స్వీకరింప
బడకపోలేదు, గిరాం = పదములకు, పృథగర్థతా=స్పష్టార్థత్వము, రచితా = చేయబడి
నది, తథా = అప్రకారముగా, క్వచిత్=ఎక్కడను, సామర్థ్యశ్చ=వాక్యముల కన్యోన్య
సాకాంక్షత్వమున్ను, న+అపోహితం=విడువబడలేదు.

తాత్పర్యము. భీమా! నీయుపన్యాసమునందలి ప్రతిపదము స్పష్టార్థముగానున్న
ఇట్లని యర్థగౌరవము లేకపోలేదు. ఏవిషయముచెప్పచున్నను పునరుక్తిదోషము లేకుండ
చెప్పబడినది. ఇట్లు చెప్పనపుడు పదములకు బరస్పరసాకాంక్షత్వముగూడ విడువబడలేదు.

శ్రీమ. ఇట్లుపన్యసించుట బహుకష్టము. ఉపన్యాసకులకు భయంకరములగు నియమములను పదలకుండ బహునిపుణముగా నుపన్యసించిన నీశక్తికి మిగుల మెచ్చుకొనవలసియున్నది.

శబ్దాదులు. స్ఫుటస్య భావః, స్ఫుటతా, స్ఫుటతా-స్ఫుటతే - స్ఫుటతాః, స్ఫుటతాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. న-అవ్య. పదేన-పదాభ్యాం - పదైః, పదశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలింగస్త్రీతీయాబహువచనాంతః. అపాకృతా - అపాకృతే - అపాకృతాః, అపాకృతాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. న-అవ్య. చ - అవ్య. న - అవ్య. స్వీకృతం - స్వీకృతే - స్వీకృతాని, స్వీకృతశబ్ద ఆకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అర్థస్య గౌరవం, అర్థగౌరవం - అర్థగౌరవే - అర్థగౌరవాణి, అర్థగౌరవశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. రచితా - రచితే - రచితాః, రచితాశబ్ద ఆకారాంత స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. పృథక్ అర్థః యస్య సః పృథగర్థః, పృథగర్థస్య భావః, పృథగర్థతా - పృథగర్థతే - పృథగర్థతాః, పృథగర్థతాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. గిరః - గిరోః - గిరాం, గీర్మబ్దో రేఫాంతస్త్రీలింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. న-అవ్య. చ-అవ్య. సమర్థస్య భావః సామర్థ్యం-సామర్థ్యం-సామర్థ్యే - సామర్థ్యాని, సామర్థ్యశబ్ద ఆకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అపొహితం - అపొహితే - అపొహితాని, అపొహితశబ్ద ఆకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. క్వచిత్ - అవ్య.

వ్యా. స్ఫుటతేతి. ఉపపత్తిరితి చ. పదైః సుప్తిజంతశబ్దైః-స్ఫుటతా విశదార్థతా-నాపాకృతా న త్యక్తా. అర్థస్య గౌరవం భూయస్త్యం అర్థగౌరవం చ - న న స్వీకృతం. స్వీకృతమేవేత్యర్థః. వై శద్యప్రసక్తార్థ గౌరవాభావనివర్తనార్థం నష్టోన్మయం. సంభావ్యనిషేధనివర్తనే ద్వౌ ప్రతిషేధావితి వామనః. గిరాం పదానాం య ఆరనాక్యానాం చ పృథగర్థతాభిన్నార్థతా. అపునరుక్తార్థేతి యావత్. రచితాశబ్దాత్. తథా క్వచిదపి సామర్థ్యం గిరామన్యోన్యసాకాంక్షత్వం చ - నాపొహితం షష్ఠీతం. అన్యథా దశదాడిమాదిశబ్దవదేకవాక్యతా న స్యాత్. యథాహుః. 'అర్థైకత్వా కేకం వాక్యం సాపేక్షం చేద్విభాగే స్యా'దితి. నన్వర్థగౌరవమిత్యత్ర కథం షష్ఠీమాసః. 'పూరణగుణే' త్యాదినా ప్రతిషేధాత్. నైష దోషః. యే శుక్లాదయశ్శబ్దాః గుణే గుణిని చ వర్తంతే - యథా పటస్య శుక్లః, శుక్లః పట ఇతి చ-తేషామేవాత్ర షేధాత్. యే పునస్సదా గుణమాత్రవచనాః యథా గౌరవం, ప్రాధాన్యం రసోన్మయోర్న ఇత్యేవమాదయస్తేషామనిషేధాత్. 'తత్తైస్స గుణైష్షష్ఠీ సమన్యత' వచనాద్బహుళమభియుక్తప్రయోగదర్శనాచ్చ. బలాకాయాః శౌక్ల్యమిత్యాదౌ

తు భాష్యకారవచనాదసమాసః - అతఏవాహ వామనః. — 'పత్రపీఠిమాదిషు గుణ వచనే' నేతి.

మూ. ఉపపత్తి రుదాహృతా బలా
దనుమానేన న చాగమః త్తతః,
ఇదమీదృగనీదృగాశయః
ప్రసభం వక్తుముపక్రమేత కః.

౨౦

టీక. బలాత్ = బలమువలన, ఉపపత్తిః = యుక్తి, ఉదాహృతా = చెప్పఁ జడినది, తథా = ఆప్రకారముగా, అనుమానేన = యుక్తిచే, ఆగమశ్చ = శాస్త్రమును, నత్తతః = ఖండింపఁబడలేదు. ఈదృక్ = ఇట్టి తాత్రయుక్తమైనట్టి, ఇదం = ఈవాక్యమును, అనీదృగాశయః = ఇట్టితాత్రయుక్తాభిప్రాయము లేనట్టి, కః = ఏపురుఁడు, ప్రసభం = హఠాత్తుగా (బలాత్కారముగా), వక్తుం = పలుకుటకు, ఉపక్రమేత = ప్రారంభించును.

తాత్పర్యము. భీమా ! ఇప్పుడు పరాక్రమించుటకు మంచిదా ? లేక సామము చేతనే కార్యము సాధించుకొనుట మంచిదా ? యను నీ రెండు ప్రశ్నములలోను బాగుగ నాలోచించి పరాక్రమించుటయే మిగుల శ్రేయస్కరమని నిర్ణయించుటకు స్వబలము నాశ్రయించి మహావీరులకుఁ దగినట్లుగాఁ జక్కని యుక్తులను శాస్త్రమున కవిరుద్ధముగాఁ జూపించితివి. శాస్త్రమున కనుకూలముగాఁ జెప్పనపుడు తదనుకూలమగు యుక్తిని జూపుట మిగులఁ గష్టము. యుక్తి కనుకూలమగు శాస్త్రమును జూపుటయు దుస్సాధ్యము. అందులో నాలోచించకుండ నప్పటి కప్పుడు శాస్త్రయుక్తులకు రెండింటి కిని విరోధములేకుండునటుల మాటలాడుట మిగులఁ గష్టము. ఇట్టిస్థితిలో నాలోచింప కయే యప్పటి కప్పుడు పూర్వోక్తప్రకారముగా నుపన్యసించుటకు మహాతాత్రవంతుడవగు నీకే తగును గాని మఱి యెవ్వరికిని శక్యముగాదు సరేకదా యుపన్యసించెదమని యనుకొనుటకుఁగూడ శక్యముగాదు.

శబ్దాదులు. ఉపపత్తిః - ఉపపత్తి - ఉపపత్తయః, ఉపపత్తిశబ్ద ఇకారాంత స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఉదాహృతా - ఉదాహృతే - ఉదాహృతాః, ఉదాహృతాశబ్ద ఆకారాంత స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. బలాత్-బలాభ్యాం - బలేభ్యః, బలశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలింగః పञ్చమ్యైకవచనాంతః. అనుమానేన-అనుమానాభ్యాం-అనుమానైః, అనుమానశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలింగస్తౌతీయైకవచనాంతః. న-అవ్య. చ అవ్య. ఆగమః - ఆగమా - ఆగమాః, ఆగమశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచ

నాన్తః క్షతః - క్షతౌ - క్షతాః, క్షతశబ్ద అకారాన్తః పులిజః ప్రథమైకవచనాన్తః.
 ఇదం - ఇమే - ఇమాని, ఇదం శబ్దో మకారాన్త నపుసకలిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాన్తః.
 ఈద్యక్ - ఈద్యశీ - ఈద్యంశి, ఈద్యకృబ్దశ్శబ్దాన్త నపుసకలిజ్ఞో ద్వితీయైకవచ
 నాన్తః. ఈద్యక్ ఆశయో యస్య సః, ఈద్యగాశయః ఈద్యగాశయో న భవతీత్య
 నీద్యగాశయః - ఆశయౌ - ఆశయాః, అనీద్యగాశయశబ్ద అకారాన్తః పులిజః ప్రథ
 మైకవచనాన్తః. ప్రసభం - అవ్య. వత్తుం-అవ్య. ఉపక్రమేత - ఉపక్రమేయాతాం -
 ఉపక్రమేరక్, ఉప-పూర్వకాత్ క్రము-పాదవిన్యాస ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లిజౌ
 త్తనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. కః - కౌ - కే, కిం శబ్దో మకారాన్తః పులిజః
 ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. ఉపపత్తిరితి. కించ బలాత్ స్వబలమాశ్రిత్య. ల్యబ్జోపే కర్తణి పంచమీ.
 ఉపపత్తిర్యుక్తిః ఉదాహృతా. పరాక్రమ పక్ష ఏవ శ్రేయానితి యుక్తిరుక్తేత్యర్థః.
 ఉచితం చైతన్తహావీరస్యేతి భావః. తథా అనుమానేన యుక్త్యా ఆగమః శాస్త్రం చ
 న క్షతో న హతః. న ఖండిత ఇత్యర్థః. కిం త్వాగమావిరుద్ధమేవోక్తం. అన్యథా తద్వి
 రోధాదనుమానస్యైవాప్రామాణ్యప్రసంగాదితి భావః. ఈద్యగిత్థం త్వాత్రయుక్త
 మిదం వచనం-అవిద్యమాన ఈద్యగాశయః ఇత్థం త్వాత్రయుక్తాభిప్రాయో యస్య సో
 ఽనీద్యగాశయః. ని. 'అభిప్రాయశ్చంద ఆశయ' ఇత్యమరః. కః ప్రసభం హఠాత్
 వత్తుముపక్రమేత-న కోఽపీత్యర్థః. ఇత్థం వత్తుముపక్రంతైవ నాస్తి. వక్తా తు దూరా
 పాస్త ఇతి భావః. కేచిదేతచ్ఛోభకత్రయం నిందాపరత్వేనాపి యోజయంతి. తదసత్.
 హితోపదేశమాత్రతత్పరస్యాతివత్సలస్య రాజ్ఞో మత్సరిణ ఇవ మహావీరే భ్రాతరి
 విషయే సర్వానర్థమూలభూతనిందాతాత్పర్యకల్పనానాచిత్వాదితి.

అవ. యది సాధూక్తం తర్హి తథైవ క్రియతామిత్యాశంక్యాహః—

మూ అవిత్పతయా తథాపి మే
 హృదయం నిర్ణయమేవ ధావతి,
 అవసాయయితుం క్షమాస్సుఖం
 న విధేయేషు విశేషసంపదః.

౨౯

టీక. తథాపి = అట్లేనను, మే = నాయొక్క, హృదయం = హృదయము,
 అవిత్పతయా = తృప్తికలది కాకపోవుటచే, నిర్ణయమేవ = నిర్ణయమును, ధావతి =
 అనుసరించుచున్నది. విధేయేషు = (సంధివిగ్రహాది) కర్తవ్యకార్యములయందు, విశేష

సమ్పదః = విశేషసంపదలు, సుఖం = కష్టములేకుండ, అవసాయయితుం = బోధపఱచుకొనుటకు, ఊమాః = సమర్థములైనవి, న భవంతి = కావు.

తాత్పర్యము. నీవు గుణదోషములను బాగుగ విమర్శించియు సాధకబాధకములను నాలోచించియు మహావీరపురుషోచితమగు పద్ధతి నాలోచించి పలికినావు గాని నీవు వేసిన మార్గమునందు నాకు సందేహములు కలుగుచున్నందున నీపలుకులు సిద్ధాంతములు కావని నాయంతరంగమంగీకరించుటలేదు. ఏమనిన సంధివిగ్రహాదికార్యములుచేయవలసివచ్చినపు డెవరితో నెప్పు డెట్లు చేయవలయునోయని యాలోచించునెడల వానియవాంతరభేదము లనంతములుగాను నతిసూక్ష్మములుగాను, దుర్జ్ఞేయములుగా నుండుట వలన వాని నన్నిటిని నతి సూక్ష్మబుద్ధితో నాలోచించినఁగాని వానివానివలన మనమనుకొనినంతలాభము మొదలగునవి చేకూరవు. కనుక బహుసూక్ష్మబుద్ధితో నాలోచించువఱకు నీమార్గమును నాయంతరంగ మనుసరించుట కొప్పుకొనకున్నది.

శబ్దాదులు. న విత్పత్తః అవిత్పత్తః, అవిత్పత్తస్య భావ అవిత్పత్తతా, తయా, అవిత్పత్తతయా - అవిత్పత్తతాభ్యాం - అవిత్పత్తతాభిః, అవిత్పత్తతాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలింగస్త్రీతీయైకవచనాంతః. తథా-అవ్య. అపి - అవ్య. మమ, మే-ఆవయోః, నా - అస్తాకం, నః, అస్తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగష్టవ్యేకవచనాంతః. హృదయం - హృదయే - హృదయాని, హృదయశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. నిర్ణయం - నిర్ణయా - నిర్ణయాన్, నిర్ణయశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఏవ-అవ్య. ధావతి - ధావతః - ధావంతి. ధావు-గతిశుద్ధ్యోరిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అవసాయయితుం - అవ్య. ఊమా-ఊమే - ఊమాః. ఊమాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. సుఖం - సుఖే - సుఖాని, సుఖశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. న - అవ్య. విధేయే - విధేయయోః - విధేయేషు, విధేయశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగస్త్రీప్రమాబహువచనాంతః. విశేషాశ్చ తాస్సమ్పదశ్చ విశేషసమ్పదః, విశేషసమ్పత్ - సమ్పదౌ - సమ్పదః, విశేషసమ్పచ్ఛబ్దో దకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యా. అవిత్పత్తతయేతి. తథాపి త్వయా సమ్యజ్నిర్ణీతేఽపి - మే హృదయం-అవిత్పత్తతయా అసంతుష్టతయా. అద్యాపి సంశయగత త్వేనేత్యర్థః. నిర్ణయమేవ ధావతి అనుసరతి. అపేక్షత ఇతి యావత్. అద్యాపి నిర్ణయస్యానుదయాదితి భావః. నిర్ణయానుదయే హేతుమాహ—అవేతి. విధేయేషు సంధివిగ్రహాదిక ర్తవ్యార్థేషు యా విశేషసంపదః ఆవాంతరభేదభూమానః తాః సుఖం అక్లేశేన, అవసాయయితుం, పురుషాన్ ప్రత్యానుకూల్యేన స్వస్వరూపం స్వయమేవ శీఘ్రం ప్రత్యాయయితుమిత్యర్థః. *స్యతే

శ్లోకాదణి కర్తృకర్తృకా త్తముక్. జేరణాదిసూత్రస్యాయం విషయః. త్తమంత
ఇతి త్తమాః. పచాద్యచ్. శక్తాః న భవంతి. ని. 'త్తమం శక్తే హితే త్రి' ష్విత్యమరః.
యద్వాసుఖం యథాతథా పురుషైః విశేషసంపదోఽవసాయయితుం నత్తమాః న శక్యాః
త్తమ్యంత ఇతి త్తమాః కర్తృణి. - ష్విద్భిదాదిభ్యోజ్ + విధేయమాత్రస్య సుగమత్వేఽపి
తద్విశేషానాం సౌత్వ్యా ద్బాహుళ్యాచ్చ దుర్జ్జేయత్వాదద్యాపి నిర్ణయాకాంతేతి తా
త్పర్యార్థః. అత్ర నిర్ణయధావనం ప్రత్యుత్తరవాక్యార్థస్య హేతుత్వేనాభిధానాద్వా
క్యార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః. తదుక్తం.—శ్లో. 'హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే
కావ్యలింగముదాహృత' మితి.

అవ. అస్తు విశేషావధారణమంతరేణైవ ప్రవృత్తిరిత్యాశంక్యాహః—

మూ. సహసా విదధీత న క్రియా

మవివేకః పరమాపదాం పదమ్,

వృణతే హి విమృశ్య కారిణం

గుణలుబ్ధాస్స్వయమేవ సంపదః.

30

టీక. క్రియాం = కార్యమును, సహసా = విమర్శింపక, నవిదధీత = చేయఁ
గూడదు. అవివేకః = అవిమృశ్యకారిత్వము, పరం = అత్యంతము, ఆపదాం = ఆపదలకు,
పదం = స్థానము, గుణలుబ్ధాః-గుణ=గుణములయందు, లుబ్ధాః=లోభముగల, సంపదః =
సంపదలు, విమృశ్యకారిణం-విమృశ్య = విమర్శించి, కారిణం = చేయుపురుషుని, స్వయ
మేవ = స్వయముగానే, వృణతే = సేవిం-చుచున్నవి.

తాత్పర్యము. ఓయీ ! ఏ కార్యమునైనను అలోచింపక తొందరపడి చేయఁ
గూడదు. అట్లు లాలోచింపక యేకార్యము జేసినను లాభములేకపోవుటయేకాక పైఁగా
నాపదలుకూడ వచ్చును. బాగుగ నాలోచించి కార్యములు చేయువానికి నిశ్చయముగాఁ
గార్యసాఫల్యమై ధనవ్యయము శరీరాయాసము మొదలగువానికిఁ దగినంతలాభము కలిగి
తీరును. కాఁబట్టి ప్రస్తుతము మనము బాగుగ నాలోచించియే చేయవలెను. లేనిచో
మనకు కార్యము నెఱవేరక ప్రతికూలమై యనేకములగు ననర్థములకుఁ గారణమగును.

శబ్దాదులు. సహసా - అవ్య. విదధీత - విదధీయాతాం - విదధీరక్, విపూర్వ
కాత్ డు ధాఖ్ - ధారణపోషణయో రిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లజ్ ఆత్త నేపది
ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. న - అవ్య. క్రియత ఇతి క్రియా, తాం, క్రియాం -

+ అత్ర పక్షేఽవసాయయితుమిత్యత్ర స్వార్థే నిజీతి బోధ్యం.

క్రియే - క్రియాః, క్రియాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. న వివేకః
 అవివేకః - అవివేకా - అవివేకాః, అవివేకశబ్ద ఆకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచ
 నాంతః. పరం - అవ్య. ఆపదః - ఆపదోః - ఆపదాం, ఆపచ్ఛబ్దో దకారాంతస్త్రీలిङ్గ
 ష్టమీ బహువచనాంతః. పదం - పదే - పదాని, పదశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలిङ్గః
 ప్రథమైకవచనాంతః. వృణోతే - వృణాతే - వృణతే, వృజ్ - సమ్భక్తావిత్సస్తాద్ధాతోః
 కర్తరి లడాత్త నేపది ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. హి-అవ్య. విమృశ్య కరోతీతి
 విమృశ్యకారీ, తం, విమృశ్యకారిణం - కారిణౌ - కారిణః. విమృశ్యకారిణ శబ్దో
 నకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. గుణేషు లుభాః గుణలుభాః, గుణలుభా -
 గుణలుభే - గుణలుభాః, గుణలుభాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలిङ్గః ప్రథమాబహువచనాంతః.
 స్వయం - అవ్య. ఏవ - అవ్య. సమ్పత్ - సమ్పదౌ - సమ్పదః, సమ్పచ్ఛబ్దో దకా
 రాంతస్త్రీలిङ్గః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యా. సహ సేతి. క్రియత ఇతి క్రియా కార్యం-తాం సహసా అవిమృశ్యేత్సర్థః.
 'సహ సేత్యాకస్తి కావిమర్శయో'రితి గణవ్యాఖ్యానే, స్వరాదిపాఠాదవ్యయత్వం. న విద
 ధీత. కుతః? అవివేకః అవిమృశ్యకారిత్వం - పరమత్యంతం - ఆపదాం పదం స్థానం.
 విపత్తి కారణమిత్యర్థః. వృతిరేకేణోక్తమర్థ మన్వయేనాహ. - వృణత ఇతి. గుణ
 లుభాః గుణగృధ్నవ ఇతి స్వయంవరణహేతూక్తిః. సంపదః శ్రియః. విమృశ్య కరోతీతి
 విమృశ్యకారీ. * 'ఉపపదమతి'జితి సమాసః. తం స్వయమేవ వృణతే భజతే హి. *
 వృజ్సంభక్తా వితి ధాతుః. తస్మాద్విమృశ్యైవ ప్రవర్తితవ్యమిత్యర్థః. అత్ర సహసా
 విధాననిషేధలబ్ధవిమృశ్యకారిత్వరూపకారణస్యాపద్రూపవృతిరేకకార్యేణ సమర్థనా
 ద్వైధర్మ్యేణార్థాంతరన్యాసః - ద్వితీయార్థే చ సవేవ సాధర్మ్యేణేతి జ్ఞేయమ్.

అవ. నను సాహసికస్యాపి ఫలసిద్ధిర్దృశ్యత ఏవ; తత్కిం వివేకేనేత్యత్రాహః—

మూ. అభివర్షతి యోఽనుపాలయన్
 విధిబీజాని వివేకవారిణా,
 స సదా ఫలశాలినీం క్రియాం
 శరదం లోక ఇవాధితిష్ఠతి.

30

టీక. యః = ఏపురుషుఁడు, విధిబీజాని = బీజములవంటి కార్యములను, వివేక
 వారిణా = ఉదకమువంటి వివేకముచే, అనుపాలయన్ = ప్రతీక్షించుచున్నవాఁడై,
 అభివర్షతి = తడుపుచున్నాఁడో, సః = ఆపురుషుఁడు, ఫలశాలినీం - ఫల = ఫలములచే,

శాలినీం = ప్రకాశించుచున్నట్టి, క్రియాం = కర్తను, లోకః = జనుడు, శరదమివ = శరత్కాలమునువలె, సదా = ఎల్లప్పుడు, అధితిష్ఠతి = పొందుచున్నాడు.

తాత్పర్యము. ఓయీ! సాహసించి యేదైన నొకకార్యమును జేసిన నొకప్పుడయ్యది సఫలమై లాభము కలుగవచ్చును గాని యెల్లప్పుడు నట్లే జరుగునుటకు వీలులేదు. కాబట్టి సమస్తకార్యములను వివేకముచే నాలోచించినవాడై చేయునెడల నాకార్యములు సఫలములగును. లోకమునందుఁ గర్షకుఁడు బీజములను సకలమునఁ జల్లి ఉదకముచేఁ దడుపుచు నుండునెడల శరత్కాలము వచ్చువఱకు నాసస్యములు ఫలించి యాకర్షకునకుఁ గన్నులపండువుగా నుండును. అట్లే యాలోచించిచేసిన వానికార్యము ఫలించి లాభము గలుగఁజేయును, గనుక తొందరపడి యేకార్యమును జేయఁ గూడదు.

శబ్దాదులు. అభివర్షతి - అభివర్షతః - అభివర్షంతి, అభి-పూర్వకాత్ వృష - సేచన ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. యః-యా - యే, యచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిङ्గః ప్రథమైకవచనాంతః. అనుపాలయన్ - అనుపాలయంతా - అనుపాలయంతః, అనుపాలయచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలిङ्గః ప్రథమైకవచనాంతః. విధీయంత ఇతి విధయః, విధయః బీజానీవ విధిబీజాని, విధిబీజం - బీజే - బీజాని, విధిబీజశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయాబహువచనాంతః. వివేకో వారీవ వివేకవారి, తేన, వివేకవారిణా - వారిభ్యాం - వారిభిః, వివేకవారిశబ్ద ఇకారాంత నపుంసకలిङ్గ స్త్రీయైకవచనాంతః. సః - తా - తే, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. సదా - అవ్య. ఫలైః శాలినీ, ఫలశాలినీ - తాం, ఫలశాలినీం - శాలిన్యౌ - శాలినీః, ఫలశాలినీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. క్రియత ఇతి క్రియా, తాం, క్రియాం - క్రియే - క్రియాః, క్రియాశబ్ద ఆకారాంత స్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. శరదం - శరదౌ - శరదః, శరచ్ఛబ్దో దకారాంతస్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. లోకః - లోకౌ - లోకాః, లోకశబ్ద ఆకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. అధితిష్ఠతి - అధితిష్ఠతః - అధితిష్ఠంతి, అధి పూర్వకాత్ ష్టా-గతినివృత్తావిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

అభీతి. యః పుమాన్. విధీయంత ఇతి విధయః కృత్యవర్గాస్తాని బీజానీవేత్యుపమితసమాసః. శరదం లోక ఇవేతి వాక్యగతోపమానుసారాత్. తాని విధిబీజాని. వివేకో వారీవ తేన వివేకవారిణా. పూర్వవత్సమాసః. అనుపాలయన్ ప్రతీక్షమాణ స్సౌ రక్షన్నభివర్షతి సింఛతి. స పుమాన్ - ఫలం సాధననిష్పాద్యోర్ధః సస్యం చ. ని. 'సస్యే హేతుకృతే ఫల' మిത്യుభయత్రాప్యమరః. తచ్ఛాలినీం క్రియాం కర్త.

లోకా జనః. ని. “లోకస్తు భువనే జన” ఇత్యమరః. శరదమివ సదా అధితిష్ఠతి సదా క్రియాఫలం ప్రాప్నోత్యేవ, న కదాచిద్వ్యభిచరతీత్యర్థః. సాహసికస్య ఫలసిద్ధిః కాకతాళీయా - వివేకినస్తు నియతేతి భావః. అత్ర ఫలశబ్దేన సస్య హేతుకృతయో ర్థయోరభేదాధ్యవసాయాత్ శ్లేషమూలాతిశయోక్తిః - తదనుగృహీతా చోపమే త్యనుసంధేయమ్.

అవ. నియతా వివేకినః ఫలసిద్ధిరిత్యుక్తం - సంప్రతి తామేవ రుచ్యర్థం స్తోతిః—

మూ. శుచి భూషయతి శ్రుతం వపుః

ప్రశమస్తస్య భవత్యలంక్రియా,

ప్రశమాభరణం పరాక్రమ

స్స నయాపాదితసిద్ధిభూషణః.

39

టీక. శుచి = సంప్రదాయశుద్ధమైన, శ్రుతం = శాస్త్రము, వపుః = శరీరమును, భూషయతి=అలంకరించుచున్నది. తస్య = ఆశాస్త్రమునకు, ప్రశమః = శాంతము, అలంక్రియా = అలంకారము, పరాక్రమః=శౌర్యము, ప్రశమాభరణం-ప్రశమ=శాంతమునకు, ఆభరణం = అలంకారము, సః=ఆపరాక్రమము, నయాపాదితసిద్ధిభూషణః-నయ = నీతిచే, ఆపాదిత = సంపాదింపఁబడిన, సిద్ధి=కార్యసిద్ధి, భూషణః=అలంకారముగాఁగలది.

తాత్పర్యము. సాంప్రదాయసిద్ధమగు విద్యవలన శరీరమునకు శోభకలుగును. అట్టి విద్యకు శాంతము వన్నె తెచ్చును. ఎల్లపుడు శాంతముగానుండునెడల లోకము నిర్లక్ష్యముగాఁ జూచును. కాఁబట్టి సమయము వచ్చినపుడు శౌర్యముచూపవలెను. అట్లు సమయమునఁజూపఁబడు పరాక్రమము శాంతమునకు మిగులవన్నె దెచ్చును. రాజనీతి శాస్త్రోక్త ప్రకారముగా నాలోచించి పరాక్రమముఁ జూపించుచుండునెడల కార్యసిద్ధియై లోకంబున గౌరవము సంభవించును. కాఁబట్టి సమయమునరసి పరాక్రమముఁ జూపింపవలెను గాని యసమయమున చూపించినయెడల కార్యసిద్ధి కాకపోవుటయేకాక పరాక్రమమునకు వైయర్థ్యము వచ్చును. సాహసించుటవలన నొకప్పుడు పరాజయము కూడ సంభవించును. అప్పుడు లోకంబున నగౌరవము కలుగును.

శబ్దాదులు. శుచి-శుచినీ-శుచీని, శుచిశబ్ద ఇకారాంత నపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. భూషయతి-భూషయతః-భూషయన్తి, భూష - అలంకార ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి పరస్మై పది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. శ్రుతం - శ్రుతే-శ్రుతాని, శ్రుతశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. వపుః-వపుషీ-వపుంషి, వపుశ్యబ్దస్సకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రశమః-ప్రశమా-ప్రశమాః, ప్రశమశబ్ద అకా

రాంతః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. తస్య-తయోః-తేహం, తచ్ఛబ్దో దకారాంత నపుం
సకలిఙ్గష్ట్యైకవచనాంతః. భవతి-భవతః-భవంతి, భూ - సత్తాయామిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి
లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అలక్ష్మీయా-క్రియే-క్రియాః, అల
క్ష్మీయాశబ్ద అకారాంత స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రశమస్య ఆభరణం, ప్రశమా
భరణం-ఆభరణే-ఆభరణాని, ప్రశమాభరణశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచ
నాంతః. పరాక్రమః-పరాక్రమా - పరాక్రమాః, పరాక్రమశబ్ద అకారాంతః పుంలిఙ్గః
ప్రథమైకవచనాంతః. సః-తే-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాంతః.
నయానాపాదితా నయాపాదితా, నయాపాదితా చాసౌ సిద్ధిశ్చ నయాపాదితసిద్ధిః,
నయాపాదితసిద్ధిరేవ భూషణం యస్య సః నయాపాదితసిద్ధిభూషణః, భూషణః-భూష
ణౌ-భూషణాః, నయాపాదితసిద్ధిభూషణశబ్ద అకారాంతః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. శుచీతి. శుచి సంప్రదాయశుద్ధం-శ్రుతం శాస్త్రశ్రవణం-కర్తృ-వపుర్భూ
షయతి. అన్యథా అవిద్వాన్పురుషః శోచ్య ఇతి భావః. తస్య శ్రుతస్య ప్రశమః శ్రోధో
షశాంతిః-అలంక్రియా భూషణం భవతి. అన్యథా శ్రుతవైఫల్యాదితి భావః. పరాక్రమః
సత్యవసరే శౌర్యం ప్రశమస్యాభరణం. అన్యథా సర్వైః పరిభూయత ఇతి భావః.
స పరాక్రమః. నయాపాదితా నీతిసంపాదితా. వివేకపూర్వికేతి యావత్. సాచా సౌ
సిద్ధిశ్చ నైవభూషణం యస్య స తథోక్తః. అన్యథా సాహసికస్య సిద్ధేః కాకతాళీయత్వేన
పక్షే పరాక్రమవైయర్థ్యాదితి భావః. 'వపుషో భూష్యతైవాత్ర సిద్ధేర్భూషణతైవ తు,
ఉభయం మధ్యమానాం తు స్వస్వపూర్వోత్తరేచ్ఛయే' తి వివేకః. ఏవం విశిష్టసిద్ధేరనన్య
భూషితాయావేవ భూషణతోవ్యక్త్యా సర్వోత్తరతయా స్తుతిర్గమ్యతే. అత్రోత్తరోత్తరస్య
పూర్వపూర్వవిశేషణత్వాదే కావశ్యలంకారః. తుదుక్తం.—'యత్ర విశేషణభావం పూర్వం
పూర్వం ప్రతిక్రమేణైవ, భజతి పరంపరమేషాలంకృతిరేకావళీ కథితా' ఇతి.

అవ. విమృశ్య కుర్యాదితి స్థితం తత్ర విమర్శోపాయః క ఇత్యుక్తే శాస్త్రమేవ
త్యాహః—

మూ. మతిభేదతమస్తిరోహితే
గహనే కృత్యవిధౌ వివేకినామ్,
సుకృతః పరిశుద్ధ ఆగమః
కురుతే దీప ఇవార్థదర్శనమ్.

3 3

టీక. మతిభేదతమస్తిరోహితే - మతిభేదతమః = తమస్సువంటి కార్యవిప్రతి
పత్తిచే, తిరోహితే = కప్పబడినట్టియు, గహనే = దురవగాహమైనట్టి, కృత్యవిధౌ =

కార్యానుష్ఠానమునందు, వివేకినాం = వివేకవంతులకు, సుకృతః = బాగుగనభ్యసించఁబడినట్టియు, పరిశుద్ధః=సంప్రదాయక్రమముగావచ్చినట్టి, ఆగమః = శాస్త్రము, దీపఇవ = దీపమువలె, అర్థదర్శనం=కార్యజ్ఞానమును, కురుతే=చేయుచున్నది.

తాత్పర్యము. కాఁబట్టి ఓభీమా! కార్యవిప్రతిపత్తులచే గూఢుకొనుటవలన దురవగాహమైనపుడు కార్యానుష్ఠానము మిగులఁ గష్టతరముగానుండును. అట్టిస్థితిలోఁ జీఁకటిలోనున్న వస్తువులను జూచుటకు దీపమాధారమైనటుల కార్యవిప్రతిపత్తుల నన్నిటిని దూరముగాఁ బోఁగొట్టి కార్యానుష్ఠానము సుకరమగునటులఁ జేయుటకు బహుశ్రుతమును సంప్రదాయసిద్ధంబును నగుశాస్త్రమే యాధారమైనది. కాఁబట్టి బుద్ధిమంతులు కార్యానుష్ఠానసమయమున విప్రతిపత్తులు సంభవించేనేని శాస్త్రదృష్టిచేతనే విమర్శింపవలెనుగాని మఱియొకరీతిగా నాలోచింపఁగూడదు.

శబ్దాదులు. మతిభేదస్తమఇవ మతిభేదతమః, మతిభేదతమసా తిరోహితః మతిభేదతమస్తిరోహితః, తస్మిన్, మతిభేదతమస్తిరోహితే-తిరోహితయోః - తిరోహితేషు, మతిభేదతమస్తిరోహితశబ్ద అకారాంతః పుంలింగస్సప్తమ్యేకవచనాంతః. గహనే - గహనయోః-గహనేషు, గహనశబ్ద అకారాంతః పుంలింగస్సప్తమ్యేకవచనాంతః. కృత్యానాం విధిః కృత్యవిధిః, తస్మిన్, కృత్యవిధౌ-విగ్యోః-విధిషు, కృత్యవిధిశబ్ద ఇకారాంతః పుంలింగస్సప్తమ్యేకవచనాంతః. వివేకవిషయస్థితి వివేకినః, తేషాం వివేకినాం, వివేకినః-వివేకినోః-వివేకినాం, వివేకిన్ శబ్దో నకారాంతః పుంలింగష్టమీబహువచనాంతః. సుష్టు కృతః, సుకృతః-సుకృతో-సుకృతాః, సుకృతశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. పరిశుద్ధః-పరిశుద్ధౌ - పరిశుద్ధాః, పరిశుద్ధశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆగమః-ఆగమా-ఆగమాః, ఆగమశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. కురుతే-కుర్వాతే-కుర్వతే, డు కృష్-కరణ ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరిలట్ ఆత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. దీపః-దీపా-దీపాః, దీపశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. అర్థానాం దర్శనం అర్థదర్శనం, తత్, అర్థదర్శనం-దర్శనే - దర్శనాని, అర్థదర్శనశబ్ద అకారాంతనపుంసకలిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యా. మతీతి. మతిభేదః కార్యవిప్రతిపత్తిః. మతిభేదస్తమ ఇవేత్యుపమితసమాసః. దీప ఇవేత్యుపమానుసారాత్. తేన తిరోహితే పిహితే అతవివ గహనే దురవగాహ కృత్యవిధౌ కార్యానుష్ఠానే వివేకినాం సుకృతః స్వభ్యస్తః బహుభ్యో బహుశః శ్రుత ఇత్యర్థః. అతవివ పరిశుద్ధో నిశ్చితః సంప్రదాయప్రాప్తః అన్యత్ర సువిహితః ప్రవాతాది దోషరహితశ్చ. ఆగమశ్శాస్త్రం. ని. 'ఆగమ శ్శాస్త్ర ఆయాతే'ఇతి విశ్వః. దీప ఇవ అర్థదర్శనం కార్యజ్ఞానం వస్తుప్రతిభానం చ కురుతే.

అవ. ఏవం విమృశ్య కుర్వతో దైవాదనర్థాగమేఽపి న కశ్చిదపరాధ
ఇత్యాహః—

మూ. స్పృహణీయగుణైర్మహాత్తభి
శ్చరితే వర్తనియచ్ఛతాం మనః,
విధిహేతు రహేతు రాగసాం
వినిపాతోఽపి సమస్సమున్నతేః.

38

టీక. స్పృహణీయగుణైః-స్పృహణీయ = కొనియాడఁదగిన, గుణైః=గుణములు
కలిగినట్టి, మహాత్తభిః = సజ్జనులచేత, చరితే=అనుష్ఠింపఁబడినట్టి, వర్తని=ఆచారమునందు,
మనః=మనస్సును, యచ్ఛతాం = నడిపించుచున్నవారలకు, విధిహేతుః-విధి = దైవము,
హేతుః=నిమిత్తముగాఁగలిగినట్టియు, ఆగసాం = అపరాధములకు, అహేతుః=హేతువు
కానట్టి, వినిపాతోఽపి = అనర్థమును, సమున్నతేః=అభివృద్ధికి, సమః=సమానమైనది.

తాత్పర్యము. లోకమాన్యులగు సజ్జనులచే నాచరింపఁబడు నాచారముల ననుస
రించి శాస్త్రదృష్టిచే బహునైపుణ్యముగా విమర్శించి నడుచుచున్నవారల కొకపేళ నన
ర్థము దైవికముగావచ్చినను నప్పుడు వారిదోషమేదియు నుండదుగనుక నభివృద్ధి తుల్య
ముగా నెంచవలెనుగాని వారిని నిందింపఁగూడదు.

శబ్దాదులు. స్పృహయితుం యోగ్యాస్పృహణీయాః, స్పృహణీయా గుణా
యేషాం తే, స్పృహణీయగుణాః, తైః, స్పృహణీయగుణేన-గుణాభ్యాం-గుణైః, స్పృహ
ణీయగుణశబ్ద అకారాంతః పుంలింగస్త్రీతీయాబహువచనాంతః. మహాత్తనా - మహా
త్తభ్యాం-మహాత్తభిః, మహాత్తనాశబ్దో నకారాంతః పుంలింగస్త్రీతీయాబహువచనాంతః.
చరితే-చరితయోః - చరితేషు, చరితశబ్ద అకారాంతనపుంసకలింగస్సప్తమ్యేకవచనాంతః.
వర్తని - వర్తనోః - వర్తసు, వర్తనాశబ్దో నకారాంతనపుంసకలింగస్సప్తమ్యేకవచనాంతః.
యచ్ఛతః-యచ్ఛతోః-యచ్ఛతాం, యచ్ఛచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలింగష్టమీబహువచనాంతః.
మనః-మనసీ-మనాంసి, మనశ్శబ్దస్సకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. విధిః
హేతుః యస్య సః, విధిహేతుః-విధిహేతు-విధిహేతవః, విధిహేతుశబ్ద ఉకారాంతః
పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. న హేతుః అహేతుః, అహేతుః - అహేతు-అహే
తవః, అహేతుశబ్ద ఉకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆగసః - ఆగసోః -
ఆగసాం, ఆగశ్శబ్దస్సకారాంత నపుంసకలింగష్టమీబహువచనాంతః. వినిపాతః - వినిపాతో-
వినిపాతాః, వినిపాతశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అపి-అప్య. సమః-
సమా-సమాః, సమశబ్దఅకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సమున్నతేః - సము
న్నతోః-సమున్నతీనాం, సమున్నతిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలింగష్టమ్యేకవచనాంతః.

వ్యా. స్పృహణీయేతి. స్పృహణీయగుణైః లోకశ్లాఘ్యగుణైః మహాత్తభి స్సజ్జనైః
చరితే అనుష్ఠితే వర్తని ఆచారే మనో యచ్ఛతాం నిదధతాం. సన్తార్గణ వ్యవహారతా
మిత్యర్థః. విధిహేతు రైపనిమిత్తః. ని. 'విధిర్విధానే దైవే చేత్యమరః. అత ఏవ ఆగసా
మపరాధానాం అహేతుః-వినిపాతోఽపి దైవికాఽనర్థోఽపి. ని. 'వినిపాతోఽవపాతే
స్యాద్దైవాదివ్యసనేఽపి చేతి విశ్వః. సమున్న తేరభివృద్ధేః సమః తుల్యః దైవికే పురుష
స్యానుపాలభ్యత్వాదితి భావః. యథాహ కామందకః.—'యత్తు సమ్యగుపక్రాంతం
కార్యమేతి వివర్యయం, పుమాంస్తత్రానుపాలభ్యో దైవాంతరితపౌరుష' ఇతి.

అవ. సంప్రతి యద్విమృశ్యం తదాహః—

మూ శివమకాపయికం గరీయసీం

ఫలనిష్పత్తిమదూషితాయతిమ్,

విగణయ్య నయంతి పౌరుషం

విజితక్రోధరయా జిగీషవః.

3౫

టీక. జిగీషవః=జిగీషువులగురాజులు, విజితక్రోధరయాఃసన్తః-విజిత = జయింపఁ
బడిన, క్రోధ = కోపముయొక్క, రయాస్సన్తః=వేగముకలవారగుచు, గరీయసీం=గొప్ప
దైనట్టియు, అదూషితాయతిమ్ - అదూషిత = దూషింపఁబడనట్టియు, ఆయతిమ్=ఉత్తర
కాలముకలిగినట్టి, ఫలనిష్పత్తిమ్ = ఫలసిద్ధిని, విగణయ్య = నిశ్చయించి, పౌరుషం =
పురుషకారమును, శివం = అనుకూలమైన, ఔపయికం = ఉపాయమును, నయన్తి =
పొందించుచున్నారు.

తాత్పర్యము. జిగీషువులగురాజులు తమక్రోధవేగము నణంచుకొని తమకార్య
సిద్ధులను బాగుగనాలాచించి యవశ్యము తమకు జయముకలుగునని నిశ్చయించుకొనిన
పిమ్మటఁ బౌరుషము నవలంబింపవలెనుగాని ఫలనిశ్చయము కాకుండనే కార్యమును జేయఁ
గూడదు. ఇదియే విమర్శింపఁదగినవిషయము.

శబ్దాదులు. శివం-శివ-శివాన్, శివశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచ
నాంతః. ఉపాయ ఏవ ఔపయికః, తం, ఔపయికం - ఔపయికా - ఔపయికాన్,
ఔపయికశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇయం గుర్వీ ఇయం గుర్వీ-
ఇయమనయోరతిశయేన గుర్వీ గరీయసీ, తాం, గరీయసీం - గరీయస్యో-గరీయసీః, గరీ
యసీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఫలస్య నిష్పత్తిః, తాం, ఫల
నిష్పత్తిమ్-ఫలనిష్పత్తి-ఫలనిష్పత్తిః, ఫలనిష్పత్తిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచ

నాంతః. అదూషితా ఆయతిర్యస్యాస్సా, తాం, అదూషితాయతిం - అదూషితాయతీ-
అదూషితాయతీః, అదూషితాయతిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. విగ-
ణయ్య-అవ్య. నయతి-నయతః-నయన్తి, ణీఞ్ -ప్రాపణ ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరిలట్ పరస్మై
పది ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. పురుషస్య భావః పౌరుషం, తత్, పౌరుషం -
పౌరుషే - పౌరుషాణి, పౌరుషశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః.
క్రోధస్య రయః క్రోధరయః, విజితః క్రోధరయః యైస్తే, విజితక్రోధరయాః, విజితక్రోధ-
రయః-రయా - రయాః, విజితక్రోధరయశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమాబహువచ-
నాంతః. జిగీషుః - జిగీషా - జిగీషవః, జిగీషుశబ్ద ఉకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమాబహు-
వచనాంతః.

వ్యా. శివమితి. జిగీషవో జయేచ్ఛవో నృపాః - విజితక్రోధరయాః విజితక్రోధ-
వేగా స్సంతః గరీయసీం ప్రభూతాం అదూషితాయతిం అక్షతో త్తరకాలాం. స్వంతా
మిత్యర్థః. ఫలనిష్పత్తిం ఫలసిద్ధిం విగణయ్య. ఫలవత్త్వం నిశ్చిత్యేత్యర్థః. పౌరుషం
పురుషకారం శివమనుకూలం-ఔపయికం ఉపాయం. * వినయాదిత్వా తస్మిన్ తక్ -
ఉపాయార్థ స్వత్వం చ ఇతి హ్రస్వః. నయన్తి ప్రాపయన్తి. పౌరుషముపాయేన
యోజయంతీత్యర్థః. నానిశ్చితఫలం కర్త కుర్వత ఇతి భావః. యథాహ కామందకః. —
శ్లో. 'నిష్ఫలం క్లేశబహుళం సందిగ్ధఫలమేవ చ, న కర్త కుర్యాన్త తిమాన్ సదా వైరాను-
బుధి చే'తి. * నయతిః ప్రాపణార్థే ద్వికర్తృకః. అత్ర పౌరుషస్య కర్తృస్థ కర్తృ-
త్వేఽప్యపాయస్యాతథాత్వాత్ క్రోధం వినయత ఇత్యాదివత్ - 'కర్తృస్థే చాశరీరే
కర్తృణి' ఇత్యాత్మ నేపదం న భవతి.

మూ. అపనేయ ముదేతు మిచ్ఛతా

తిమిరం రోషమయం ధియా పురః,

అవిభిద్య నిశాకృతం తమః

ప్రభయా నాంశుమతాప్యదీయతే.

3౬

టీక. ఉదేతుం = వృద్ధిపొందుటకు, ఇచ్ఛతా = ఇచ్ఛయించుచున్నపురుషునిచే,
పురః=ముందుగా, రోషమయం = క్రోధమువలనవచ్చినట్టి, తిమిరం=అజ్ఞానము, ధియా=
వివేకముచే, అపనేయం=పోగొట్టదగినది, తథాహి=అదియుక్తమేకదా, ఆంశుమతాపి=
సూర్యునిచేతను, ప్రభయా=తేజస్సుచేత, నిశాకృతం = రాత్రివిహితమైన, తమః = చీక
టిని, అవిభిద్య = భేదించక, నోదీయతే=ఉదయించకపోవుట.

తాత్పర్యము. సూర్యుఁడు ముందుగా రాత్రికృతమగు చీకటిని తన ప్రభచే బోగొట్టి యుదయించునటుల పృథ్విబొందఁగోరుపురుషుఁడు ముందుగా వివేకముచేఁ గ్రోధజనితమగు నజ్ఞానమును దూరముగాఁ బోగొట్టి సమస్తకార్యములను బ్రారంభింపవలెను.

శబ్దాదులు. అపనేయం-అపనేయే-అపనేయాని, అపనేయశబ్ద ఆకారాంత నపుం సకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. ఉదేతుం-అవ్య. ఇచ్ఛతా-ఇచ్ఛద్భ్యాం-ఇచ్ఛన్భిః, ఇచ్ఛ చ్ఛబ్దస్తకారాంతః పులిङ్గస్తతీయైకవచనాంతః. తిమిరం - తిమిరే-తిమిరాణి, తిమిరశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. రోషమయం-రోషమయే-రోషమయాని, రోషమయశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. ధియా - ధీభ్యాం-ధీభిః, ధీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలిङ్గస్తతీయైకవచనాంతః. పురః-అవ్య. అవిభిద్య-అవ్య. నిశయా కృతం నిశాకృతం, తత్, నిశాకృతం-నిశాకృతే-నిశాకృతాని, నిశాకృతశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. తమః-తమసీ-తమాంసి, తమశ్శబ్దస్తకారాంతనపుం సకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రభయా - ప్రభాభ్యాం-ప్రభాభిః, ప్రభాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలిङ్గస్తతీయైకవచనాంతః. న-అవ్య. అంశవోఽస్య సంతీతి అంశుమాన్, తేన, అంశుమతా - అంశుమద్భ్యాం-అంశుమద్భిః, అంశుమచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పులిङ్గస్తతీ యైకవచనాంతః. అపి-అవ్య. ఉదీయతే - ఉదీయేతే-ఉదీయంతే, ఉ-త్సూర్వకాత్ ఇన్- గతావిత్యస్తాద్ధాతోః భావే లడాత్త నేపది, ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యా. అపనేయమితి. ఉదేతు మభ్యుదేతుం వివర్ధితుమితి యావత్-ఇచ్ఛతా పురుషేణ-పురః ప్రథమం రోషమయం రోషాదాగతం. * 'మయల్చే'తి మయట్. తిమిరమజ్ఞానం - ధియా వివేకబుద్ధ్యా కరణేన - అపనేయం - అపనోద్యం. —తథాపి. అంశుమతాపి కర్తా ప్రభయా లేజసా కరణేన - నిశాకృతం రాత్రివిహితం తమో ధ్వాంతం అవిభిద్య నోదీయతే. కింతు విభిద్యైవేత్యర్థః. సూర్యస్యాప్యేవం కిముతా న్యేషామిత్యపిశబ్దార్థః. ఇహో భావే లట్.

అవ. నను దుర్బలస్యైవమస్తు బలీయసస్తు క్రోధాదేవ కార్యసిద్ధిరిత్యత ఆహః—

మూ. బలవానపి కోపజన్తన

స్తమసో నాభిభవం రుణద్ధి యః,

క్షయపక్ష ఇవైందవీః కలా

స్సకలా హంతి స శక్తిసంపదః.

32

టీక. బలవానపి = శూరుడైనను, యః = ఏగాజు, కోపజన్తనః - కోప = కోపమువలన, జన్తనః = పుట్టిన, తమసః = అజ్ఞానముయొక్క, అభిభవం = ఆక్రమణ

మును, న రుణద్ధి=నివారింపడో, సః = ఆరాజు, క్షయపక్షః = కృష్ణపక్షము, విన్దవీ= చంద్రునియొక్క, కలాఇవ = కలలనువలె, సకలాః = సమస్తమైనట్టి, శక్తిసమ్పదః - శక్తి = ప్రభుమంత్రోత్సాహశక్తులయొక్క, సమ్పదః = సంపదలను, హంతి = నశింపఁ జేయుచున్నాఁడు.

తాత్పర్యము. మహాశూరుడైనను గ్రోధావేశమును బూని యేనినైనను భ్రాంభించిన నతని కార్యములన్నియుఁ గృష్ణపక్షరాత్రులలోఁ జంద్రకలలు నశించు నటుల నశించుటయేకాక ప్రభుమంత్రోత్సాహశక్తిసంపదలు కూడ నశించును. కాఁబట్టి గ్రోధవేగము నాపుకొని కార్యాచరణమున కుపక్రమింపవలెను గాని బలవంతుడ నాకేమని గర్వించి గ్రోధావేశముతోఁ గార్యాచరణమున కుపక్రమింపఁగూడదు. గ్రోధాంధునకు యుక్తాయుక్త వివేకముండదు; కాఁబట్టి యతని లోకోత్తరసామర్థ్యము పృథమగునుగాని కార్యసాఫల్యముకాదు.

శబ్దాదులు. బలమస్యాస్తీతి బలవాన్ - బలవంత - బలవంతః, బలవచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అపి - అవ్య. కోపాజ్ఞన్త యస్య తత్ కోపజన్త, తస్య, కోపజన్తనః - జన్తనోః - జన్తనాం, కోపజన్తన్ శబ్దో నకారాంత నపుంసకలింగ ప్తవ్యైకవచనాంతః. తమసః - తమసోః - తమసాం, తమశ్శబ్దస్సకారాంత నపుంసకలింగ ప్తవ్యైకవచనాంతః. న - అవ్య. అభిభవతీత్యభిభవః, తం, ఆభిభవం - ఆభిభవౌ - ఆభిభవాన్, అభిభవశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. రుణద్ధి - రున్ధః - రున్ధన్తి, రున్ధిర్-ఆవరణ ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది, ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. యః - యా - యే, యచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. క్షయస్య పక్షః, క్షయపక్షః - క్షయపక్షౌ - క్షయపక్షౌః, క్షయపక్షశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. ఇన్దోరిమా విన్దవ్యః, తాః, విన్దవీం - విన్దవ్యౌ-విన్దవీః, విన్దవీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయాబహువచనాంతః. కలాం - కలే - కలాః, కలాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయాబహువచనాంతః. సకలాం - సకలే - సకలాః, సకలాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయాబహువచనాంతః. హంతి - హతః - ఘ్నున్తి, హన- హింసాగత్యోరిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సః - తౌ - తే, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. శక్తీనాం సమ్పదః, తాః, శక్తిసమ్పదం - సమ్పదౌ - సమ్పదః, శక్తిసమ్పచ్ఛబ్దో దకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయాబహువచనాంతః.

వ్యా. బలవానితి. బలవాన్ శూరోఽసి యః, కోపాజ్ఞన్త యస్య తస్య కోపజన్తనః-అవర్జ్యో బహువ్రీహి ర్వ్యధికరణో జన్తాద్యుత్తరపద ఇతి వామనః. తమసో

మోహస్య. * కృద్యోగా త్కర్తరి షష్ఠీ. అభిభవమాక్రాంతిం - న రుణద్ధి. న నివారయతి. స నృపః - త్తయస్య పక్షః త్తయపక్షః కృష్ణపక్ష ఇత్యర్థః. విందవీః ఇందు సంబంధినీః కలా ఇవ. ని. 'కలా తు షోడశో భాగ' ఇత్యమరః. సకలాః శక్తిసంపదః - ప్రభుశక్తిం కోశదండబలాం - మంత్రశక్తిం జ్ఞానబలాం-ఉత్సాహశక్తిం విక్రమబలా మితి తిస్రోఽపి శక్తీః హంతి నాశయతి. అంధస్య జంఘాబలమివ క్రోధాంధస్య లోకోత్తరమపి సామర్థ్యం వ్యర్థమేవేత్యర్థః. అత్ర కాలస్య సర్వకారణత్వాత్ త్తయపక్షస్య కలాత్తయ కారిత్వమస్త్యేవ. తమసస్తు తత్కాలవిజృంభణాత్తథా వ్యపదేశః.

అవ. అథ విమృశ్య కుర్వతః క్రియాప్రకార మాహః—

మూ. సమవృత్తిరుపైతి మార్దవం
సమయే యశ్చ తనోతి తిగ్గతామ్,
అధితీవృతి లోకమోజసా
స వివస్వానివ మేదినీపతిః.

3౮

టీక. యః - ఏరాజు, సమవృత్తిస్సౌ - సమ = సమానమైన, వృత్తిస్సౌ = వృత్తికలవాడగుచు, సమయేసతి = అవసరమగుచుండగా, మార్దవం = మృదువృత్తిత్వమును, ఉపైతి = పొందుచున్నాడో, తిగ్గతామ్ = తీక్ష్ణవృత్తిత్వమునును, తనోతి = చేయుచున్నాడో, సః = ఆ, మేదినీపతిః = రాజు, వివస్వానివ = సూర్యుడువలె, ఓజసా = తేజస్సుచేత, లోకం = లోకమును, అధితీవృతి = ఆక్రమించుచున్నాడు.

తాత్పర్యము. సమయాసమయములనుబట్టి మృదుత్వముఁ జూపింపవలసినపుడు మృదుత్వమును, దీక్ష్ణత్వమును గనఁబఱచవలసినపుడు తీక్ష్ణత్వమును గనఁబఱచుచునే రాజు యుక్తదండుడై పరిపాలన చేయుచుండునో యతఁడు లోకమును దన ప్రభావముచే సూర్యునివలె నాక్రమించును. కాబట్టి సమస్తకార్యములను విమర్శించి సమయము వచ్చినపుడు పౌరుషమును జూపింపవలెనుగాని యసమయమున సంరంభమును జూపింపఁగూడదు.

శబ్దాదులు. సమా వృత్తిర్యస్యసః, సమవృత్తిః - సమవృత్తీ - సమవృత్తయః, సమ వృత్తిశబ్ద ఇకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఉపైతి - ఉపేతః - ఉపయన్తి, ఉప-పూర్వకాత్ ఇహ్ - గతావిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైక వచనాంతః. మృదోర్భావః మార్దవం, తత్, మార్దవం - మార్దవే - మార్దవాని, మార్దవశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. సమయే - సమయయోః - సమయేషు,

సమయశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గః సప్తమ్యైకవచనాంతః. యః - యా - యే, యచ్ఛబ్దో
దకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. తనోతి - తనుతః - తన్వన్తి, తను - విస్తార
ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. తిగ్తస్య భావ
స్తిగ్తా, తాం, తిగ్తతాం - తిగ్తతే - తిగ్తతాః, తిగ్తతాశబ్ద అకారాంత స్త్రీలిङ్గో
ద్వితీయైకవచనాంతః. అధితిష్ఠతి - అధితిష్ఠతః - అధితిష్ఠన్తి, అధి-పూర్వకాత్ ప్లా-గతి
నిపుత్రావిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరిలట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. లోకం -
లోకా - లోకాన్, లోకశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఓజసా -
ఓజోభ్యాం - ఓజోభిః, ఓజశబ్దస్స కారాంత నపుంసకలిङ్గ స్త్రీలిङ్గైకవచనాంతః. సః -
శ - తే, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. వివస్వాన్ - వివ
స్వన్తా - వివస్వన్తః, వివస్వచ్ఛబ్ద స్తకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ -
అవ్య. మేదిన్యాః పతిః, మేదినీపతిః - మేదినీపతీ - మేదినీపతయః, మేదినీపతిశబ్ద
ఇకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. సమేతి. యః సమానాతిమృదుర్నాతితిగ్తా వృత్తిర్యస్య స సమవృత్తిస్సన్ -
సమయే సత్యవసరే మార్దవం మృదువృత్తిత్వ ముపైతి - తిగ్తతాం తీక్షణవృత్తిత్వం చ
తనోతి. స మేదినీపతిః వివస్వానివ ఓజసా తేజసా లోకం అధితిష్ఠతి ఆక్రామతి.
సూర్యోఽపి ఋతుభేదేన ప్రాతఃకాలాదిభేదేన వా సమవృత్తిత్యాది యోజ్యం. తథా
చోక్తం. - 'మృదుదండః పరిభూయతే తీక్షణదండ ఉద్వేజో భవతి యథార్హదండః
పూజ్యత' ఇతి.

అవ. ఉక్తాన్యథాకరణే దోషమాహః -

మూ. క్వ చిరాయ పరిగ్రహశ్శ్రియాం
క్వ చ దుష్టేంద్రియవాజివశ్యతా,
శరదభ్రచలా శ్చలేంద్రియై
రసురక్షౌ హి బహుచ్ఛలాశ్శ్రియః.

3F

టీక. శ్రియాం = సమృద్ధియైక, చిరాయ = బహుకాలము, పరిగ్రహః =
స్వాధీనముచేసికొనుట, క్వ = ఎక్కడ, దుష్టేంద్రియవాజివశ్యతా - దుష్ట = దుష్టము
అగు, ఇంద్రియవాజి = గుఱ్ఱములవంటి ఇంద్రియములకు, వశ్యతా = వశ్యుడగుట,
క్వ = ఎక్కడ, హి = ఏకారణమువలన, శరదభ్రచలాః - శరత్ = శరత్కాల
మందలి, అభ్ర = మేఘములువలె, చలాః = చంచలములైనట్టియు, బహుచ్ఛలాః -
అమలములైన, చలాః = నెలలములు కలిగినట్టి, శ్రియః = సంపదలు, చలేం

ద్రియైః - చల = చంచలములైన, ఇంద్రియైః = ఇంద్రియములుకలవారిచే, అసు
రతైః = రక్షించుటకు శక్యముగానివి.

తాత్పర్యము. సంపదలు శరత్కాలమేఘములువలె బహుచంచలములును బహు
రంధ్రములు నగుటవలన దుష్టాశ్వుంబులవలె దుష్టంబులగు నింద్రియములకు పశ్యులైన
చంచలేంద్రియములు కలవా రాసంపదలను జీరకాలము సంరక్షించుకొనఁజాలరు. కనుకఁ
గ్రోధావేశము నణఁచుకొనుట మిగుల శ్రేయస్కరము. అవినీతులకు సంపదలు చిరకాల
ముండవు; కనుక వివీతుఁడై యుండవలెను. అంతియకాని యెంతకోపమువచ్చిన నంతకోప
మును బైకిఁగనపఱచుచు నేపనినైనను జేసినయెడల నాకార్యములన్నియుఁ జేడిపోవును.

శబ్దాదులు. క్వ-అవ్య. చిరాయ-అవ్య. పరిగ్రహః-పరిగ్రహా-పరిగ్రహః, పరి
గ్రహశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. శ్రియః-శ్రియోః-శ్రియాం,
శ్రీశబ్దః ఈకారాంతస్త్రీలింగష్టవీబహువచనాంతః. క్వ-అవ్య. చ - అవ్య. వశంగతః వశ్యః,
వశ్యస్య భావః వశ్యతా, ఇన్ద్రియాణి వాజిన ఇవ ఇన్ద్రియవాజినః, దుష్టాశ్చ తే ఇన్ద్రియ
వాజినశ్చ దుష్టేన్ద్రియవాజినః, దుష్టేన్ద్రియవాజినాం వశ్యతా, దుష్టేన్ద్రియవాజి
వశ్యతా-వశ్యతే-వశ్యతాః, దుష్టేన్ద్రియవాజివశ్యతాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైక
వచనాంతః. శరది అభ్రాః శరదభ్రాః, శరదభ్రవచ్ఛలాః శరదభ్రచలాః, శరదభ్రచలా -
చలే-చలాః, శరదభ్రచలాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. చలాని
ఇన్ద్రియాణి, యేషాం, తే, చలేన్ద్రియాః, తైః, చలేన్ద్రియైః, చలేన్ద్రియేణ - చలేన్ద్రి
యాభ్యాం-చలేన్ద్రియైః, చలేన్ద్రియశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగస్తృతీయాబహువచనాంతః.
న సురతైః అసురతైః, అసురతౌ - అసురత్యే - అసురతైః, అసురతౌశబ్ద ఆకారాంత
స్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. హి-అవ్య. బహుచాలాని చలాని యాసాం తాః బహు
చ్ఛలాః, బహుచ్ఛలా - బహుచ్ఛలే-బహుచ్ఛలాః, బహుచ్ఛలాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలింగః
ప్రథమాబహువచనాంతః. శ్రీ-శ్రియా-శ్రియః, శ్రీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమా
బహువచనాంతః.

వ్యా. క్వేతి. శ్రియాం సంపదాం చిరాయ బహుకాలం పరిగ్రహః స్వాయత్తీ
కరణం క్వ. ఇంద్రియాణి వాజిన ఇవేత్యుపమితసమాసః. దుష్టానామమార్గ ధావినాం -
ఇంద్రియవాజినాం - వశ్యా వశంగతాః తేషాం భావ స్తతా క్వ. నోభయమేకత్ర
తిష్ఠతీత్యర్థః. కుతః? హి యస్తాత్ శరదభ్రవ చ్ఛలాశ్చంచలాః. కించ, బహుచ్ఛలాః
బహువ్యజాః. బహురంధ్రా ఇతి యావత్. ని. 'ఛలం తు స్థలితే వ్యాజ' ఇతి విశ్వః.
శ్రియ స్సంపదః. చలేంద్రియై రజితేంద్రియైరిత్యర్థః. అసురతైః రక్షితుమశక్యాః.
కథంచితప్రాప్తా అపి శ్రియో నావినీతేషు తిష్ఠంతీత్యర్థః. వాక్యార్థహేతుకం కావ్య
లింగమలంకారః.

అవ. శ్రోధస్య దుష్టతాముక్త్వా తస్య త్యాగముపదిశతి:—

మూ. కిమసామయికం వితన్వతా
మనసః క్షోభముపాత్తరంహసః,
క్రియతే పతిరుచ్చకై రపాం
భవతా ధీరతయాధరీకృతః.

౪౦

టీక. ఉపాత్తరంహసః-ఉపాత్త = పొందఁబడిన, రంహసః = తొందరకలిగిన, మనసః = మనస్సునకు, అసామయికం=అప్రాప్తకాలమైన, క్షోభం=కలఁతను, వితన్వతా = చేయుచున్న, భవతా=నీచేత, ధీరతయా = ధీరతచే, అధరీకృతః = తిరస్కరింపఁబడిన, అపాంపతిః = సముద్రుఁడు, ఇదానీం = ఇప్పుడు, కిం = ఏల, ఉచ్చకైః=అధికుఁడై, క్రియతే=చేయఁబడుచున్నాఁడు.

తాత్పర్యము. ఓభీమసేనా ! ఇదివరలో ధీరత్వముచే సముద్రునిజయించితివను యశస్సును బొందియుండియు నిప్పుడేల యసమయసంరంభమునొంది మనస్సునకు క్షోభము కలుగఁజేసికొనుచు బూర్వపు ధైర్యమును బూర్వపుఖ్యాతితోఁబాటు పోఁగొట్టు కొనుచున్నావు. ఇది నీకుఁ దగదు. కాబట్టి మనఃక్షోభమును బొందక ధైర్యమువలంబించి శ్రోధావేశమును దూరముగాఁ బారఁద్రోలి శాస్త్రదృష్టిచే నంతను విమర్శించుకొని బహుజాగ్రతతో నడచుకొనుము.

శబ్దాదులు. కిం-అవ్య. సమయోస్య ప్రాప్తస్సామయికః, సామయికో న భవతీత్య సామయికః, తం, అసామయికం-అసామయికౌ-అసామయికాన్, అసామయికశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. వితన్వతా-వితన్వద్భ్యాం-వితన్వద్భిః, వితన్వచ్ఛబ్ద స్తకారాంతః పుంలింగస్త్రీయైకవచనాంతః. మనసః-మనసోః-మనసాం, మనశ్శబ్దస్సకారాంతః పుంలింగష్ట్యేకవచనాంతః. క్షోభం-క్షోభా - క్షోభాన్, క్షోభశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉపాత్తం రంహః యేన తత్, ఉపాత్తరంహః, తస్య, ఉపాత్తరంహసః - రంహసోః-రంహసాం, ఉపాత్తరంహశ్శబ్దస్సకారాంత నపుంసకలింగ స్ట్యేకవచనాంతః. క్రియతే-క్రియతే-క్రియన్తే, డు కృత్ - కరణ ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తణి లడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. పతిః - పతీ-పతయః, పతిశబ్ద ఇకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఉచ్చకైః-అవ్య. ఆపః, ఆపః, అద్భిః, అద్భ్యః, అద్భ్యః, అపాం, అప్పు, అప్పుబ్దః పకారాంతస్త్రీలింగో నిత్యబహువచనాంతః. భవతా-భవద్భ్యాం - భవద్భిః, భవచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలింగస్త్రీయైకవచనాంతః. ధీరస్య భావో ధీరతా, తయా, ధీరతయా - ధీరతాభ్యాం - ధీరతాభిః, ధీరతాశబ్ద ఆకారాంత భా-టీ-18

స్త్రీలింగస్త్రీయైకవచనాంతః. అధరీకృతః - కృతౌ-కృతాః, అధరీకృతశబ్ద అకారాంతః
పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. కిమితి. ఉపాత్తరంహసః ప్రాప్తత్వరస్య మనసః. సమయోఽవసరోఽస్య
ప్రాప్తస్సామయికః. 'సమయ స్తవస్య ప్రాప్త' మితి తత్త్వం. స న భవతీత్యసామయికస్త
మప్రాప్తకాలం క్షోభం విశన్వతా భవతా ధీరతయా ధైర్యగుణేన. క్లౌ. 'మనసో
నిర్వికారత్వం ధైర్యం సత్స్వసి హేతు' ష్వితి రసికాః. అధరీకృతః తిరస్కృతః.
ప్రాగితి శేషః. అపాం పతిరబ్ధిః ఇదాసీం కిం కిమర్థం ఉచ్చక్తైః అధికః క్రియతే.
నపరాజితం పునరుచ్చక్తైః కుర్యాదితి భావః. అత్ర వితన్వతేతి భీమవిశేషణస్య పదార్థ
స్యాపాంపతే రుచ్చైకరణహేతుత్వా త్కావ్యలింగమలంకారః.

మూ. శ్రుతమప్యధిగమ్య యే రిపూ
న్వినయంతే న శరీరజన్తనః,
జనయంత్యచిరాయ సంపదా
మయశస్తే ఖలు చాపలాశ్రయమ్.

౪౧

టీక. యే=ఎవరు, శ్రుతం=శాస్త్రమును, అధిగమ్యాఽపి = అభ్యసించియు, శరీర
జన్తనః-శరీర=శరీరమువలన, జన్తనః=పుట్టిన, రిపూ=శత్రువులగు కామక్రోధాదులను,
న వినయస్తే-జయింపరో, తేఖలు=వారై తే, అచిరాయ = శీఘ్రముగా, సంపదాం =
సంపదలకు, చాపలాశ్రయం - చాపల=చాపలము, ఆశ్రయం=ఆశ్రయముగాఁగలిగినట్టి,
అయశః=అపకీర్తిని, జనయన్తి=పుట్టించుచున్నారు.

తాత్పర్యము. శాస్త్రములను జదువుకొనియుఁ గామక్రోధలోభమోహమదమాత్స
ర్యములను నంతశత్రువులను జయింపలేక ఇంద్రియవశ్యులై నరాజులు తమ చాపల్యము
వలన సంపదలకు 'సంపదలస్థిరములు' అను నపయశస్సును గలిగించుచున్నారు. కాని సంప
దలకు స్వతస్సిద్ధమైన చంచలత్వములేదు. ఇంద్రియనిగ్రహములేని రాజునకు సంపదలు
నిలువవు ; కాబట్టి రాజైనవాఁ డింద్రియనిగ్రహము కలిగియుండవలెను. ఇంద్రియ
లోలుఁడై యుండఁగూడదు.

శబ్దాదులు. శ్రుతం-శ్రుతే-శ్రుతాని, శ్రుతశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీ
యైకవచనాంతః. ఆపి-ఆప్య. అధిగమ్య-ఆప్య. యః-యా యే, యచ్ఛబ్దో దకారాంతః
పులింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. రిపుం-రిపూ-రిపూన్, రిపుశబ్ద ఉకారాంతః పులింగో
ద్వితీయాబహువచనాంతః. వినయతే-వినయేతే-వినయన్తే, వి పూర్వకాత్ ణీష్ -ప్రాపణ

ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లడాత్త నేపది ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. న - అవ్య. శరీరా
జన్మ యేషాం తే శరీరజన్మనః, తాన్, శరీరజన్మానం - జన్మానా-జన్మనః, శరీరజన్మన్
శబ్దో నకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయాబహువచనాంతః. జనయతి - జనయతః-జనయన్తి,
జనీ-ప్రాదుర్భావే ఇత్యస్తాద్ధాతోః జీచి కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచ
నాంతః. అచిరాయ-అవ్య. సమ్పదః - సమ్పదోః - సమ్పదాం, సమ్పచ్ఛబ్దో దకారాంత
స్త్రీలిङ్గవృత్తిబహువచనాంతః. ఆయశః - ఆయశసీ-ఆయశాంసి, ఆయశశ్శబ్దస్సకారాంత
సపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. సః-తా-తే,తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమా
బహువచనాంతః. ఖలు- అవ్య. చపలస్య భావశ్చాపలం, చాపలం ఆశ్రయః యస్య తత్
చాపలాశ్రయం, తత్, చాపలాశ్రయం - ఆశ్రయే-ఆశ్రయాణి, చాపలాశ్రయశబ్ద
ఆకారాంత సపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యా. శ్రుతమితి. కించ యే శ్రుతం శాస్త్రమధిగమ్యాపి శరీరజన్మనః శరీరప్రభ
వాన్ రిపూన్ కామక్రోధలోభమోహాదీన్ న వినయంతే న నియచ్ఛంతి. న నుదంతీ
త్యర్థః. * 'కర్తృస్థే చాశరీరే కర్తృణీ' త్యాత్మ నేపదం. తే ఖల్వచిరాయ ర్ఘడితి సంప
దాం చాపలాశ్రయమస్థైర్యనిబంధనమయశో దుష్కీర్తిం జనయంతి. ఆశ్రయదోషా
దస్థైర్యం సంపదాం న స్వదోషాదిత్యర్థః. అజితారిషడ్వర్గస్య కుతస్సంపద ఇతి భావః.

అవ. తథా శ్రోధాత్కార్యహానిరిత్యాశయేనాహః—

మూ. అతిపాతితకాలసాధనా

స్వశరీరేంద్రియవర్గతాపనీ,

జనవన్న భవంతమక్షమా

నయసిద్ధేరపనేతుమర్హతి.

౪౨

టీక. అతిపాతితకాలసాధనా-అతిపాతిత = అతిక్రమింపఁబడిన, కాల = కాల
మును, సాధనా = సాధనములునుగలిగినట్టి, స్వశరీరేంద్రియవర్గతాపనీ-స్వ=తనయొక్క,
శరీర = శరీరమునకును, ఇంద్రియవర్గ = ఇంద్రియసముహమునకును, తాపనీ = తపింపఁ
జేయునట్టి, అక్షమా = శ్రోధము, భవంత=నిన్నును, జనవత్ = ప్రాకృతజనునివలె, నయ
సిద్ధిః-నయ=నీతిశాస్త్రసాధ్యమైన, సిద్ధిః=ఫలమునుండి, అపనేతుం = వేఱుగాఁజేయుటకు,
న+అర్హతి=తగదు.

తాత్పర్యము. ఇది యుక్తము. ఇది అయుక్తము. ఇది సమయము. ఇది యసమ
యము. ఇతనివలన సాహాయ్యమగును. ఇతనివలన సాయముకాదు. ఇతని నాశ్రయింప

వచ్చును. ఇతని నాశ్రయింపఁగూడదు. ఇది కార్యము. ఇది యకార్యము. ఇత్యాది జ్ఞానము దురాగ్రహావేశితునకు నశించును. ఇంతియకాక తనశరీరమునకును నింద్రియములకును సంతాపరూపబాధలు కలుగును. అసమయకోపమువలన నిట్టి యనర్థపరంపరలు సంభవించును. రాజనీతివలనఁ గాఁదగిన కార్యసిద్ధులన్నియుఁ జెడిపోవును. అసమయకోపావేశపరవశుఁడగుట కాపురుషులక్షణము. కాఁబట్టి యసమయక్రోధమును దరికిఁ జేరనీయఁగూడదు. మహావివేకశాలివగు నీకి ట్లసమయక్రోధావేశపరవశత్వము తగదు. అసమయ క్రోధావేశపరవశుఁడవై కార్యములను జేడకొట్టుకుము.

శబ్దాదులు. కాలశ్చ సాధనాని చ కాలసాధనాని, అతిపాతితాని కాలసాధనాని యయా సా అతి పాతితకాలసాధనా, సాధనా - సాధనే - సాధనాః, అతి పాతితకాలసాధనాశబ్ద ఆకారాంత స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తాపయతీతి తాపనీ, ఇద్వియాణాం వర్గః ఇద్వియవర్గః, శరీరశ్చ ఇంద్రియవర్గశ్చ శరీరేంద్రియవర్గా, స్వస్య శరీరేంద్రియవర్గా స్వశరీరేంద్రియవర్గా, స్వశరీరేంద్రియవర్గ యోస్తాపనీ, శ్వశరీరేంద్రియవర్గతాపనీ - తాపన్యో - తాపన్యః, స్వశరీరేంద్రియవర్గతాపనీశబ్ద ఈకారాంత స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. జనేన తుల్యం జనవత్ - అవ్య. న - అవ్య. భవంతం - భవంతా - భవతః, భవచ్ఛబ్ద స్తకారాంతః పులింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. న త్తమా అత్తమా - అత్తమే - అత్తమాః, అత్తమాశబ్ద ఆకారాంత స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. నయస్య సిద్ధిః నయసిద్ధిః, తస్యాః, నయసిద్ధేః - నయసిద్ధిభ్యాం - నయసిద్ధిభ్యః, నయసిద్ధిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలింగః పంచమైకవచనాంతః. అపనేతుం - అవ్య. అర్హతి - అర్హతః - అర్హంతి, అర్హ-పూజాయామిత్యస్తాధ్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్య. అతిపాతితేతి. అతిపాతితాని అతిక్రాంతాని-కాలః సమయోఽనురూపః సాధనాని సహాయాదీని చ యయా సా తథోక్తా. తాపయతీతి తాపనీ. * కర్తరి ల్యుట్. టిత్వాత్ జీవ్. స్వస్య యచ్ఛరీరం ఇంద్రియవర్గశ్చ తయో స్తాపనీ అత్తమా క్రోధః - భవంతం జనవత్ పృథగ్జన మివ. * తేన తుల్యం క్రియాచేద్యతిరితి వతిప్రత్యయః. తేనేవాణ్ఠో లక్ష్యతే. 'తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తి' రిత్యవ్యయత్వం. నయసిద్ధేః, నీతిశాస్త్రసాధనఫలాత్ అపనేతుం పృథక్కర్తుం నార్హతి. 'అసమయక్రోధస్యాత్త సంతాపాతిరిక్తం ఫలం నాస్తీత్యర్థః.

అవ. దుష్టః క్రోధ ఇత్సుక్త మథ త్తమాయా గుణానాహః—

మూ. ఉపకారకమాయతేర్భృశం

ప్రసవః కర్తృఫలస్య భూరిణః,

అనపాయి నిబర్హణం ద్విషాం
న తితిక్షాసమమస్తి సాధనమ్.

౪౩

టీక. ఆయతేః = ఉత్తరకాలమునకు, భృశం = అత్యంతము, ఉపకారకం = ఉపకారకమైనట్టియు, భూరిణః = గొప్పదగు, కర్తృఫలస్య = కార్యసిద్ధికి, ప్రసవః = కారణమైనట్టియు, అనపాయి = స్వయముగా నశింపనిదియు, ద్విషాం = శత్రువులకు, నిబర్హణం = వినాశకమైనట్టి, సాధనం = సాధనము, తితిక్షాసమం - తితిక్షా = ఊమతో, సమం = తుల్యమైనది, నాస్తి = లేదు.

తాత్పర్యము. క్రోధ మనర్థహేతువని యనేకకారణములచే యుక్తియుక్తముగా నిరూపింపబడినది. ఇక శాంతము కార్యసాధకమని నిరూపింపవలసియున్నది. సిరమగు ఫలము కలుగుటకును గార్యములు సిద్ధించుటకును శత్రువినాశనమగుటకును సాధనము లనేకములు కలవు. అన్ని సాధనములలోను ఊమతో సమానమైన యుక్తమ సాధనము మఱొకటిలేదు. కాబట్టి వివేకియగురాజు ఊమ నవలంబించి కార్యములను సాధించుకొనవలెను. అనర్థహేతువగు నసమయ క్రోధావేశమును బొంది స్వకార్యములను బాడుచేసికొనఁగూడదు.

శబ్దాదులు. ఉపకారకం - ఉపకారకే - ఉపకారకాణి, ఉపకారకశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆయతేః - ఆయత్యోః - ఆయతీనాం, ఆయతిశబ్ద ఇకారాంత స్త్రీలిङ్గ షష్ఠ్యైకవచనాంతః. భృశం - అవ్య. ప్రసూయతేః నేనేతి, ప్రసవః - ప్రసవౌ - ప్రసవాః, ప్రసవశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. కర్తృణః ఫలం కర్తృఫలం, తస్య, కర్తృఫలస్య - ఫలయోః - ఫలానాం, కర్తృఫలశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గః షష్ఠ్యైకవచనాంతః. భూరిణః - భూరిణోః - భూరిణాం, భూరిశబ్ద ఇకారాంత నపుంసకలిङ్గః షష్ఠ్యైకవచనాంతః, అపాయోఽస్యాస్త్రీత్యపాయి, అపాయి న భవతీత్యనపాయి - అనపాయినీ - అనపాయాని, అనపాయిన్ శబ్దో నకారాంత నపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. నిబర్హణం - నిబర్హణే - నిబర్హణాని, నిబర్హణశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. ద్విషః - ద్విషోః - ద్విషాం, ద్విట్ఛబ్దష్టకారాంతః పుంలిङ్గః షష్ఠీబహువచనాంతః. న - అవ్య. తితిక్షయా సమం తితిక్షాసమం - సమే - సమాని, తితిక్షాసమశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. అస్తి-స్తి-సస్తి, అస-భవీత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మై పది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సాధనం - సాధనే - సాధనాని, సాధనశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. ఉపకారకమితి. ఆయతే దుత్తరకాలస్య భృశమత్యంతముపకారకం. స్థిర
ఫలహేతురిత్యర్థః. భూరిణః ప్రభూతస్య కర్తృఫలస్య. ప్రసూయతే అనేనేతి ప్రసవః
కారణం. అపాయి న భవతీత్యనపాయి స్వయమవినశ్యదేవ ద్విషాం నిబర్హణం వినా
శకం ఏవంగుణకం సాధనం తితితౌసమం త్తమాతుల్యం నాస్తి. ని. 'తౌంతి
స్తితిక్షే' త్యమరః. * 'తిజ నిశాన' ఇతి ధాతోః, 'గుప్తిచ్చి ద్భ్య స్స' నితి త్తమార్థే
సన్ప్రత్యయః. తితితౌసమమిత్యనుక్తోపమేయా సమానగా ఆర్థీ లుప్తోపమా. భృశభూ
ర్యనపాయిశబ్దైస్సాధనాంతరవైలక్షణ్యాద్వ్యతిరేకశ్చ వ్యజ్యతే. భేదప్రాధాన్యే ఉప
మానాదుపమేయస్యాధిక్యే వివర్యయే చ వ్యతిరేకః.

అవ. నను తితిక్షయా కాలక్షేపే సుయోధనస్సర్వాన్ రాజ్ఞో వశీకుర్యాదిత్య
త్రాహః—

మూ. ప్రణతిప్రవణాన్విహాయ న
సహజప్రేమనిబద్ధచేతసః,
ప్రణమంతి సదా సుయోధనం
ప్రథమే మానభృతాం న వృష్ణయః.

౪౪

టీక. సహజస్నేహనిబద్ధచేతసః - సహజ = సహజమైన, స్నేహ = స్నేహముతో,
నిబద్ధ = కూర్పబడిన, చేతసః = చిత్తము కలిగినట్టియు, మానభృతాం = మానవంతు
లలో, ప్రథమే = అగ్రే సరులైనట్టియు, వృష్ణయః = యాదవులు, ప్రణతిప్రవణాన్ -
ప్రణతి = నమస్కారమందు, ప్రవణాన్ = ఆసక్తికలిగినట్టి, సః = మనలను, విహాయ =
విడిచి, సుయోధనం = దుర్యోధనుని, సదా = ఎల్లప్పుడు, న + ప్రణమన్తి = అనుస
రించదు.

తా. ఓయీ ! మనము శాంతము నవలంబించి కాలక్షేపము చేయుచుంటిమేని
దుర్యోధనుఁడు యాదవులు మున్నగు సమస్తరాజులను తనపక్షమునకుఁ ద్రిప్పకొని
యుద్ధంబున సహాయులనుగాఁ జేసికొనక మానఁడని యెంచఁజనదు. ముందుగా యాద
వుల నాలోచించుదము. యాదవులకు మనయందు గాఢమైన ప్రేమగలదు. మనమును
వారియందు భయభక్తులు కలిగి వర్తించుచున్నాము. మఱియు యాదవులనఁగా
మానవంతులలో నగ్రే సరులు. అట్టి యాదవులు మనలను విడిచి దుర్యోధను నాశ్ర
యించెదరనుట విశ్వసింపఁదగినది కాదు. యాదవులు మనపక్షమున నుండురనుట
నిశ్చయము. అట్టివారిసహాయము మన కున్నపుడు మన కసాధ్యమేదియు నుండదని
నమ్ముము.

శబ్దాదులు. ప్రణతౌ ప్రవణాః ప్రణతిప్రవణాః, తాన్, ప్రణతిప్రవణం - ప్రవణౌ - ప్రవణాన్, ప్రణతి ప్రవణశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయాబహువచనాంతః. విహాయ - అవ్య. మాం, మా - ఆవాం, నౌ - అస్తాన్, నః, అస్తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయాబహువచనాంతః. సహ జాయత ఇతి సహజం, సహ జ్ఞః తత్ప్రేమ చ సహజప్రేమ, సహజప్రేష్టా నిబద్ధం-సహజప్రేమనిబద్ధం - చేతః యేషాం తే సహజప్రేమనిబద్ధచేతసః, సహజప్రేమనిబద్ధచేతాః-చేతసా-చేతసః, సహజప్రేమనిబద్ధచేతశ్శబ్దస్సకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. ప్రణమతి - ప్రణమతః-ప్రణమన్తి, ప్ర-పూర్వకాత్ ణమ-ప్రహ్వత్వే శబ్ద ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. సదా - అవ్య. సుఖేన యోధ్యతే అనేనేతి సుయోధనః, తం, సుయోధనం-సుయోధనౌ-సుయోధనాన్, సుయోధనశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రథమః-ప్రథమా-ప్రథమే, ప్రథమశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. మానం బిభ్రతీతి మానభృతః, తేషాం మానభృతః-మానభృతోః-మానభృతాం, మానభృచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలింగస్త్రీబహువచనాంతః. న-అవ్య. వృష్టిః-వృష్టి-వృష్టయః, వృష్టిశబ్ద ఇకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యా. ప్రణతీతి. సహజస్నేహేన అకృత్రిమప్రేష్టా నిబద్ధచేతసః అస్తాసు గాఢం లగ్నచిత్తాః. సుయోధనే తు న తథేతి భావః. కించ మానభృతాం అహంకారిణాం ప్రథమే అగ్రేసరాః. వృష్టయో యాదవాః - ప్రణతిప్రవణాన్ ప్రణామపరాన్ - సుయోధనస్తు న తథేతి భావః. *నః అస్తాన్ విహాయ సుయోధనం సదా నప్రణమంతి నానుసరంతి. కింతు కార్యకాలే త్యక్త్యుత్త్యేవేత్యర్థః. సతి యాదవపరిగ్రహే న కించి. దస్తాకమసాధ్యం భవేదితి భావః. అనేకపదార్థ హేతుకం కావ్యలింగమలంకారః.

అవ. 'కారణాంతర మాహ:-

మూ. సుహృదస్సహజాస్తథేతరే

మతమేషాం న విలంఘయంతి యే,

వినయాదివ యాపయంతి తే

ధృతరాష్ట్రాత్తజమాత్తసిద్ధయే.

౪౫

టీక. కిఞ్చ=మఱియు, ఏషాం = ఈయాదవులకు, యే=యే, సహజాః=మాతా పితృపక్షీయులైన, సుహృదః=మిత్రులును, తథా=అప్రకారముగా, ఇతరే=ఇతరమిత్రులును, మతం = వృష్టిపక్షమును, న విలంఘయన్తి=అతిక్రమింపరో, తే=ఆదివిధమిత్రులగురాజులు, అత్తసిద్ధయే-అత్త = తమయొక్క, సిద్ధయే = జీవనముకొఱకు, ధృతరాష్ట్రా

త్తజం=దుర్యోధనుని, వినయాదివ = ఆనుకూల్యమువలనవలె, యాపయన్తి = కాలమును వెళ్లించుచున్నారు.

తాత్పర్యము. మఱియు యాదవుల మాతాపితృపక్షీయులగు సహజమిత్రులును మఱియు పరస్పరోపకారాది నిమిత్తములవలన మిత్రత్వమునుబొందియున్న యితరరాజులును యాదవపక్షమును విడువరు. సమయమువచ్చునఱకు నాదుర్యోధనునాశ్రయించి తమలాభమును బొందుచు నతనికి విధేయులై కాలయాపనముచేయుచు సమయము వచ్చినపు డాదుర్యోధనుని విడచి యాదవపక్షమును జేరెదరు. కనుక వారివిషయమై మనము సందేహింపఁబనిలేదు.

శబ్దాదులు. సుహృదయం యేషాం తే సుహృదః, సుహృత్ - సుహృదౌ- సుహృదః, సుహృచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. సహ జాయన్త ఇతి సహజాః, సహజః-సహజౌ-సహజాః, సహజశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమా బహువచనాంతః. తథా-అవ్య. ఇతరః - ఇతరౌ-ఇతరే, ఇతరశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. మతం-మతే-మతాని, మతశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీ యైకవచనాంతః. అస్య-అనయోః, ఏనయోః-ఏషాం, ఇదంశబ్దో మకారాంతః పుంలింగష్ఠీ బహువచనాంతః. న-అవ్య. విలక్ష్ణయతి-విలక్ష్ణయతః-విలక్ష్ణయన్తి, వి-పూర్వకాత్ లఘి- గతావిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. యః-యా- యే, యచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. వినయాత్ - విన యాభ్యాం-వినయేభ్యః, వినయశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః పఞ్చమ్యైకవచనాంతః. ఇవ- అవ్య. యాపయతి-యాపయతః-యాపయన్తి, యా-ప్రాపణ ఇత్యస్తాద్ధాతోః ణిచి కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. సః - తౌ-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. ధృతరాష్ట్రస్య ఆత్మజః ధృతరాష్ట్రాత్తజః, తం, ధృత రాష్ట్రాత్తజం-ఆత్మజౌ-ఆత్మజౌ, ధృతరాష్ట్రాత్తజశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైక వచనాంతః. ఆత్మనాం సిద్ధిః ఆత్మసిద్ధిః, తస్యై, ఆత్మసిద్ధయే - సిద్ధిభ్యాం-సిద్ధిభ్యః, ఆత్మసిద్ధి శబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలింగశ్చతుర్థ్యైకవచనాంతః.

వ్యా. సుహృద ఇతి. కించ ఏషాం వృష్టినాం యే సహజాః సహజాతాః. మాతృ పితృపత్యౌ ఇత్యర్థః. * అన్యేష్యపి. దృశ్యత ఇతి డప్రత్యయః. సుహృదో మిత్రాణి, తథా ఇతరే కృత్రిమసుహృదశ్చ, (ధనజీవనహేతో రాశితాః కృత్రిమసుహృదః)- మతం వృష్టిపక్షం న విలంఘయంతి నాతిక్రమంతి తే ద్వయేఽపి నృపాః దుర్యోధనోప జీవినోఽపీతి భావః. ఆత్మసిద్ధయే స్వజీవనార్థం ధృతరాష్ట్రాత్తజం దుర్యోధనం వినయా

దాసుకూల్యాదివ యాపయంతి కాలం గమయంతి. కార్యకాలే తు తేఽపి వృష్టిపక్షప్రవేశ ఏవేత్యర్థః. * యాతే ర్ణ్యంతా ల్గట్. 'అర్తిహీ' త్యాదినా పుగాగమః.

అవ. కించ నాయమభియోగకాల ఇత్యాశయేనాహః—

మూ. అభియోగ ఇమాన్తహీభుజో

భవతా తస్య కృతః కృతావధేః,

ప్రవిఘాటయితా సముత్పతన్

హరిదశ్వః కమలాకరానివ.

౪౬

టీక. కృతావధేః-కృత=చేయఁబడిన, అవధేః = అవధికలిగినట్టి, తస్య=ఆదుర్యోధనునకు, భవతా=నీచేత, అవధ్యన్తే=అవధ్యంతమునందు, కృతః = చేయఁబడినట్టి, అభియోగః=అభియానము, ఇమాన్=ఈ, మహీభుజః=రాజులను, హరిదశ్వః = సూర్యుఁడు, కమలాకరాన్ + ఇవ = తటాకములనువలె, సముత్పతన్=బయలుదేరుచున్నదై, ప్రవిఘాటయితా=భేదించఁగలదు.

తాత్పర్యము. పండ్రెండుసంవత్సరములు వనవాసమును నొకసంవత్సర మజ్ఞాత వాసమును జేయునటుల మనము దుర్యోధనునకు బాసయిచ్చియున్నాము. ఆగడువు పూర్తికాకమునుపే మనము వానిమీఁదికి వెడలితిమా మనప్రతిజ్ఞను మనమే పోఁగొట్టిన వారమగుదుము. ఆగడువు సమాప్తియైనతరువాత మనము యుద్ధమునకు వెడలితిమాయప్పడు సూర్యోదయకాలమందు సూర్యరశ్మిచేఁ దటాకములయందలి పద్మములన్నియు వికించి నట్లు యాదవులు మొదలగు రాజులందఱు దుర్యోధనునిపక్షమునుండి విడిపోయి వనపక్షముచేరుదురు. కాఁబట్టి యిప్పుడు మనకు యుద్ధమునకు వెళ్లఁదగినకాలము కాదు.

శబ్దాదులు. అభియోగః-అభియోగౌ-అభియోగాః, అభియోగశబ్ద అకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇమం, ఏనం-ఇమా, ఏనౌ-ఇమాన్, ఏనాన్, ఇదంశబ్దో మకారాంతః పులింగో ద్వితీయాబహువచనాంతః. మహీం భుజ్జాత ఇతి మహీభుజః తాన్, మహీభుజం-మహీభుజౌ - మహీభుజః, మహీభుక్చబ్దో జకారాంతః పులింగో ద్వితీయాబహువచనాంతః. భవతా-భవద్భ్యం-భవద్భిః, భవచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పులింగ స్తృతీయైకవచనాంతః. తస్య-తయోః - తేషాం, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పులింగష్టవ్యేక వచనాంతః. కృతః-కృతౌ-కృతాః, కృతశబ్ద అకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. కృతః అవధిర్యస్య సః కృతావధిః, తస్య, కృతావధేః - కృతావధ్యోః - కృతావధీనాం, కృతావధిశబ్ద ఇకారాంతః పులింగష్టవ్యేకవచనాంతః. ప్రవిఘాటయితా - ప్రవిఘాట

యితారా-ప్రవిఘాటయితారః, ప్ర-వి-పూర్వకాత్ ఘటి - భాషాయామిత్యస్తాద్ధాలోః
కర్తరి లుట్ పరస్మై పది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సముత్పతక్ - సముత్పతన్తా-సముత్ప
తన్తః, సముత్పతచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. హరిదశ్వః - హరి
దశ్వో-హరిదశ్వః. హరిదశ్వశబ్ద అకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. కమూ
కరం-కమలాకరా-కమలాకరాన్, కమలాకరశబ్ద అకారాన్తః పుంలింగః ద్వితీయాబహు
వచనాన్తః. ఇవ-అవ్య.

వ్యా. అభియోగ ఇతి. కృతావధేః పరిభాషితకాలస్య. 'అవధిస్తవధానే స్యా
త్సీమ్ని కాలే బిలేఽపి చే' తి విశ్వః. * తస్య సుయోధనస్య-కర్తృణి వశ్మీ. భవతా కృతః.
అవధ్యంత ఇతి శేషః. అభియోగః ఆహవః అభియానమితి యావత్. ని. 'అభియోగస్త
శపథే స్యాదాహవపరాభవ' ఇతి విశ్వః. ఇమాన్ పూర్వోక్తాన్ మహీభుజో
రాజః - హరిదశ్వః ఉష్ణరశ్మిః - కమలాకరానివ సముత్పతక్ ఉద్యన్నేవ - ప్రవి
ఘాటయితా భేత్స్యతి. * ఘటేశ్చారాదికా ల్లుట్, భావాదికస్య తు 'మితాం హ్రస్వ'
ఇతి హ్రస్వత్వం స్యాత్.

అవ. అథ నయే వృష్టిపక్ష్యాస్తాన్ ప్రత్యాహః—

మూ. ఉపజాపసహాన్ విలంఘయన్

స విధాతా నృపతీన్ మదోద్ధతః,

సహతే న జనోఽప్యధఃక్రియాం

కిము లోకాధికధామ రాజకమ్.

౪౭

టీక. మదోద్ధతః-మద = మదముచే, ఉద్ధతః = గర్వితుడైనట్టి, సః = ఆదుర్యో
ధనుడు, నృపతీన్ = ఇతరరాజులను, విలంఘయన్ = అవమానించుచున్నవాడై, ఉప
జాపసహాన్-ఉపజాప=భేదించుటకు, సహాన్=యోగ్యులనుగా, విధాతా=చేయఁగలఁడు,
జనోఽపి=ప్రాకృతజనుఁడును, అధఃక్రియాం=అవమానమును, న+సహతే = సహించఁడు,
లోకాధికధామ-లోకాధిక = లోకోత్తరమైన, ధామ=ప్రతాపముకలిగినట్టి, రాజకం =
రాజసమూహము, కిము=ఏమిచెప్పఁదగినది.

తాత్పర్యము. ఇక నితరరాజులసంగతి యేమందువా? మదగర్వితుడగు దుర్యో
ధనుడు మనల నవమానపఱచినటులే యితరరాజులను గూడ నవమానించితిరును. సాధా
రణముగాఁ బాపముఁడునైత మవమానమునుసహించి యూరుకొనఁడు. అట్టిస్థితిలో లోకో
త్తరప్రతాపముకలిగిన రాజుండలము శత్రుపరాభవమును సహించి యూరుండునా?

అట్లవమానితులగురాజులు వారంతటవారే శత్రుపక్షమునుండి విడివడి మనపక్షమునకుఁ జేరుదురు. చేరుటకుఁ బ్రయత్నించెదరు. ముందుగా యుద్ధమునకు డీకొనకపోవుటవలన పచ్చులాభమిది. కనుక నిపుడు మనము కయ్యమునకుఁ గాలుదువ్వఁగూడదు.

శబ్దాదులు. సహంత ఇతి సహః. ఉపజాపస్య సహః, తాన్, ఉపజాపసహం-సహా - సహన్, ఉపజాపసహశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయాబహువచనాంతః. విలఙ్ఘయన్-విలఙ్ఘయన్తే-విలఙ్ఘయన్తః, విలఙ్ఘయచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. విధాతా-విధాతారౌ-విధాతారః, వి-పూర్వకాత్ డు ధాన్-ధారణపోషణయోరిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లుట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. నృణాం పతయః నృపతయః, తాన్, నృపతిం-నృపతీ-నృపతీన్, నృపతిశబ్ద ఇకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయాబహువచనాంతః. మదోద్ధతః మదోద్ధతః, మదోద్ధతః-మదోద్ధతౌ-మదోద్ధతాః, మదోద్ధతశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. సహతే-సహే-సహంతే, షహ-మర్షణ ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. న-అవ్య. జనః-జనౌ-జనాః, జనశబ్దఅకారాంతఃపుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. అసి-అవ్య. అధఃక్రియాం - అధఃక్రియే-అధఃక్రియాః, అధఃక్రియాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. కిము-అవ్య. లోకేభ్యోఽధికం లోకాధికం ధామ యస్య, తత్, లోకాధికధామ-ధామసి-ధామాని, లోకాధికధామన్ శబ్దో నకారాంత నపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. రాజ్ఞాంసమూహో రాజకం, రాజకం-రాజకే-రాజకాని, రాజకశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. ఉపజాపేతి. మదోద్ధతః స దుర్యోధనః - నృపతీన్ అన్యానపి నృపాన్ విలంఘయన్ - మదాదవమానయన్. సహంత ఇతి సహః తాన్. * పచాద్యచ్. ఉపజాపస్య సహన్ భేదయోగ్యాన్. ని. 'భేదోపజాపాపుపథే' త్యమరః. విధాతా విధాన్యతి. * విపూర్వస్య దధాతే ధ్లుట్. అవమానితో జనః సుభేద్య ఇతి భావః. న చ తే సహిష్ణవ ఇత్యాహ - జనః ప్రాకృతోఽపి అధఃక్రియాం అవమానం న సహతే. లోకాధికధామ లోకోత్తరప్రతాపం రాజకం రాజసమూహః. * 'గోత్రోష్ట్రోష్ట్రే'త్యాదిసా వుఞ్ ప్రత్యయః. కిము, న సహత ఇతి కిము వక్తవ్యమిత్యర్థః. తథాచ కృత్స్నమపి రాజమండల మస్తానేవావలంబిష్యత ఇతి భావః.

అవ. నను 'సఖనివే' త్యాది వనేచరోక్త్యా తస్య మదసంభావనాపి కథమిత్యత్రాహః-

మూ. అసమాపితకృత్యసంపదాం
హతవేగం వినయేన తావతా,

ప్రభవంత్యభిమానశాలినాం

మదము త్రంభయితుం విభూతయః.

౪౪

టీక. అసమాపితకృత్యసమ్పదాం-అసమాపిత = సమాప్తినొందింపఁబడనట్టి, కృత్య సమ్పదాం = కార్యములుకలిగినట్టియు, అభిమానశాలినాం - అభిమాన=అభిమానముచే, శాలినాం = ప్రకాశించుచున్నట్టి దురహంకారులయొక్క, విభూతయః = సంపదలు, తావతా=స్వల్పమైనట్టి, వినయేన = వినయముచే, హతవేగం-హత=కొట్టఁబడిన, వేగం= వేగముకలిగినట్టి, మదం = మదమును, ఉత్తమ్భయితుం=వృద్ధిపొందించుటకు, ప్రభవన్తి= సమర్థము లగుచున్నవి.

తాత్పర్యము. ఇదివఱకు వనేచరుఁడు వచ్చి దుర్యోధనుని పరిపాలనావిధాన మును జెప్పనపుడు రాజులనందఱును నతఁడు స్వాధీనముచేసికొనియున్నాఁడని చెప్పి యున్నాఁడు. ఇప్పుడు నీవాదుర్యోధనుఁడు రాజులనందఱును మదగర్వితుఁడై పరాభ వించగలఁడని చెప్పుచున్నావు. ఇదెట్లుపొసఁగునని నీవు సందేహింపఁబనిలేదు. దుర హంకారు లెన్నఁడును దమకార్యముల నన్నిటిని నిశ్శేషముగాఁ జేసికొనరు. అట్టివా యొక ప్పడు కార్యవశమునఁ గొందఱయెడల వినయముఁజూపుచున్న నైశ్వర్యమదమత్తులగుట వలన వారియైశ్వర్యములు వారి కామదవికారమును వృద్ధిఁబొందించుచు వారలను దమ యిష్టానుసారముగా నాడించుచుండును. మదము వృద్ధియైనకొలఁది గర్వమెక్కుడై యంద ఱును నవమానించుటకు వెనుదీయరు. అట్లవమానితులగురాజుల కతనియం దసంతృప్తి కలు గకమానదు. అసంతృప్తి వృద్ధియైనకొలఁది యతనియం దసహ్యాభావ ముదయింపకమానదు. అప్పుడు వారియంతటవారే విడిపోయి మనతోఁ గలియుదురు.

శబ్దాదులు. కృత్యానాం సమ్పదః కృత్యసమ్పదః, అసమాపితాః కృత్యసమ్పదః యైస్తే, అసమాపితకృత్యసమ్పదః, తేషాం, అసమాపితకృత్యసమ్పదః - సమ్పదోః - సమ్పదాం, అసమాపితకృత్యసమ్పచ్చబ్దో దకారాంతః పుంలిङ्గష్ట్రీ బహువచనాంతః, హతః వేగః యస్య సః హతవేగః, తం, హతవేగం - వేగా - వేగాన్, హతవేగశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. వినయేన - వినయాభ్యాం - వినయైః, వినయశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గ స్త్రీయైకవచనాంతః. తావతా - తావద్భ్యో - తావద్భిః, తావచ్చబ్దస్తకారాంతః పుంలిङ్గ స్త్రీయైకవచనాంతః. ప్రభవన్తి-ప్రభవతః- ప్రభవన్తి, ప్ర - పూర్వకాత్ భూ - సత్తాయామిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మై పది ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. అభిమానేన శాలన్త ఇత్యభిమానశాలినః, తేషాం, అభిమానశాలినః - శాలినోః - శాలినాం, అభిమానశాలిన్ శబ్దో నకారాంతః పుంలిङ్గ ష్ట్రీబహువచనాంతః. మదం - మదౌ - మదాన్, మదశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గో

ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉత్తమ్భయితుం - అవ్య. విభూతిః - విభూతీ - విభూతయః, విభూతిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రిలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యా. అసమాపితేతి. అసమాపితకృత్యసంపదాం అకృతకృత్యానాం. సావశేషిత కర్తృణామిత్యర్థః. కుతః ? అభిమానశాలినాం అహంకారిణాం విభూతయః సంపద ఏవ తావతా స్వల్పేన వినయేన. కార్యవశాదారోపితేనేతి శేషః. హతవేగం ప్రతిబద్ధోద్రేకం- నతు స్వరూపతో హతం, మదం ఉత్తంభయితుం వర్ధయితుం ప్రభవంతి సమర్థా భవంతి. సర్వథా దుర్జనం సంపదో వికారయంతీతి భావః.

ఆవ. అథ మదస్యానర్థహేతుతాం యుక్తే నాహః—

మూ. మదమానసముద్ధతం నృపం
న వియుక్తే నియమేన మూఢతా,
అతిమూఢ ఉదస్యతే నయా
న్నయహీనాదపరజ్యతే జనః.

౪౯

అపరాగసమీరణేరితః
క్రమశీర్ణాకులమూలసంతతిః,
సుకరస్తరువత్సహిష్ణునా
రిపురున్మూలయితుం మహానపి.

౫౦

టీక. మదమానసముద్ధతం - మద = దర్పముచేతను, మాన = అహంకారము చేతను, సముద్ధతం = గర్వితుడైనట్టి, నృపం = రాజును, మూఢతా = అకార్యజ్ఞత, నియమేన = నియమముచేత, న వియుక్తే = విడువదు, అతిమూఢః = మిగుల మూఢుడు, నయాత్ = నీతిమార్గమునుండి, ఉదస్యతే = తప్పుచున్నాడు, నయ హీనాత్ - వయ = నీలిచే, హీనాత్ = హీనుడగు వానివలన, జనః = జనుడు, అపరజ్యతే = విరక్తుడగుచున్నాడు. అపరాగసమీరణేరితః - అపరాగసమీరణ = వాయువువంటి ద్వేషముచే, ఈరితః = చలింపజేయబడినట్టియు, క్రమశీర్ణాకులమూల సంతతిః - క్రమ = క్రమముగా, శీర్ణ = సడలినట్టియు, ఆకుల = చలించునట్టియు, మూలసంతతిః = ప్రకృత్యాది స్వజనసమూహము కలిగినట్టి, రిపుః = శత్రువు, మహా నపి = గొప్పవాడైనను, తరువత్ = వృక్షమువలె, సహిష్ణునా = సహనముగలవానిచే, ఉన్మూలయితుం = పెకలించుటకు, సుకరః = సులభమైనవాడగుచున్నాడు.

తాత్పర్యము. మదమువలన సంభవించెడి యనర్థముల నిరూపించెదను. దర్పాహంకారములుకలిగి వర్తించెడి రాజున కెప్పు డెవరితో నేయకార్యములను జేయవలయునో

చేయకూడదో యను జ్ఞాన మావంతయైన నుండదు. అట్టిమూఢుఁడు నీతిమార్గమును విడిచి చరించును. అట్టివానివలన లోకమునకు ద్వేషము కలుగుచున్నది. ఇట్లు ద్వేషము క్రమముగా వృద్ధియగుకొలఁదిని బ్రకృతివర్గమునందు సంచలనముకలిగి రాజకార్య వైముఖ్యము ప్రారంభమగును. పిమ్మట నారాజెంతగొప్పవాఁడైనను గాలివీచుటవలన శిథిలములగు పేల్లకలిగి కదలింపఁబడిన వృక్షమువలె నిర్మూలించుటకు సాధ్యుఁడగును. మదమువలన నెన్నియనర్థములు సంభవించుచున్నవో చూచితివా? కావున మదమును నహంకారమును దూరముగాఁ ద్యజింపవలెను. దుర్యోధనుఁడు స్వతః మదముకల వాఁడును, దురహంకారియునై యున్నాఁడు. అతఁడు రాజుల నపమానింపకమానఁడు. అట్లు చేయుటవలన మనకు మిగుల నుపకారమగును.

శబ్దాదులు. మదశ్చ మానశ్చ మదమానౌ, మదమానాభ్యాం సముద్ధతః, తం, మద మానసముద్ధతం - సముద్ధతౌ - సముద్ధతాన్, మదమానసముద్ధతశ్చ అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. నృపం - నృపౌ - నృపాః, నృపశ్చ అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. న - అవ్య. వియుక్తే - వియుజ్జాతే - వియుజ్జాతే. వి-పూర్వ కాత్ యుజిర్ - యోగ ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. నియమేన - నియమాభ్యాం - నియమైః, నియమశ్చ అకారాంతః పుంలింగ స్త్రీతీయైకవచనాంతః. మూఢస్య భావో మూఢతా, మూఢతా-మూఢతే - మూఢతాః, మూఢతాశ్చ అకారాంత స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అతిమూఢః - అతిమూఢౌ - అతిమూఢాః, అతిమూఢశ్చ అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఉదస్యతే - ఉదస్యేతే - ఉదస్యంతే, ఉ-తూర్వకాత్ ఆసు-క్షేపణ ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్త కర్తరి లడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. నయాత్ - నయాభ్యాం - నయేభ్యః, నయ శ్చ అకారాంతః పుంలింగః పञ్చమ్యైకవచనాంతః. నయేన హీనః నయహీనః, తస్మాత్, నయహీనాత్ - నయహీనాభ్యాం - నయహీనేభ్యః, నయహీనశ్చ అకారాంతః పుంలింగః పञ్చమ్యైకవచనాంతః. అపరజ్యతే - అపరజ్యేతే - అపరజ్యంతే, అప-పూర్వకాత్ రజ్జ-రాగఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తణి లడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అపరాగస్సమిరణ ఇవ అపరాగసమిరణః, అపరాగసమిరణేన ఈరితః అపరాగసమిరణేరితః, ఈరితః ఈరితౌ - ఈరితాః, అపరాగసమిరణేరితశ్చ అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. మూలానాం సంతతిః మూలసంతతిః, శీర్ణా చ సా ఆకులా చ శీర్ణాకులా, క్రమేణ శీర్ణాకులా క్రమశీర్ణాకులా, క్రమశీర్ణాకులా మూలసంతతిర్యస్య సః క్రమశీర్ణాకుల మూలసంతతిః, సంతతిః-సంతతీ-సంతతయః, క్రమశీర్ణాకుల మూలసంతతిశ్చ ఇకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సుకరః - సుకరౌ - సుకరాః, సుకరశ్చ అకారాంతః

పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తరురివ తరువత్ - అవ్య. సహిష్ణునా - సహిష్ణుభ్యాం - సహిష్ణుభిః, సహిష్ణుశబ్ద ఉకారాంతః పులింగ స్త్రీయైకవచనాంతః. రిపుః - రిపూ - రిపవః, రిపుశబ్ద ఉకారాంతః పులింగ ప్రథమైకవచనాంతః. ఉన్తులయితుం - అవ్య. మహాన్ - మహాన్తా - మహాంతః, మహచ్ఛబ్ద స్తకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అపి - అవ్య.

వ్యా. మదేతి. అపరాగేతిచ. మదమానాభ్యాం దర్పాహంకారాభ్యాం సముద్ధతం నృపం మూఢతా అకార్యజ్ఞతా నియమేన అవశ్యం న వియుజ్జే న విముంచతి - అతి మూఢః నయాన్నితిమార్గాత్ ఉదస్యతే ఉత్తిప్యతే. * కర్తకర్తరి లట్. నయహీనాత్ జనః అపరజ్యతే అపరక్తో భవతి. * స్వరితేత్త్వాదాత్త నేపదమ్. అపరాగః అప్రీతి ద్వేష ఇతి యావత్. సమీరణ ఇవ. తేనేరితశ్చాలితః. అత ఏవ క్రమేణ శీర్ణా శీర్ణీభూతా ఆకులా చలా చ మూలసంతతిః ప్రకృత్యాదిస్వజన పర్గః శిఫాసంఘాతశ్చ యస్య స తథోక్తః. ని. 'మూలం వశీకృతే స్వీయే శిఫా తారాంతికాదిష్వి' తి వైజయంతీ. రిపుర్మహానసి - తరువత్ వృక్ష ఇవ సహిష్ణునా త్సమావతా ఉన్తులయితుం ఉద్ధర్తుం ధ్వంసయితుం సుకర స్సుసాధ్యః. సుకరోన్తులన ఇత్యర్థః. అత్ర మదాదేః పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరం ప్రతి కారణత్వాత్కారణమాలా, తరువదిత్యుపమా చేతి ద్వయోః సంస్పృష్టిః.

అవ. నన్వంతర్భేదమాత్రేణ కథం సుసాధ్య ఇత్యత ఆహః—

మూ. అణురప్యపహంతి విగ్రహాః

ప్రభుమంతఃప్రకృతిప్రకోపజః,

అఖిలం హి హినస్తి భూధరం

తరుశాఖాంతనిఘ్న జోఽనలః.

౫౧

టీక. అణురపి = స్వల్పమైనదైనను, అంతఃప్రకృతిప్రకోపజః - అంతః = లోపలనున్న, ప్రకృతి = ఆమాత్యాదులయొక్క, ప్రకోప = ద్వేషమువలన, జః = పుట్టినట్టి, విగ్రహాః = వైరము, ప్రభుం = ప్రభువును, అపహన్తి = నశింపఁజేయుచున్నది. తరుశాఖాంతనిఘ్న జః - తరు = వృక్షములయొక్క, శాఖాంత = శాఖాంతములయొక్క, నిఘ్న = రాపిడివలన, జః = పుట్టినట్టి, అనలః = అగ్ని, అఖిలం = సమస్తమైన, భూధరం = పర్వతమును, హినస్తిహి = దహించుచున్నదిగదా.

తాత్పర్యము. మదగర్వితుఁడగు రాజుచే నవమానితులగు నమాత్యాదులు ప్రభువు విషయమై వైముఖ్యమును పొందినంతమాత్రమునఁ బ్రభువు సుఖసాధ్యుఁ డెట్లగునని

యాలోచింప నక్కఱలేదు. తరుశాఖాంతసంఘర్షణమువలన నుత్పన్నమైన యగ్ని స్వల్పమైనదైనను పర్వతమునంతను భస్మి పటలము చేసినట్లు లమాత్యాదుల కవమానము వలనఁ గలిగిన ద్వేషము కొలఁది దైనను క్రనుక్రమముగా వృద్ధియై రాజును పేరు లేకుండ నశింపఁజేయును.

శబ్దాదులు. అణుః - అణూ - అణవః, అణుశబ్ద ఉకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. అపి - అప్య. అపహన్తి - అపహతః - అపహ్నున్తి, అప - పూర్వకాల్ హన - హింసాగత్యోరిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. విగ్రహః - విగ్రహా - విగ్రహః, విగ్రహశబ్ద ఆకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రభుం - ప్రభూ - ప్రభూన్, ప్రభుశబ్ద ఉకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. అంతః ప్రకృతీనాం ప్రకోపః అంతః ప్రకృతి ప్రకోపః, అంతఃప్రకృతి ప్రకోపాజ్ఞాయత ఇత్యంతఃప్రకృతిప్రకోపజః, ప్రకోపజః - ప్రకోపజౌ - ప్రకోపజాః, అంతఃప్రకృతిప్రకోపశబ్ద ఆకారాంతఃపుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. అఖిలం - అఖిలౌ - అఖిలాన్, అఖిలశబ్ద ఆకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. హి - అప్య. హినన్తి - హిన్తః - హిన్తి, హిసి - హింసాయామి త్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ధరతీతి ధరః, భువో ధరః భూధరః, తం, భూధరం - భూధరౌ - భూధరాన్, భూధరశబ్ద ఆకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. తరూణాం శాఖాః తరుశాఖాః, తరుశాఖానామంతాని తరుశాఖాంతాని, తరుశాఖాంతానాం నిఘర్షః తరుశాఖాన్తనిఘర్షః, తరుశాఖాన్తనిఘర్షాజ్ఞాయత ఇతి తరుశాఖాన్తనిఘర్ష జః, నిఘర్ష జః - నిఘర్షజౌ - నిఘర్షజాః, తరుశాఖాన్తనిఘర్ష శబ్ద ఆకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. అనలః - అనలౌ - అనలాః, అనలశబ్ద ఆకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. అణురితి. అణుః అల్పౌ౭పి అంతఃప్రకృతిప్రకోపజః అంతరంగామాత్యాద్యుపరాధసముద్భవః. ని. 'ప్రకృతిః పంచభూతేషు స్వభావే మూలకారణే, ఛందః కారణగుహ్యేషు జంత్యమాత్యాదికేష్వపీ'తి వైజయంతీ. విగ్రహో వైరం ప్రభుముపహంతినాశయతి. అత్ర దృష్టాంత మాహ—తరుశాఖాంతానాం నిఘర్షో ఘర్షణం తజ్జో౭న లో౭గ్నిః. భూధరం గిరిమఖిలం సాకల్యేన హినన్తి హి-దహతీత్యర్థః. అత్రోపమానోపమేయ సమానధర్మాణాం బింబప్రతిబింబతయా నిర్దేశేన దృష్టాంతాలంకారః.

అవ. తథాపి వర్ధమానం శత్రుం కథముపేక్షేతేత్యాశంక్య దుర్విసీతత్వాదిత్యాహః—

మూ. మతిమాన్ వినయప్రమాధిన
స్సముపేక్షేత సమున్నతిం ద్విషః,

సుజయః ఖలు తాదృగంతరే

విపదంతా హ్యవినీతసంపదః.

౧౬

టీక. మతిమాన్ = ప్రాజ్ఞుడైన ప్రభువు, వినయప్రమాధినః - వినయ = విషయమును, ప్రమాధినః = విడిచిపెట్టినట్టి, ద్విషః = శత్రువుయొక్క, సమున్నతిం = అభివృద్ధిని, సముపేక్షేత = ఉపేక్షింపవలెను, తాదృక్ = అట్టిశత్రువు, అంతరే = అంతరమునందు, సుజయః ఖలు = సుఖముగా జయింపఁదగినవాఁడు గదా, హి = ఏలన, అవినీతసంపదః - అవినీత = దుర్జనునియొక్క, సంపదః = సంపదలు, విపదంతాః = అపద లంతమునందుఁగలవి.

తాత్పర్యము. శత్రువు దుర్వినీతుఁడయ్యెనేని బుద్ధిమంతుఁడగు జిగీషువు వాని అభివృద్ధికిఁ బ్రతిక్రియ చేయకయే యుపేక్షింపవలెను. దుర్వినీతుఁడగు నతఁడందఱకు నపకారము నగౌరవము చేయుచుండును, గాన నందఱకు విరోధియగును. అందు వలన నతనికి దుఃఖము మాటిమాటికి సంభవించుచుండును. మఱియు ననేక చ్ఛిద్రము లుండును. అట్టివానిని గప్టములేకయే జయింపవచ్చును. దుర్యోధనుఁడును నట్టివాఁడే కనుక ప్రస్తుతము వృద్ధిగానున్నను దొందరపడి ప్రతిక్రియ చేయనక్కఱలేదు.

శబ్దాదులు. మతిరస్యాస్తీతి, మతిమాన్ - మతిమన్తా - మతిమన్తః, మతిమచ్ఛబ్ద స్తకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. వినయం ప్రమాధ్నాతీతి వినయప్రమాధీ, తస్య, వినయప్రమాధినః - ప్రమాధినోః - ప్రమాధినాం, వినయప్రమాధిన్ శబ్దో నకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. సముపేక్షేత - సముపేక్షేయాతాం - సముపేక్షేరన్, సం-ఉప-పూర్వకాత్ ఈత్ - దర్శన ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లిజ్. ఆత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. సమున్నతిం - సమున్నతీ - సమున్నతీః, సమున్నతీశబ్ద ఇకారాన్తః స్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ద్విషః - ద్విషోః - ద్విషాం, ద్విట్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. సుజయః - సుజయా - సుజయాః, సుజయశబ్ద అకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఖలు - అవ్య. తాదృక్ - తాదృశౌ - తాదృశః, తాదృక్ శబ్దశ్చవర్ణాన్తః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. అంతరే - అంతరయోః-అంతరేషు, అంతరశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలింగస్సప్రథమైకవచనాన్తః. విపత్ అన్తః యాసాం తాః విపదంతాః, విపదంతా-విపదన్తే-విపదంతాః, విపదంతాశబ్ద అకారాన్త స్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాన్తః. హి-అవ్య. అవినీతస్య సంపదః అవినీతసంపదః, అవి నీతసంపత్-సంపదౌ - సంపదః, అవినీతసంపచ్ఛబ్దో దకారాన్తస్త్రీలింగః ప్రథమాబహు వచనాన్తః.

వ్యా. మతిమానితి. మతిమాన్ ప్రాజ్ఞః. వినయం ప్రమథ్నాతి త్యజతీతి వినయ ప్రమాథినః దుర్విసేతస్య ద్విషః శత్రోః సమున్నతిం వృద్ధిం సముపేక్షేత. ఉపేక్షాయాః ఫలమాహ. — తాదృక్తాదృగ్విధః అవినీత ఇత్యర్థః. అంతరే క్వచిద్రంధ్రే సుజయః సుఖేన జేతుం శక్యః ఖలు. హి యస్తాత్ - అవినీతస్య దుర్జనస్య సంపదః విపదంతాః విపన్న్యాదకాః. అనర్థోదర్గా ఇత్యర్థః.

అవ. కథం దుర్విసేతస్య శత్రోః సుజయత్వమిత్యాశంక్య భేదజర్జరితత్వా దిత్యాహః—

మూ. లఘువృత్తతయా భిదాం గతం

బహిరంతశ్చ నృపస్య మండలం,

అభిభూయ హరత్యనంతర

శిథిలం కూలమివాపగారయః

౫౩

టీక. లఘువృత్తతయా = దుర్వృత్తికలవాడగుటచే, బహిః = మిత్రాదిదేశముల యందును, అంతశ్చ = అమాత్యాదులయందును, భిదాం = భేదమును, గతం = పొందినట్టి, నృపస్య = రాజుయొక్క, మండలం = రాష్ట్రమును, అనంతరః = జిగీషువు, అపగారయః = అపగా = నదియొక్క, రయః = వేగము, శిథిలం = జీర్ణమైన, కూలమివ = ఒడ్డునువలె, అభిభూయ = ఆక్రమించి, హరతి = హరించుచున్నాడు.

తాత్పర్యము. దుర్వృత్తుడగురాజునకు మిత్రదేశములయందు భేదము పుట్టి శత్రువులు కలుగుదురు. తన ప్రకృతివర్గమందును భేదముపుట్టి విరోధము సంభవించును. ఇట్లు స్వపరరాష్ట్రములయందు భేదము కలుగుటచే దుర్వృత్తుడగురాజు క్రమక్రమముగా నిస్సహాయుడగుచుండును. ఇట్టివానిని జిగీషువు నదీవేగము శిథిలమగునట్టి తటమునువలె నాక్రమించి యశ్రమముగా జయించివైచును. దుర్వృత్తత్వ మనేకాన్తములకు హేతువుకాబట్టి దుర్వృత్తుడగుప్రభువును సులువుగా జయింపవచ్చును.

శబ్దాదులు. లఘు వృత్తం యస్య సః లఘువృత్తిః, లఘువృత్తస్య భావః లఘు వృత్తతా, తయా, లఘువృత్తతయా - లఘువృత్తతాభ్యాం - లఘువృత్తతాభిః, లఘు వృత్తతా శబ్ద ఆకారాంత స్త్రీలింగస్త్రీయైకవచనాంతః. భిదాం-భిదే - భిదాః, భిదాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. గతం-గతే-గతాని, గతశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. బహిః-అవ్య. అంతః-అవ్య. చ-అవ్య. నృపస్య-నృపయోః-నృపాణాం, నృపశబ్ద ఆకారాంతః పులింగష్ట్యైకవచనాంతః. మండలం - మండలే - మణ్డలాని, మణ్డలశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. అభిభూయ - అవ్య.

హరతి-హరతః-హరన్తి, హృషో-హరణ ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమ పుష్కైకవచనాంతః. అనన్తరః-అనన్తరౌ-అనన్తరే, అనన్తరశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. శిథిలం-శిథిలే-శిథిలాని, శిథిలశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. కూలం-కూలే-కూలాని, కూలశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. ఆపగాయా రయః ఆపగారయః, రయః-రయశా-రయాః, ఆపగారయశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. లఘ్వీతి. లఘువృత్తతయా స్వస్య మర్వృత్తతయా బహి ర్నితాదిజానపదేషు, అంతరమాత్యాదిషుచ-భిదాం భేదం గతం ప్రాప్తం. * 'షిద్భిదాదిభ్యోఽజి'త్యజ్ఞే ప్రత్యయః. నృపస్య మండలం రాష్ట్రం అనంతరసన్నిహితః జిగీషుః, ఆపగారయో నదీ పేగః శిథిలం అంతర్భేదజర్జరం కూలమివ అభిభూయ ఆక్రమ్య హరతి.

మూ. అనుశాసతమిత్యనాకులం

నయవర్తాకులమర్జనాగ్రజమ్,

స్వయమర్థ ఇవాభివాఇచ్చిత

స్తమభీయాయ పరాశరాత్తజః.

౫౪

టీక. ఇతి=ఈ ప్రకారముగా, ఆకులం = త్నుభితుడగు, అర్జునాగ్రజం=భీముని గూర్చి, నయవర్త్త = నీతిమార్గమును, అనాకులం = అసంకీర్ణమగునటుల, అనుశాసతం = ఉపదేశించుచున్నట్టి, తం=ఆధర్త రాజునుగూర్చి, పరాశరాత్తజః = వేదవ్యాసమహాముని, స్వయం = స్వయముగా, అభివాఇచ్చితః = కోరఁబడినట్టి, అర్థఇవ=మనోరథమువలె, అభియాయ=వచ్చెను.

తాత్పర్యము. ఇట్లు శత్రువులచే జేయఁబడినయపకారములు స్మరణకువచ్చుట వలన త్నుభితుడైన భీమసేనునికి నీతిమార్గము నసంకీర్ణమగునట్లు లుపదేశించుచుండెడి ధర్మజునియొద్దకు మూర్తీభవించిన కోరఁబడిన మనోరథమువలె వేదవ్యాసమహాముని చను దెంచెను.

శబ్దాదులు. అనుశాసతం-అనుశాసతో - అనుశాసతః, అనుశాసచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇతి-అవ్య. ఆకులం న భవతీత్యనాకులం, తత్, అనాకులం-అనాకులే - అనాకులాని, అనాకులశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. నయస్య వర్త్త నయవర్త్త, తత్, నయవర్త్త - వర్త్తనీ-వర్త్తాని, నయవర్త్తౌ శబ్దో నకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆకులం-ఆకులౌ - ఆకులాన్, ఆకులశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గః ద్వితీయైకవచనాంతః. అగ్రే జాయత ఇత్యగ్రజః, అర్జునస్య అగ్రజః

అర్జునాగ్రజః; తం, అర్జునాగ్రజం-అర్జునాగ్రజౌ - అర్జునాగ్రజాన్, అర్జునాగ్రజశబ్ద
అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. స్వయం-అవ్య. అర్థః-అర్థౌ-అర్థాః, అర్థశబ్ద
అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. అభివాఞ్ఞితః - వాఞ్ఞితౌ -
వాఞ్ఞితాః, అభివాఞ్ఞితశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తం - తౌ .
తాన్, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. అభీయాయ - అభిఈ
యతుః-అభిఈయుః, అభి-పూర్వకాత్ ఇన్-గ తావిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లిప్త పరస్మై
పది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. పరాశరస్య ఆత్మజః పరాశరాత్మజః, ఆత్మజః-ఆత్మజౌ-
ఆత్మజాః, పరాశరాత్మజశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. అన్వితీ. ఇతీతం - ఆకులం ఆరినికారస్తరణాత్ యుభితం అర్జునాగ్రజం
భీమసేనం నయవర్త నీతిమార్గం అనాకులమసంకీర్ణం యథా తథానుశాసతముపదిశంతం.
* 'జక్షిత్యాదయ స్ష'డిత్యభ్యస్తత్వాన్నుమభావః. యద్వా నయవర్తాకులం నీతిమార్గ
స్థలితం భీమం ఇతీతమనుశాసతం శిక్షయంతం తం యుధిష్ఠిరం పరాశరాత్మజో వేద
వ్యాసః. స్వయమభివాఞ్ఞితోఽర్థ ఇవ. సాక్షా న్ననోరథ ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా. అభీయాయ
ప్రాప్తః.

అవ. అథ యుగ్ధేన తమేవాహః—

మూ. మధురైరవశాని లంభయ

న్నపి తిర్యంచి శమం నిరీక్షితైః,

పరితః పటు బిభ్రదేనసాం

దహనం ధామ విలోకనక్షమమ్.

౧౫౫

సహసోపగతస్సవిస్తయం

తపసాం సూతిరసూతిరాపదాం,

దదృశే జగతీభుజా ముని

స్స వపుష్టానివ పుణ్యసంచయః.

౧౫౬

టీక. మధురైః = శాంతములైనట్టి, నిరీక్షితైః = చూపులచే, అవశాని = ప్రతి
కూలములైనట్టి, తిర్యఞ్చి=మృగపక్ష్యాదులను, శమం = శాంతిని, లమ్భయన్=పొందించు
చున్నట్టియు, పటు=ఉజ్జ్వలమైనట్టియు, వినసాం = పాపములకు, దహనం=నివర్తకమైన
ట్టియు, విలోకనక్షమం = చూడఁదగినట్టియు, పరితః=అంతటను, ధామ = తేజస్సును,
బిభ్రత్ = ధరించుచున్నట్టియు, సహసా = అకస్మాత్తుగా, ఉపగతః = వచ్చినట్టియు,

తపసాం = తపస్సులకు, సూతిః = హేతుభూతుడైనట్టియు, అపదాం = అపదలకు, అసూతిః=నివర్తకుడైనట్టి, సః=ఆ, మునిః = వేదవ్యాసమహాముని, వపుష్మాన్=శరీరముకలిగిన, పుణ్యసంక్రమణ = పుణ్యరాశివలె, జగతీభుజా=ధర్మరాజుచే, సవిస్తయం=ఆశ్చర్యముతోఁ గూడుకొనినట్టులు, దదృశే=చూడఁబడెను.

తాత్పర్యము. పరస్పరవిరోధముకల పశుపత్న్యదులకు నైతము తనశాంతదృష్టిచే విరోధమును బోఁగొట్టి, పరస్పరప్రేమను కలిగించుచు, సమస్తపాపక్షయకరమగు బ్రహ్మతేజంబునంతటను వెదచల్లుచుఁ దలఁపనితలంపుగాఁ జనుదెంచిన మహాతపశ్శాపియు, భక్తుల కాపన్నివారకుఁడును మూర్తిభవించిన పుణ్యరాశివలె చూచువారలకు నయనానందకరుఁడును నగు వేదవ్యాసమహాముని రాఁగా ధర్మరాజాశ్చర్యచకితుడై యతనిని జూచెను.

శబ్దాదులు. మధురేణ-మధురాభ్యాం-మధురైః, మధురశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగస్త్రీతీయాబహువచనాంతః. న విద్యతే వశ యేషాం తాని, అవశాని, తాని, అవశం-అవశే-అవశాని, అవశశబ్దో అకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయాబహువచనాంతః. లమ్భయన్-లమ్భయన్తా-లమ్భయన్తః, లమ్భయచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అపి-అప్య. తిర్యక్ - తిర్యగ్భీ-తిర్యగ్భీ, తిర్యక్శబ్దస్తకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయాబహువచనాంతః. శమం-శమా-శమాన్, శమశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. నిరీక్షితేన - నిరీక్షితాభ్యాం-నిరీక్షితైః, నిరీక్షితశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగస్త్రీతీయాబహువచనాంతః. పరితః - అప్య. పటు-పటూనీ-పటూని, పటుశబ్ద ఉకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. బిభ్రత్-బిభ్రతౌ-బిభ్రతః, బిభ్రచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఏనసః - ఏనసోః-ఏనసాం, ఏనశ్శబ్దస్తకారాంత నపుంసకలింగష్టమీబహువచనాంతః. దహనం - దహనే-దహనాని, దహనశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ధామ - ధామనీ-ధామాని, ధామన్ శబ్దో నకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. విలోకనస్య ఊమం, తత్, విలోకనఊమం-ఊమే - ఊమాని, విలోకనఊమశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. సహసా-అప్య. ఉపగతః-ఉపగతౌ - ఉపగతాః, ఉపగతశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. విస్తయేన సహితం సవిస్తయం, తత్, సవిస్తయం - సవిస్తయే - సవిస్తయాని, సవిస్తయశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. తపసః-తపసోః-తపసాం, తపశ్శబ్ద స్కకారాంత నపుంసకలింగష్టమీబహువచనాంతః. సూతిః - సూతీ - సూతయః, సూతిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. న సూతిః అసూతిః, అసూతిః-అసూతీ - అసూతయః, అసూతిశబ్ద ఇకారాంత స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

ఆపదః-ఆపదోః - ఆపదాం-ఆపచ్ఛబ్దో దకారాంతస్త్రీలింగష్టమీబహువచనాంతః. దదృశే-
దదృశాతే-దదృశిరే, దృశిర్-ప్రేక్షణ ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తృణి లిడాత్త నేపది ప్రథమ
పురుషైకవచనాంతః. జగతీం భుక్తు ఇతి జగతీభుక్, తేన, జగతీభుజా-జగతీభుగ్భ్యాం-
జగతీభుగ్భిః, జగతీభుక్చబ్దో జకారాంతః పుంలింగస్త్రీయైకవచనాంతః. మునిః-మునీ-
మునయః, మునిశబ్ద ఇకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సః-తా-తే, తచ్ఛబ్దో
దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. వపురస్యాస్తీతి, వపుష్టా - వపుష్వస్తా-వపు
ష్వంతః, వపుష్వచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ - అప్య. పుణ్యస్య
సञ्చయః, పుణ్యసञ्చయః-పుణ్యసञ्చయా-పుణ్యసञ్చయాః, పుణ్యసञ్చయశబ్ద అకా
రాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. మధురై రితి. సహసేతి చ. మధురైః శాంతైః నిరీక్షితైరవలూకనైః. *నపుం
సకే భాషే క్తః. న విద్యతే వశ ఆయత్తత్వం యేషాం తాన్యవశాని ప్రతిహాలాని.
ని. 'వశ ఆయత్తతాయాం చే'తి విశ్వః. తిర్యంచి మృగపక్ష్యాదీన్యపి - శమం శాంతిం
లంభయన్ ప్రాపయన్. * 'లభేశ్చే'తి సుమాగమః. 'గతిబుద్ధీ'త్యాదినా ద్వికర్తృకత్వం.
పటు ఉజ్జ్వలం - ఏనసాం పాపానాం, దహ్యతేనేనేతి దహనం నివర్తకం - తథాపి
విలూకనక్షమం దర్శనీయం. వహ్నిర్విదివిలక్షణమితి భావః. పరితః అభితః ధామ తేజో
బిభ్రత్. పునః సహసోపగతః అకస్తాదాగతః - తపసాం సూతిః ప్రభవః, ఆపదాం
ఆసూతిః అప్రభవః. నివర్తక ఇతి యావత్. సమునిర్వ్యాసః వపుష్టా మూర్తి
మాన్ పుణ్యసంచయః పుణ్యరాశిరివేత్యుత్పేక్షా. జగతీభుజా రాజ్ఞా యుధిష్ఠిరేణ
సవిస్తయం సాశ్చర్యం దదృశే దృష్టః.

మూ. అథోచ్చైకై రాసనతః పరార్థ్యా

దుద్యన్స ధూతారుణవల్కలాగ్రః,

రరాజ కీర్ణాకపిశాంశుజాల

శృంగాత్సుమేరోరివ తిగ్రురశ్చిః.

౫౭

టీక. అథ = తరువాత, ఉచ్చైకైః = ఉన్నతమైనట్టియు, పరార్థ్యాత్ = శ్రేష్ఠ
మైనట్టి, ఆసనతః = సింహాసనమువలన, ఉద్యన్ = లేచుచున్నట్టియు, ధూతారుణవల్క
లాగ్రః - ధూత=కంపితములైనట్టియు, అరుణ = ఎఱ్ఱనైనట్టియు, వల్కల = నారచీరల
యొక్క, అగ్రః = అగ్రముకలిగినట్టి, సః=అధర్మరాజు, కీర్ణాకపిశాంశుజాలః - కీర్ణ =
చెదరినట్టియు, ఆకపిశ = అంతటఁ గపిశవర్ణముకలిగిన, అంశు=కిరణములయొక్క, జాలః
సమూహముకలిగినట్టియు, సుమేరోః = మేరుపర్వతముయొక్క, శృంగాత్ = శిఖరము

నుండి, ఉద్యోక్ = బయలుదేరుచున్నట్టి, తిగ్గరశ్శిరివ = సూర్యుడు (ని) వలె, రరాజ = ప్రకాశించెను.

తాత్పర్యము. ఇట్లు వేదవ్యాసమహాముని రాగా వేగమే సంభ్రమాయత్తచిత్తుడై యరుణవల్కలాగ్రములు చలించుచుండ సింహాసనమునుండి యుత్తిష్ఠుడగు ధర్మరాజు కపిశగభస్తిజాలము ప్రకాశించుచుండ మేరుపర్వతమునుండి యుపరిభాగమున కెగయు పూర్వనివలె బ్రకాశించెను.

శబ్దాదులు. అథ-అవ్య. ఉచ్చైశ్చ-అవ్య. ఆసనాత్ ఆసనతః-అవ్య. పరార్థ్యాత్-పరార్థ్యాభ్యాం- పరార్థ్యేభ్యః, పరార్థ్యశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గః పశ్చిమ్యేకవచనాంతః. ఉద్యోక్-ఉద్యంతై-ఉద్యంతః, ఉద్యచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. సః-తే-తే, తచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. వల్కలానామగ్రాణి వల్కలాగ్రాణి, ధూతాని చ తాన్యరుణాని చ ధూతారుణాని, ధూతారుణాని వల్కలాగ్రాణి యస్య సః ధూతారుణవల్కలాగ్రః, అగ్రః-అగ్రై-అగ్రాః, ధూతారుణవల్కలాగ్రశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. రరాజ-రేజతుః-రేజుః, రాజృ - దీప్తావిత్త్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లిట్ ఉభయపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అంశూనాం-జాలం అంశుజాలం, ఆ కపిశం ఆకపిశం, కీర్ణశ్చ త దాకపిశశ్చ కీర్ణాకపిశం-అంశుజాలం యస్య సః, కీర్ణాకపిశాంశుజాలః-జాలా-జాలాః, కీర్ణాకపిశాంశుజాలశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. శృङ్గాత్-శృङ్గాభ్యాం-శృङ్గేభ్యః, శృङ్గశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గః పశ్చిమ్యేకవచనాంతః. సుమేరోః - సుమేరోవోః - సుమేరూణాం, సుమేరుశబ్ద ఉకారాంతః పుంలిङ్గష్టమ్యేకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. తిగ్గా రశ్శయః యస్య సః తిగ్గరశ్శిః-తిగ్గరశ్శి-తిగ్గరశ్శయః, తిగ్గరశ్శిశబ్ద ఇకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. అథేతి. అథ దర్శనానంతరం. ఉచ్చైశ్చైరున్న తాత్పర్యార్థ్యాత్ శ్రేష్ఠాత్. * 'అర్థాద్యత్,' 'పరావరాధమోత్తమ పూర్వాచ్చే'తి యత్ప్రీత్యయః. ఆసనతః సింహాసనాత్-ఉద్యోక్ ఉత్తిష్ఠ్ - అత ఏవ ధూతాని కంపితాని అరుణాని వల్కలాగ్రాణి యస్య స తథోక్తః. స రాజా కీర్ణం విస్తృతమాకపిశం అంశుజాలం యస్య స తథోక్తః, సుమేరోః శృంగాదుద్యోక్ తిగ్గరశ్శిరివ రరాజ శుశుభే.

మూ. అవహితహృదయో విధాయ సోఽర్హా
మృషివదృషిప్రవరే గురూపదిష్టామ్,
తదనుమత మలంచకార పశ్చా
త్ప్రశమ ఇవ శ్రుతమాసనం నరేంద్రః.

టీక. సః = ఆ, నరేంద్రః = ధర్మరాజు, అవహితహృదయస్సౌ - అవహిత = ప్రమాదమును బొందని, హృదయస్సౌ = హృదయము కలవాడగుచు, ఋషిప్రవరే = మునిశ్రేష్ఠుడగు వేదవ్యాసమహామునియందు, ఋషివత్ = మహర్షి కర్తవ్యమైనట్టియు, గురూపదిష్టాం - గురు = మన్నాదులచే, ఉపదిష్టాం = ఉపదేశింపబడినట్టియు, అర్హాం = పూజను, విధాయ = చేసి, పశ్చాత్ = అనంతరము, తదనుమతం - తత్ = ఆవేదవ్యాస మహర్షి చే, అనుమతం = అనుజ్ఞాతమైన, ఆసనం = సింహాసనమును, ప్రశమః = శాంతము, శ్రుతమివ = శాస్త్రమునువలె, అలఙ్ఘకార = అలంకరించెను.

తాత్పర్యము. అంతట ధర్మరా జప్రమత్తచిత్తుడై శాస్త్రీయమగు మహర్షి పూజావిధానముచే నా వేదవ్యాసమహర్షిని బూజించి తదనుమతిని బొంది శాంతము శాస్త్రము నలంకరించినట్లు సింహాసనము నలంకరించెను.

శబ్దాదులు. అవహితం - హృదయం యస్య సః, అవహితహృదయః-హృదయా-హృదయాః, అవహితహృదయశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. విధాయ-అవ్య. సః - తౌ - తే, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అర్హాం-అర్హే - అర్హాః, అర్హాశబ్ద అకారాంత స్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఋషివత్ - అవ్య. ఋషీణాం ప్రవరః ఋషిప్రవరః, తస్మిన్, ఋషిప్రవరే - ఋషిప్రవరయోః - ఋషిప్రవరేషు, ఋషిప్రవరశబ్ద అకారాంతః పుంలింగ స్సప్తమ్యైకవచనాంతః. గురుభిరుపదిష్టా గురూపదిష్టా, తాం, గురూపదిష్టాం - ఉపదిష్టే - ఉపదిష్టాః, గురూపదిష్టాశబ్ద అకారాంత స్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. తేన అనుమతం తదనుమతం, తత్, తదనుమతం-మతే-మతాని, తదనుమతశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. అలఙ్ఘకార-అలఙ్ఘకృతుః-అలఙ్ఘక్రుః, అలం-పూర్వకాత్ డు కృణో-కరణ ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. పశ్చాత్ - అవ్య. ప్రశమః - ప్రశమా - ప్రశమాః, ప్రశమశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ - అవ్య. శ్రుతం - శ్రుతే - శ్రుతాని, శ్రుతశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆసనం - ఆసనే - ఆసనాని, ఆసనశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. నరాణామింద్రః నరేంద్రః, నరేంద్రః-నరేంద్రా-నరేంద్రాః, నరేంద్రశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. అవహితేతి. స నరేంద్రః అవహితహృదయోఽప్రమత్తచిత్తస్సౌ. ని. 'చిత్తం తు చేతో హృదయ' మిత్యమరః. ఋషిప్రవరే మునిశ్రేష్ఠే. ఋషివత్ ఋష్యర్హాం. *అర్హార్థే పతిప్రత్యయః. గురూపదిష్టాం. మన్నాదిప్రణీతాం శాస్త్రీయామిత్యర్థః. అర్హాం పూజాం. * 'గురోశ్చ హల' ఇత్యకారప్రత్యయః. విధాయ కృత్వా - పశ్చా

దనంతరం తదనుమతం తేనానుజ్ఞాతం ఆసనం. ప్రశమశ్శాంతిః-శుతం శాస్త్రశ్రవణమివ. అంచకార. ఉక్తంచ పూర్వం.—‘ప్రశమస్తస్య భవత్యలంక్రియే’తి. మున్యనుజ్ఞయో పబిష్టవానిత్యర్థః.

వ్యక్తోదితస్తి తమయూఖవిభాసితోష్ఠ
స్తిష్ఠా మునేరభిముఖం స వికీర్ణ ధామ్నః,
తన్వంతమిద్ధమభితో గురుమంశుజాలం
లక్ష్మీమువాహ సకలస్య శశాంకమూర్తేః.

గీ॥

ఇతి శ్రీభారవికృతౌ కిరాతార్జునీయే మహాకావ్యే
లక్ష్మీపదలాంఛనే ద్వితీయస్కంధః.

టీక. వ్యక్తోదితస్తి తమయూఖవిభాసితోష్ఠః - వ్యక్త = స్పష్టముగా, ఉదిత = ఉద్గతములైన, స్తి త = చిరునగవుయొక్క, మయూఖ = కిరణములచే, విభాసిత = ప్రకాశింపఁజేయఁబడినట్టి, ఓష్ఠః = ఓష్ఠములు కలిగినట్టియు, వికీర్ణ ధామ్నః - వికీర్ణ = వెదచల్లఁబడిన, ధామ్నః = తేజస్సుకలిగినట్టి, మునేః = వేదవ్యాసమహామునికి, అభిముఖం = అభిముఖమగునటుల, తిష్ఠా = ఉన్నట్టి, సః = ఆధర్మరాజు, ఇద్ధం = ప్రకాశించుచున్నట్టి, అంశుజాలం = కిరణసమూహమును, తన్వంతం = చేయుచున్నట్టి, గురుం = బృహస్పతిని, అభితః = అభిముఖమగునటుల, తిష్ఠతః = ఉన్నట్టియు, సకలస్య = సంపూర్ణుడైనట్టి, శశాంకమూర్తేః = చంద్రునియొక్క, లక్ష్మీం = శోభను, ఉవాహ = పఠించెను.

తాత్పర్యము. ఇట్లా వేదవ్యాసమహామునిని బూజించి బ్రహ్మతేజము నంతటను వెదచల్లుచున్న వేదవ్యాసమహాముని కభిముఖముగా నిలచి స్పష్టముగా బయలువెడలిన చిరునగవుచే నోష్ఠద్వయము ప్రకాశించుచుండ నాధర్మరాజు నిర్మలకిరణభాసమానుడగు దేవగురున కభిముఖముగా నున్నట్టి సంపూర్ణచంద్రునివలెఁ బ్రకాశించుచుండెను.

శబ్దాదులు. వ్యక్తముదితాః వ్యక్తోదితాః, స్తి తస్య మయూఖాః స్తి తమయూఖాః, వ్యక్తోదితాశ్చ తే స్తి తమయూఖాశ్చ వ్యక్తోదితస్తి తమయూఖాః, వ్యక్తోదితస్తి తమయూఖైః విభాసితౌ వ్యక్తోదితస్తి తమయూఖవిభాసితౌ, ఓష్ఠౌ యస్య సః వ్యక్తోదితస్తి తమయూఖవిభాసితోష్ఠః, ఓష్ఠః-ఓష్ఠౌ-ఓష్ఠాః, వ్యక్తోదితస్తి తమయూఖవిభాసితోష్ఠశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తిష్ఠా - తిష్ఠంతా - తిష్ఠంతః, తిష్ఠచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. మునేః - మున్యోః - మునీనాం, మునిశబ్ద ఇకారాంతః పుంలింగష్టవ్యేకవచనాంతః. అభిముఖం - అభిముఖే - అభిముఖాని, అభిముఖభా-టీ-21

శబ్ద అకారాంత నపుంసకలిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాంతః. సః - తా - తే, తచ్చబ్దో దకారాంతః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. వికీర్ణం ధామ యస్య సః వికీర్ణధామా, తస్య, వికీర్ణధామనః - ధామోః - ధామీ, వికీర్ణధామన్ శబ్దో నకారాంతః పుంలిఙ్గః షష్ఠ్యైకవచనాంతః. తన్వంతం - తన్వంతా - తన్వతః, తన్వచ్చబ్దస్తకారాంతః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇద్ధం - ఇద్ధే - ఇద్ధాని, ఇద్ధశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాంతః. అభితః - అభ్య. గురుం - గురూ - గురూన్, గురుశబ్ద ఉకారాంతః పుంలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. అంశూనాం జాలం అంశుజాలం, తత్, అంశుజాలం. అంశుజాలే - అంశుజాలాని, అంశుజాలశబ్దో అకారాంత నపుంసకలిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాంతః. లక్ష్మీం - లక్ష్మ్యే - లక్ష్మీః - లక్ష్మీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉవాహ - ఉవాహుః - ఉవాహుః, వహ - ప్రాపణ ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మై పది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సకలస్య - సకలయోః - సకలానాం, సకలశబ్ద అకారాంతః పుంలిఙ్గః షష్ఠ్యైకవచనాంతః. శశః అఙ్కః యస్యాస్యా శశాఙ్కా, శశాఙ్కామూర్తిర్యస్య సః శశాఙ్కమూర్తిః, తస్య, శశాఙ్కమూర్తేః - శశాఙ్కమూర్త్యోః - శశాఙ్కమూర్తీనాం, శశాఙ్కమూర్తిశబ్ద ఇకారాంతః పుంలిఙ్గః షష్ఠ్యైకవచనాంతః.

వ్యా. వ్యక్తేతి. వ్యక్తోద్భితైః సుప్టోద్భితైః స్థితమయూతైః-విభాసితావోష్ఠా యస్య సః తథోక్తః. వికీర్ణధామనః విస్తృతలేజసః మునేరభిముఖం తిష్ఠన్ సః నృపః. ఇద్ధం దీప్తం అంశుజాలం తన్వంతం గురుం గీష్పతిం. ని. 'గురూ గీష్పతిపిత్రాద్యా' విత్యమరః. * 'అభితః పరిత' ఇత్యాదినా ద్వితీయా. అభితోఽభిముఖం. తిష్ఠతి ఇతి శేషః. సకలస్య సామూర్ణస్య శశాంకా మూర్తిర్యస్య తస్య ఇందోః లక్ష్మీం ఉవాహా వహతి స్త. అత్రోపమేయస్య రాజ్ఞః ఉపమానేందుధర్తేణ లక్ష్మ్యోః సాక్షాత్సంబంధాసంభవా తత్సదృశీం లక్ష్మీమితి ప్రతిబింబకరణాక్షేపాదసంభవద్వస్తుసంబంధాత్ పదార్థవృత్తినీదర్శనాలంకారః. తదుక్తం.—'ప్రతిబింబస్యాకరణం సంభవతా యత్ర వస్తుయోగేన, తత్సామ్యమసంభవతా నీదర్శనా సా ద్విధాభిమతే' తి.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహామహోపాధ్యాయ
కోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం కిరాతార్జునీయవ్యాఖ్యానాయాం
ఘంటాపథసమాఖ్యానాయాం ద్వితీయస్సర్గః.

తృతీయ స్కర్గః.

అవ. అథ త్రిభిర్దునిం విశింషన్ చతుర్భిర్జ్యోక్తైః కలాపకమాహ. తదుక్తం.—
జ్యో. 'ద్వాభ్యాం యుగ్మమితి ప్రోక్తం త్రిభిర్జ్యోక్తై ర్విశేషకం, కలాపకం చతుర్భిసాన్యై
క్షదూర్ధ్వం కులకం స్పృత' మితి.¹

మూ. తతశ్శరచ్చంద్రకరాభిరామై
రుత్సర్పిభిః ప్రాంశుమివాంశుజాలైః,
బిభ్రాణ మానీలరుచం పిశంగీ
ర్జటాస్తటిత్వంతమివాంబువాహమ్.

౧

ప్రసాదలక్ష్మీం దధతం సమగ్రాం
వపుఃప్రకర్షేణ జనాతిగేన,
ప్రసహ్య చేతస్సు సమాసజంత
మసంస్తుతానామపి భావమార్ద్రమ్.

౨

అనుద్ధతాకారతయా వివిక్తాం
తన్వంతమంతగికరణస్య వృత్తిం,
మాధుర్యవిస్రంభవిశేషభాజా
కృతోపసంభాషమివేక్షితేన.

౩

ధర్మాత్తజ్ఞో ధర్మనిబంధినీనాం
ప్రసూతిమేనఃప్రణుదాం శ్రుతీనామ్,
హేతుం తదభ్యాగమనే పరీపు
స్సుఖోపవిష్టం మునిమాబభాషే.

౪

1 సాహిత్యదర్పణే శ్చ, 'ఛందోబద్ధపదం పద్యం తేన ముక్తేన ముక్తకం,
ద్వాభ్యాం తు యుగ్మకం సందానితకం త్రిభిరిష్యతే, కలాపకం చతుర్భిశ్చ పంచభిః
కులకం మత' మితి ముక్తమ్.

టీక. తతః = కూరుచున్నపిమ్మట, శరచ్చన్ద్రకరాభిరామైః - శరచ్చన్ద్ర = శర
 త్కాలచంద్రునియొక్క, కర = కిరణములవలె, అభిరామైః=ఆహ్లాదకరములైనట్టియు,
 ఉత్సర్పిభిః = ప్రసరించుచున్నట్టి, అంశుజాలైః - అంశు=కిరణములయొక్క, జాలైః =
 సమూహములచే, ప్రాంశుమివ స్థితం = ఉన్నతుడువలె నున్నట్టియు, అసీలరుచం -
 అసీల = నల్లనైన, రుచం = కాంతికలిగినట్టియు, విశజ్జీః = పచ్చనైన, జటాః=జడలను,
 బిభ్రాణం = ధరించినట్టియు, తటిత్వన్తం = మెఱపులుకలిగిన, అమ్బువాహమివస్థితం =
 మేఘమువలెనున్నట్టియు. ౧. సమగ్రం = సంపూర్ణమైన, ప్రసాదలక్ష్మీం - ప్రసాద=
 సౌమ్యత్వముయొక్క, లక్ష్మీం = సంపదను, దధతం = ధరించుచున్నట్టియు, జనాతిగేన=
 జనములను నతిక్రమించునట్టి, వపుఃప్రకర్షణ = ఆకారసంపదచేత, అసంస్తుతానామః=
 అపరిచితులకును, చేతస్సు = మనస్సులయందు, ఆర్ద్రం = స్నేహార్ద్రమైన, భావం =
 అభిప్రాయమును, ప్రసహ్య = బలాత్కారముగా, సమాసజన్తం = సత్తమైనదానినిగాఁ
 జేయుచున్నట్టియు. ౨. అనుద్ధతాకారతయా - అనుద్ధత = శాంతమగు, ఆకారతయా=
 ఆకారముగలవాడగుటచే, అన్తఃకరణస్య = మనస్సుయొక్క, వృత్తిం = వ్యాపారమును
 వివిక్తాం = పవిత్రమైనదానినిగా, తన్వన్తం = చేయుచున్నట్టియు, మాధుర్యవిస్రమ్భ
 విశేషభాజా - మాధుర్య = నీసర్గ సౌమ్యత్వముయొక్కయు, విస్రమ్భ = విశ్వాసము
 యొక్కయు, విశేష = అతిశయమును, భాజా = పొందుచున్నట్టి, ఈక్షితేన =
 చూపుచేత, కృతోపసమ్భాషమివస్థితం - కృత = చేయఁబడిన, ఉపసమ్భాషమివస్థితం =
 మాట్లాడుటకలిగినవాడువలె నున్నట్టియు. 3. ధర్మనిబద్ధినీనాం - ధర్మ=ఆగ్నిహోత్రాది
 ధర్మమును, నిబద్ధినీనాం = ప్రతిపాదించుచున్నట్టియు, ఏనఃప్రణుదాం - ఏనః = పాప
 ములను, ప్రణుదాం = నశింపఁజేయునట్టి, శ్రుతీనాం = వేదములకు, ప్రసూతిం =
 కారణమైనట్టియు, సుభోపవిష్టం - సుఖ = సుఖముచే, ఉపవిష్టం = ఆసీనుఁడైనట్టియు,
 మునిం = వేదవ్యాసమహర్షిని, తదభ్యాగమనే - తత్ = ఆవేదవ్యాసమహర్షియొక్క,
 అభ్యాగమనే = ఆగమనమందు, హేతుం = కారణమును, పరీఘ్నః = తెలిసికొనఁగోరు
 చున్న, ధర్మాత్తజః = ధర్మరాజు, ఆబభాషే = పలికెను. ౪.

తాత్పర్యము. శరత్కాలచంద్రకిరణములవలె మనోహ్లాదకరములై పైకిఁ బ్రస
 రించు కిరణసమూహముచే నున్నతశరీరునివలె నొప్పుచున్నట్టివాఁడు, నల్లనిశరీరము
 పచ్చని జడలుకలిగి మెఱపులతోఁగూడిన మేఘమువలె నలరారుచున్నవాఁడును,
 ప్రసన్నతా సంపదగరిమకలిగి లోకాతిశాయయగు నాకారసంపదచేత నెఱుంగని వార
 లకు సైతము మనంబులయందు స్నేహయుక్తభావమును కలిగించువాఁడును, బవిత్రాంతః
 కరణుఁడని తన శాంతమైన యాకారముచే నందఱుకుఁ దెలియఁజేయుచున్నవాఁడును

నతిమధురంబులును నతివిశ్వాసయుక్తంబులు నగు చూపులచే సంభాషించుచున్నవాని వలె గనుబడువాడును, అగ్నిహోత్రాది ధర్మప్రతిపాదకంబులును పాపనాశకములు నగు శ్రుతులకుఁ గారణభూతుఁడును, సుఖముగా నాసీనుఁడునగు వేదవ్యాసునితో ధర్మ రాజు తదాగమనకారణముఁ దెలియఁగోరి యిట్లు పలికెను.

శబ్దాదుః. తతః-అప్య. శరది చన్ద్రః శరచ్ఛన్ద్రః, శరచ్ఛన్ద్రస్య కరాః, శరచ్ఛన్ద్ర కరాః, శరచ్ఛన్ద్రకరా ఇవ అభిరామాణి శరచ్ఛన్ద్రకరాభిరామాణి, తైః, శరచ్ఛన్ద్రకరాభి రామేణ - రామాభ్యాం - రామైః, శరచ్ఛన్ద్రకరాభిరామశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగ స్త్రీతీయాబహువచనాంతః. ఉత్ సర్పంత ఇత్యుత్సర్పిని, తైః, ఉత్సర్పిణా - ఉత్సర్పి భ్యాం - ఉత్సర్పిభిః, ఉత్సర్పిన్ శబ్దో నకారాంత నపుంసకలింగ స్త్రీతీయాబహువచ నాంతః. ప్రాంశుం - ప్రాంశూ - ప్రాంశూన్, ప్రాంశుశబ్ద ఉకారాంతః పులింగో ద్వితీయైకవచనాంతః, ఇవ - అప్య. అంశూనాంజాలాని అంశుజాలాని, తైః, అంశు జాలేన - అంశుజాలాభ్యాం - అంశుజాలైః, అంశుజాలశబ్ద అకారాంత నపుంసక లింగస్త్రీతీయాబహువచనాంతః. బిభ్రాణం - బిభ్రాణౌ - బిభ్రాణాన్, బిభ్రాణశబ్ద అకారాంతః పులింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆ - నీలాః ఆనీలాః, ఆనీలాః రుచయో యస్య సః, ఆనీలరుక్, తం, ఆనీలరుచం - రుచౌ - రుచః, ఆనీలరుక్శబ్ద శ్చకా రాంతః పులింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. విశజ్జీం - విశజ్జ్యై - విశజ్జీః, విశజ్జీశబ్ద ఈకా రాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయాబహువచనాంతః. జటాం - జటే - జటాః, జటాశబ్ద అకారాంత స్త్రీలింగో ద్వితీయాబహువచనాంతః. తటితోస్య సన్తీతి తటిత్వాన్, తం, తటిత్వంతం - తటిత్వంతా-తటిత్వతః, తటిత్వచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పులింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ-అప్య. అమ్బు వహతీత్యమ్బువాహః, తం, అమ్బువాహం-అమ్బువాహా-అమ్బువాహాన్, అమ్బు వాహశబ్ద అకారాంతః పులింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ౧. ప్రసాదస్యలక్ష్మీః ప్రసాదలక్ష్మీః, తాం, ప్రసాదలక్ష్మీం-లక్ష్మ్యై-లక్ష్మీః, ప్రసాదలక్ష్మీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచ నాంతః. దధతం-దధతౌ-దధతః, దధచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పులింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. సమగ్రం-సమగ్రే-సమగ్రాః, సమగ్రశబ్ద అకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. వపుషః ప్రకర్షః వపుఃప్రకర్షః, తేన, వపుఃప్రకర్షేణ-వపుఃప్రకర్షాభ్యాం - వపుఃప్రకర్షైః, వపుఃప్రకర్ష శబ్ద అకారాంతః పులింగస్త్రీయైకవచనాంతః. జనానతిగచ్ఛతీతి జనాతిగః, తేన, జనాతిగేన - జనాతిగాభ్యాం - జనాతిగైః, జనాతిగశబ్ద అకారాంతః పులింగస్త్రీ యైకవచనాంతః. ప్రసహ్య-అప్య. చేతసి-చేతసోః-చేతస్సు, చేతశ్శబ్దస్యకారాంత నపుంసక లింగస్త్రీతీయైకవచనాంతః. సమాసజన్తం - సమాసజన్తా - సమాసజతః, సమాసజచ్ఛబ్దస్తకా రాంతః పులింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. న సంస్తుతాః అసంస్తుతాః, తేషాం, అసంస్తుతస్య- అసంస్తుతయోః-అసంస్తుతానాం, అసంస్తుతశబ్ద అకారాంతః పులింగష్ట్రీబహువచనాంతః.

అపి-అవ్య. భావం - భావా - భావాన్, భావశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆర్ద్రం-ఆర్ద్రా-ఆర్ద్రాన్, ఆర్ద్రశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ౨. న ఉద్ధతః అనుద్ధతః, అనుద్ధతః ఆకారః యస్య సః అనుద్ధతాకారః, అనుద్ధతాకారస్య భావః అనుద్ధతాకారతా. తయా, అనుద్ధతాకారతయా - ఆకారతాభ్యాం-ఆకారతాభిః, అనుద్ధతాకారతాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలింగస్త్రీతీయైకవచనాంతః. వివిక్తాం-వివిక్తే-వివిక్తాః, వివిక్తాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. తన్వంతం - తన్వంతా-తన్వతః, తన్వచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. అన్తకరణస్య-అన్తకరణయోః-అన్తః కరణానాం, అన్తకరణశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలిజ్జష్ట్యైకవచనాంతః. పృత్తిం - పృత్తీ-పృత్తిః, పృత్తిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. మాధుర్యఞ్చ విస్రమ్భఞ్చ మాధుర్యవిస్రమ్భా, మాధుర్యవిస్రమ్భయోర్విశేషః మాధుర్యవిస్రమ్భవిశేషః, మాధుర్యవిస్రమ్భవిశేషం భజతీతి మాధుర్యవిస్రమ్భవిశేషభావ్, తేన, మాధుర్యవిస్రమ్భవిశేష భాజాభాగ్భ్యాం - భాగ్భిః, మాధుర్యవిస్రమ్భవిశేషభాక్చబ్దో జకారాంతనపుంసకలిజ్జస్త్రీతీయైకవచనాంతః. కృతా ఉపసమ్భషా యేన సః కృతోపసమ్భషః, తం, కృతోపసమ్భషం-సమ్భషషా-సమ్భషాన్, కృతోపసమ్భషశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. ఈక్షీ తేన- ఈక్షీ తాభ్యాం-ఈక్షీ తైః, ఈక్షీతశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలిజ్జస్త్రీతీయైకవచనాంతః. ౩. ధర్తస్య ఆత్తజః, ధర్తాత్తజః-ధర్తాత్తజౌ-ధర్తాత్తజాః, ధర్తాత్తజశబ్ద అకారాంతఃపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ధర్తం నిబద్ధన్తీతి ధర్త నిబద్ధిన్యః, తాసాంధర్త నిబద్ధినీనాం, ధర్త నిబద్ధిన్యాః - నిబద్ధిన్యోః - నిబద్ధినీనాం, ధర్త నిబద్ధినీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలింగష్టవీబహువచనాంతః. ప్రసూతిం-ప్రసూతీ-ప్రసూతీః, ప్రసూతిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఏనః ప్రణుదన్తీత్యేనః ప్రణుదః, తాసాం, ఏనః ప్రణుదః - ప్రణుదోః-ప్రణుదాం, ఏనః ప్రణుచ్ఛబ్దో దకారాంతస్త్రీలింగష్టవీబహువచనాంతః, శ్రుతేః - శ్రుత్యోః - శ్రుతీనాం, శ్రుతిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలింగష్టవీబహువచనాంతః. హేతుం - హేతూ - హేతూన్, హేతుశబ్ద ఉకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. తస్య అభ్యాగమనం తదభ్యాగమనం, తస్మిన్, తదభ్యాగమనే - తదభ్యాగమనయోః - తదభ్యాగమనేషు, తదభ్యాగమనశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిజ్జస్త్రీతీయైకవచనాంతః. పరీపుః - పరీపు-పరీపువః, పరీపుశబ్ద ఉకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సుభోనోపవిష్టః సుభోపవిష్టః, తం, సుభోపవిష్టం - ఉపవిష్టా - ఉపవిష్టాన్, సుభోపవిష్టశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. మునిం - మునీ - మునీన్, మునిశబ్ద ఇకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆబభాషే-ఆబభాషాతే-ఆబభాషిరే, ఆజ్ఞే-పూర్వకాత్ భాష-వ్యక్తాయాం వాచిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరిలిడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ౪.

వ్యా. తత ఇతి. తతః ఉపవేశనానంతరం-శరచ్చంద్రకరాభిరామైః తద్వదాహ్లాద
కైరిత్యర్థః. ఉత్సర్పిభిః ఉర్ధ్వం ప్రసారిభిః అంశుజాలైః ప్రభాపటలైః ప్రాంశుమున్నత
మివ స్థితమిత్యుత్ప్రేక్షా. పునరాసేలరుచం కృష్ణవర్ణం-పిశంగీః పింగళవర్ణాః * గౌరాది
త్వాత్ జీమ్. జటాః బిభ్రాణం ధారయంతం అతఏవ తటిత్వంతం విద్యుద్యుక్తం అంబు
వాహమివ స్థితమిత్యువమా. ధర్మాత్తజ్ఞో మునిమాబభాషే ఇతి చతుర్థశ్లోకస్తేనాన్వయః. ౧.
ప్రసాదేతి. పునః సమగ్రం సంపూర్ణం ప్రసాదస్సౌమ్యతా తస్య లక్ష్మీం సంపదం దధ
తు. అత ఏవ జనమతిగచ్ఛతీతి జనాతిగేన లోకాతిశాయినా. 'అన్యేష్వపి దృశ్యత' ఇతి
జనే ర్దప్రత్యయః. వపుః ప్రకర్షే ఆకారసంపదా - అసంస్తుతానామపరిచితానామపి.
వ్యాసోఽయమిత్యజానతామపీత్యర్థః. ని. 'సంస్తుతస్సౌమ్యత్పరిచయ' ఇత్యమరః. చేతస్సు
చిత్తేషు ఆర్ద్రం స్నేహార్ద్రం భావ మభిప్రాయం ప్రసహ్యబలాత్ సమాసజంతం. లగయంత
మితి యావత్. * 'దంశసంజన్వంజాం శపీ' త్యుపధాలోపః. ప్రసన్నాకారేషు సర్వో
ఽపిస్నిహ్యతీతి భావః. ౨. అనుద్ధతేతి. పునః-అనుద్ధతాకారతయా శాంతాకారతయా
లింగేన అంతఃకరణస్య వృత్తిం వివిక్తాం పూతాం. శాంతామితి యావత్. ని. 'వివిక్తా
పూతవిజనా'విత్యమరః. తన్వంతం ప్రకటయంతం. ఆకృతిరేవాస్య చిత్తశుద్ధిం కథయతీ
త్యర్థః. పునః మాధుర్యం నిసర్గస్సౌమ్యతా విస్త్రంభో విశ్వాసః. తయోర్విశేషమతి
శయం భజతీతి తథోక్తేన. ని. 'సమా విస్త్రంభవిశ్వాసా' విత్యమరః. ఈక్షితేన దర్శనే
నైవ కృతా ఉపసంభాషా పరిభాషణం యేన తమివేత్యుత్ప్రేక్షా. దృష్టివిశేషేనైవోప
సంభాషచూణమివ స్థితమిత్యర్థః. కాశికాయాం తు 'ఉపసంభాషా ఉపసాంతన్వ'మితి భాస
నాదిసూత్రే ఉక్తమ్. ౩. ధర్మేతి. పునః ధర్మాన్ నిబద్ధంతీతి ధర్మ నిబంధినీ నాం అగ్నిహో
త్రాది ధర్మప్రతిపాదికానాం. ఏనః ప్రణుదాం అఘచ్ఛిదాం. * క్విప్. శ్రుతీనాం
వేదానాం. ని. 'శ్రుతి స్త్రీ వేద ఆఘ్నయ' ఇత్యమరః. ప్రసూతిం ప్రభవం సుఖే
నోపవిష్టం ఆసీనం మునిం తదభ్యాగమనే తస్య మునేః ఆగమనే హేతుం కారణం
పరిప్పుః జిజ్ఞాసుః. * ఆపన్న తేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః. 'ఆప్ జ్ఞప్యథామి' దితీకారః.
'అత్ర లోపోఽభ్యాసస్యే' త్యభ్యాసలోపః. ధర్మాత్తజ్ఞో యుధిష్ఠిరః ఆబభాషే
ఉవాచ. ౪.

మూ. అనాప్తపుణ్యోపచయైర్దురాపా
ఫలస్య నిర్ధూతరజాస్సవిత్రీ,
తుల్యా భవద్దర్శనసంపదేషా
వృష్టేర్దివో వీతబలాహకాయాః.

౫

టీక. అనాప్తపుణ్యోపచయైః-అనాప్త = పొందఁబడని, పుణ్య=పుణ్యముయొక్క,
ఉపచయైః=సంగ్రహముకలవారలచే, దురాపా = దుర్లభమైనట్టియవి, ఫలస్య=ఫలమునకు,

సవిత్రి = కారణభూతమైనట్టియు, నిర్ధూతరజాః - నిర్ధూత = పోగొట్టబడిన, రజాః = రజోగుణము కలిగినట్టి, ఏషా = ఈ, భవద్దర్శనసమ్మత్ - భవద్దర్శన = నీదర్శనముయొక్క, సమ్మత్ = సంపత్తి, వీతబలాహకాయాః - వీత = పోయిన, బలాహకాయాః = మేఘములు కలిగినట్టియు, దివః = అంతరిక్షముయొక్క, సమ్బంధిన్యాః = సంబంధినియగు, వృష్టేః = వర్షమునకు, తుల్యః = సమానమైనది.

తాత్పర్యము. ఓమహర్షీ! నీదర్శనభాగ్యము పుణ్యసంగ్రహము లేనివారలకు దుర్లభమైనది. మఱియు సకలశుభములను గలిగించును. దుర్గుణములను బారదోలి శుభములను గలిగించును. ఇట్టి మీదర్శనభాగ్యము మేఘములులేని వర్షమువలె నాకస్తికముగా లభించినది. ఆలోచింపఁగా నేడేని యొకశుభము నొనగూర్చు దానివలె గనఁబడుచున్నది.

శబ్దాదులు. న ఆత్మః అనాత్మః, పుణ్యస్య ఉపచయః పుణ్యోపచయః, అనాత్మః పుణ్యోపచయఃయైస్తే అనాత్మపుణ్యోపచయాః, తైః, అనాత్మపుణ్యోపచయేన - చయాభ్యాం - చయైః, అనాత్మపుణ్యోపచయశబ్ద ఆకారాంతపుంలింగస్త్రీతీయాబహువచనాంతః. దురాపా - దురాపే - దురాపాః, దురాపాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఫలస్య - ఫలయోః - ఫలానాం, ఫలశబ్ద ఆకారాంతపుంసకలింగష్ట్రైకవచనాంతః. నిర్ధూతం రజః యయా సా, నిర్ధూతరజాః - రజసౌ - రజసః, నిర్ధూతరజశ్శబ్దస్యకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సవిత్రి - సవిత్రై - సవిత్ర్యః, సవిత్రిశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తుల్య - తుల్యే - తుల్యః, తుల్యశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. భవతః దర్శనం భవద్దర్శనం, భవద్దర్శనస్య సమ్మత్ భవద్దర్శనసమ్మత్ - సమ్మదౌ - సమ్మదః, భవద్దర్శనసమ్మచ్ఛబ్దో దకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఏషా - ఏతే - ఏతాః, ఏతచ్ఛబ్దో దకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. వృష్టేః - వృష్ట్యైః - వృష్టీనాం, వృష్టిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలింగష్ట్రైకవచనాంతః. దివః - దివోః - దివాం, దివశబ్ద వకారాంతస్త్రీలింగష్ట్రైకవచనాంతః. వీతా బలాహకాః యస్యాస్సా వీతబలాహకా, తస్యాః, వీతబలాహకాయాః - బలాహకయోః - బలాహకానాం, వీతబలాహకాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలింగష్ట్రైకవచనాంతః.

వ్యా. అనాప్తేతి. అనాత్మపుణ్యోపచయైః అకృతపుణ్యసంగ్రహైః దురాపాదుర్లభా. ఫలస్య సవిత్రి శ్రేయస్కరీత్యర్థః. నిర్ధూతరజాః హతరజోగుణా. ఆన్యత్ర నిరస్త ధూళిశ్చ. ని. 'రజో రజోగుణే ధూళౌ పరాగార్తవయోరపీ'తి విశ్వః. ఏషా భవద్దర్శనస్య సంపత్ సంపత్తిః. లాభ ఇతి యావత్. * సంపదాదిభ్యః క్విప్రోభావార్థత్వాత్. వీతబలాహకాయాః గతమేఘాయాః. దివః అంతరిక్షస్య సంబంధిన్యాః

పుష్టేః తుల్యేనేత్యుపమాలంకారః. అనభవృష్టివదత్కితోపపన్నం భవద్దర్శనం
సర్వథా కస్యచిచ్ఛేయసో నిదానమిత్యర్థః. వారి వహతీతి బలాహకః. పృషోదరా
దిత్వాత్సాధుః.

మూ. అద్య క్రియాః కామదుఘాః క్రతూనాం

సత్యాశిష స్సంప్రతి భూమిదేవాః,

ఆసంస్మతేరస్తి జగత్సు జాత

స్వయ్యాగతే యద్బహుమానపాత్రమ్.

౬

టీక. అద్య = ఇష్టాదు, క్రతూనాం = యజ్ఞములయొక్క, క్రియాః = అను
ష్ఠానములు, కామదుఘాః - కామ = కోరికలను, దుఘాః = ఇచ్చునవైనవి, సంప్రతి =
ఇష్టాదు, భూమిదేవాశ్చ = బ్రాహ్మణులును, సత్యాశిషః-సత్య = యథార్థమైన, ఆశిషః = ఆశీ
ర్వాదముకలవారు, జాతాః = విరి, యత్ = ఏలన, త్వయి = నీవు, ఆగతే (సతి) =
వచ్చినవాడవుకాగా, అస్తి = నేను, ఆసంస్మతేః = సంసారమున్నంతకాలము, జగత్సు =
లోకములయందు, బహుమానపాత్రం - బహుమాన = బహుమానమునకు, పాత్రం =
పాత్రుడను, జాతః = విరినో.

తాత్పర్యము. ఓమహానుభావా! తమరుదయచేయుటవలన నాకు లోకమున బహు
మానయోగ్యత కలిగినది. కాబట్టి నేటికి నాయజ్ఞములన్నియు సఫలములైనవి. మరియు
నాశ్రేయస్సును గోరి నన్నాదరించుచున్న బ్రాహ్మణులయాశీర్వాదములును సత్యములైనవి.

శబ్దాదులు. అద్య-అవ్య. క్రియా-క్రియే-క్రియాః, క్రియాశబ్ద ఆకారాంత
స్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. కామాన్ దుహస్తీతి కామదుఘాః, కామదుఘా-
కామదుఘే-కామదుఘాః, కామదుఘాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.
క్రతోః-క్రతోః-క్రతూనాం, క్రతుశబ్ద ఉకారాంతః పుంలింగష్టమీబహువచనాంతః.
సత్యాః ఆశిషః యేషాం తే సత్యాశిషః, సత్యాశిః-సత్యాశిషా-సత్యాశిషః, సత్యాశీశబ్ద
సకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. సంస్మతి-అవ్య. భూమా దేవాః
భూమిదేవాః, భూమిదేవః-దేవ-దేవాః, భూమిదేవశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమా
బహువచనాంతః. ఆ-అవ్య, సంస్మతేః - సంస్మతోః-సంస్మతీనాం, సంస్మతిశబ్ద ఇకా
రాంతస్త్రీలింగః పంచమ్యేకవచనాంతః. అస్తి-అవ్య. జగతి - జగతోః-జగత్సు, జగచ్ఛబ్ద
స్తకారాంత నపుంసకలింగస్సప్తమ్యేకవచనాంతః. జాతః - జాతౌ - జాతాః, జాతశబ్ద ఆకా
రాంతః పుంలింగః ప్రథమ్యేకవచనాంతః. త్వయి - యువయోః - యుష్మాసు, యుష్మచ్ఛబ్దో
ధకారాంతః పుంలింగస్సప్తమ్యేకవచనాంతః. ఆగతే - ఆగతయోః - ఆగతేషు, ఆగతశబ్ద

అకారాంతః పుంలిङ్గః సప్తమ్యేకవచనాంతః. యత్-అవ్య. బహుమానస్య పాత్రం బహుమానపాత్రం, పాత్రం-పాత్రే-పాత్రాణి. బహుమానపాత్రశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. ఆద్యేతి. అద్య క్రతూనాం క్రియాః అనుష్ఠానాని. కామాన్ దుహం తీతి కామదుఘాః. ఫలదా ఇత్యర్థః. * 'దుహః కవ్ఘశ్చే'తి కప్పిత్యయో ఘాదేశశ్చ. సంప్రతి అద్య భూమిదేవాః బ్రాహ్మణాశ్చ. ని. 'ద్విజాత్యగ్రజన్తభూదేవబాడబాః విప్రశ్చ బ్రాహ్మణ' ఇత్యమరః. సత్యాశిషో జాతాః. తత్ బ్రాహ్మణాశిషోఽద్య ఫలితా ఇత్యర్థః. యద్యస్తాత్కారణాత్ త్వయ్యాగతే సతి. త్వదాగమననిమిత్తే నేత్యర్థః. అస్తీత్యహమర్థేఽవ్యయం - అస్తీత్యస్తదర్థానువాదే అహమర్థేఽపీతి గణవ్యాఖ్యానే. శ్లో. 'దాసే కృతాగసి భవత్యుచితః ప్రభూణాం పాదప్రహర ఇతి సుందరి నాస్తి దూయే' ఇతి ప్రయోగశ్చ. ఆసంస్పృతేరాసంసారాత్. మావత్సంసారమిత్యర్థః. * అభివిధావాజ్, వికల్పాదసమాసః. జగత్సు బహుమానపాత్రం బహుమానయోగ్యో జాతః. సకలసత్కర్తృఫలభూతం త్వదాగమనం, యేన మే జగన్తాన్యతేతి భావః.

మూ. శ్రియం వికర్ష శ్యపహంత్యఘాని
శ్రేయః పరిస్సౌతి తనోతి కీర్తిమ్,
సందర్శనం లోకగురోరమోఘం
తవాత్మయోనేరివ కిం న ధత్తే.

2

టీక. ఆత్మయోనేరివ = బ్రహ్మయొక్కవలె, లోకగురోః - లోక = లోకములకు, గురోః = గురువగు, తవ = నీయొక్క, అమోఘం = వ్యర్థముకానట్టి, సందర్శనం = దర్శనము, శ్రియం = విశ్వర్యమును, వికర్షతి = ఇచ్చుచున్నది. అఘాని = దుఃఖములను, అపహన్తి = పోగొట్టుచున్నది. శ్రేయః=పురుషార్థమును, పరిస్సౌతి = వృద్ధిపొందించుచున్నది. కీర్తిం = కీర్తిని, తనోతి = విస్తరించుచున్నది. కిం = దేనిని నధత్తే = చేయదు?

తాత్పర్యము. లోకగురూ! బ్రహ్మదర్శనమువలన నన్నికోరికలు సిద్ధించునటుల నీదర్శనమువలన నైశ్వర్యములు కలుగును. దుఃఖములు నశించును. ధర్మార్థకామమోక్షములను చతుర్విధపురుషార్థములును సిద్ధించును. కీర్తి విస్తరించును. వేయేల, సమస్తమనోరథములును సిద్ధించును.

శబ్దాదులు. శ్రియం-శ్రియా-శ్రియః, శ్రీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. వికర్షతి-వికర్షతః-వికర్షన్తి, వి-పూర్వకాత్ కృష-విలేఖన ఇత్యస్తాధాతోః

కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. అపహంతి-అపహతః - అపహ్నున్తి,
అప-పూర్వకాత్ హన-హింసాగత్యోరిత్యస్తాధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమ
పురుషైకవచనాంతః. అఘం-అఘే-అఘాని, అఘశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిజ్ఞో ద్వితీయా
బహువచనాంతః. శ్రేయః-శ్రేయసీ-శ్రేయాంసి, శ్రేయశ్శబ్దస్సకారాంత నపుంసకలిజ్ఞో
ద్వితీయైకవచనాంతః. పరిస్నోతి-పరిస్నుతః-పరిస్నువన్తి, పరి-పూర్వకాత్ స్థు-ప్రసవణ
ఇత్యస్తాధాతోః, కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. తనోతి - తనుశ్ -
తన్వన్తి, తను-విస్తార ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.
కీర్తి-కీర్తి-కీర్తిః, కీర్తిశబ్ద ఇకారాంత స్త్రీ-జ్ఞోద్వితీయైకవచనాంతః. సద్వర్ష-సద్వర్షనే-
సద్వర్షనాని, సద్వర్షనశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిజ్ఞో ప్రథమైకవచనాంతః. లోక-లోక-
లోకగురుః లోకగురుః, తస్య, లోకగురోః-గురోః-గురూణాం, లోకగురుశబ్ద ఉకారాంతః
పుంలిజ్ఞప్త్యైకవచనాంతః. అమోఘం-అమోఘే-అమోఘాని, అమోఘశబ్ద అకారాంత
నపుంసకలిజ్ఞో ప్రథమైకవచనాంతః. తవ, తే-యవయోః, నాం-యష్టాకం, వి, యష్ట
శబ్దో ఒకారాంతః పుంలిజ్ఞప్త్యైకవచనాంతః. ఆత్మా యోనిర్మస్య సః ఆత్మయోసిః,
ఈస్య, ఆత్మయోనేః-యోనోః-యోసీనాం, ఆత్మయోనిశబ్ద ఇకారాంతః పుంలిజ్ఞప్త్యైక
వచనాంతః. ఇవ-అవ్య. కిం-కే-కాని, కిం శబ్దో మకారాంత నపుంసకలిజ్ఞో ద్వితీయైక
వచనాంతః. న - అవ్య. ధత్తే-దధాతే - దధతే, య ధ-ఇ-ధారణణ-షణయో రిత్సస్తా
ధాతోః కర్తరి లట్ ఆత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యా. శ్రియమితి. ఆత్మయోనేః బ్రహ్మణ ఇవ లోకగురోః తవ అమోఘ
మవిఫలం సందర్శనం శ్రియం వికర్షతి ఆకృష్య దదాతి. అఘాని దుఃఖాని అపహంతి.
ని. 'వృజినై నోఘమంహోదురితదుష్కృత' మిత్యమరః. శ్రేయః పురుషార్థం పరిస్నోతి
ప్రవతి. ధర్మయతీతి యావత్. ధాతూనామనేకార్థత్వాత్. కీర్తిం తనోతి. కిం
బహునా, కిం న ధత్తే కిం న కరోతి? సర్వం చ కరోతీత్యర్థః.

మూ. శోచ్యతన్తయూభేఽపి హిమద్యుతౌ మే
ననిర్వృతం నిర్వృతిమేతి చక్షుః,
సముజ్ఞితజ్ఞాతివియోగభేదం
త్వత్సన్ని ధాపుచ్చ్యసితీవ చేతః.

౮

టీక. హేభగవత్ = ఓభగవానుడా, శోచ్యతన్తయూభేఽపి - శోచ్యతత్ =
అమృతమును స్రవించుచున్న, మయూభేఽపి = కిరణములకలవాడైనను, హిమద్యుతౌ =
చంద్రునివిషయమై, న+నిర్వృతం = నిర్వృతినిపొందనట్టి, మే = నాయొక్క, చక్షుః =

నేత్రము, త్వత్సన్ని ధౌ-త్వత్ = నీయొక్క, సన్ని ధౌ=సన్నిధియందు, నిర్వృతిం=సుఖమును, ఏతి = పొందుచున్నది, తథా = ఆప్రకారముగా, చేతశ్చ = చిత్తమును, సముజ్జితజ్ఞాతివియోగభేదం - సముజ్జిత = విడిచిపెట్టబడిన, జ్ఞాతి = బంధువులయొక్క, వియోగ = వియోగముచేతఁగలిగిన, భేదం=దుఃఖముకలిగినదై, ఉచ్ఛ్వసితీవ=జీవించుచున్నదివలె నున్నది.

తాత్పర్యము. మహర్షి పుంగవా! అమృతమును జీలుకుచున్న చంద్రుని జూచియు సుఖమును బొందని నా నేత్రమునకుఁ దమసన్నిధి నుండుటవలన మితిలేనియానందము కలుగుచున్నది. మఱియు బంధువియోగజనితమగు శోకముచే మిగులఁ బరితపించుచున్న నాహృదయమునకు దుఃఖమంతయు మటుమాయమై మిక్కిలి సుఖము కలుగుచున్నది.

శబ్దాదులు. శోచ్యతంతః మయాభా యస్య సః శోచ్యతంత్యూభిః, తస్మిన్, శోచ్యతంత్యూభే-మయాభయోః-మయాభేషు, శోచ్యతంత్యూభిశ్చ అకారాంతః పుంలిङ్గస్సప్తమ్యేకవచనాంతః. అపి-అవ్య. హిమద్యుతో-ద్యుతోః-ద్యుతిషు, హిమద్యుతిశ్చ ఇకారాంతః పుంలిङ్గస్సప్తమ్యేకవచనాంతః. మమ, మే-ఆవయోః, నౌ-అస్తాకం, నః, అస్తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిङ్గః షష్ట్యేకవచనాంతః. న నిర్వృతం-ననిర్వృతం-ననిర్వృతే - ననిర్వృతాని, ననిర్వృతశ్చ అకారాంత నపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. నిర్వృతిం-నిర్వృతీ-నిర్వృతీః, నిర్వృతిశ్చ ఇకారాంత స్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఏతి-ఇతః-యన్తి, ఇన్ - గతావత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. చక్షుః - చక్షుషీ - చక్షూషి, చక్షుశ్చబ్దస్సకారాంతనపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. జ్ఞాతీనాం వియోగః జ్ఞాతివియోగః, జ్ఞాతి వియోగేన భేదః జ్ఞాతివియోగభేదః, సముజ్జితః జ్ఞాతివియోగభేదః యేన తత్ సముజ్జితజ్ఞాతివియోగభేదం - భేదే-భేదాని, సముజ్జితజ్ఞాతివియోగభేదశ్చ అకారాంత నపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. తవ సన్నిధిః త్వత్సన్నిధిః, తస్మిన్, త్వత్సన్ని ధౌ-త్వత్సన్నిధ్యోః-త్వత్సన్నిధిషు, త్వత్సన్నిధిశ్చ ఇకారాంతః పుంలిङ్గస్సప్తమ్యేకవచనాంతః. ఉచ్ఛ్వసితి-ఉచ్ఛ్వసితః-ఉచ్ఛ్వసన్తి, ఉ-తూర్వకాత్ శ్వస-ప్రాణన ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఇవ - అవ్య. చేతః - చేతసీ - చేతాంసి, చేతశ్చబ్దస్సకారాంత నపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. శోచ్యతదితి. హే భగవన్, శోచ్యతంత్యూభే సుధాస్యందికరేఽపి హిమద్యుతో ఇందౌ విషయే న నిర్వృతమనిర్వృతం. నశ్చర్థస్య నశ్చబ్దస్య సుపుపేతి సమాసః. మే చక్షుః త్వత్సన్ని ధౌ నిర్వృతిం సుఖమేతి. తథా చేతశ్చ సముజ్జితజ్ఞాతి

వియోగభేదం త్యక్తబంధువిరహదుఃఖం ఉచ్ఛ్వాసితీవ అనుపరోధేన ప్రాణితీవేత్యు
తేప్రితా. పూర్వార్థే తు నిర్వృతికారణే సత్యసి ఇందావనిర్వృతికథనాద్విశేషోక్తిః.
శదుక్తం.—శ్లో. 'తత్సామగ్ర్యమనుత్పత్తిర్విశేషోక్తిర్నిగద్యత' ఇతి.

మూ. నిరాస్పదం ప్రశ్న కుతూహలిత్వ
మస్తాస్వధీనం కిము నిస్పృహణామ్
తథాపి కల్యాణకరీం గిరం తే
మాం శ్రోతుమిచ్ఛా ముఖరీకరోతి.

టీక. ప్రశ్న కుతూహలిత్వం-ప్రశ్న = ప్రశ్నయందు, కుతూహలిత్వం = సంతో
షముకలుగుట, నిరాస్పదం = ఆధారశూన్యమైనది, నిస్పృహణాం = నిస్పృహులకు,
అస్తాసు = మాయందు, అధీనం కిము = ఆయత్తమైనదేది? తథాపి = అట్లేనను, కల్యాణ
కరీం = శ్రేయస్కరమగు, తే=నీయొక్క, గిరం = వాక్యమును, శ్రోతుం = వినుటకు,
ఇచ్ఛా = కోరిక, మాం=నన్నును, ముఖరీకరోతి = నాచాలునిగాఁజేయుచున్నది.

తాత్పర్యము. మహర్షులు నిస్పృహు లగుటవలన మాబోటిగృహస్థులను గోరఁ
దగినకార్యము లుండవుకనుక తామెందులకు దయచేసితిరని ప్రశ్నించుట కాధారములేదు.
ఐనను మీబోటిపెద్దలవచనములు సకలశ్రేయస్కరములు కనుక నాపలుకులను వినుటకు
నామనంబునందు కోరిక జనించి మిమ్ములనడుగుటకుఁ దొందరకలిగించుచున్నది.

శబ్దాదులు. నిర్గతం ఆస్పదం యస్య తత్, నిరాస్పదం-నిరాస్పదే-నిరాస్పదాని,
నిరాస్పదశబ్ద అకారాంతనపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. కుతూహలమస్యాస్తీతి
కుతూహలీ, ప్రశ్నే కుతూహలీ ప్రశ్నకుతూహలీ, ప్రశ్నకుతూహలినః భావః, ప్రశ్న
కుతూహలిత్వం-కుతూహనిత్వే - కుతూహలిత్వాని, ప్రశ్నకుతూహలిత్వశబ్ద అకారాంత
నపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. మయి-అవయోః-అస్తాసు, అస్తచ్ఛబ్దో దకారాంతః
పుంలిङ్గ స్సప్తమ్యైకవచనాంతః. అధీనం-అధీనే-అధీనాని, అధీనశబ్ద అకారాంత నపుంసక
లిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. కిము - అవ్య. నిర్గతాః స్పృహ యేషాం తే నిస్పృహః,
తేషాం, నిస్పృహణాం, నిస్పృహస్య-నిస్పృహయోః - నిస్పృహణాం, నిస్పృహశబ్ద
అకారాంతః పుంలిङ్గష్టమీబహువచనాంతః. తథా-అవ్య. అపి-అవ్య. కల్యాణాని కరోతీతి
ల్యాణకరీ, తాం, కల్యాణకరీం-కల్యాణకర్య-కల్యాణకరీః, కల్యాణకరీశబ్ద ఈకారాంత
స్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. గిరం-గిరా-గిరః, గీర్మబ్దో రేఘాంతస్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైక
వచనాంతః. తవ, తే-యువయోః, వాం - యుష్టాకం, వః, యుష్టచ్ఛబ్దో దకారాంతః
పుంలిङ్గష్టమ్యైకవచనాంతః. మాం, మా - అవాం, నౌ-అస్తాః, నః, అస్తచ్ఛబ్దో దకా

రాంతః పుంలిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాంతః. శ్రోతుం-అవ్య. ఇచ్ఛా-ఇచ్ఛే-ఇచ్ఛాః, ఇచ్ఛా శబ్ద ఆకారాంత స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ముఖమస్యాస్తీతి ముఖరః, అముఖరం ముఖరం సమృద్ధ్యమానం కరోతీతి ముఖరీకరోతి, చ్విప్రత్యయాంతాన్ముఖరశబ్దాత్ డు కృష్-కరణ ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యా. నిరాస్పదమితి. ప్రశ్నకుతూహలిత్వం నిరాస్పదం. ఆగమనప్రయోగ ప్రశ్నో నిరాస్పద ఇత్యర్థః. * 'ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయా'మితి నిపాతః. ప్రశ్నానవకాశే హేతుమాహ. — నిస్పృహణాం. యుష్టాదృశామితి శేషః. అన్తాస్వధీనమాయర్తం కిము. న కించిదస్త్యో లభ్యమితిర్థః. * ఆధారత్వవివక్షాయాం సప్తమీ. తథాపి కల్యాణకరం. ఆస్తద్ధితైకహేతుమితిర్థః. నిస్సంహప్రపృత్యైః పరార్థత్వాతి భావః. * 'కృష్ణో హే'త్వితి టప్రత్యయ జీవ్. అతస్తే గిరం శ్రోశుమిచ్ఛా, మా, ముఖం వాగస్యా స్తీతి ముఖరో నిరంతరభాషి. * 'రప్రకరణే భిముఖకుంజేభ్య ఉప సంఖ్యాన'మితి రప్రత్యయః. ని. 'దుర్ముఖే ముఖరాబద్ధముఖా' విశ్యమరః. తతశ్చిప్ర ప్రత్యయః. ముఖరీకరోతి వ్యాహరయతీత్యర్థః. నిస్సంహస్యాపి తే వాక్య మస్తద్ధితకరత్వాచోచ్చితవ్యమితి భావః.

మూ. ఇత్యుక్తవానుక్తివిశేషరమ్యం
మనస్సమాధాయ జయోపపత్తౌ,
ఉదారచేతా గిరమిత్యుదారాం
ద్వైపాయనేనాభిదధేనరేంద్రః.

౧౦

టీక. ఇతి = ఈప్రకారముగా, ఉక్తివిశేషరమ్యం యథాతథా - ఉక్తి = వచన ములయొక్క, విశేష = వైచిత్ర్యముచే, రమ్యం యథాతథా = సుందరమగునట్లుగా, ఉక్తవాన్ = పలికినట్టియు, ఉదారచేతాః-ఉదార = గొప్పదైన, చేతాః=మనస్సుకలిగినట్టియు, నరేంద్రః = ధర్మరాజు, ద్వైపాయనేన = వ్యాసమహర్షి చే, జయోపపత్తౌ - జయ=జయముయొక్క, ఉపపత్తౌ = ఉపపత్తియందు, మనః=మనస్సును, సమాధాయ = ఉంచి, ఇతి=చెప్పబోయెడి, ఉదారాం = అర్థపంతమైన, గిరం=వాక్యమును, అభిదధే = పలుకఁబడెను.

తాత్పర్యము. ఇట్లు వాగై వైచిత్ర్యముచే మనోహరమగునటులు పలికిన యుదార, స్వభావుడగు ధర్మరాజును జూచి యతని వినయాదిగుణములకు మిగుల సంతసించి యతనికి జయముకలుగఁజేయుతలంపుతో వ్యాసమహర్షి యతని కిట్లని చెప్పఁదొడంగెను.

శబ్దాదులు. ఇతి-అవ్య. ఉక్తవాన్-ఉక్తవన్తా-ఉక్తవన్తః, ఉక్తపచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః
పులింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఉక్తీనాం విశేషః ఉక్తివిశేషః, ఉక్తివిశేషేణ రమ్యం,
తత్, ఉక్తివిశేషరమ్యం-రమ్యే-రమ్యాణి, ఉక్తివిశేషరమ్యశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిజ్ఞో
ద్వితీయై వచనాన్తః. మనః-మనసీ-మనాంసి, మనశ్శబ్దస్తకారాన్త నపుంసకలిజ్ఞో ద్వితీ
యైకవచనాన్తః. సమాధాయ-అవ్య. జయస్యోపపత్తిః జయోపపత్తిః, తస్యాం, జయోప
పత్తౌ-జయోపపత్త్యోః-జయోపపత్తిషు, జయోపపత్తిశబ్ద ఇకారాన్తస్త్రీలింగస్సప్తమ్యేక
వచనాన్తః. ఉదారం చేతః యస్య సః, ఉదారచేతాః-ఉదారచేతసౌ - ఉదారచేతసః,
ఉదారచేతశ్శబ్దస్తకారాన్తః పులింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. గిరం-గిరౌ-గిరః, గీర్వబ్దో
రేఫాన్తస్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఇతి-అవ్య. ఉదారాం-ఉదారే-ఉదారాః, ఉదా
రాశబ్ద అకారాన్తస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ద్వీపమయనం యస్య సః ద్వీపాయనః,
ద్వీపాయనవివ ద్వీపాయనః, తేన, ద్వీపాయనేన-ద్వీపాయనాభ్యాం - ద్వీపా
యనైః, ద్వీపాయనశబ్ద అకారాన్తః పులింగస్తృతీయైకవచనాన్తః. అభిదధే-అభిదధా తే-
అభిదధిరే, అభి-పూర్వకాత్ డు ధాఇ - ధారణపోషణయోరిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లడా
త్తనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. నరాణామిన్ద్రీః, నరేన్ద్రీః-నరేన్ద్రా-నరేన్ద్రాః,
నరేన్ద్రీశబ్ద అకారాన్తః పులింగః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. ఇతీతి. ఇతీత్థం ఉక్తివిశేషరమ్యం ఉక్తివైచిత్ర్యచారు యథా తథా
ఉక్తవాన్. ఉదారచేతాః మహామనాః నరేన్ద్రః ద్వీపాయనేన వ్యాసేన. ద్వీప
మయనం స్థానం జన్మభూమిర్యస్య స ద్వీపాయనః. స వివ ద్వీపాయనః. * 'ప్రజ్ఞా
దిభ్య' శ్చేతి స్వార్థేఽన్ప్రీత్యయః. న త్వపత్యార్థే. 'నడాదిభ్యః ఫక్.' తేష్వపాఠాత్
బాధితార్థత్వాచ్చ. జయోపపత్తౌ మనస్సమాధాయ. జయసిద్ధిముపేత్యేత్కర్థః. ఇతి
పక్ష్యమాణప్రకారాం ఉదారామర్థవతీం గిరమభిదధే ఉక్తః. దుహాదిత్వాదప్రధానే
కర్తణి లిట్. 'ప్రధానకర్తృణ్యాభ్యేయే లాదీనాహు ర్ద్వికర్తృణాం, అప్రధానే దుహా
దీనాం ణ్యంతే కర్తుశ్చ కర్తృణ' ఇతి వచనాత్.

అవ. ఆదౌ తావత్సవ్య మాధ్యస్థ్యభంగదోషం యుక్తేన పరిహరతి:—

మూ. చిచ్ఛితాం జన్తవతామలఘీం
యశోఽవతంసాముభయత్ర భూతిమ్,
అభ్యర్హితా బంధుషు తుల్యరూపా
వృత్తిర్విశేషేణ తపోధనానామ్.

టీక. ఆలఘీం = గొప్పదైనట్టియు, యశోవతంసాం - యశః = కీర్తి, అవతంసాం = అలంకారముగాఁ గలిగినట్టి, ఉభయత్ర = ఇహపరలోకములయందు, భూతిం = శ్రేయస్సును, చిచీషతాం = సంగ్రహింపనిచ్చయించుచున్నట్టి, జన్తవతాం = మనుష్యులకు, బన్ధుభవిషయే = బంధువులవిషయమై, తుల్యరూపా = సమానరూపమైన, వృత్తిః = వ్యాపారము, అభ్యర్హితా = ఉచితమైనది, తపోధనానాం = మహర్షులకు, విశేషేణ = నియమముచేత, అభ్యర్హితా = ఉచితమైనది.

తాత్పర్యము. బంధువులు పరస్పరము భేదముకలిగి వారు తగవులాడుకొనుచున్నపుడు వారితగవులను పరిష్కరించి వారికి మైత్రిని గలుగఁజేయవలెనని యాలోచించు మధ్యవర్తి యిహమునందుఁ గీర్తిని బరమునందు సుగతిని బడయుట కనువగుమార్గ మునవలంబించి వారియుభయులయందు సమానాభిప్రాయములతో వ్యవహరింపవలెను. ఇట్టి స్థితిలో నిస్సవృత్తులమై యరణ్యంబులఁ దపముజేసికొనెడి మాబోటిబుధుల కుభయపక్షములవారియందును సమానబుద్ధి యవశ్య ముండితీరవలెనని వేఱుగఁ జెప్పనక్కఱలేదు గదా.

శబ్దాదులు. చేతుమిచ్చనీతి చిచీషంతః, తేహం చిచీషతాం, చిచీషతః - చిచీషతోః-చిచీషతాం, చిచీషచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలిङ्గష్ట్యేకవచనాంతః, జన్త ఏహ మస్తీతి జన్తవంతః, తేహం, జన్తవతః-జన్తవతోః - జన్తవతాం, జన్తవచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలిङ्గష్ట్యేకవచనాంతః. న లఘీం ఆలఘీం, తాం, ఆలఘీం - ఆలఘ్యా-ఆలఘ్యః ఆలఘ్యశబ్ద ఈకారాంత స్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. యశః అవతంసః యస్యాస్యా యశోవతంసా, తాం, యశోవతంసాం-అవతంసే-అవతంసాః, యశోవతంసా శబ్దాకారాంత స్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉభయత్ర-అవ్య. భూతిం - భూతీ - భూతీః, భూతిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. అభ్యర్హితా-అభ్యర్హితే-అభ్యర్హితాః, అభ్యర్హితాశబ్ద ఆకారాంత స్త్రీలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. బన్ధా - బన్ధోః - బన్ధుః, బన్ధుశబ్ద ఉకారాంతః పుంలిङ్గస్తప్తమ్యేకవచనాంతః. తుల్యం రూపం యస్యాస్యా, తుల్యరూపా తుల్యరూపే-తుల్యరూపాః, తుల్యరూపాశబ్ద ఆకారాంత స్త్రీలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. వృత్తిః-వృత్తీ-వృత్తయః, వృత్తిశబ్ద ఇకారాంత స్త్రీలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. విశేషేణ-విశేషాభ్యాం-విశేషైః, విశేషశబ్ద ఆకారాంతః పుంలిङ్గస్త్రీయైకవచనాంతః - తపః ధనం యేహా తే తపోధనాః, తేహం, తపోధనస్య-తపోధనయాః-తపోధనానాం, తపోధనశబ్ద ఆకారాంతః పుంలిङ్గష్ట్యేకవచనాంతః.

వ్యా. చిచీషతామితి. ఆలఘీం గుర్వీం. * 'వోతో గుణవచనా'దితి జీష్. యశోవతంసాం కీర్తిభూషణాం. ఉభయత్ర ఇహ చామత్రచ, లోక ఇతి శేషః. భూతిం

శ్రేయః చిచీషతాం చేతుం సంగ్రహీతు మిచ్ఛతాం. * చినోతే సున్నంతాచ్ఛతృ
ప్రత్యయః. జన్తవతాం శరీరిణాం బంధుషు విషయే తుల్యరూపా ఏకవిధా వృత్తి
వ్యవహారః అభ్యర్హితా ఉచితా తపోధనానామస్తాదృశాం విశేషేణ నియమేన
అభ్యర్హితా.

మూ. తథాపి నిఘ్నం నృప తానకీనైః

ప్రహ్వీకృతం మే హృదయం గుణౌఘైః,

వీతస్పృహణామపి ముక్తిభాజాం

భవంతి భవ్యేషు హి పక్షపాతాః.

౧౨

టీ. తథాపి=అట్టైనను, హేనృప=హీరాజా, తానకీనైః=నీయొక్క, గుణౌఘైః=గుణసమూహములచే, ప్రహ్వీకృతం = వంచబడినట్టి, మే = నాయొక్క, హృదయం=హృదయము, నిఘ్నం=త్వదాయ తమైనది, వీతస్పృహణాం=విరక్తులగు, ముక్తిభాజామపి=ముముక్షువులకును, భవ్యేషు = సాధుజనులయందు, పక్షపాతాః=స్నేహములు, భవంతి = అగుచున్నవి.

తా. వీతస్పృహులగు ముముక్షువులకుఁగూడ సాధుజనులయందుఁ బక్షపాతములు వానియంతట నవియే కలుగుచుండునుగనుక మీయభయులయందును సమానప్రేమకలిగి యుండుట తగినను నీగుణగణములచే నాహృదయము నీవైపునకు వంచబడుటచే నీకు స్వాధీనమైనది. కాఁబట్టి నీకు జయము కలుగఁజేయుతలంపు కలిగినది. సాధుజనుఁడవగు నీయం దిట్టిపక్షపాతము నాకుఁగలిగినను నామధ్యవర్తిత్వమునకు భంగము కలుగ నేరదు.

శబ్దాదులు. తథా-అవ్య. అపి-అవ్య. నిఘ్నం-నిఘ్న-నిఘ్నాని, నిఘ్నశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. హే నృప-హేనృపా-హేనృపాః, నృపశబ్ద అకారాంతః పులిङ్గస్స మోఽధన ప్రథమైకవచనాంతః. తవ ఇమే తానకీనాః, తైః, తానకీనేన-తానకీనాభ్యాం-తానకీనైః, తానకీనశబ్ద అకారాంతః పులిङ్గస్తృతీయైకవచనాంతః. అప్రహ్వం - ప్రహ్వం సమృద్ధ్యమానం కృతం ప్రహ్వీకృతం, ప్రహ్వీకృతం - ప్రహ్వీకృతే-ప్రహ్వీకృతాని, ప్రహ్వీకృతశబ్ద అకారాంతనపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. మమ, మే-ఆవయోః, నా-అస్తాకం, నః, అస్తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పులిङ్గష్టమ్యైకవచనాంతః. హృదయం-హృదయే-హృదయాని, హృదయశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. గుణానామోఘాః, తైః, గుణౌఘేన-గుణౌఘాభ్యాం-గుణౌఘైః, గుణౌఘశబ్దఅకారాంతః పులిङ్గస్తృతీయాభహువచనాంతః. వీతాః స్పృహః యేషాం తే

వీతస్సహాః, తేషాం, వీతస్సహస్య-వీతస్సహయోః-వీతస్సహాణాం, వీతస్సహశబ్ద
అకారాంతః పుంలింగష్టప్రీబహువచనాంతః. అపి - అవ్య. ముక్తిం భజన్తీతి ముక్తిభాజః,
తేషాం, ముక్తిభాజః - భాజోః-భాజాం, ముక్తిభాకృబ్దో జకారాంతః పుంలింగష్టప్రీబహు
వచనాంతః. భవతి-భవతః-భవన్తి, భూ-సత్తాయామిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది
ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. భవన్తీతి భవ్యాః, తేషు, భవ్యే-భవ్యయోః-భవ్యేషు, భవ్య
శబ్ద అకారాంతః పుంలింగస్సప్తమీబహువచనాంతః. హి-అవ్య. పక్షపాతః-పాతౌ-పాతాః
పక్షపాతశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యా. తథాపీతి. తథాపి తుల్యవృత్త్యైచిత్వేఽపి. హే నృప, తావకీనైః త్వదీయైః
*‘యుష్మదస్తదోరన్యతరస్యాం ఖిణ్’ చేతి ఖిణ్ప్రత్యయః. ‘తవకమమకావేకవచన’ ఇతి
తవకాదేశః. గుణౌఘైః ప్రహ్వీకృతమావర్జితం మే హృదయం నిఘ్నం త్వదాయత్తం.
ని. ‘అధీనో నిఘ్న ఆయత్త’ ఇత్యమరః. నను నిస్సహస్య కోఽయం పక్షపాత
ఇత్యత్రాహ. —వీతేతి. వీతస్సహాణాం విరక్తానాం ముక్తిభాజాం ముముక్షూణామపీ
త్యర్థః. భవంతీతి భవ్యాః సాధవః. * ‘భవ్యగేయే’త్యాదినా కర్తరి నిపాతః. తేషు పక్ష
పాతాః స్నేహా భవంతి. న హి సాధ్వనుగ్రహో మహతాం మాధ్యస్థ్యభంజక ఇతి భావః.

అవ. అథ నృపస్య గుణవత్తాం ప్రకటయితుం ధృతరాష్ట్రస్య దుశ్చేష్టాముద్ఘాట
యతి:—

మూ. సుతా న యూయం కిము తస్య రాజ్ఞ
స్సుయోధనం వా న గుణైరతీతాః,
యస్త్వక్తవాన్ వస్స వృథా బలాద్వా
మోహం విధత్తే విషయాభిలాషః.

౧౩

టీక. యూయం=మీరు, తస్య=ఆ, రాజ్ఞః=(రాజగు) ధృతరాష్ట్రునకు, సుతా +
న+కిము=పుత్రులు కారాయేమి, గుణైః=శాన్తి దాక్షిణ్యాదిగుణములచే, సుయోధనం =
దుర్యోధనుని, న+అతీతావా=అతిక్రమింపలేదాయేమి, యః=ఏధృతరాష్ట్రుఁడు, వః=మిమ్ము
లను, వృథా=నిష్కారణముగానే, త్వక్తవాన్=విడిచిపెట్టెనో, సః=ఆ, విషయాభిలాషః-
విషయ=భోగములయందలి, అభిలాషః=ఆశ, బలాత్=బలాత్కారముగా, మోహం =
అవివేకమును, విధత్తే=కలిగించుచున్నది.

తాత్పర్యము. మీపెదతండ్రియగు ధృతరాష్ట్రుఁడు మోహపరవశుడై కారణము
లేకయే సుగుణగుణములచే నలరారుమిమ్ములను వ్యర్థముగా విడిచిపెట్టినాఁడు. కుమారుని

కనికరమైనను లేదు. మంచినడత కలవారనియైనను అలాచింపలేదు. కాబట్టి ధృత రాష్ట్రనివంటివివివేకి కనబడఁడు.

శబ్దాదులు. సుతః-సుతౌ-సుతాః, సుతశబ్ద అకారాంతఃపుంలిङ్గః ప్రథమాబహువచనాంతః. న-అవ్య. త్వం-యువాం-యూయం, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమాబహువచనాంతః. కిము-అవ్య. తస్య - తయోః - లేషాం, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రత్యేకపచనాంతః. రాజ్ఞః-రాజ్ఞోః-రాజ్ఞాం, రాజన్ శబ్దో సకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రత్యేకపచనాంతః. సుఖేన యోధ్యతేనేనేతి సుయోధనః, తం, సుయోధనం - సుయోధనౌ-సుయోధనాన్, సుయోధనశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయైకపచనాంతః. న-అవ్య. గుణేన - గుణాభ్యాం - గుణైః, గుణశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గస్త్రీయాబహువచనాంతః. అతీతః-అతీతో-అతీతాః, అతీతశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమాబహువచనాంతః. యః-యా-యే, యచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకపచనాంతః. త్యక్తవాన్-త్యక్తవన్తా-త్యక్తవన్తః, త్యక్తవచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకపచనాంతః. త్వాం, త్వా-యువాం, వాం-యుష్మాన్, వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయాబహువచనాంతః. సః-తో-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకపచనాంతః. వృధా-అవ్య. బలాత్-బలాభ్యాం - బలేభ్యః, బలశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గః పశ్చిమైకపచనాంతః. మోహం - మోహా - మోహాన్, మోహశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయైకపచనాంతః. విధత్తే-విదధాతే-విదధతే, వి-పూర్వకాత్ డు-ధాతో ధారణపోషణయోరిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లడాత్తనేపది ప్రథమపురుషైకపచనాంతః. విషయేష్వభిలాషః విషయాభిలాషః, విషయాభిలాషః-విషయాభిలాషౌ-విషయాభిలాషాః, విషయాభిలాషశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకపచనాంతః.

వ్యా. సుతా ఇతి. యూయం తస్య రాజ్ఞో ధృతరాష్ట్రస్య సుతా న కిము? సుతా ఏవేత్యర్థః. గుణైః శాంతిదానదాక్షిణ్యాదిభిః సుయోధనం నాతీతాః నాతిక్రాంతా వా? అతిక్రాంతా ఏవేత్యర్థః. * కర్తరి క్తః. అనుతత్వమగుణత్వం చ త్యాగే హేతుః. తచ్చ యుష్మాసు నాస్తీత్యర్థః. ఉపాలంభే కారణమాహ - య ఇతి. యః ధృతరాష్ట్రః వః యుష్మాన్ త్యక్తవాన్ స వృధా, వృథజన్తేత్యర్థః. యది వయం సుతా గుణాధికా శ్చ తర్హి కథమత్యాక్షీతత్రాహ. - బలాద్వేతి. విషయాభిలాషః భోగతృష్ణా బలాద్వా బలాత్కారాదేవ. ని. 'వా స్యాద్వికల్పోపమయో రేవార్థే చ సముచ్చయ' ఇతి విశ్వః. మోహమవివేకం విధత్తే. విషయాభిలాషాతిరిక్తో న కశ్చిద్యుష్మత్త్యాగ హేతు రస్తీత్యర్థః. అత్ర కారణేన కార్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

అవ. అథ రాజ్ఞ ఉత్సాహవర్ధనాయ శత్రోర్హానిం సూచయతి:—

మూ. జహాతు నై నం కథమర్థసిద్ధి
సంశయ్య కర్ణాదిషు తిష్ఠతే యః,
అసాధుయోగా హి జయాంతరాయాః
ప్రమాథినీనాం విపదాం పదాని.

౧౪

టీక. నై నం = ఈధృతరాష్ట్రుని, అర్థసిద్ధిః = కార్యసిద్ధి, కథం=ఎట్లు, న జహాతు= విడిచిపెట్టడు. యః=ఏధృతరాష్ట్రుఁడు, సంశయ్య = సందేహమునుబొంది, కర్ణాదిషు = కర్ణాదులయందు, తిష్ఠతే=ఉన్నాఁడో, తథాహి = అదియు క్తమేకదా, అసాధుయోగాః- అసాధు = దుర్జనులయొక్క, యోగాః=సహవాసములు, జయాంతరాయాః-జయ=జయ మునకు, అంతరాయాః=విఘాతములు, కింఞ్చ = ఇంతేకాక, ప్రమాథినీనాం = నశింపఁ జేయునట్టి, విపదాం=ఆపదలకు, పదాని = స్థానములు.

తాత్పర్యము. దుర్జనసహవాసమువలన జయము కలుగకపోవుటయేకాక మూల చేర్చదములగు నాపదలు కూడ వచ్చును. ఇట్టిస్థితిలో మీపెదతండ్రియగు ధృతరాష్ట్రుఁడు సందిగ్ధార్థనిర్ణయములయందు దుష్టులగు కర్ణాదులను మంత్రులనుగాఁజేసి వారియాలోచన ప్రకారము నడుచుచున్నాఁడు. కనుక నతనికిఁ గార్యసిద్ధి కలుగకపోవుటయేకాక సమూలనాశనకరంబులగు విపత్తులు నైతము సంభవించును. ఇది ముమ్మాటికి నిశ్చయము.

శబ్దాదులు. జహాతు-జహితాత్, జహితాత్ - జహితాం, జహితాం - జహతు, హిహిక్-త్యాగ ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లోట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. న- అవ్య. ఏతం, ఏనం-ఏతౌ, ఏనౌ-ఏతాన్, ఏనాన్, ఏతచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. కథం-అవ్య. అర్థస్య సిద్ధిః అర్థసిద్ధిః, అర్థసిద్ధిః-సిద్ధీ-సిద్ధయః, అర్థసిద్ధిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సంశయ్య - అవ్య. కర్ణః ఆదిర్యేషాం తే కర్ణా దయః, తేషు, కర్ణాదౌ-కర్ణాద్యోః-కర్ణాదిషు, కర్ణాదిశబ్ద ఇకారాంతః పుంలింగస్సప్తమీబహు వచనాంతః. తిష్ఠతే-తిష్ఠేతే-తిష్ఠన్తే, ష్టా-గతినివృత్తావిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. యః-యా-యే, యచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైక వచనాంతః. న సాధవః అసాధవః, అసాధూనాం యోగాః అసాధుయోగాః, అసాధు యోగః-యోగౌ-యోగాః, అసాధుయోగశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచ నాంతః. హి-అవ్య. జయస్య అంతరాయా జయాంతరాయాః, జయాంతరాయః - అంత రాయా - అంతరాయాః, జయాంతరాయశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచ నాంతః. ప్రమాథిన్యాః - ప్రమాథిన్యోః - ప్రమాథినీనాం, ప్రమాథినీశబ్ద ఈకారాంత

స్త్రీలిజ్జషష్ఠీబహువచనాంతః. విపదః-విపదోః - విపదాం, విపచ్ఛబ్దో దకారాంతః స్త్రీలిజ్జ
షష్ఠీబహువచనాంతః. పదం-పదే - పదాని, పదశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిజ్జః ప్రథమా
బహువచనాంతః.

వ్యా. జహాత్వితి. ఏనం ధృతరాష్ట్రం అర్థసిద్ధిః కథం న జహాత్? జహాత్సేత్యర్థః.
'ప్రేషాణిసర్గప్రాప్తకాలేషు కృత్యాశ్చేతి ప్రాప్తకాలే లోట'. తస్య హానికాలః ప్రాప్త
ఇత్యర్థః. కుతః? యో ధృతరాష్ట్రః - సంశయ్య సందిహ్య కర్ణాదిషు తిష్ఠతే. కర్ణాదికా
దుర్మంత్రిణః సందిగ్ధార్థనిరేళ్యత్వేనావలంబత ఇత్యర్థః. * 'ప్రకాశకస్థేయూభ్యయో
శ్చేతి స్థేయూభ్యాయామాత్త నేపదం. తిష్ఠతే తస్మిన్నితి స్థేయో వివాదపదనిర్ణేతా.
తథాహి. — అసాధుయోగాః దుర్జనసంసర్గాః జయూతరాయాః జయవిఘాతకాః. కించ
ప్రమాణినీనామున్మూలనశీలానాం విపదాం పదాని స్థానాని. ని. 'పదం వ్యవసితత్రాణ
స్థానలక్ష్యాంఘ్రివస్తుష్యి' త్యమరః. న కేవలమర్థఘాతినః కిం త్వనర్థకారిణశ్చేత్యర్థః.
ధృతరాష్ట్రోఽపి దుర్జనవిధేయత్వాద్వివక్ష్యతీతి భావః.

అవ. ఏవం శత్రోరనర్థం సూచయిత్వా రాజ్ఞోఽర్థసిద్ధిం సూచయతి:—

మూ. పథశ్చ్యుతాయాం సమితౌ రిపూణాం

ధర్త్యాం దధానేన ధురం చిరాయ,

త్వయా విపత్స్వప్యవిపత్తి రమ్య

మావిష్కృతం ప్రేమ పరం గుణేషు.

౧౫

టీక. రిపూణాం = శత్రువులయొక్క, సమితౌ = సభ, పథః = మార్గమువల్లన,
చ్యుతాయాం = భ్రష్టమైనదికాగా, చిరాయ = చిరకాలమునుండి, ధర్త్యాం = ధర్మ
యుక్తమగు, ధురం = భారమును, దధానేన = ధరించుచున్నట్టి, త్వయా = నీచేత, విప
త్స్వపి = ఆపదలయందును, అవిపత్తి = నశించనట్టియు, రమ్యం = సుందరమైనట్టియు,
గుణేషు = ఔంత్యాదిగుణములవిషయమై, పరం = ఎక్కువగు, ప్రేమ = ప్రేమ, అవి
ష్కృతం = ప్రకటింపఁబడినది.

తాత్పర్యము. ఓరాజా! మీశత్రువులగు ధృతరాష్ట్రాదులు నాడెట్లు బహిరంగ
సభలలో దురాత్ముడగు దుశ్శాసనుఁడు ధర్మమును విడిచి ద్రౌపదీవస్త్రాపహరణముచేయు
చున్నను నతని నేమియు దూషింపక చూచుచుండ నీవట్టి విపత్తియందునైతము ధర్మమార్గ
మును విడువక శాంతమునవలంబించి నీధర్మమును గాపాడుకొంటివి. అట్లు నీచే రక్షితమగు
ధర్మము అవశ్యము నిన్ను రక్షించితిరును. కనుక నీవవశ్యము శత్రువులను జయించి సమస్త
భోగములను బొందఁగలవని నమ్ముము.

శబ్దాదులు. పథః-పథ్యాని-పథ్యైః, పథిన్ శబ్దో నకారాంతః పుంలింగః పశ్య
 మ్యేకవచనాంతః. చ్యుతాయాం-చ్యుతయోః-చ్యుతాసు, చ్యుతాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలింగ
 స్సప్తమ్యేకవచనాంతః. సమితౌ-సమిత్యోః - సమితిషు, సమితిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలింగస్సప్త
 మ్యేకవచనాంతః. రిపోః-రిపోః - రిపూణాం, రిపుశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగష్టమీబహువచ
 నాంతః. ధర్తాదనపేతా ధర్త్యా, తాం, ధర్త్యాం-ధర్తృ-ధర్తృః, ధర్తృశబ్ద ఆకారాంత
 స్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. దధానేన - నధానాభ్యం-దధానైః, దధానశబ్ద ఆకా
 రాంతః పుంలింగస్త్రీలింగైకవచనాంతః. ధురం-ధురౌ-ధురః, ధూర్మబ్దో రేఫాంతస్త్రీలింగో
 ద్వితీయైకవచనాంతః. చిరాయ-అవ్య. త్వయా-యువాభ్యాం-యుష్టాభిః, యుష్టచ్ఛబ్దో
 దకారాంతః పుంలింగస్త్రీలింగైకవచనాంతః. విపది - విపదోః-విపత్సు, విపచ్ఛబ్దో దకా
 రాంతస్త్రీలింగస్సప్తమ్యేకవచనాంతః. అపి-అవ్య. న విద్యతే విపత్తిర్యస్య తత్ అవిపత్తి,
 అవిపత్తి-అవిపత్తిసే-అవిపత్తిని, అవిపత్తిశబ్ద ఇకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.
 రమ్యం-రమ్యే-రమ్యాణి, రమ్యశబ్ద ఆకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆవిష్కృ
 తం-ఆవిష్కృతే-ఆవిష్కృతాని, ఆవిష్కృతశబ్ద ఆకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచ
 నాంతః. ప్రేమ-ప్రేమణీ-ప్రేమాణి, ప్రేమన్ శబ్దో నకారాంత నపుంసకలింగః ప్రథ
 మైకవచనాంతః. పరం-పరే - పరాణి, పరశబ్ద ఆకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచ
 నాంతః. గుణే-గుణయోః-గుణేషు, గుణశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగస్సప్తమీబహువచనాంతః.

వ్యా. పద ఇతి. రిపూణాం సమితౌ సభాయాం. ని. 'సభా సమితి సంసద' ఇత్య
 మరః. పథశ్చ్యుతాయాం మార్గాద్భిష్టాయాం. దురాత్తనో దుశ్శాసనస్య స్త్రీవస్త్ర
 గ్రహణసాహసమంగీకృతవత్యాం సత్యామిత్యర్థః. చిరాయ ధర్త్యాం ధర్తాదనపేతాం.
 *'ధర్తృపథ్యర్థన్యాయాదనపేత' ఇతి యత్ప్రత్యయః. ధురం భారం దధానేన. కృచ్ఛే
 వ్యపి ధర్తాదచలతేత్యర్థః. త్వయా విపత్స్వపి అవిపత్తి అవినాశి అత ఏవ రమ్యం
 గుణేషు త్వాంత్యాదిషు విషయే పరముత్కటం ప్రేమ ఆవిష్కృతం. దుస్సహమపి
 సోధవతా త్వయా సాధుకృతమితి భావః.

మూ. విధాయ విధ్వంసమనాత్తనీనం
 శమైకవృత్తేర్భవతశ్చలేన,
 ప్రకాశితత్వంతిశీలసారాః
 కృతోపకారా ఇవ విద్విషస్తే.

౧౬

టీక. శమైకవృత్తేః-శమ = శాంతమే, ఏక = ముఖ్యమైన, వృత్తేః=వృత్తిగాః
 గలిగినట్టి, భవతః=నీకు, శ్చలేన = కపటముచే, అనాత్తనీనం = తమకనర్థహేతువైనట్టి,

విధ్వంసం = అపకారమును, విధాయ = చేసి, ప్రకాశితత్వన్తతిశీలసారాః-ప్రకాశిత = ప్రకాశింపఁజేయఁబడిన, త్వత్ = నీయొక్క, మతి = ప్రజ్ఞయొక్కయు, శీల=స్వభావముయొక్కయు, సారాః = ఉత్కర్షకలిగినట్టి, తే=నీయొక్క, విద్విషః = శత్రువులు, కృతోపకారా ఇవ - కృత = చేయఁబడిన, ఉపకారాఇవ = ఉపకారముకలవారువలె, భాతాః = విరి.

తాత్పర్యము. మఱియు నెవ్వరికి నెవ్విధమైనయపకారమును జేయక కేవలము శాంతిప్రధానుఁడవైన నిన్ను శత్రువులు మోసపుచ్చి యపకారముచేసినను నయ్యపకారమునకుఁ బ్రత్యపకారము చేయకపోవుటవలన వారిదౌర్జన్యము నీప్రజ్ఞాసౌశీల్యములు లోకమునకు వెల్లడియైనవి. వారట్లు లపకారము చేయకపోయినచో నీసౌశీల్యాదులును వారిదౌర్జన్యమును లోకమునకుఁ దెలియకపోవును. అప్పుడు లోకమున నీకుఁ గీర్తిప్రతిష్ఠలు కలుగుటకు వీలులేకపోవును. కాబట్టి వారియపకారములు నీ కుపకారములైనవి. కనుక శత్రువులు కూడ నొకవిధముగా నీకుపకారులైరని తలంచుకొనుము.

శబ్దాదులు. విధాయ-అవ్య. విధ్వంసం-విధ్వంసౌ-విధ్వంసాన్, విధ్వంసశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆత్మనో హితః ఆత్మనీనః ఆత్మనీనో న భవతీత్యనాత్మనీనః, తం, అనాత్మనీనం-అనాత్మనీనౌ-అనాత్మనీనాన్, అనాత్మనీనశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఏకా చ సా వృత్తిశ్చ ఏకవృత్తిః, శమఏవ ఏకవృత్తిర్యస్య సః శమైకవృత్తిః, తస్య, శమైకవృత్తేః-శమైకవృత్త్యోః-శమైకవృత్తీనాం, శమైకవృత్తిశబ్ద ఇకారాంతః పుంలింగష్టమ్యైకవచనాంతః. భవతః-భవతోః-భవతాం, భవచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలింగష్టమ్యైకవచనాంతః. ఛలేన-ఛలాభ్యాం-ఛలైః, ఛలశబ్ద అకారాంతః పుంలింగస్తృతీయైకవచనాంతః. మతిశ్చ శీలశ్చ మతిశీలా, తవ మతిశీలా త్వన్తతిశీలా, త్వన్తతిశీలయోస్సారాః త్వన్తతిశీలసారాః, ప్రకాశితాః త్వన్తతిశీలసారా యైస్తే, ప్రకాశితత్వన్తతిశీలసారాః, ప్రకాశితత్వన్తతిశీలసారః-సారౌ-సారాః, ప్రకాశితత్వన్తతిశీలసారశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. కృతః ఉపకారః యైస్తే కృతోపకారాః, కృతోపకారః-ఉపకారౌ-ఉపకారాః, కృతోపకారశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. ఇవ-అవ్య. విద్విట్ - విద్విషౌ-విద్విషః, విద్విచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. తవ, తే-యవయోః, వాం-యుష్మాకం, యి, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగష్టమ్యైకవచనాంతః.

వ్యా. విధాయేతి. కించ, శమ ఏవ ఏకా ముఖ్యా వృత్తిర్యస్య తస్య అపరోపతా ఇత్యర్థః. భవతః ఛలేన కపటేన. ఆత్మనే హితః ఆత్మనీనః. స న భవతీత్యనాత్మనీనః.

స్వస్యైవానర్థహేతురిత్యర్థః. తం. * 'ఆత్మై' విశ్వజనభోగోత్తరపదాత్థ' ఇతి ఖ
ప్రత్యయః. విధ్వంస మపకారం విధాయ. ప్రకాశితః ప్రభాషితః త్వన్త తిశీలయోః
తవ ప్రజ్ఞాసద్వృత్తయోః సారః ఉత్కర్షో యై స్తే తథోక్తాః. తే తవ విద్విషః కృతో
పకారా ఇవ ఉపకృతవంత ఇవ. జాతా ఇతి శేషః. అపకారోఽప్యపకారాయైవ
సంవృత్తః. యత్స్వదౌర్జన్యం భవత్సౌజన్యం చ జగతి సువ్యక్తమాసీదిత్యర్థః. విద్యమాన
స్యాపి సుజనస్య చందనదారుణ ఇవ గుణాః పరిభవ ఏవ ప్రచురీభవంతీతి భావః.

అవ. అథ ప్రయోజనాంతరమాహః—

మూ. లభ్యా ధరిత్రీ తవ విక్రమేణ
జ్యాయాంశ్చ వీర్యాస్త్రబలైర్విపక్షః,
అతః ప్రకర్షాయ విధిర్విధేయః
ప్రకర్షతంత్రా హి రణే జయశ్రీః.

౧౭

టీక. తవ = నీచేత, ధరిత్రీ = భూమి, విక్రమేణ = పరాక్రమముచే, లభ్యా =
పొందఁదగినది, విపక్షశ్చ = శత్రువును, వీర్యాస్త్రబలైః - వీర్య = శౌర్యముచేతను, అస్త్ర =
ఆగ్నేయాద్యస్త్రములచేతను, బలైః = చతురంగబలములచేతను, జ్యాయాన్ = గొప్ప
వాఁడు, అతః = కాఁబట్టి, ప్రకర్షాయ = ఆధిక్యముకొఱకు, విధిః = ఉపాయము,
విధేయః = చేయఁదగినది, హి = నీలన, రణే = యుద్ధమునందు, జయశ్రీః = జయలక్ష్మీ,
ప్రకర్షతంత్రా-ప్రకర్ష = ఆధిక్యము, తంత్రా = ప్రధానముగాఁగలదో.

తాత్పర్యము. ఇంతేకాదు. మఱియొక ప్రయోజనమును కలదు. శత్రుగతమగు
రాజ్యము పరాక్రమముచేత లభ్యముకాని సాధనాంతరముచే లభ్యముకాదు. పరా
క్రమము, అస్త్రములు, చతురంగబలములు నపరిమితములుగా నుండుటవలన శత్రువు
సామాన్యుఁడనుకొనుటకు వీలులేదు. ప్రబలుఁడగుశత్రువును జయింపవలెననిన నంతకంటె
నాధిక్యము సంపాదించినఁగాని శక్యముకాదు. వీర్యాస్త్రబలాధికత కలిగినఁగాని యుద్ధ
మున జయము లభింపదు. కాఁబట్టి తద్విషయమై ప్రయత్నింపవలసియున్నది.

శబ్దాదులు. లభ్యా-లభ్యే-లభ్యాః, లభ్యాశబ్ద ఆకారాంత స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచ
నాంతః. ధరిత్రీ - ధరిత్ర్య-ధరిత్ర్యః, ధరిత్రీశబ్ద ఈకారాంత స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచ
నాంతః. తవ, తే-యువయోః, వాం-యష్టాకం, షః, యష్టచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగ
ష్టష్యేకవచనాంతః. విక్రమేణ - విక్రమాభ్యాం - విక్రమైః, విక్రమశబ్ద ఆకారాంతః
పుంలింగస్త్రీయైకవచనాంతః. జ్యాయాన్ - జ్యాయాంసౌ - జ్యాయాంసః, జ్యాయశ్శబ్ద

శృకారాంతః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. చ - అవ్య. వీర్యఞ్చ అస్త్రాణి చ బలాని
వీర్యాస్త్రబలాని, తైః, వీర్యాస్త్రబలేన-బలాభ్యాం-బలైః, వీర్యాస్త్రబలశబ్ద అకారాంత
సపుంసకలిఙ్గస్త్రతీయాబహువచనాంతః. విపక్షః-విపక్షౌ-విపక్షాః, విపక్షశబ్ద అకారాంతః
పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. అతః-అవ్య. ప్రకర్షాయ - ప్రకర్షాభ్యాం - ప్రకర్షేభ్యః,
ప్రకర్ష శబ్ద అకారాంతః పుంలిఙ్గశ్చతుర్థ్యైకవచనాంతః. విధిః-విధీ-విధయః, విధిశబ్ద ఇకా
రాంతః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. విధేయః-విధేయా-విధేయాః, విధేయశబ్ద అకా
రాంతః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రకర్షః తన్త్రం యస్యాస్యా ప్రకర్షతన్త్రా, ప్రకర్ష
తన్త్రా-తన్త్రే-తన్త్రాః, ప్రకర్ష తన్త్రాశబ్ద అకారాంతస్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. హి-అవ్య.
రణే-రణయోః-రణేషు, రణశబ్ద అకారాంతః పుంలిఙ్గః సప్తమ్యైకవచనాంతః. జయస్య శ్రీః
జయశ్రీః, జయశ్రీః-జయశ్రియా-జయశ్రియః, జయశ్రీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలిఙ్గః ప్రథ
మైకవచనాంతః.

వ్యా. లభ్యేతి. తవ. త్వయేత్యర్థః. * 'కృత్యానాం కర్తరి'వేతి షష్ఠీ. ధరిత్రీ విక్ర
మేణ లభ్యో ప్రాప్య.న చ సులభా తం వినేత్యాహ. - విపక్షశ్చ శత్రురపి. వీర్యం శౌర్యం
అస్త్రాణ్యగ్నేయాదీని బలాని నై న్యాని తైః వీర్యాస్త్రబలైః జ్యాయాన్ ప్రశస్య
తరః. అధికతర ఇతి యావత్. * 'జ్యచే'తి ప్రశస్యశబ్దస్య జ్యదేశః. 'జ్యదాదీయస'
ఇత్యాకారః. అతః ప్రకర్షాయ అధిక్యాయ విధిరుపాయః విధేయః కర్తవ్యః. కుతః?
హి యస్తాత్ రణే జయశ్రీః ప్రకర్ష తంత్రా ప్రకర్ష ప్రధానా. ఉత్కర్షాయత్యేత్యర్థః.
ని. 'తంత్రం ప్రధానే సిద్ధాంత' ఇత్యమరః. బలిన ఏవ జయో నతు దుర్బలస్యేతి
భావః.

అవ. అథ త్రితీయాదినా క్లోకచతుష్టయేన విపక్షజ్యాయ స్త్వం వర్ణయతి:-

మూ. త్రిస్సప్తకృత్వో జగతీపతీనాం
హంతా గురుర్యస్య స జామదగ్న్యః,
వీర్యావధూతః స్త తదా వివేద
ప్రకర్ష మాధారవశం గుణానామ్.

౧౮

టీక. త్రిస్సప్తకృత్వః = ఇరువదియొక్కపర్యాయములు, జగతీపతీనాం=రాజు
లకు, హంతా = సంహారకుడైనట్టియు, గురుః = అస్త్రవేదోపదేష్టయు, సః = ప్రసిద్ధు
డైనట్టియు, జామదగ్న్యః = పరశురాముడు, యస్య = ఏభీష్టునియొక్క, వీర్యావ
ధూతః-వీర్యం=పరాక్రమముచే, అవధూతః = పరాభవింపబడినవాడై, తదా=అప్పుడు,
గుణానాం-శౌర్యాదిగుణములయొక్క, ప్రకర్షం = అతిశయమును, ఆధారవశం-ఆధార=
ఆధారమునకు, వశం = అధీనమైనదానినిగా, వివేద=తెలిసికొనెనో.

తాత్పర్యము. శత్రువులయాధిక్యమును జెప్పెద వినుము. ఆపక్షమున భీష్ముడు కలఁడు కదా ! అతనియుద్ధపాటవ మెవ్వరికైనను గలదా ! ఆసంగతిని జెప్పెదవినుము. భీష్మనకు గురువు పరశురాముఁడు. అతఁ డిరువదియొక్కపర్యాయములు రాజులను సంహరించిన మహావీరుఁడు. అస్త్రవిద్యకు మూలవిరాట్టు. అట్టి పరశురాముఁడు సైతము భీష్మనితో యుద్ధమునందోడిపోయి 'శౌర్యాదిగుణము లాశ్రయపురుషునియాధిక్యమును బట్టి యుండును.' అని యనుకొనుస్థితికి వచ్చినాఁడు. అట్టి మహావీరునోడించిన భీష్మనిపరాక్రమమునకు మేర యన్నదా ? అట్టి మహావీరాగ్రేసరుఁడగు భీష్మని నోడించినఁగాని నీకు రాజ్యము రాదు. అతనినోడించుటకు సమర్థుఁడగువీరుఁడు నీపక్షమునఁ గలఁడేమో చెప్పుము.

శబ్దాదులు. త్రిరావుత్తాస్సప్త త్రిస్సప్తకృత్వః-అవ్య. జగత్యాః పతయః జగతీ పతయః, తేషాం జగతీపతీనాం, జగతీపతేః-పత్యోః-పతీనాం, జగతీపతిశబ్ద ఇకారాంతః పుంలిङ్గష్టబహువచనాంతః. హంతా - హంతారౌ - హంతారః, హన్తృశబ్ద ఋకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. గురుః - గురూ-గురవః, గురుశబ్ద ఉకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. యస్య-యయోః-యేషాం, యచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిङ్గష్టష్టైకవచనాంతః. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. జమదగ్నే రపత్యం పుమాన్, జామదగ్న్యః-జామదగ్న్య-జామదగ్న్యః, జామదగ్న్యశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. వీర్యేణావధూతః, వీర్యావధూతః-వీర్యావధూతౌ-వీర్యావధూతాః, వీర్యావధూతశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. స్త్రి - అవ్య. తథా-అవ్య. విజేద-వివిదతుః-వివిదుః, విద-జ్ఞాన ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లిట్ పఠస్తేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ప్రకర్షం - ప్రకర్షౌ-ప్రకర్షాన్, ప్రకర్షశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆధారస్య వశః ఆధారవశః, తం, ఆధారవశం-పశౌ-పశాన్, ఆధారవశశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. గుణస్య - గుణయోః-గుణానాం, గుణశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గష్టబహువచనాంతః.

వ్యా. త్రితి. త్రిరావుత్తాస్సప్తవారాన్ త్రిస్సప్తకృత్వః. ఏకవింశతికృత్వ ఇత్యర్థః. త్రిస్సప్తశబ్దయోస్సుపుపేతి సమాసః. * 'సంఖ్యాయాః క్రియాభ్యావృత్తి రణనే కృత్వసు'జితి కృత్వసుచ్ ప్రత్యయః. జగతీపతీనాం భూపతీనాం హంతా నాశకః గురుః అస్త్రవేదోపదేష్టా. సప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః. అత ఏవ యచ్ఛబ్దోపాదానా గపేక్షత్వం. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే.—'ప్రసిద్ధప్రకాంతానుభూతార్థవిషయస్తచ్ఛబ్దో యచ్ఛబ్దోపాదానం నాపేక్షత' ఇతి. జమదగ్నే రపత్యం పుమాన్ జామదగ్న్యః. 'గర్గాదిభ్యో య'ఇతి యభౌ ప్రత్యయః. యస్య భీష్మస్య వీర్యావధూతః విక్రమాభి

భూతః. అంబికాస్వయంవర ఇత్యర్థః. తదా భంగప్రాప్తిసమయే గుణానాం శౌర్యా
దీనాం ప్రకర్షమతిశయం ఆధారవశం ఆశ్రయాధీనం వివేద జ్ఞే. స్వవిద్యాయాః
స్వశిష్యే భీష్టే స్వస్తాదపి ప్రకర్షాభానదర్శనాదితి భావః. స్తేతి పాదపూరణే.
2. 'స్వ పాదపూరణే భూత' ఇతి విశ్వః.

మూ. యస్మిన్న వై శ్వర్యకృతవ్యళీకః

పరాభవం ప్రాప్త ఇవాంతకోఽపి,

ధున్వన్ ధనుః కస్య రణే న కుర్యా

న్మనో భయైకప్రవణం స భీష్టః.

౧౯

టీక. యస్మిన్ = ఏభీష్టునివిషయమై, అనైశ్వర్యకృతవ్యళీకః-అనైశ్వర్య=అసా
మర్థ్యముచేత, కృత=చేయబడిన, వ్యళీకః = వైలక్ష్యముకలిగినట్టి, అన్తకోఽపి=యముఁ
డున్ను, పరాభవం = పరాభవమును, ప్రాప్తఇవ = పొందినవాఁడువలెనుండెనో, సః =
ఆ, భీష్టః = భీష్టుఁడు, ధనుః = ధనుస్సును, ధున్వన్ = కంపించుచున్నవాఁడై, కస్య=
ఏవనియొక్క, మనః=మనస్సును, భయైకప్రవణం-భయ = భయమునందు, ఏకప్రవణం=
ఏకోన్ముఖమైనదానినిగా, న కుర్యాత్ =చేయఁడు.

తాత్పర్యము. మఱియు స్వచ్ఛందమరణముకలిగినట్టి యేభీష్టుని జూచి యముఁడు
కూడ నతనిని సంహరించుటకు శక్తిచాలక వైలక్ష్యమును పొంది పరాభూతుఁడగు
చున్నాఁడు. ఇతరులసంగతి చెప్ప నేల. జగదేకవీరుఁడగు భీష్టుఁడు రౌద్రమూర్తియై ధను
ష్టంకారము చేయుచు యుద్ధభూమిని నిలచిన నతనిఁజూచినవారలు భయముచే గడగడ
లాడవలసినదే. అట్టి మహావీరాగ్రేసరుఁడగు భీష్టుఁడు శత్రుపక్షమున నున్నాఁడు. అతని
నెదుర్కొన సాహసించువీరుఁడు నీపక్షముననుండెనేమో యాలోచించుము.

శబ్దాదులు. యస్మిన్ - యయోః - యేష, యచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగ
స్సప్తమ్యేకవచనాంతః. న ఐశ్వర్యం అనైశ్వర్యం, అనైశ్వర్యేణ కృతం అనైశ్వర్య
కృతం అనైశ్వర్యకృతం వ్యళీకం యస్య సః అనైశ్వర్యకృతవ్యళీకః - వ్యళీకః -
వ్యళీకా - వ్యళీకాః. అనైశ్వర్యకృతవ్యళీకశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచ
నాంతః. పరాభవం - పరాభవో - పరాభవాన్, పరాభవశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో
ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రాప్తః - ప్రాప్తా - ప్రాప్తాః, ప్రాప్తశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః
ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ - అవ్య. అన్తకః - అన్తకౌ - అన్తకాః, అన్తకశబ్ద అకా
రాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అః-అవ్య. ధున్వన్-ధున్వన్తా-ధున్వన్తః, ధున్వ

చృబ్దస్తకారాంతః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. ధనుః-ధనుషీ-ధనూంషి, ధనుశ్చబ్ద
స్సకారాంత నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. కస్య-కయోః-కేషాం, కింశబ్దో మకా
రాంతః పుంలిఙ్గష్టమైకవచనాంతః. రణే-రణయోః-రణేషు, రణశబ్ద అకారాంతః పుంలిఙ్గ
స్సప్తమైకవచనాంతః. న - అవ్యు. కుర్యాత్-కుర్యాతాం-కుర్యుః, డుకృష్-కరణ ఇత్య
స్తాధాతోః కర్తృ లిజ్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. మనః-మనసీ - మనాంసీ,
మనశ్చబ్దస్సకారాంత నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఏకశ్చ తత్ప్రవణశ్చ ఏక
ప్రవణం, భయే ఏకప్రవణం భయైకప్రవణం, తత్, భయైకప్రవణం-ప్రవణే-ప్రవణాని,
భయైకప్రవణశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిఙ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దో
చకారాంతః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. భీష్మః-భీష్మ-భీష్మాః, భీష్మశబ్ద అకారాంతః
పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. యస్మిన్నితి. యస్మిన్ భీష్మే విషయే. అనీశ్వరస్య భావః అనైశ్వర్యం అసా
మర్థ్యం. 'నశశ్శుచీశ్వరక్షేత్రజ్ఞకుశలనిపుణానా'మితి వికల్పాన్నశాః పూర్వపదవృద్ధ్య
భావః. తేన కృతవ్యశీకః జనితవైలత్యుః. ని. 'దుశభే వైలత్యే వ్యశీక' మితి యాదవః.
అంతఃకో యమోఽపి పరాభవం ప్రాప్త ఇవ. భీష్మ స్యేచ్ఛామరణత్వాత్, అంత
కోఽపి పరాజిత ఇవాస్తే. కిముతాన్య ఇతి భావః. స భీష్మ రణే ధనుః ధున్వన్
కంపయన్ కస్య మనః భయైకప్రవణం భయే ఏకప్రవణమేకోస్తుభిం. శివభాగవతవ
త్సమాసః. న కుర్యాత్? సర్వస్యాశి మనసి భయం కుర్యాదేవేత్యర్థః.

మూ. సృజంతమాంజావిషుసంహతీర్వ
స్సహేత కోపజ్వలితం గురుం కః,
పరిస్ఫురల్లోలశిఖాగ్రజిహ్వం
జగజ్జిఘత్సంతమివాంతవహ్నిమ్.

౨౦

టీక. ఆజౌ=యుద్ధమునందు, ఇషుసంహతీః-ఇషు=బాణములయొక్క, సంహతీః=
సమూహములను, సృజంతం = వర్షించుచున్నట్టియు, కోపజ్వలితం - కోప = కోపముచే,
జ్వలితం = మండుచున్నట్టియు, పరిస్ఫురల్లోల శిఖాగ్రజిహ్వం - పరిస్ఫురత్=మండు
చున్నట్టియు, లోల=చంచలమైనట్టియు, శిఖాగ్ర=శిఖాగ్రములను, జిహ్వం=నాలుకలు
కలిగినట్టియు, జగత్ = లోకమును, జిఘత్సంతం = కబళించుటకు ఇచ్ఛయించుచున్నట్టి,
అంతవహ్నిమివ స్థితం = ప్రళయాగ్నివలెనున్నట్టి, గురుం=ద్రోణాచార్యుని, వః=మీలో,
కః=ఎవ్వఁడు, సహేత = సహించును (ఎదుర్కొనఁగల్గును?)

తాత్పర్యము. లోకముల నన్నిటిని కబళించుటకు నాలుకలు గోయుచున్న ప్రళయకాలాగ్నివలె మహాఘోరాకారుడై యుద్ధమున బాణములను పుంఖానుపుంఖములనుగా వర్షించుచు మాఱులేక సైన్యముల నుఱుమాడెడి ద్రోణాచార్యుని మీలో నెదుర్కొని నిలువరింపఁగలసమర్థుఁ డెవ్వఁడో చెప్పము.

శబ్దాదులు. సృజంత-సృజంత-సృజతః, సృజచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆజౌ - ఆజ్యోః - ఆజిషు, ఆజిశబ్ద ఇకారాంత స్త్రీలిङ్గస్సప్తమ్యేకవచనాంతః. ఇమాణాం సంహతయః ఇషుసంహతయః, తాః, ఇషుసంహతిం - సంహతీ-షుహతీః, ఇషుసంహతిశబ్ద ఇకారాంత స్త్రీలిङ్గో ద్వితీయాబహువచనాంతః. తవ, తే - యువయోః, వాం - యుష్మాకం, వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిङ్గష్టిబహువచనాంతః. సహేత - సహాయాతాం-సహేరన్, షహ-మర్షణ ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లిఙ్గాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. కోపేన జ్వలితః కోపజ్వలితః, తం కోపజ్వలితం, జ్వలితం-జ్వలితౌ-జ్వలితాన్, కోపజ్వలితశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. గురుం-గురూ-గురూన్, గురుశబ్ద ఉకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ః-కౌ-కే, కింశబ్దో మకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. శిఖానామగ్రాణి శిఖాగ్రాణి, శిఖాగ్రాణ్యేవ జిహ్వోః శిఖాగ్రజిహ్వోః, పరిస్ఫురన్త్యశ్చ తా లోలాశ్చ పరిస్ఫురన్తోలాః, పరిస్ఫురన్తోలాశ్శిఖాగ్రజిహ్వో యస్య సః పరిస్ఫురన్తోలశిఖాగ్రజిహ్వోః, తం పరిస్ఫురన్తోలశిఖాగ్రజిహ్వం, జిహ్వం-జిహ్వా-జిహ్వాన్, పరిస్ఫురన్తోలశిఖాగ్రజిహ్వశబ్ద ఇకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. జగత్-జగతీ-జగన్తి, జగచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. జిఘత్సంత-జిఘత్సంత-జిఘత్సతః, జిఘత్సచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. అన్తే వహ్నిః అన్తవహ్నిః, తం అన్తవహ్నిం, వహ్నిం-వహ్ని-వహ్నిన్, అంతవహ్నిశబ్ద ఇకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యా. సృజంతమితి. ఆజౌ రణే ఇషుసంహతీః, బాణసంఘాన్ సృజంతం వర్షం తం కోపజ్వలితం ఆత ఏవ పరిస్ఫురన్తోయో లోలాశ్చ శిఖాగ్రాణ్యేవ జిహ్వో యస్య తం ఘోక్తం జగత్ లోకం జిఘత్సంతం అత్తుమిచ్ఛంతం. *అదేస్సన్నంతాచ్ఛతృప్తత్యయః. 'సంజ్ఞనోర్ఘ్నస్థ' ఇతి ఘస్థాదేశః. అంతవహ్నిం కాలాగ్నిమివ స్థితం గురుం ద్రోణం గో యుష్మాకం మధ్యే క స్సహేత సోధం శక్నుయాత్. న కోఽపీత్యర్థః. 'శకి లిజ్చే'తి క్యారే లిజ్.

మూ. నిరీక్ష్య సంరంభనిరస్తధైర్యం
రాధేయమారాధితజామదగ్న్యమ్,

అసంస్తుతేషు ప్రసభం భయేషు
జాయేత మృత్యోరపి పక్షపాతః.

౨౧

టీక. సంరంభనిరస్తధైర్యం - సంరమ్భ = కోపముచే, నిరస్త = పోగొట్టబడిన, ధైర్యం = ధైర్యముకలిగినట్టియు, ఆరాధితజామదగ్న్యం-ఆరాధిత = ఆరాధింపబడిన, జామదగ్న్యం = పరశురాముడుకలిగినట్టియు, రాధేయం = కర్ణుని, నిరీక్ష్య = చూచి, మృత్యోరపి = మృత్యువునకును, అసంస్తుతేషు = అపరిచితములైనట్టి, భయేషు = భయములయందు, ప్రసభం = బలాత్కారముగా, పక్షపాతః = పరిచయము, జాయేత = పుట్టును.

తాత్పర్యము: కోపాద్రేకముచే రాద్రమూర్తియగు నెవ్వని జూచుటతోడనే యెట్టిపీరులైనను ధైర్యమును గోల్పోవుదురో, యెవ్వడు పరశురాముని సేవించి నిఖిలాస్త్రరహస్యములను సంగ్రహించెనో యట్టి మహావీరుడగు కర్ణుని జూచిన మృత్యువు నైతముభయమునొంది పారిపోవుచున్నది. ఇతరులసంగతి చెప్పనక్కఱలేదు. కాబట్టి యీ కర్ణునెదుర్కొన సాహసించు నిర్భయుడగువీరుడు నీబలమున గలఁడే మో నిరూపింపుము.

శబ్దాదులు. నిరీక్ష్య-అవ్య. సంరంభేణ నిరస్తం సంరమ్భనిరస్తం, సంరమ్భనిరస్తం ధైర్యం యేన సః, తం, సంరమ్భనిరస్తధైర్యం - ధైర్యా - ధైర్యాన్, సంరమ్భనిరస్త ధైర్యశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. రాధాయా అపత్యం పుమాన్ రాధేయః, తం, రాధేయం - రాధేయా - రాధేయాన్, రాధేయశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. జమదగ్నేరపత్యం పుమాన్ జామదగ్న్యః, ఆరాధితః జామదగ్న్యః యేన సః, తం, ఆరాధితజామదగ్న్యం-జామదగ్న్య-జామదగ్న్యాన్, ఆరాధితజామదగ్న్యశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. న సంస్తుతాని అసంస్తుతాని, తేషు, అసంస్తుతే - అసంస్తుతయోః - అసంస్తుతేషు, అసంస్తుతశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిజస్సప్తమిబహువచనాంతః. ప్రసభం - అవ్యం. భయే - భయయోః - భయేషు, భయశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిజస్సప్తమిబహువచనాంతః. జాయేత - జాయేయాతాం - జాయేరన్, జనీ - ప్రాదుర్భావ ఇత్యస్తాధాతోః కర్తి లిజాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. మృత్యోః - మృత్యోర్వ్యః - మృత్యూనాం, మృత్యుశబ్ద ఉకారాంతస్త్రీలిజష్టమైకవచనాంతః. అపి - అవ్య. పక్షపాతః - పక్షపాతౌ - పక్షపాతాః, పక్షపాతశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. నిరీక్ష్యేతి. సంరంభేణ కోపేన నిరస్తం త్యాజితం ధైర్యం నిర్వికారచిత్తత్వం యేన తం తథోక్తం. అటోపేనైవ పరధైర్యాపహరిణమిత్యర్థః. ఆరాధితజామ

శ్చ్యం శుశ్రూషితభార్గవం. జామదగ్నాదధిగతాఖిలాస్త్రహస్యమిత్యర్థః. రాధేయం
రాధాసుతం కర్ణం. 'స్త్రీభ్యో ధగితి ధక్వ' త్యయః నిరీక్ష్య-మృత్యోరపి అసంస్తుతేషు
పి 'సంస్తుపస్సాస్యత్పరిచయ' ఇత్యమరః. భయేషు ప్రసభం పక్షపాతః పరిచయః
భయేత. మృత్యురప్యస్తాద్భిభీయాత్ కిముతాన్య ఇతి భావః. * సంభావనాయాం
విజ్ఞే. అత్ర జనిక్రియాపేక్షయా సమానకర్తృకత్వాభావేఽపి పక్షపాతక్రియాపేక్ష
యా తత్సంభవాన్నిరీక్ష్యేతి ల్యబ్ధిర్దేశస్సమర్థనీయః. 'ప్రధానోపసర్జనభావస్తప్రయో
జ' ఇతి వ్యక్తివివేకకారః. అత్ర భయసంబంధరహితస్య మృత్యోర్భయసంబంధాభి
ధానాదసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిరలంకారః.

అవ. అథానంతరకరణీయముపదిశన్నాగమనప్రయోజనం చ యుక్తేనాహః—

మూ. యయా సమాసాదితసాధనేన

సుదుశ్చరామాచరతా తపస్యామ్,

ఏతే దురాపం సమవాప్య వీర్య

మున్తూలితారః కపికేతనేన.

౨౨

మహత్త్వయోగాయ మహామహిమ్నా

మారాధనీం తాం నృప! దేవతానాం,

దాతుం ప్రదానోచిత! భూరిధామ్ని

ముపాగతస్సిద్ధిమివాస్తి విద్యామ్.

౨౩

టీక. యయా = ఏవిద్యచే, సు + దుశ్చరాం = చేయశక్యము కానట్టి,
తపస్యాం = తపశ్చర్యను, ఆచరతా = చేయుచున్నట్టియు, సమాసాదితసాధనేన -
సమాసాదిత = పొందఁబడిన, సాధనేన = పాశుపతాద్యస్త్రసాధనముకలిగినట్టి,
కపికేతనేన = అర్జునునిచే, దురాపం = పొందశక్యముకానట్టి, వీర్యం = తేజస్సును,
సమవాప్య = పొంది, ఏతే = ఈభీష్మాదులు, ఉన్తూలితారః = నశింపఁజేయఁబడుదురో.
౨౨. హేనృప = ఓరాజా, మహత్త్వయోగాయ - మహత్త్వ = ప్రకర్షయొక్క,
యోగాయ = లాభముకొఱకు, మహామహిమ్నాం - మహా = గొప్పదగు, మహిమ్నాం =
మహిమకలిగిన, దేవతానాం = ఇంద్రాదిదేవతలయొక్క, ఆరాధనీం = అనుగ్రహమును
లిగించునట్టియు, భూరిధామ్నిం - భూరి = విస్తారమైన, ధామ్నిం = ప్రభావము
కలిగినట్టియు, తాం = ఆ, విద్యాం = విద్యను, సిద్ధిమివ = కార్యసిద్ధినివలె, హేప్రదా
నోచిత = ఇచ్చుటకుపాత్రుడవైన ఓరాజా, దాతుం = ఇచ్చుటకు, ఉపాగతోఽస్తి =
వచ్చితిని. ౨౩.

తాత్పర్యము. భీష్మ ద్రోణ కర్ణులు ముగ్గురు బహుపరాక్రమవంతులును దివ్యాస్త్రములుకలవారు నగుటవలన సామాన్యులచే జయింపబడరు. వారినిజయించుటకు దివ్యాస్త్రములు కావలయును. దివ్యాస్త్రము లీశ్వరానుగ్రహమువలన లభించునుగాని యన్యథా లభింపవు. కావున నీశ్వరానుగ్రహమునకై తపంబాచరింపవలసియున్నది. ఇవన్నియు నాలోచించఁగా నర్జునునకు మంత్రోపదేశముచేయుట యుక్తముగానున్నటుల తోచును. మంత్రముల యుపదేశమును బొందక యీశ్వరానుగ్రహమునకై తపంబాచరించుట వ్యర్థమగును. గావున నర్జునునిచేఁ దపంబుచేయించి తపఃప్రీతుడైన మహేశ్వరునివలనఁ బాశుపతాది దివ్యాస్త్రములను ననేకవరములను బడసివచ్చిన యర్జునునిచే భీష్మాదులు హతులగుదురు. ఆమంత్రము నుపదేశముచేయునిచ్చతో నిచ్చటికరుదెంచితిని. ఆమహామంత్రము మిగుల ప్రభావముకలది. దానిని జపించిన సర్వము లభించును. మఱియు నింద్రాదిదేవతల యనుగ్రహమునైతము లభించును. ఆమంత్రము నుపదేశించుటకుఁ బాత్రుడవు నీవుగాని యితరులు కారు. వీతస్పృహఁడనైనను నీనద్గుణములచే నాకర్షింపబడి నాయంతట నేనే యిట్లుపదేశింపవచ్చితిని గనుక నామహామంత్రము నుపాసించి యిష్టకామ్యార్థసిద్ధులను బొంది దుష్టశిక్షణము శిష్టరక్షణముచేయుచుఁ జిరకాలము రాజ్యభోగముల ననుభవించుచు సుఖముగానుండుము.

శబ్దాదులు. యయా-యాభ్యాం-యాభిః, యచ్చబ్దో దకారాంత స్త్రీలింగస్త్రోతీయైకవచనాంతః. సమాసాదితం సాధనం యేన సః సమాసాదితసాధనః, తేన, సమాసాదితసాధనేన-సాధనాభ్యాం-సాధనైః, సమాసాదితసాధనశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగస్త్రోతీయైకవచనాంతః. సుదుశ్చరాం-సుదుశ్చరే-సుదుశ్చరాః, సుదుశ్చరాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలింగోద్వితీయైకవచనాంతః. ఆచరతా - ఆచరద్భ్యాం - ఆచరద్భిః, ఆచరచ్ఛబ్ద స్తకారాంతః పుంలింగస్త్రోతీయైకవచనాంతః. తపస్యాం - తపస్యే - తపస్యాః, తపస్యాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలింగోద్వితీయైకవచనాంతః. ఏషః - ఏతా-ఏతే, ఏతచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. దురాపం-దురాపే-దురాపాని, దురాపశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలింగోద్వితీయైకవచనాంతః. సమవాప్య-అప్య. వీర్యం-వీర్యే-వీర్యాణి, వీర్యశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలింగోద్వితీయైకవచనాంతః. ఉన్మూలితా - ఉన్మూలితారా-ఉన్మూలితారః, ఉ-త్సూర్వకాత్ మూల - రోహణ ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తృణి ణిచి లుట్ ఆత్త నేపది ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. కపిః కేతనం యస్య సః కపికేతనః, తేన, కపికేతనేన - కేతనాభ్యాం-కేతనైః, కపికేతనశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగస్త్రోతీయైకవచనాంతః. ౨. మహతాంభావః మహత్త్వం, మహత్త్వస్య యోగః మహత్వయోగః, తస్మై, మహత్త్వయోగాయ-యోగాభ్యాం-యోగేభ్యః, మహత్త్వయోగశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగశ్చతు

శ్లోకపచనాంతః. మహాన్ మహిమా యాసాం తాః మహామహిమానః తాసాం, మహా
మహిమాం, మహామహిన్నః - మహిమోః-మహిమాం, మహామహిమశ్చో నకా
రాంతస్త్రీలిజ్జష్టీబహువచనాంతః. ఆరాధ్యతేనయేత్యారాధనీ, తాం, ఆరాధనీం -
ఆరాధన్యా - ఆరాధనీః, ఆరాధనీశబ్ద ఈకారాంత స్త్రీలిజ్జో ద్వితీయైకపచనాంతః.
తాం - తే - తాః, తచ్చబ్ధో దకారాంతస్త్రీలిజ్జో ద్వితీయైకపచనాంతః. హే నృప-
హే నృపా-హే నృపాః, నృపశబ్ద అకారాంతః పుంలిజ్జః సృష్ట్యాధనప్రథమైకపచ
నాంతః. దేవతాయాః - దేవతయోః - దేవతానాం, దేవతాశబ్ద అకారాంత స్త్రీలిజ్జ
ష్టీబహువచనాంతః. దాతుం-అవ్య. ప్రదానస్యోచితః ప్రదానోచితః, తస్య సమ్బుద్ధిః,
హేప్రదానోచిత - హే ప్రదానోచితౌ-హే ప్రదానోచితాః, ప్రదానోచితశబ్ద
అకారాంతః పుంలిజ్జసృష్ట్యాధనప్రథమైకపచనాంతః. భూరి ధామ యస్యాస్సా భూరి
ధామిన్, తాం, భూరిధామిన్-ధామ్య-ధామిన్, భూరిధామిన్శబ్ద ఈకారాంత
స్త్రీలిజ్జో ద్వితీయైకపచనాంతః. ఉపాగతః - ఉపాగతౌ - ఉపాగతాః, ఉపాగతశబ్ద
అకారాంతః పుంలిజ్జః ప్రథమైకపచనాంతః. ఇవ-అవ్య. అస్మి - స్వః-స్తః, అస - భువీ
త్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ఉత్తమపురుషైకపచనాంతః. విద్యాం - విద్యే -
విద్యాః, విద్యాశబ్ద అకారాంత స్త్రీలిజ్జో ద్వితీయైకపచనాంతః. ౨౩.

వ్యా. యయేత్యాది. యయా విద్యయా కరణేన సుదుశ్చరామతిదుష్కరాం తప
స్యాం తపశ్చర్యాం. * 'కర్తృణో రోమంథతపోభ్యాం వర్తించరో' రితి క్యజ్. 'అప్రత్య
యా' దితి స్త్రీయామప్రత్యయః. ఆచరతా. పశుపతిం ప్రతి తపః కుర్వతేత్యర్థః. అత
ఏవ సమాసాదితం సాధనం పాశుపతాస్త్రరూపం యేన తేన. కపి ర్హనూమాన్ కేతనం
చిహ్నం యస్య తేన. అర్జునేనేత్యర్థః. దురాపం అన్యదుర్లభం వీర్యం తేజస్సమవాప్య.
ఏతే పూర్వోక్తా భీష్మాదయః ఉన్మూలితారః ఉన్మూలయిష్యంతే. * ఉన్మూల
యతేర్ణ్యంతాత్కర్తృణి లుట్. అత్ర చిణ్విదిడాగమేఽపి తస్య 'అసిద్ధవదత్రాభా'ది
త్యసిద్ధత్వాత్ 'ణేరనిటీ'తి ణిణోపః. వల్లిమి తన్వైవానిటీతి ప్రతిషేధాత్. తదుక్తం.—
'చిణ్విద్వద్ధిర్యుక్చహంతేశ్చ ఘత్వం దీర్ఘశ్చోచ్చక్తో యో మితాం వా చిణీతి, ఇటాచసిద్ధ
స్తేన మే లుప్యతే. ణిర్నిత్యశ్చాయం వత్ నిమిత్తో విఘాతీ' తి. ౨౨. మహత్త్వేతి. హే
నృప! మహత్త్వయోగాయ ప్రకర్షలాభాయ మహామహిమాం మహానుభావానాం దేవ
తానామింద్రాదీనాం. ఆరాధ్యతేనయేత్యారాధనీ, తాం. ప్రసాదయిత్రీమిత్యర్థః.
*కరణేల్యుట్. జీవ్. భూరిధామిన్ మహాప్రభావాం. 'ధామ దేశే గృహే రక్షా స్థానే
జన్మప్రభావయో' రితి విశ్వః. * 'అన ఉపధాలోపినోఽన్యతరస్యా' మితి జీవ్. విద్యా
మైంద్రమంత్రరూపాం సిద్ధిం సాక్షాత్కార్యసిద్ధిమివేతి విద్యాయా అమోఘతోఽస్తికి.
భా-టీ—25

హే ప్రదానోచిత! దానపాత్రభూత! ఫలభోక్తృత్వాదస్య పాత్రత్వోక్తిః. దాతు ముపాగతోఽస్తి. ౨౩.

మూ. ఇత్యుక్తవంతం ప్రజ సాధయేతి
ప్రమాణయన్వాక్యమజాతశత్రోః,
ప్రసేదివాంసం తముపాససాద
వసన్నివాంతే వినయేన జిష్ణుః.

౨౪

టీక. ఇతి = ఈప్రకారముగా, ఉక్తవంతం = పలికినట్టియు, ప్రసేదివాంసం = ప్రసన్నుడైనట్టి, తం = ఆవ్యాసమహర్షిని, జిష్ణుః = జయశీలుడగు నర్జునుడు, ప్రజ = వెల్లుము, సాధయ = సాధించుము, ఇతి = ఇటువంటి, అజాతశత్రోః = ధర్మరాజు యొక్క, వాక్యం = వాక్యమును, ప్రమాణయన్ = ప్రమాణముగాఁ జేయుచున్నవాఁ డగుచు, అస్తే + వసన్నివ = శిష్యుడువలె, వినయేన = వినయముతో, ఉపాససాద = సమీ పించెను.

తాత్పర్యము. ఇట్లు పలికిన వ్యాసమహర్షి వాక్యములను విని యజాతశత్రుడు (ధర్మరాజు) తమ్ముని జూచి 'అర్జునా! వ్యాసులవారియాజ్ఞాప్రకారము చని కార్యమును సాధింపుము' అని యాజ్ఞాపింప నయ్యర్జునుడును నన్న గారియాజ్ఞానుసారముగాఁ జేయఁ దలచుకొని, వినయముతో శిష్యునిభంగి వ్యాసమహర్షి సమీపమునకుఁ జనెను.

శబ్దాదులు. ఇతి-అవ్య. ఉక్తవంతం-ఉక్తవన్తా-ఉక్తవతః, ఉక్తవచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రజ, ప్రజతాత్-ప్రజతం-ప్రజత, ప్రజ-గతావిత్యస్తా ధాతోః కర్తరి లోట్ పరస్మైపది మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. సాధయ, సాధయతాత్-సాధయతం-సాధయత, పిధు - సంరాధ్ధావిత్యస్తాధాతోః ణిచి కర్తరి లోట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఇతి-అవ్య. ప్రమాణయన్-ప్రమాణయన్తా-ప్రమాణయన్తః, ప్రమాణయచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. వాక్యం-వాక్యే-వాక్యాని, వాక్యశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. అజాతశత్రోః - అజాత శత్రోః-అజాతశత్రూణాం, అజాతశత్రుశబ్ద ఉకారాంతః పుంలిङ్గష్ట్రీబహువచనాంతః. ప్రసేదివాంసం-ప్రసేదివాంసౌ - ప్రసేదుషః, ప్రసేదివచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీ యైకవచనాంతః. తం-తౌ-తాన్, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉపాససాద-ఉపాసేదతుః-ఉపాసేదుః, ఉప-పూర్వకాత్ షడ్లు-విశరణగత్యవసాదనేషు, ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. వసన్ - వసన్తా - వసన్తః, వసచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ - అవ్య. అస్తే -

అన్తయోః-అన్తేషు, అన్తశబ్ద ఆకారాన్తనపుంసకలిజ్ఞః సప్తమ్యేకవచనాన్తః. వినయేన-వినయాభ్యాం-వినయైః, వినయశబ్ద ఆకారాన్తః పుంలిజ్ఞస్తృతీయైకవచనాన్తః. జిష్ణుః - జిష్ణూ-జిష్ణవః, జిష్ణుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిజ్ఞః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. ఇతీతి. ఇత్యుక్తవంతం ప్రసేదివాంసం ప్రసన్నం. * 'భాషాయాం సదవసశ్రువ' ఇతి క్వుసుః. తం మునిం జిష్ణుః జయశీలోఽర్జునః. 'క్షాజిస్థశ్చగ్ను' రితి గ్ను ప్రత్యయః. వ్రజ సాధయ అనుతిష్ఠే త్యేవంరూపం. అజాతశత్రోః ధర్తరాజస్య. స్వయమవిద్యేషశీలత్వాదియం సంజ్ఞా. వాక్యం ప్రమాణయత్. తదాదిప్రస్సన్నిత్యర్థః. అంతే పసత్ ఛాత్ర ఇవ. ని. 'ఛాత్రాంతేవాసినౌ శిష్య' ఇత్యమరః. వినయేన అనాథత్యేన ఉపాససాద సమీపం ప్రాప.

మూ. నిర్ణాయ విద్యాధ దినాదిరమ్యా
ద్భింబాదివార్కస్య ముఖాన్తహర్షేః,
పార్థాననం వహ్నికణావదాతా
దీప్తిస్ఫురత్పద్మమివాభిపేదే.

౨౫

టీక. అథ = తరువాత, వహ్నికణావదాతా - వహ్ని = అగ్నియొక్క, కణ = స్ఫులింగమువలె, అవదాతా = ఉజ్జ్వలయైనట్టి, విద్యా=విద్య, దినాదిరమ్యాత్-దినాది = ప్రాతఃకాలమందు, రమ్యాత్=సుందరమైనట్టి, అర్కస్య=సూర్యునియొక్క, బిమ్బాత్ + ఇవ = బింబమునుంచివలె, మహర్షేః = వ్యాసమహర్షియొక్క, ముఖాత్ = ముఖము నుండి, నిర్ణాయ = నిర్ణమించి, దీప్తిః = సూర్యకాంతి, స్ఫురత్ = వికసించినట్టి, పద్మ మివ = పద్మమునువలె, పార్థాననం-పార్థ = అర్జునునియొక్క, ఆననం = ముఖమును, అభిపేదే = ప్రవేశించెను.

తాత్పర్యము. ప్రాతఃకాలమున సూర్యబింబమునుండి బయలువెడలిన సూర్య తేజము పద్మమును బ్రవేశించినవిధమున వినయము గదుర సమీపమునకుఁ జనుదెంచిన యర్జునున కావేదవ్యాసమహాముని మంత్రోపదేశముచేయ నావిద్య యయ్యర్జునునిముఖ మును బొందెను.

శబ్దాదులు. నిర్ణాయ-అవ్య. విద్యా - విద్యే - విద్యాః, విద్యాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిజ్ఞః ప్రథమైకవచనాన్తః. అథ-అవ్య. దినస్యాదిః దినాదిః, దినాదౌ రమ్యం దినాచి రమ్యం, తస్మాత్, దినాదిరమ్యాత్-రమ్యాభ్యాం-రమ్యేభ్యః, దినాదిరమ్యశబ్ద ఆకారాన్త నపుంసకలిజ్ఞః పంచమ్యేకవచనాన్తః. బిమ్బాత్ - బిమ్బాభ్యాం - బిమ్బేభ్యః, బిమ్బశబ్ద

అకారాంత నపుంసకలిङ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. అర్కస్య - అర్కయోః. అర్కాణాం, అర్కశబ్దఅకారాంతః పుంలిङ్గష్ట్యేకవచనాంతః. ముఖాత్ - ముఖాభ్యాం. ముఖేభ్యః, ముఖశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాంతః. మహర్షేః - మహర్ష్యోః-మహర్షీణాం, మహర్షి శబ్ద ఇకారాంతః పుంలిङ్గష్ట్యేకవచనాంతః. పార్థస్య ఆననం పార్థాననం, తత్, పార్థాననం-పార్థాననే-పార్థాననాని, పార్థాననశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. వహ్నిః కణః వహ్నికణః, వహ్నికణవదవదాతా, వహ్నికణావదాతా - అవదాతే-అవదాతాః, వహ్నికణావదాతాశబ్ద అకారాంతస్త్రీలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. దీప్తిః-నీప్తీ-దీప్తయః, దీప్తిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. స్ఫురత్-స్ఫురతీ - స్ఫురన్తి, స్ఫురచ్ఛబ్దస్తకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. పద్మం-పద్మే-పద్మాని, పద్మశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. అభిపేదే-అభిపేదాతే - అభిపేదిరే, అభి - పూర్వకాత్ పద-గతావిత్యస్తా ధాతోః కర్తరి లడాత్త నేపచి ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యా. నిర్యాయేతి. అథ వహ్నికణావదాతా స్ఫులింగవదుజ్జ్వలా. దేవతాసాన్ని ధ్యాదితి భావః. విద్యా వింద్రమంద్రరూపా దినాదిరమ్యాత్ ప్రభాతభాస్వరాత్ అర్కస్య బింబాదివ మహర్షేః వ్యాసస్య ముఖాత్ నిర్యాయ నిర్గత్య. నిర్పూర్వాద్యాతేః క్త్వాయాం, 'సమానేనఞ్ పూర్వే క్త్వా ల్య'బితి ల్యబా దేశః. దీప్తిరర్కదీధితిః. స్ఫురద్వికసత్ పద్మమివ. పార్థాననమద్భుతస్య ముఖం అభిపేదే ప్రవిష్టా.

మూ. యోగం చ తం యోగ్యతమాయ తస్మై

తపఃప్రభావాద్వితతార సద్యః,

యేనాస్య తత్త్వేషు కృతేవభాసే

సమున్తిమిలేవ చిరాయ చక్షుః.

౨౬

టీక. సః = ఆవేదవ్యాసమహర్షి, యోగ్యతమాయ = యోగ్యతముండైనట్టి, తపః = ఆ అర్జునునికొఱకు, తం = వక్ష్యమాణమహిమకలిగిన, యోగం = ధ్యానమును, ప్రభావాత్ - తపః = తపస్సుయొక్క, ప్రభావాత్ = ప్రభావమువలన, సద్యః = అప్పుడే, వితతార = ఇచ్చెను. యేన = ఏధ్యానముచే, తత్త్వేషు = ఇరువదినాలుగు తత్త్వములయందు, అవభాసే = సాక్షాత్కారము, కృతేసతి = చేయఁబడినదగుచుండఁగా, అస్య = ఈ అర్జునునియొక్క, చక్షుః = దృష్టి, చిరాయ = చిరకాలమునకు, సమున్తిమిలేవ = వికసించినదివలెనున్నదో.

తాత్పర్యము. ఏయోగముచేఁ బ్రకృతి మహత్తు అహఙ్కారము మనము, పంచ తన్మాత్రలు, జ్ఞానేంద్రియపంచకము, కర్తేంద్రియపంచకము, పంచమహాభూతములు నను నిరుపదినాలుగుతత్త్వములస్వరూపము బాగుగఁ జెలిసి చిరకాలసాధ్యమగు నఖిలా జ్ఞానభంజనము నర్జునునకు వెంటనే యొనట్లుండెనో యట్టిమహామహిమాన్వితమగు యోగము నుపదేశార్హుడగు నర్జునునకు మహాతపశ్శాలియగు వ్యాసమహాముని తనప్రభావముచే వెంటనే వశమగునటుల నిచ్చెను.

శబ్దాదులు. యోగం - యోగౌ - యోగాః, యోగశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. చ - అవ్య. తం - తౌ - తాః, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆత్యంతం యోగ్యః యోగ్యతమః, తస్మై, యోగ్యతమాయ- తమాభ్యాం - తమేభ్యః, యోగ్యతమశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గశ్చతుర్థైకవచనాంతః. తస్మై - తాభ్యాం - తేభ్యః, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిङ్గశ్చతుర్థైకవచనాంతః. తపసః ప్రభావః తపఃప్రభావః, తస్మాత్, తపఃప్రభావాత్ - ప్రభావాభ్యాం - ప్రభావేభ్యః, తపఃప్రభావశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గః పञ్చమ్యైకవచనాంతః. వితతార - వితేరతుః- వితేరుః, వి - పూర్వకాత్ తూ - ప్లవనతరణయోరిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సద్యః - అవ్య. యేన - యాభ్యాం - యైః, యచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిङ్గస్త్రీతీయైకవచనాంతః. అస్య - అనయోః, ఏనయోః - ఏషాం, ఇదంశబ్దో మకారాంతః పుంలిङ్గష్టమ్యైకవచనాంతః. తత్వే - తత్వయోః - తత్వేషు, తత్వశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. కృతే-కృతయోః-కృతేషు, కృత శబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. అవభాసే - అవభాసయోః, అవభాసేషు, అవభాసశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. సమున్మిమిల-సమున్మిమిలతుః- సమున్మిమిలుః, సం-ఉ-త్పూర్వకాత్ మిల-నిమేషణ ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. చిరాయ-అవ్య. చక్షుః-చక్షుషీ - చక్షూంషి, చక్షుశ్శబ్దస్సకారాంత నపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. యోగం చేతి. సః వ్యాసః యోగ్యతమాయ అర్హ తమాయ తస్మై పార్థాయ తం వక్ష్యమాణమహిమానం యోగం ధ్యానవిధిం చ. ని. 'యోగస్సన్నహనోపాయ ధ్యానసంగతియుక్తి' ష్టిత్యమరః. తపఃప్రభావాత్ సద్యో వితతార దదౌ. చిరకాల గ్రాహ్యమపీతి భావః. యేన యోగేన, తత్త్వాని ప్రకృతిమహదాదీని. తాని యథా.— మూలప్రకృతిర్మహానహంకారో మనశ్చ పంచతన్మాత్రాణి పంచబుద్ధీంద్రియాణి పంచకర్తేంద్రియాణి పంచ మహాభూతానీతి చతుర్వింశతితత్త్వానీతి. తత్ర అవ- భాసే సాక్షాత్కారే కృతే సతి అస్యార్జునస్య చక్షురక్షీ చిరాయ 'సమున్మిమిలేష ఉ

న్రిషితమివేత్యుత్పేక్షా. తదా తస్య కోఽపి మహానఖిలాజ్ఞానభంజన స్తత్త్వావభాస
శ్చిరాదంధస్య దృష్టిలాభ ఇవాభవదితి భావః.

మూ. ఆకారమాశంసితభూరిలాభం

దధానమంతగికరణానురూపమ్,

నియోజయిష్యన్విజయోదయే తం

తపస్సమాధౌ మునిరిత్యువాచ.

౨౭

టీక. ఆశంసితభూరిలాభం-ఆశంసిత=చెప్పబడిన, భూరి=విస్తారమైన, లాభం=
లాభముకలిగినట్టియు, అంత్యకరణానురూపం-అంత్యకరణ = అంత్యకరణవృత్తియగునుత్సా
హమునకు, అనురూపం = తగినట్టి, ఆకారం = ఆకారమును, దధానం=ధరించినట్టి, తం=
ఆయర్జునుని, మునిః = వ్యాసమహర్షి, విజయోదయే-విజయ = విజయము, ఉదయే=ఫల
ముగాఁగలిగినట్టి, తపస్సమాధౌ - తపః = తపస్సుయొక్క, సమాధౌ = నియమమందు,
నియోజయిష్యన్=నియోగింపఁగలవాఁడగుచు, ఇతి=చెప్పబోవువాక్యమును, ఉవాచ=
పలికెను.

తాత్పర్యము. మహాభాగ్యసూచకమును సుత్సాహనుగుణమైన వ్యాపారము
చేయుటకు సమర్థమును నగు నాకారముకలిగిన యాయర్జునుని జూచి విజయోదర్శనముగు
తపస్సునందు నియోగించుచు వ్యాసమహర్షి యిట్లు చెప్పఁబొడఁగెను.

శబ్దాదులు. ఆకారం - ఆకారౌ - ఆకారాన్, ఆకారశబ్ద అకారాంత్య పుంలింగ్గో
ద్వితీయైకవచనాంత్యః. భూరీ చాసౌ లాభశ్చ భూరిలాభః, ఆశంసితః భూరిలాభః
యేన సః ఆశంసితభూరిలాభః, తం, ఆశంసితభూరిలాభం-లాభౌ-లాభాన్, ఆశంసిత
భూరిలాభశబ్ద అకారాంత్య పుంలింగ్గో ద్వితీయైకవచనాంత్యః. దధానం-దధానౌ-దధా
నాన్, దధానశబ్ద అకారాంత్య పుంలింగ్గో ద్వితీయైకవచనాంత్యః. అంత్యకరణస్య అను
రూపః అంత్యకరణానురూపః, తం, అంత్యకరణానురూపం - అనురూపౌ - అనురూపాన్,
అంత్యకరణానురూపశబ్ద అకారాంత్య పుంలింగ్గో ద్వితీయైకవచనాంత్యః. నియోజయిష్యన్-
నియోజయిష్యన్తే-నియోజయిష్యన్త్యః, నియోజయిష్యచ్ఛబ్ద స్తకారాంత్య పుంలింగ్గః ప్రథ
మైకవచనాంత్యః. విజయః ఉదయః యస్య సః విజయోదయః, తస్మిన్, విజయోదయే-
విజయోదయయోః-విజయోదయేషు, విజయోదయశబ్ద అకారాంత్య పుంలింగ్గస్స ప్తమ్యేక
వచనాంత్యః. తం-తౌ-తాన్, తచ్ఛబ్దో దకారాంత్య పుంలింగ్గో ద్వితీయైకవచనాంత్యః. తపస
స్సమాధిః తపస్సమాధిః, తస్మిన్, తపస్సమాధౌ-తపస్సమాధ్యోః - తపస్సమాధిషు, తప
స్సమాధిశబ్ద ఇకారాంత్య పుంలింగ్గస్స ప్తమ్యేకవచనాంత్యః. మునిః-మునీ-మునయః, మునిశబ్ద

ఇకారాంతః పుంలిङ्గస్సప్తమ్యేకవచనాంతః. ఇతి-అవ్య. ఉవాచ-ఉచతుః-ఉచుః, వచ-పరిభాషణ ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యా. ఆకారమితి. ఆశంసితః ఆఖ్యాతో భూరిలాభోఽనేకశ్రేయః ప్రాప్తిర్యేన తం తథోక్తం. మహాభాగ్యసూచకమిత్యర్థః. అంతఃకరణశబ్దేన తద్వృత్తిరుత్సాహో లక్ష్యతే. తదనురూపం తదనుకూలం. ఉత్సాహానుగుణవ్యాపారక్షమమిత్యర్థః. ఆకారం మూర్తిం దధానం తం అర్జునం మునిః విజయోదయే విజయఫలకే తపస్సమాధౌ తపో నియమే. ని. 'సమాధిర్నియమే ధ్యానే మానే చైవ సమర్థన' ఇతి విశ్వః. నియోజ యిష్యక్ నియోక్తుమిచ్ఛన్నిత్యర్థః. * 'లృట్ శేషే' చేలి లృట్. 'లృటస్సద్వే'తి శత్రాదేశః - ఇతి వక్ష్యమాణమువాచ.

మూ. అనేన యోగేన వివృద్ధతేజా
నిజాం పరస్మై పదవీమయచ్ఛక్,
సమాచరాచారముపాత్తశస్త్రో
జపోపవాసాభిషవైర్మునీనామ్.

౨౮

టీక. అనేన=ఈ, యోగేన = ధ్యానముచే, వివృద్ధతేజాః-వివృద్ధ=వృద్ధిబొందిన, తేజాః = తేజస్సుకలవాడవై, నిజాం = స్వకీయమగు, పదవీం=పదవిని, పరస్మై=ఇతరుని కొఱకు, అయచ్ఛక్=ఈయనివాడవై, ఉపాత్తశస్త్రస్సక్-ఉపాత్త = స్వీకరింపఁబడిన, శస్త్రస్సక్ = ఆయుధముకలవాడవగుచు, జపోపవాసాభిషవైః - జప = జపముచేతను, ఉపవాస=ఉపవాసముచేతను, అభిషవైః=స్నానముచేతను, మునీనాం = మునులయొక్క, ఆచారం=ఆచారమును, సమాచర=ఆచరించుమా.

తాత్పర్యము. నే నుపదేశించిన యోగవిశేషమున మహాతేజశ్శాలివై యెవ్వరికిఁ బ్రవేశము గలుగనీయక యాయుధహస్తుడవై జపము, నుపవాసము, స్నానము, మొదలగు మహర్షులయాచారముల నవలంబించి తపంబాచరింపుము.

శబ్దాదులు. అనేన, ఏనేన-ఆభ్యాం-ఏభిః, ఇదంశబ్దో మకారాంతః పుంలిङ्గస్సృతీ యైకవచనాంతః. యోగేన-యోగాభ్యాం-యోగైః, యోగశబ్ద ఆకారాంతః పుంలిङ्గస్సృతీ యైకవచనాంతః. వివృద్ధం తేజః యస్య సః, వివృద్ధతేజాః-తేజసా-తేజసః, వివృద్ధతేజ శ్శబ్దస్సకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. నిజాం-నిజే-నిజాః, నిజాశబ్ద ఆకారాంత స్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. పరస్మై-పరాభ్యాం-పరేభ్యః, పరశబ్ద ఆకారాంతః పుంలిङ్గ శ్చతుర్థ్యైకవచనాంతః. పదవీం-పదవ్యై-పదవీః, పదవీశబ్ద ఈకారాంతః స్త్రీలిङ్గో ద్వితీ

యైకవచనాంతః. అయచ్చౌ-అయచ్చన్తై-అయచ్చంతః, అయచ్చచ్చబ్జస్తకారాంతః పు
లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సమాచర, సమాచరతాత్-సమాచరతం-సమాచరత, సం-ఆజ్ఞే.
పూర్వకాత్ చర-గతావిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లోట్ పరస్మై పది మధ్యమపురుషైకవచ
నాంతః. ఆచారం-ఆచారౌ-ఆచారాన్, ఆచారశబ్ద అకారాంతః పులింగ్తో ద్వితీయైకవచ
నాంతః. ఉపాత్తం శస్త్రం యేన సః, ఉపాత్తశస్త్రః-శస్త్రా-శస్త్రాః, ఉపాత్తశస్త్రశబ్ద
అకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. జపశ్చ ఉపవాసశ్చ అభిషవశ్చ జపోపవాసా
భిషవాః, తైః, జపోపవాసాభిషవేణ-అభిషవాభ్యాం-అభిషవైః, జపోపవాసాభిషవశబ్ద
అకారాంతః పులింగస్తృతీయాబహువచనాంతః. మునేః-మున్యోః-మునీనాం, మునిశబ్ద
ఇకారాంతః పులింగష్టీజహువచనాంతః.

వ్యా. అనేనేతి. అనేన. స్వోపదిష్టే నేత్యర్థః. యోగేన వివృద్ధతేజాః అధికప్రతా
పోవా. నిజాం పదవీం పరస్మై అయచ్చౌ. పరస్య ప్రవేశ మదధాన ఇత్యర్థః. ఉపాత్త
శస్త్రః గృహీతాయుధ ఏవ సత్. జపోపవాసాభిషవైః స్వాధ్యాయానశనన్నానైః
మునీనామాచారం సమాచర అనుతిష్ఠ.

అవ. క్షేత్రవిశేషే తపస్సిద్ధిరిత్యాశయేన తం నిదర్శయన్నాహః—

మూ. కరిష్యసే యత్ర సుదుశ్చరాణి

ప్రసత్తయే గోత్రభిదస్తపాంసి,

శిలోచ్చయం చారుశిలోచ్చయం త

మేష క్షణాన్నేష్యతి గుహ్యకస్తామ్.

౨౯

టీక. యత్ర=ఏవర్వతమునందు, గోత్రభిదః=ఇంద్రునియొక్క, ప్రసత్తయే=అనుగ్రహముకొఱకు, సుదుశ్చరాణి = చేయశక్యముకానట్టి, తపాంసి = తపస్సులను, కరి
ష్యసే=చేయఁగలవో, చారుశిలోచ్చయం-చారు=సుందరమైన, శిలోచ్చయం=శిఖరములు
కలిగినట్టి, తం=ఆ, శిలోచ్చయం = పర్వతమును, త్వాం=నిన్ను, ఏషః=ఈ, గుహ్యకః=యక్షుఁడు, క్షణాత్=క్షణకాలమున, నేష్యతి=పొందించఁగలఁడు.

తాత్పర్యము. తపంబొనరించుట కింద్రకీలపర్వతము మిగుల ప్రశస్తమైనది.
అచ్చట కీయక్షుఁ డీక్షణముననే నిన్నుఁ దీసికొనివెళ్లఁగలఁడు. అచ్చట నివసించి యిం
ద్రునిగూర్చి మదుపదిష్టవిధానమునఁ దపంబొనరింపుము.

శబ్దాదుః. కరిష్యసే-కరిష్యేథే - కరిష్యథ్వే, డు కృజ్-కరణ ఇత్యస్తాద్ధాతోః
కర్తరి లృడాత్త నేపది మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. యత్ర-అవ్య. సుదుశ్చరం-సుదు

శృరే-సుదుశ్చరాణి, సుదుశ్చరశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిజ్ఞో ద్వితీయాబహువచనాంతః.
 ప్రసత్తయే-ప్రసత్తిభ్యాం-ప్రసత్తిభ్యః, ప్రసత్తిశబ్ద ఇకారాంత స్త్రీలిङ్గశ్చతుర్థ్యేకవచ
 నాంతః. గోత్రాన్నిన తీతి గోత్రభిత్, తస్య, గోత్రభిదః-గోత్రభిదోః-గోత్రభిదాం,
 గోత్రభిచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిङ్గష్ట్యేకవచనాంతః. తపః-తపసీ-తపాంసి, తపశ్శబ్ద
 సుకారాంత నపుంసకలిజ్ఞో ద్వితీయాబహువచనాంతః. శిలోచ్ఛయం-శిలోచ్ఛయా-
 శిలోచ్ఛయాన్, శిలోచ్ఛయశబ్ద అకారాంతః పుంలిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాంతః. చారు
 శిలోచ్ఛయా యస్యః సః చారుశిలోచ్ఛయః, తం, చారుశిలోచ్ఛయం-శిలోచ్ఛయా-
 శిలోచ్ఛయాన్, చారుశిలోచ్ఛయశబ్ద అకారాంతః పుంలిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాంతః.
 తం-తౌ-తాన్, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఏషః-ఏతో-
 ఏతే, ఏతచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. క్షణాత్-క్షణాభ్యాం-
 క్షణేభ్యః, క్షణశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గః పञ్చమ్యేకవచనాంతః. నేష్యతి-నేష్యతః-
 నేష్యన్తి, ణీష్-ప్రాపణ ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లృట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైక
 వచనాంతః. గుహ్యకః-గుహ్యకౌ-గుహ్యకాః, గుహ్యకశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథ
 మైకవచనాంతః. త్వాం, త్వా-యువాం, వాం-యుష్మాన్, వః, యుష్త్వచ్ఛబ్దో దకా
 రాంతః పుంలిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యా. కరిష్యస ఇతి. యత్ర శిలోచ్ఛయే గోత్రభిదః ఇంద్రస్య ప్రసత్తయే ప్రసా
 థాయ సుదుశ్చరాణి తపాంసి కరిష్యసే. చారుశిలోచ్ఛయం రమ్యశిఖరం తం శిలోచ్ఛ
 యం గిరిం ఇంద్రకీలాఖ్యం. ని. 'అద్రిగోత్రగిరిగ్రావాచలశైలశిలోచ్ఛయా' ఇత్యమరః.
 త్వామేష గుహ్యకో యక్షః-అనంతరమేవాస్య పురః ప్రాదుర్భావా దేష ఇతి నిర్దేశః.
 క్షణాన్నేష్యతి ప్రాపయిష్యతి.

మూ. ఇతి బ్రువాణేన మహేంద్రసూనుం
 మహర్షిణా తేన తిరోబభూవే,
 తం రాజరాజానుచరోఽస్య సద్యః
 ప్రదేశమాదేశ ఇవాధితష్టే.

30

టీక. ఇతి=ఈ ప్రకారముగా, మహేంద్రసూనుం=అర్జునునిగూర్చి, బ్రువాణేన=
 పలుకుచున్నట్టి, తేన=ఆ, మహర్షిణా=వ్యాసమహర్షి చే, తిరోబభూవే=అంతర్ధానమగుట,
 రాజరాజానుచరః-రాజరాజ = కుదేరునియొక్క, అనుచరః = అనుచరుడగుయత్తుడు,
 అస్య=ఈవ్యాసమహర్షి యొక్క, ఆదేశఇవ-ఆజ్ఞవలె, సద్యః=అప్పుడు, తం=అర్జునాధిష్ఠిత
 మగు, ప్రదేశం=ప్రదేశమును, అధితష్టే=పొందెను.

తాత్పర్యము. ఇట్లర్జునునితోఁ బలికి వ్యాసమహర్షి యంతర్ధానమును బొందెను. తర్వాత యక్షుఁడు మూర్తీభవించిన వ్యాసమహర్షి యాజ్ఞ వలె వెంటనే యర్జునునికడకు వచ్చెను.

శబ్దాదులు. ఇతి-అవ్య. బ్రువాణేన-బ్రువాణాభ్యాం-బ్రువాణైః, బ్రువాణ శబ్ద అకారాంతః పుంలింగస్త్రీయైకవచనాంతః. మహాంశ్చసావిన్ద్రీశ్చ మహేన్ద్రీః, మహేన్ద్రీస్య సూనుః, మహేన్ద్రీసూనుః, తం, మహేన్ద్రీసూనుం-సూనూ-సూనూన్, మహేన్ద్రీసూనుశబ్ద ఉకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. మహాంశ్చసావర్షీశ్చ మహర్షీః, తేన, మహర్షీణా-మహర్షీ భ్యాం-మహర్షీ భిః, మహర్షీ శబ్ద ఇకారాంతః పుంలింగ స్త్రీయైకవచనాంతః. తేన-తాభ్యాం-తైః, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగస్త్రీయైక వచనాంతః. తిరోబభూవే-తిరోబభూవాతే-తిరోబభూవిరే, భూ-సత్తాయామిత్యస్తా ధాతోః భావే లిడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. తం-తౌ-తౌన్, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. రాజ్ఞాం రాజా రాజరాజః, రాజరాజస్య అనుచరః, రాజరాజానుచరః-అనుచరా-అనుచరాః, రాజరాజానుచరశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అస్య-అనయోః, ఏనయోః-ఏషాం, ఇదంశబ్దో మకా రాంతః పుంలింగష్టమైకవచనాంతః. సద్యః-అవ్య. ప్రదేశం-ప్రదేశౌ-ప్రదేశాన్, ప్రదేశ శబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆదేశః-ఆదేశౌ-ఆదేశాః, ఆదేశశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. అధితప్తౌ-అధితప్తతుః-అధితప్తః, అధి-పూర్వకాత్ ప్తా-గతినివృత్తావిత్యస్తాధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురు షైకవచనాంతః.

వ్యా. ఇతీతి. ఇతీత్యం మహేంద్రసూను మర్జునం-బ్రువాణేన ఉక్తవతేత్యర్థః. * 'వర్తమానసామీప్యే వర్తమానపద్వా' ఇతి భూతే వర్తమానపత్ప్రిత్యయ స్తిరోధానస్యావి లంబసూచనార్థః. తేన మహర్షీణా వ్యాసేన తిరోబభూవే, అంతర్దధే. భావే లిట్. రాజ రాజో యక్షరాజః. ని. 'రాజా ప్రభౌ నృపే చంద్రే యక్షే క్షత్రియశక్రయౌ' రితి విశ్వః. తస్యానుచరః యక్షః పూర్వోక్తః అస్య మునేః ఆదేశః సాక్షా ద్భజేవ సద్యః తం అర్జునాధిష్ఠితం ప్రదేశం అధితప్తౌ, ప్రాప్త ఇత్యర్థః. * 'స్థాదిష్వభ్యాసేన చాభ్యాసస్యే'తి షత్వమ్.

మూ. కృతానతిర్వ్యాహృతసాంత్యవాదే
జాతస్పృహః పుణ్యజనస్స జిహ్వా,
ఇయాయ సఖ్యావివ సంప్రసాదం
విశ్వాసయత్యాశు సతాం హి యోగః.

టీక. సః = ఆ, పుణ్యజనః = యత్కుండ, కృతానతిస్సృ-కృత = చేయబడిన, బ్రహ్మస్థానమస్కారముకలవాడగుచు, (అనగా నమస్కరించి) వ్యాహృతసాన్తవ్యవాదే-వ్యాహృత=పలుకబడిన, సాన్తవ్యవాదే=ప్రియవచనముకలిగినట్టి, జిహ్వా=అర్జునుని నుండు, జాతస్పృహస్సృ-జాత=పుట్టిన, స్పృహస్సృ = అనురాగముకలవాడగుచు, ఖ్యావిన=న్నేహితునియందువలె, సమ్ప్రసాదం = విశ్వాసమును, ఇయాయ=పొందెను, ధాహి=అదియుక్తమేకదా, సతాం = సజ్జనులయొక్క, యోగః = కలయిక, ఆశు=శీఘ్రముగా, విశ్వాసయతి=విశ్వాసమును బుట్టించుచున్నది.

తాత్పర్యము. సజ్జనులు చరస్వరము కలిసికొనునపుడు వారిలోవారికి విశ్వాసము కలిగి మైత్రి కలుగును. కాబట్టి యావచ్చినయత్కుండ దర్శనమునకు నమస్కరింప నతడు సాన్తవ్యవాద్యములు పలుక నాతనియందు జాతానురాగుండై యతనిమైత్రి బడసెను.

శబ్దాదులు. కృతా ఆనతిశ్చేన సః కృతానతిః, కృతానతిః - కృతానతీ - కృతానతయః, కృతానతిశబ్ద ఇకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. వ్యాహృతః సాన్తవ్యవాదః యేన సః వ్యాహృతసాన్తవ్యవాదః, తస్మిన్, వ్యాహృత సాన్తవ్యవాదే వాచయోః - వాచేః, వ్యాహృతసాన్తవ్యవాదశబ్ద ఆకారాంతః పులింగస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. జాతా స్పృహ యస్య సః జాతస్పృహః, జాతస్పృహః - జాతస్పృహ - జాతస్పృహః, జాతస్పృహ శబ్ద ఆకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. పుణ్యజనః - పుణ్యజనో - పుణ్యజనాః, పుణ్యజనశబ్ద ఆకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సః - తా - తే, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. జిహ్వా - జిహ్వోః - జిహ్వః, జిహ్వశబ్ద ఉకారాంతః పులింగస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. ఇయాయ - ఈయతుః - ఈయుః, ఇయో - గతా విత్యస్తాధాలోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సఖ్యా - సఖ్యోః - సఖిః, సఖిశబ్ద ఇకారాంతః పులింగస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. ఇవ - ఆవ్య. సమ్ప్రసాదం - సమ్ప్రసాదో - సమ్ప్రసాదాన్, సమ్ప్రసాదశబ్ద ఆకారాంతః పులింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. విశ్వాసయతి - విశ్వాసయతః - విశ్వాసయన్తి, వి - పూర్వకాత్ శ్వసు-ప్రాణ ఇత్యస్తాధాలోః జిహ్వ కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఆశు-ఆవ్య. సతః - సతోః - సతాం, సచ్ఛబ్దో దకారాంతః పులింగస్త్వీబహువచనాంతః. హి - ఆవ్య. యోగః - యోగో - యోగాః, యోగశబ్ద ఆకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. కృతేతి. స పుణ్యజనో యక్షః కృతానతిః కృత ప్రణామస్సృ వ్యాహృతః ఉక్తసాన్తవ్యవాదః ప్రియవచనం యేన తస్మిన్. ని. 'వ్యాహార ఉక్తిర్లపిత' మిత్య

మరః, జిష్ణావర్జునే జాతస్పృహో జాతానురాగస్సౌ. సఖ్యో సుహృదీవ. ని. 'అథ మిత్రం సఖా సుహృ' దిత్యమరః. సంప్రసాదం విస్త్రంభం-ఇయాయ ప్రాప. తథాహి.— సతాం సాధూనాం యోగః సంగతిః ఆశు విశ్వాసయతి విశ్వాసం జనయతి హి సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

మూ. అథోష్ణభానేవ సుమేరుకుంజాన్
విహీయమానానుదయాయ తేన,
బృహద్ద్యుతీన్ దుగ్ధిక్యతాత్తలాభం
తమః శనైః పాండుసుతాన్ ప్రపేదే.

39

టీక. అథ=అనంతరము, ఉష్ణభాసా=సూర్యునిచే, ఉదయాయ = ఉదయించుట కొరకు, విహీయమానాన్ = విడిచిపెట్టబడుచున్నట్టియు, బృహద్ద్యుతీన్-బృహత్ = గొప్పవైన, ద్యుతీన్=కాంతులుకలిగినట్టి, సుమేరుకుజ్ఞానివ - సుమేరు=మేరుపర్వతము యొక్క, కుజ్ఞానివ = పొదరిండ్లనువలె, తేన = ఆయర్జునునిచే, ఉదయాయ = శ్రేయస్సుకొరకు, విహీయమానాన్ = విడిచిపెట్టబడుచున్నట్టియు, బృహద్ద్యుతీన్ = బృహత్ = గొప్పవగు, ద్యుతీన్ = కాంతులుకలిగినట్టియు, పాండుసుతాన్ = పాండు వులను, దుగ్ధిక్యతాత్తలాభం - దుగ్ధి = దుగ్ధముచే, కృత = చేయబడిన, ఆత్మ = తనయొక్క, లాభం = ఉత్పత్తికలిగినట్టి, తమః = తమస్సు, శనైః=మెల్లగా, ప్రపేదే= పొందెను.

తాత్పర్యము. సూర్యుడు రాత్రిభాగంబున నివసించి, తిరిగి యుదయించుటకై మేరుపర్వతకుంజములను విడువగా నాకుంజములను జీకటి ప్రవేశించినటుల శ్రేయస్సాధననిమిత్తమై యర్జునుడు విడిచి చన నప్పాండుసుతులను మెల్లమెల్లగాఁ దమము (దుగ్ధము) అతికష్టముగా నావేశించెను.

శబ్దాదులు. అథ - అవ్య. ఉష్ణా భా యస్య సః ఉష్ణభాః, తేన, ఉష్ణభాసా - ఉష్ణభాభ్యాం-ఉష్ణభాభిః, ఉష్ణభాశ్శబ్దస్సకారాంతః పుంలింగస్త్రీయైకవచనాంతః. ఇవ - అవ్య. సుమేరోః కుజ్ఞాః సుమేరుకుజ్ఞాః, తాన్ సుమేరుకుజ్ఞాన్, సుమేరుకుజ్ఞాం - కుజ్ఞా - కుజ్ఞాన్, సుమేరుకుజ్ఞాశ్చ అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయాబహువచనాంతః. విహీయమానం - విహీయమానౌ - విహీయమానాన్, విహీయమానశ్చ అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉదయాయ - ఉదయాభ్యాం - ఉదయేభ్యః, ఉదయశ్చ అకారాంతః పుంలింగశ్చతుర్థైకవచనాంతః. తేన - తాభ్యాం - తైః, తచ్చభో

అకారాంతః పుంలింగస్త్రీయైకవచనాంతః. బృహత్యః ద్యుతయః యేషాం తే బృహ
ద్యుతయః, తాన్, బృహద్యుతిం - బృహద్యుతీ - బృహద్యుతీన్, బృహద్యుతిశబ్ద
అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయాబహువచనాంతః. ఆత్తనః లాభః ఆత్తలాభః,
దుగభేన కృతః దుగభి కృతః, దుగభి కృతః ఆత్తలాభః యస్య తత్ దుగభి కృతాత్తలాభం,
లాభం - లాభే - లాభాసి, దుగభి కృతాత్తలాభశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగః ప్రథ
మైకవచనాంతః. తమః - తమసీ - తమాంసి, తమశ్శబ్దస్సకారాంత నపుంసకలింగః
ప్రథమైకవచనాంతః. శనైః-అవ్య. పాణ్డోస్సుతాః పాణ్డుసుతాః, తాన్, పాణ్డుసుతం -
పాణ్డుసుతో - పాణ్డుసుతాన్, పాండుసుతశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయాబహు
వచనాంతః. ప్రపేదే - ప్రపేదాతే - ప్రపేదిరే, ప్ర - పూర్వకాత్ పద - గతా
విత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లిడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

న్యాయ. అథేతి. అథ ఉష్ణభాసా సూర్యేణ ఉదయాయ పునరుద్గమాయ విహీయ
మానాన్ త్యజ్యమానానితి తమఃప్రాప్తికారణోక్తిః. బృహద్యుతీన్. సౌవర్ణత్వాద్విష్య
మానానితి తమస్సంకోచకారణోక్తిః-సు మేరుకుంజానివ. ఆత్త సు మేరుగ్రహణం కుంజా
నాం సౌవర్ణత్వద్వ్యోతనార్థం. తేన అర్జునేన ఉదయాయ శ్రేయసే విహీయమానాన్
బృహద్యుతీన్ అధికబుద్ధిప్రకాశాన్. పూర్వవద్విశేషణద్వయస్య ప్రయోజనమను
సంధేయం. పాండుసుతాన్. చతుర ఇతి శేషః. దుగభేన కృచ్ఛేణ కృత ఉపపా
దితః ఆత్తలాభః ఉత్పత్తి ర్యస్య తత్తథోక్తం. తేషాం వివేకిత్వా తక్రథంచ ల్లభ్యోదయ
మిత్యర్థః. తమశ్శోకోఽంధకారశ్చ. ని. 'తమోఽంధకారే స్వర్భానా తమశ్శోకే గుణాంత
ర' ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వః. శనై ర్నందం ప్రపేదే. తేషాం వివేకిత్వాద్భిత్తభిత్తమివేతి
భావః. ఆత్త తమశ్శబ్దస్య శ్లిష్టత్వాచ్చేషానుప్రాణి తేయముపమా.

మూ. అసంశయాలోచితకార్యనున్నః

ప్రేక్షా సమానీయ విభజ్యమానః,

తుల్యాద్విభాగాదివ తన్తనోభి

ద్దుగభాతిభారోఽపి లఘుస్స మేనే.

33

టీక. అసంశయాలోచితకార్యనున్నః - అసంశయ = సంశయములేకుండునటుల,
అలోచిత = ఆలోచింపఁబడిన, కార్య = కార్యముచే, నున్నః = నిరస్తమైనట్టియు,
ప్రేక్షా = భ్రాతృవాత్సల్యముచే, సమానీయ = తిరిగి యాకర్షించి, విభజ్యమానః =
సమానముగా విభజింపఁబడుచున్నట్టి, సః = ఆ, దుగభాతిభారః - దుగభి = దుగభిమను,
అతిభారః = గొప్పబరువు, తన్తనోభిః - తత్ = ఆపాండవులయొక్క, మనోభిః =

మనస్సులచే, తుల్యత్ = సమానమైన, విభాగాదివ = విభాగమువలనవలె, లఘు = చులకనైనదిగా, మేనే = తలచబడెను.

తాత్పర్యము. ఇట్లావేశించిన దుఃఖమును కార్యభారము నాలోచించి పాండవులు పోగొట్టుకొనినను, భ్రాతృస్నేహముచే మరల దుఃఖావేశము కలుగఁగాఁ బాండవులు వివేకవంతులగుటవలన వారికాదుఃఖభారము బాధ గలుగఁజేయలేదు.

శబ్దాదులు. అసంశయం యథా తథా ఆలోచితం అసంశయాలోచితం, అసంశయాలోచితఞ్చ తత్కార్యఞ్చ అసంశయాలోచితకార్యం, అసంశయాలోచితకార్యేణ నున్నః, అసంశయాలోచితకార్యనున్నః - నున్నా - నున్నాః, అసంశయాలోచితకార్యనున్నశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రేక్షా - ప్రేమభ్యాం - ప్రేమభిః, ప్రేమన్ శబ్దో నకారాంత నపుంసకలింగస్త్రీతీయైకవచనాంతః. సమానీయ - అవ్య. విభజ్యమానః - విభజ్యమానా - విభజ్యమానాః, విభజ్యమానశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః, తుల్యత్ - తుల్యభ్యాం - తుల్యేభ్యః, తుల్యశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః పఞ్చమైకవచనాంతః. విభాగాత్ - విభాగాభ్యాం - విభాగేభ్యః, విభాగశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః పఞ్చమైకవచనాంతః. ఇవ - అవ్య. తేషాం మనాంసి తన్ననాంసి, తైః తన్ననోభిః, తన్ననసా - తన్ననోభ్యాం - తన్ననోభిః, తన్ననశబ్దస్సకారాంతనపుంసకలింగస్త్రీతీయాబహువచనాంతః. దుఃఖస్యాతిభారః దుఃఖాతిభారః, భారః - భారా - భారాః, దుఃఖాతిభారశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అపి - అవ్య. లఘుః - లఘూ - లఘువః, లఘుశబ్ద ఉకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సః - తా - తే, తచ్చబ్దో దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. మేనే - మేనాతే - మేనిరే, మన - జ్ఞాన ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తణి లిడాత్తనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యా. అసంశయేతి. అసంశయమసందిగ్ధం యథా తథా ఆలోచితం వివేచితం యత్కార్యం తేన నున్నో నిరస్త ఇతి లఘుత్వహేతుా క్తిః. 'నుదవిదోందత్రాఘ్రాహ్నిభ్యో న్యతరస్యామితి నిష్ఠానత్వం' కార్యగౌరవమాలోచ్య నిరస్త ఇత్యర్థః. తథాపి ప్రేక్షా భ్రాతృవాత్సల్యేన కర్తా సమానీయ పునరాకృప్య విభజ్యమానః సమశోకభాగీ క్రియమాణః. తుల్యేన ప్రేక్షా తుల్యదుఃఖత్వం భవతీతి భావః. నపూర్వోక్తః దుఃఖమే వాతిభారో దుఃఖాతిభారోఽపి. అతిభారభూతమపి దుఃఖమిత్యర్థః. తన్ననోభిః తేషాం చతుర్థాం పార్థానాం మనోభిః తుల్యాద్విభాగాదివ. పూర్వోక్తాశ్చేమకృతాత్ సమవిభాగాది వేత్యర్థః. వస్తుతస్తు వివేకాదేవేతి భావః. పునర్విభాగగ్రహణం తస్య

హేతుత్వోత్పేక్షార్థ మనువాద ఇత్యదోషః. లఘుః మేనే మతః, యధైకోఽనేకథా విభజ్య బహుభిరుహ్యమానో మహానపి భారో లఘుర్తస్యతే తద్వదిత్యర్థః.

అవ. అధైవం ప్రేక్షా ఆకృష్యమాణమపి శోకం వివేకో నిర్జిగాయేత్యాహః—

మూ ధై ర్యేణ విశ్వాస్యతయా మహర్షే
స్తీవ్రాదరాతిప్రభవాచ్చ మన్యోః,
వీర్యం చ విద్వత్సు సుతే మఘోన
స్స తేషు న స్థానమవాప శోకః.

38

టీక. ధై ర్యేణ = ధైర్యముచేతను, మహర్షేః = వ్యాసమహర్షియొక్క, విశ్వాస్యతయా = విశ్వసింపఁదగినభావముచేతను, అరాతిప్రభవాత్ - అరాతి = శత్రువులు, ప్రభవాత్ = కారణముగాఁగలిగినట్టియు, తీవ్రాత్ = దుస్సహమైనట్టి, మన్యోశ్చ = క్రోధమువలనను, మఘోనః = దేవేంద్రునియొక్క, సుతే = కుమారుఁడగు నర్జునునియందు, వీర్యశ్చ = పరాక్రమమును, విద్వత్సు = తెలిసినట్టి, తేషు = ఆపాండవులయందు, సః = ఆ, శోకః = శోకము, స్థానం = స్థానమును న+అవాప = పొందదాయెను.

తాత్పర్యము. వ్యాసమహర్షి విశ్వాసపాత్రుఁడు. అదియుఁగాక శత్రువులయందుఁ దీవ్రమైనకోపము. మరియు నర్జునునియందధిక ప్రతాపము. వీనినన్నిటిని నెఱింగియున్న పాండవులకు సహజధైర్యవంతులుగనుక భ్రాతృవాత్సల్యముచే దుఃఖము కలిగినను నది స్థిరముగా నుండలేదు.

శబ్దాదులు. ధై ర్యేణ - ధైర్యాభ్యాం - ధైర్యేః, ధైర్యశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగస్తృతీయైకవచనాంతః. విశ్వసితుం యోగ్యః విశ్వాస్యః, విశ్వాస్యస్య భావః విశ్వాస్యతా, తయా, విశ్వాస్యతయా - తాభ్యాం - తాభిః, విశ్వాస్యతా శబ్ద అకారాంత స్త్రీలింగస్తృతీయైకవచనాంతః. మహర్షేః - మహర్ష్యోః - మహర్షీణాం, మహర్షి శబ్ద ఇకారాంతః పుంలింగష్టమ్యైకవచనాంతః. తీవ్రాత్-తీవ్రాభ్యాం - తీవ్రేభ్యః, తీవ్రశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః పంచమ్యైకవచనాంతః. అరాతిః ప్రభవః యస్య సః అరాతిప్రభవః, తస్మాత్, అరాతిప్రభవాత్-ప్రభవాభ్యాం-ప్రభవేభ్యః, అరాతిప్రభవశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః పంచమ్యైకవచనాంతః. చ-ఆవ్య. మన్యోః-మన్యూభ్యాం-మన్యూభ్యః, మన్యూశబ్ద ఉకారాంతః పుంలింగః పంచమ్యైకవచనాంతః. వీర్యం - వీర్యే - వీర్యాణి, వీర్యశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. విదుషి-విదుషోః-విద్వత్సు, విద్వచ్ఛబ్దస్స కా

రాస్తాః పుంలిఙ్గస్సప్తమీబహువచనాస్తాః. సుతే-సుతయోః-సుతేషు, సుతశబ్ద అకారాస్తాః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాస్తాః. మఘోనః-మఘోనోః-మఘోనాం, మఘవచ్ఛబ్దో నకారాస్తాః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాస్తాః. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాస్తాః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాస్తాః. తస్మిన్-తయోః - తేషు, తచ్ఛబ్దో దకారాస్తాః పుంలిఙ్గస్సప్తమ్యేకవచనాస్తాః. న-అవ్య. స్థానం-స్థానే-స్థానాని, స్థానశబ్ద అకారాస్తా నపుంసకలిజ్యో ద్వితీయైకవచనాస్తాః. అనాప-అవాపతుః-అవాపుః, అవ-పూర్వకాత్ అప్-వ్యాప్తావిత్యస్తాధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మై పది ప్రథమపురుషైకవచనాస్తాః. శోకః-శోకా-శోకాః, శోకశబ్ద అకారాస్తాః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాస్తాః.

వ్యా. ధై ర్యేణేతి. ధై ర్యేణ తేహం నిసర్గతో నిర్వికారచిత్త త్వేన తథా మహర్షేః వ్యాసస్య. ప్రవర్తకస్యేతి శేషః. విశ్వాస్యతయా. శ్రద్ధేయవచనత్వేనేత్యర్థః. ఆరాతి ప్రభవాదరాతిహేతుకాత్ తీవ్రాద్దుస్సహాత్ మన్యోః శ్రోధాచ్చ హేతోః - తథార్జున ప్రభావపరిజ్ఞానాచ్చేతి. హేత్వంతరం విశేషణముఖేనాహ. - మఘోనస్సుతే అర్జునే వీర్యం చ. * 'న లోకే' త్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః. విద్వత్సు జ్ఞాతవత్స్వితి యావత్. * 'విదేశ్యతుర్వసు' రితి వైకల్పికో వస్వాదేశః. తేషు పార్థేషు శోకః స్థానం స్థితిం నావాప న ప్రాప.

మూ. తాన్ భూరిధామ్నశ్చతురోఽపి దూరం

విహాయ యామానివ వాసరస్య,

ఏకాఘభూతం తదశర్త కృష్ణాం

విభావరీం ధ్వాంతమివ ప్రపేదే.

3౫

టీక. తత్=ఆ, అశర్త=దుఃఖము, భూరిధామ్నః-భూరి=విస్తారమైన, ధామ్నః=తేజస్సుకలిగినట్టియు, చతురః = నలుగురైన, తాన్ = ఆపాండవులను, వాసరస్య = దినముయొక్క, భూరిధామ్నః - భూరి = విస్తారమైన, ధామ్నః = తేజస్సుకలిగినట్టియు, చతురః = నాలుగైన, యామానివ=యామములనువలె, దూరం=దూరముగా, విహాయ = విడచి, ఏకాఘభూతం సత్ - ఏక = ఒకటైన, ఓఘ = రాశి, భూతంసత్=వినదగుచు, కృష్ణాం=కృష్ణపక్షమందలి, విభావరీం = రాత్రిని, ధ్వాంతమివ = చీకటివలె, కృష్ణాం = ద్రౌపదీదేవిని, ప్రపేదే = పొందెను.

తాత్పర్యము. చీకటి సూర్యకాంతిచే బ్రకాశము కలిగిన పగటిపూట దూరముగానుండి కృష్ణపక్షపురాత్రిని బొందినట్టులు పాండవులకుఁ గలిగినదుఃఖము వివేకవంతులగుపాండవులను నలుగురను విడిచి మొత్తముగా ద్రౌపదిని నావేశించినది.

శబ్దాదులు. తం-తౌ-తాన్, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయాబహువచనాంతః. భూరి ధామ యేషాం తే భూరిధామానః, తాన్, భూరిధామానం - ధామానౌ - ధామ్నః, భూరిధామన్ శబ్దో నకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయాబహువచనాంతః. చత్వారః-చతురః-చతుర్భి-చతుర్భ్యః-చతుర్భ్యః-చతుర్భ్యః-చతుర్భ్యః-చతుర్భ్యః, చతుర్భ్యో రేఫాంతః పుంలిङ్గో నిత్యబహువచనాంతః. అపి-అప్య. దూరం - దూరే-దూరాణి, దూరశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. విహాయ-అప్య. యామం-యామా-యామాన్, యామశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయాబహువచనాంతః. ఇవ - అప్య. వాసరస్య-వాసరయోః-వాసరాణాం, వాసరశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గష్టకవచనాంతః. ఏకశ్చసావోఘశ్చ ఏకాఘః, అనైకాఘః ఏకాఘస్సమ్పద్యమానం భూతం ఏకాఘభూతం, భూతం-భూతే-భూతాని, ఏకాఘభూతశబ్ద అకారాంతనపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. తత్-తే-తాని, తచ్ఛబ్దో దకారాంతనపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. న శర్త అశర్త, అశర్త-అశర్తణీ - అశర్తాణి, అశర్తన్ శబ్దో నకారాంత నపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. కృష్ణం - కృష్ణే - కృష్ణాః, కృష్ణశబ్ద అకారాంత స్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. విభావరీం-విభావర్యౌ - విభావరీః, విభావరీశబ్ద ఈకారాంత స్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ధ్వాంతం-ధ్వాన్తే-ధ్వాన్తాని, ధ్వాన్తశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అప్య. ప్రపేదే-ప్రపేదాతే-ప్రపేదిరే, ప్ర-పూర్వకాత్పద-కతావిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యా. తానితి. తత్ పార్థత్యాగజనితం శర్త సుఖం. తద్విరుద్ధం అశర్త దుఃఖం.* నశ్శీతి నశ్శో సమాసః. భూరిధామ్నః అతితేజస్విన ఇతి హనిహేతూక్తిః. చతురకాన్ పార్థానపి వాసరస్య భూరిధామ్న శ్చతురో యామాన్ ప్రహరానివ. దూరం విహాయత్యక్త్వా ఏకాఘభూతం ఏకరాశిభూతం సత్. * 'శ్రేణ్యాదయః కృతాదిభి' రితి స్వర్థేకర్తృధారయః. 'శ్రేణ్యాదిరాకృతిగణ' ఇతి శాకటాయనః. కృష్ణం విభావరీం కృష్ణపక్షరాత్రిం ధ్వాంతమివ. కృష్ణం ద్రౌపదీం ప్రపేదే ప్రాప.

మూ. తుమారలేఖాకులితోత్పలాభే

పర్యశ్రుణీ మంగళభంగభీరుః,

అగూఢభావాపి విలోకనే సా

న లోచనే మీలయితుం విషేషే.

3౬

టీక. సా = ఆద్రౌపదీదేవి, విలోకనే = (అద్భుతమని) జూచుటయందు, అగూఢభావా - అగూఢ = స్ఫుటమైన, భావా = అభిప్రాయముకలదై, మంగళభంగభీరుస్సతీ - భా-టీ-27

మజ్జశ = శుభముయొక్క, భజ్జ = భంగమువలన, భీరుస్సతీ = భయముకలదగుచు, పర్యశ్రుణీ = భాషావృతములైనట్టియు, తుషారలేఖాకులితోత్పలాభే - తుషార = మంచుయొక్క, లేఖా = బిందులేఖచే, ఆకులిత = వ్యాకులితమైన, ఉత్పల = నల్లకలువలయొక్క, ఆభే = కాంతివంటికాంతికలిగినట్టి, లోచనే = నేత్రములను, మీలయితుం = మూసికొనుటకు, న+విషేహే = సమర్థులారు కాకపోయెను.

తాత్పర్యము. ఇట్లు దుఃఖమావేశించుటతోడనే స్నేహార్ద్రహృదయయై యర్జునుని జూచుటయందు మిగుల నాసక్తికలిగిన యాద్రౌపది నేత్రముల గిరిగిరి కన్నీళ్లు దిరుగ, మంచుబిందువులపజ్జీచే నలరారు నల్లకలువలవలె నుండునేత్రములను జూచుటకు బ్రతిబంధకములైనను మూసికొనినచో, బాష్పపతనమై యమంగళమగుననుభయముచే మూసికొనలేకపోయెను.

శబ్దాదులు. తుషారస్య లేఖాః తుషారలేఖాః, తుషారలేఖాభిరాకులితే తుషారలేఖాకులితే, తుషారలేఖాకులితే చ తే ఉత్పలే చ తుషారలేఖాకులితోత్పలే, తుషారలేఖాకులితోత్పలయోరాభేవ ఆభా యయోస్తే తుషారలేఖాకులితోత్పలాభే, తే, తుషారలేఖాకులితోత్పలాభం-ఆభే-ఆభాని, తుషారలేఖాకులితోత్పలాభశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయాద్వివచనాంతః. పరిగతమశ్రు యయోస్తే పర్యశ్రుణీ, తే, పర్యశ్రు-పర్యశ్రుణీ-పర్యశ్రుణి, పర్యశ్రుశబ్ద ఉకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయాద్వివచనాంతః. మజ్జశస్య భజ్జః మజ్జశభజ్జః, మజ్జశభజ్జాత్ భీరుః, మజ్జశభజ్జభీరుః-భీరూ-భీరవః, మజ్జశభజ్జభీరుశబ్ద ఉకారాంతస్త్రీలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. న గూఢః అగూఢః భావో యస్యాస్స, అగూఢభావా-భావే-భావాః, అగూఢభావాశబ్ద అకారాంత స్త్రీలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. అపి-అవ్య. విలోకనే-విలోకనయోః - విలోకనేషు, విలోకనశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. సా-తే - తాః, తచ్ఛబ్దో దకారాంత స్త్రీలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. న-అవ్య. లోచనం-లోచనే - లోచనాని, లోచనశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయాద్వివచనాంతః. మీలయితుం-అవ్య. విషేహే - విషేహాతే-విషేహిరే, విపూర్వకాత్ షహ-మర్షణ ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లిడాత్తనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యా. తుషారేతి. సా ద్రౌపది విలోకనే అర్జునావలోకనే అగూఢభావా అగూఢాభిప్రాయాపి. స్ఫుటాభిలాషిణీతి యావత్. ని. 'భావో లీలా క్రియా చేష్టా భూత్యభిప్రాయజంతుష్యి'తి వైజయంతీ. మంగళభంగభీరుః మంగళహనేర్భీతా సతీ. పర్యశ్రుణీ పరిగతాశ్రుకే. బాష్పావృతే ఇత్యర్థః. అత ఏష తుషారలేఖాకులితో

శ్వలాభే హిమబిందుపరీతేందీవరసన్నిభే ఇత్యుపమాలంకారః. లోచనే మిలయితుం న విషేహే న శశాక. అశ్రుణో దృష్ట్యావారకత్వేఽపి తన్ని పాతస్యామంగళత్వాత్తన్ని ర్వర్తకం నిమిలనం హి న చకారేత్యర్థః.

మూ. ఆకృత్రిమప్రేమరసాభిరామం

రామార్పితం దృష్టివిలోభి దృష్టం,

మనఃప్రసాదాంజలినా నికామం

జగ్రాహ పాథేయమివేంద్రసూనుః.

32

టీక. ఇంద్ర)సూనుః = అర్జునుఁడు, ఆకృత్రిమప్రేమరసాభిరామం - ఆకృత్రిమ= కృత్రిమముకాని, ప్రేమరస = ప్రేమరసముచే, అభిరామం = సుందరమైనట్టియు, రామార్పితం-రామా = ద్రౌపదిచే, అర్పితం = ఈయఁబడినట్టియు, దృష్టివిలోభి-దృష్టి= దృష్టిని, విలోభి=మోహింపఁ జేయునట్టియు, దృష్టం = చూపుచు, మనఃప్రసాదాంజలినా= దోసిలివంటి నిర్మలమనస్సుచే, పాథేయమివ = దారిబత్తెమునువలె, నికామం = అత్యంతము, జగ్రాహ = గ్రహించెను.

తాత్పర్యము. అంతట నయ్యర్జునుఁడు సహజప్రేమరసము గలిగి నేత్రానందకరమైన యాద్రౌపదీవిలోకనమును నిర్మలమగుమనంబుచే దారిబత్తెమునువలె గ్రహించెను.

శబ్దాదులు. క్రియయా నివృత్తః కృత్రిమః, న కృత్రిమః ఆకృత్రిమః, ప్రేమైవ రసః ప్రేమరసః, అకృత్రిమశ్చాసౌ ప్రేమరసశ్చ ఆకృత్రిమప్రేమరసః, అకృత్రిమప్రేమరసేనాభిరామం, తత్, అకృత్రిమప్రేమరసాభిరామం - అభిరామే - అభిరామాని, అకృత్రిమప్రేమరసాభిరామశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. రామయా అర్పితం రామార్పితం, తత్, రామార్పితం - అర్పితే - అర్పితాని, రామార్పితశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. దృష్టిం విలోభయతీతి దృష్టివిలోభి, తత్, దృష్టివిలోభి-విలోభినీ-విలోభిని, దృష్టివిలోభిశబ్ద ఇకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. దృష్టం - దృష్టే-దృష్టాని, దృష్టశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. మనసః ప్రసాదః మనఃప్రసాదః, మనఃప్రసాదః అఙ్గాలిరివ మనఃప్రసాదాఙ్గాలిః, తేన, మనఃప్రసాదాఙ్గాలినా-అఙ్గాలిభ్యాం-అఙ్గాలిభిః, మనఃప్రసాదాఙ్గాలిశబ్ద ఇకారాంతః పుంలిङ్గస్తృతీయైకవచనాంతః. నికామం-అవ్య. జగ్రాహ - జగృహతుః-జగృహుః, గ్రహ-ఉపాదాన ఇత్యస్తాధ్ధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. పథి సాధు పాథేయం, తత్, పాథేయం - పాథేయే - పాథేయాని,

పాథేయశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ - అవ్య. ఇన్ద్రస్య సూనుః, ఇన్ద్రీసూనుః, సూనుః-సూనూ-సూనవః, ఇన్ద్రీసూనుశబ్ద ఉకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. అకృత్రి మేతి. ఇంద్రసూనురద్జునః. క్రియయా నిర్వృత్తః కృత్రిమః. * 'ద్వితః క్త్రిరితి క్త్రిః. 'క్తేర్తప్ నిత్య'మితి మమ్ప్రత్యయః. తద్విరుద్ధః. అకృత్రిమః ప్రేమైవరసః ప్రేమరసః. అకృత్రి మేణ ప్రేమరసేన ఆభిరామం. అన్యత్ర ప్రేక్షా రసేన మధురాదినా చాభిరామం. రామయా రమణ్యా అర్పితం. దృష్టిం నిలూభయతీతి దృష్టి విలూభి. దృష్టిప్రియమిత్యర్థః. దృష్టం దర్శనం. * 'నపుంసకే భావే క్తః' మనఃప్రసాదః ప్రసన్నం మన ఇత్యర్థః. * సోంజలిరివేత్యుపమితమాసః. తేన మనఃప్రసాదాంజలినా. పథి సాధు పాథేయం సంబళ మివ. * 'పథ్యతిథివసతిస్వపతేర్ధౌ' నికామ మతిశయేన జగ్రాహ. రామార్పితం పాథేయం పథి క్షేమాయ భవతీత్యాగమః.

మూ. ధైర్యావసాదేన హృతప్రసాదా

వన్యద్విపేనేవ నిదాఘసింధుః,

నిరుద్ధబాహ్వాదయసన్నకంఠ

మువాచ కృచ్ఛాగ్రిదితి రాజపుత్రీ.

3౮

టీక. వన్యద్విపేన - వన్య = అడవియందలి, ద్విపేన = ఏనుగుచే, నిదాఘసింధు రివ-నిదాఘ=వేసవికాలమందలి, సింధురివ = నదివలె, ధైర్యావసాదేన-ధైర్య = ధైర్యము యొక్క, అవసాదేన = భ్రంశముచే, హృతప్రసాదా - హృత = పోగొట్టబడిన, ప్రసాదా = ప్రసన్నతకలిగినట్టి, రాజపుత్రీ = రాజపుత్రికయగు ద్రౌపదీదేవి, నిరుద్ధ బాహ్వాదయసన్నకంఠ-నిరుద్ధ = అరికట్టబడిన, బాహ్వాదయ = కన్నీరుకలుగునట్టులును, సన్న=హీనమైన, కంఠం = కంఠస్వరముకలుగునట్టులును, కృచ్ఛాగ్రిత్ = అతికష్టమువలన, ఇతి = చెప్పబోవువాక్యమును, ఉవాచ = పలికెను.

* కృదభిహితో భావో ద్రవ్యవత్ప్రకాశత ఇతి న్యాయాదితి భావః. అస్య చ న్యాయస్యాయమర్థః. కృదభిహితః కృతా కృత్ప్రత్యయేన అభిహితోఽభిధీయమానో భావః ధాత్వర్థః ద్రవ్యవత్, సప్తమ్యంతాద్వతిః - స్వాశ్రయ ఇవేత్యర్థః. స్వాశ్రయబోధ్యమాన ఇవేతి యావత్, తథా చ కృదోబ్ధ్యమానో ధాత్వర్థస్వాశ్రయ విశేషణతయాపి ప్రకాశత ఇతి. కేచిత్తు ద్రవ్యవత్ - ద్రవ్యేణ తుల్యం ద్రవ్యవత్ - స్వాశ్రయవదిత్యర్థః. తథా చ భావార్థకః భావాశ్రయవాచకో భవతీతి ఫలిత మిత్యాహుః.

తాత్పర్యము. వేసవికాలమున నడవియేనుఁగు స్వల్పాదకంబగునదిని బ్రవేశించి
యందలియుదకమును మాలిన్యమును బొందించినట్లు ధైర్యభ్రంశముచే మనఃక్షోభము కలి
గిన రాజపుత్రికయగు ద్రౌపది నిరుద్ధరోదనముకలిగి, గద్గదకంఠియై హీనస్వరముతో నతి
కష్టమున నిట్లు పలుకనారంభించెను.

శబ్దాదులు. ధైర్యస్యావసాదః ధైర్యావసాదః, తేన, ధైర్యావసాదేన - అవసా
దాభ్యాం - అవసాదైః, ధైర్యావసాదశబ్ద ఆకారాంతః పుంలిङ్గస్త్రీతీయైకవచనాంతః.
హృతః ప్రసాదః యస్యాస్స, హృతప్రసాదా-ప్రసాదే-ప్రసాదాః, హృతప్రసాదాశబ్ద
ఆకారాంత స్త్రీలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. వనే భవః వన్యః, వన్యశ్చాసౌ ద్విపశ్చ వన్య
ద్విపః, తేన, వన్యద్విపేన-ద్విపాభ్యాం-ద్విపైః, వన్యద్విపశబ్ద ఆకారాంతః పుంలిङ్గస్త్రీ
యైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. నిదా ఘే సిన్ధుః నిదాఘసిన్ధుః, సిన్ధుః-సిన్ధూ-సిన్ధవః, నిదాఘసిన్ధు
శబ్దఉకారాంత స్త్రీలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. బాష్పస్య ఉదయః బాష్పోదయః, నిరుద్ధః
బాష్పోదయః యస్మిన్కర్తృణి తత్ నిరుద్ధబాష్పోదయం, సన్నం కణ్ఠం యస్మిన్కర్తృణి
తత్సన్నకణ్ఠం, నిరుద్ధబాష్పోదయం చ తత్సన్నకణ్ఠం చ నిరుద్ధబాష్పోదయసన్నకణ్ఠం,
తత్, నిరుద్ధబాష్పోదయసన్నకణ్ఠం - కణ్ఠే-కణ్ఠాని, నిరుద్ధబాష్పోదయసన్నకణ్ఠశబ్ద ఆకా
రాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉవాచ-ఉచతుః-ఉచుః, వచ-పరిభాషణ
ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. కృచ్ఛాత్ -
కృచ్ఛాభ్యాం-కృచ్ఛేభ్యః, కృచ్ఛశబ్ద ఆకారాంతనపుంసకలిङ్గః పఞ్చమైకవచనాంతః.
ఇతి-అవ్య. రాజ్ఞః పుత్రీ రాజపుత్రీ, రాజపుత్రీ-రాజపుత్ర్య-రాజపుత్ర్యః, రాజపుత్రీ
శబ్ద ఈకారాంత స్త్రీలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. ధై ర్యేతి. వన్యద్విపేన. వన్యగ్రహణముచ్ఛ్చంఖిలత్వద్యోతనార్థం. నిదాఘ
సింధుః గ్రీష్మకాలనదీవ. నిదాఘగ్రహణం దౌర్బల్యద్యోతనార్థం. ధై ర్యావసాదేన
ధైర్యభ్రంశేన కర్తా హృత ప్రసాదా హృతనైర్మల్యా. షోభం గమితేత్యర్థః. రాజ
పుత్రీ క్షత్రియసుతా ద్రౌపది. అతః క్షాత్రయుక్తమేవ వక్ష్యతీతి భావః. నిరుద్ధ
బాష్పోదయం సంరుద్ధరోదనం సన్నకంఠం హీనకంఠస్వరం. - అథ తయోరుభయోః
కృతబహువ్రీహ్యోః క్రియావిశేషణయోర్విశేషణసమాసః. కృచ్ఛాత్కథంచిత్.
ఇతి వక్ష్యమాణమువాచ.

మూ. మగ్నాం ద్విషచ్ఛద్దని పంకభూతే

సంభావనాం భూతిమివోద్ధరిష్యన్,

అధిద్విషామాతపసాం ప్రసిద్ధే

రస్తద్వినా మా భృశమున్తనీభూః

3౯

టీక. పఙ్కభూతే - పఙ్క = బురదతో, భూతే = సాటియగు, ద్విషచ్ఛద్వని - ద్విషత్ = శత్రువులయొక్క, ఛద్వని = కవటమందు, మగ్నాం = మునిగినట్టి, సమ్భవనాం = యోగ్యతను, భూతిమివ = సంపదనువలె, ఉద్ధరిష్యక్ = ఉద్ధరింపఁగలిగినట్టి, త్వమేవ = నీవే, అధిద్విషాం-అధి = దుఃఖములకు, ద్విషాం = శత్రువులైనట్టి, తపసాం = తపస్సులయొక్క, అప్రసిద్ధేః = సిద్ధికలుగువఱకు, అస్తద్వినా = మానుండివియోగము వలన, భృశం = అత్యంతము, మాన్తనీభూః = దుర్తనస్కుండవు కాకుమా.

తాత్పర్యము. అగాధమగుబురదలోఁ గప్పబడిపోయినధనము నుద్ధరించినటుల శత్రువులకవటమునందు మునిగిపోయిన మనగౌరవము నుద్ధరించుటకు సమర్థుడవు నీవు. అట్టి నీవు దుఃఖనాశకములగు తపస్సులను జేసి ఫలసిద్ధిని బొందువఱకు మనస్సంయమనముతో నుండవలయును. అట్టివారికిఁగాని తపము సిద్ధింపదు. కావునఁ దఃఫలసిద్ధిఁ బొందువఱకుఁ గవ్వుముల శోర్చుకొని సోదరులయొక్కయు నాయొక్కయు వియోగమునకుఁ గుండక ధైర్యమును జేపట్టి తపంబొనరించి సిద్ధిని బొంది మమ్ములను మాగౌరవమును నుద్ధరింపుము.

శబ్దాదులు. మగ్నాం-మగ్నే-మగ్నాః, మగ్నశబ్ద అకారాంత స్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ద్విషతాం ఛద్వ ద్విషచ్ఛద్వ, తస్మిక్, ద్విషచ్ఛద్వని - ఛద్వనోః - ఛద్వసు, ద్విషచ్ఛద్వశబ్దః నకారాంత నపుంసకలిజస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. పఙ్కేన - భూతం పఙ్కభూతం, తస్మిక్, పఙ్కభూతే-భూతయోః - భూతేషు, పఙ్కభూతశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిజస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. సమ్భవనాం - సమ్భవనే-సమ్భవనాః, సమ్భవనాశబ్ద అకారాంత స్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. భూతిం - భూతీ - భూతీః, భూతిశబ్ద ఇకారాంత స్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. ఉద్ధరిష్యక్ - ఉద్ధరిష్యంతే, - ఉద్ధరిష్యంతః, ఉద్ధరిష్యచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలిజః ప్రథమైకవచనాంతః. అధీనాం ద్విషః అధిద్విషః, తే హం, అధిద్విషః - ద్విషోః-ద్విషాం, అధిద్విట్ఛబ్దష్టకారాంతః పుంలిజఃషష్ఠీబహువచనాంతః. ఆ-అవ్య. తపసః-తపసోః - తపసాం, తపశ్శబ్దస్సకారాంత నపుంసకలిజఃషష్ఠీబహువచనాంతః. ప్రసిద్ధేః - ప్రసిద్ధ్యోః-ప్రసిద్ధీనాం, ప్రసిద్ధిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలిజఃషష్ఠ్యైకవచనాంతః. మత్ - ఆవాభ్యాం - అస్తత్ అస్తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిజః పఞ్చమీబహువచనాంతః. వినా-అవ్య. మా-అవ్య. భృశం-అవ్య. అసత్తనా ఉత్తనాస్సమ్పద్యమానః భూః, ఉత్తనీభూః-భూతం-భూత, భూ-సత్తాయామిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లుక్ పరస్మై పది మధ్యమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యా. మగ్నామితి. పంకభూతే పంకోపమితే. ని. 'భూతం త్వాదౌ విశాచాదౌ న్యాయ్యే సత్యోపమానయౌ' రితి విశ్వః. ద్విషచ్ఛద్ధని శత్రుకపటే మగ్నం. మరు ధరామితి భావః. సుభావనాం యోగ్యతాం. గౌరవమితి యావత్. భూతిం సంపద మివ. ని. 'భూతి ర్భస్త్వని సంపదీ' త్యమరః. ఉద్ధరిష్యక్. ఉద్ధారకః త్వమితి శేషః. ఆధిద్విషాం దుఃఖచ్ఛిదాం తపసాం ఆప్రసిద్ధేస్సమ్యక్సిద్ధిపర్యంతం అస్తద్విషా. 'అస్తా భిర్వి నేత్యర్థః. * 'పృథగ్వి నే' త్యాదినా వికల్పా త్పంచమీ. భృశం మోహనీభూః. అస్తద్విరహోద్దుర్త నా మా భూరిత్యర్థః. దౌర్త్వనస్యస్య తపఃపరిపంథిత్యాదితి భావః * 'మాజిలుజి'త్యాశీరర్థే లుక్. 'న మాజ్యోగ' ఇత్యడాగమప్రతిషేధః. అనున్తనా ఉన్తనాస్సంపద్యమానః భవతి ఉన్తనీ. * అభూతతద్భావే చ్విః. 'అరుర్త్వనశ్చక్షుశ్చే తోరహోరజసాంలోపశ్చే'తి సకారలోపః. 'అస్య చ్వావి'తీకారః.

అవ. అథానౌత్సుక్యదార్ధ్యార్థం తస్య సర్వార్థసిద్ధినిదానత్వమాహః—

మూ. యశోఽధిగంతుం సుఖలిప్సయా వా

మనుష్యసంఖ్యామతివర్తితుం వా,

అనుత్సుకానామభియోగభాజాం

సముత్సుకేవాంకముపైతి సిద్ధిః.

౪౦

టీక. యశః = కీర్తిని, అధిగంతుం వా = పొందుటకుఁగాని, సుఖలిప్సయా వా - సుఖ = సుఖముయొక్క, లిప్సయా వా = పొందునిచ్చచేతఁగాని, మనుష్యసంఖ్యాయాం - మనుష్య = మనుష్యులయందలి, సంఖ్యాయాం = గణనను, అతివర్తితుం వా = అతిక్రమించు టకుఁగాని, అభియోగభాజాం - అభియోగ = పూనికను, భాజాం = పొందినట్టి, అను త్సుకానాం = దౌర్త్వనస్యములేనివారలకు, సిద్ధిః = కార్యసిద్ధి, సముత్సుకేవ = అనురక్త యగుకాంతవలె, అఙ్కం = సమీపమునుగూర్చి, ఉపైతి=వచ్చుచున్నది.

తాత్పర్యము. సుఖమునుగాని కీర్తినిగాని మహిమనుగాని కోరి తపంబొనర్చు నాతఁడు బంధువియోగభేదమును బొందక ధైర్యముకలిగి పూనికతోఁ దపంబొనర్చునెడ నాతపస్సిద్ధి యనురక్తయగుకాంతవలెఁ దనంతటనదియే వచ్చి సమీపమున నుండును. కాఁబట్టి నీవును మావియోగభేదమును బొందక ధైర్యము కలిగి తపస్సిద్ధియగువఱకుఁ బూనికతోఁ దపంబొనర్చుము. మాకు సంతసము కలిగింపుము.

శబ్దాదులు. యశః - యశసీ - యశాంసి, యశశ్శబ్దస్సకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. అధిగంతుం-అవ్యం. సుఖస్య లిప్సా సుఖలిప్సా, తయా, సుఖ

లిప్పయా-సుఖలిప్పాభ్యాం-సుఖలిప్పాభిః, సుఖలిప్పాశబ్ద ఆకారాంత స్త్రీలింగస్తతీయైక
వచనాంతః. వా-అవ్య. మనుష్యేషు సఖ్యై మనుష్యసఖ్యై, తాం, మనుష్యసఖ్యైం-సఖ్యే-
సఖ్యైః, మనుష్యసఖ్యైశబ్ద ఆకారాంత స్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. అతివర్తితుం-
అవ్య. వా-అవ్య. న ఉత్సుకాః అనుత్సుకాః, తేషాం, అనుత్సుకస్య-అనుత్సుకయోః-అను
త్సుకానాం, అనుత్సుకశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగష్టవీబహువచనాంతః. అభియోగం భజ
స్తీతి అభియోగభాజః, తేషాం, అభియోగభాజః-భాజోః-భాజాం, అభియోగభాక్చబ్దో
జకారాంతః పుంలింగష్టవీబహువచనాంతః. సముత్సుకా-సముత్సుకే-సముత్సుకాః, సము
త్సుకాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. అఙ్కం-అఙ్కౌ-
అఙ్కౌ, అఙ్కశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉపైతి-ఉపేతః-
ఉపయన్తి, ఉప-పూర్వకాత్ ఇచ్-గతావిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమ
పురుషైకవచనాంతః. సిద్ధిః - సిద్ధి - సిద్ధయః, సిద్ధిశబ్ద ఇకారాంత స్త్రీలింగః ప్రథమైక
వచనాంతః.

వ్యా. యశ ఇతి. యశోఽధిగంతుం కీర్తిం లబ్ధుం. వేతి శేషః. సుఖస్య లిప్పయా
లబ్ధుమిచ్ఛయా వా. మనుష్యసంఖ్యాం మనుష్యేషు గణనాం అతివర్తితుమతిక్రమితుం
వా. అమానుషం కర్త కర్తుం వేత్సర్థః. అభియోగభాజాం అభినివేశవతాం అను
త్సుకానాం. దుర్త్తనాయమానానామిత్యర్థః. సిద్ధిః పూర్వోక్తయశస్సుఖాద్యర్థసిద్ధిః.
సముత్సుకేవ అనురక్తకాంతేవ - అంకముత్సంగమంతికం చోపైతి. తస్మాదస్త
ద్విరహదుఃఖమాతపస్సిద్ధేసోఽధిగమ్యమితి భావః.

అవ. అథాస్య మన్యాదీవనద్వారా తపఃప్రవృత్తిం ద్రథయితుమరినికారం తావ
చ్చతుర్భిరుద్ఘాటయతి:—

మూ. లోకం విధాత్రా విహితస్య గోప్తుం
క్షత్రస్య ముష్ణక వసు జైత్రమోజః,
తేజస్వితాయా విజయైకవృత్తే
ర్నిఘ్నౌ ప్రియం ప్రాణమివాభిమానమ్

౪౦

ప్రీడానతై రాప్తజనోపనీత
స్సంశయ్య కృచ్ఛేగ్రీణ నృపైః ప్రపన్నః,
వితానభూతం వితతం పృథివ్యాం
యశస్సమూహాన్ని వ దిగ్వికీర్ణమ్.

౪౧

మూ. వీర్యాపదానేషు కృతావమర్శ

స్తన్వన్న భూతామివ సంప్ర తీతిమ్,

కుర్వన్ ప్రయామక్షయమాయతీనా

మర్కత్విషామహ్న ఇహావశేషః.

౪౩

ప్రసహ్య యోఽస్తాసు పరైః ప్రయుక్తః

స్తర్తుం న శక్యః కిముతాధికర్తుమ్,

నవీకరిష్యత్యుపశుష్యదార్ద్ర ॥

స్స త్వద్విదా మే హృదయం నికారః.

౪౪

టీక. విధాత్రా = బ్రహ్మచే, లోకం = లోకమును, గోఘ్నం = రక్షించుటకొఱకు, విహితస్య = సృజింపఁబడినట్టి, త్తత్రస్య = త్తత్రయజాతినంబంధియైనట్టియు, జైత్రం = జయశీలమైనట్టియు, ఓజః = బలమును, వసు = ధనమును, ముష్ణన్ = ఆపహరించుచున్నట్టియు, కిఞ్చ = మఱియు, విజయైకవృత్తేః-విజయ = విజయము, ఏక = ముఖ్యమైన, వృత్తేః = జీవన ముగాఁగలిగినట్టి, తేజస్వితాయాః = తేజస్వితముయొక్క, ప్రియం = ఇష్టమైన, ప్రాణ మివ = ప్రాణమువలెనున్నట్టి, అభిమానం = అహంకారమును, నిఘ్నన్ = ఖండించు చున్నట్టియు. ౪౧. ఆప్తజనోపనీతః-ఆప్తజన = ఇష్టజనులచే, ఉపనీతః = పొందింపఁబడినట్టియు, సంశయ్య = సంశయించి, వీడానతైః-వీడా = సిగ్గుచే, అనతైః = వంగినట్టి, నృపైః = రాజు లచే, కృచ్ఛ్రణ = అతికష్టముచే, ప్రపన్నః = పొందఁబడినట్టియు, పృథివ్యాం = భూమి యందు, వితానభూతం-వితాన = మేలుకట్టుతో, భూతం = తుల్యమైనట్టియు, దిగ్వికీర్ణం-దిక్ = దిక్కులయందు, వికీర్ణం = వ్యాపించినట్టియు, వితతం = విస్తారమైనట్టి, యశః = కీర్తిని, సమూహాన్నివ = సంకోచింపఁజేయుచున్నదివలెనున్నట్టియు. ౪౨. వీర్యాపదానేషు-వీర్య = వీర్యములను, అపదానేషు = కడచినపనులయందు, కృతావమర్శః-కృత = చేయఁబడిన, అవమర్శః = తిరస్కారముకలిగినట్టియు, సమృతీతిం = ప్రఖ్యాతిని, అభూతామివ = లేని దానినివలె, తన్వన్ = చేయుచున్నట్టియు, అహ్నః = పగటియొక్క, అవశేషః = అంతము, అర్కత్విషామివ = సూర్యకాంతులయొక్కవలె, ఆయతీనాం = ఉత్తరకాలములయొక్క, ప్రయామక్షయం-ప్రయామ = దైర్ఘ్యముయొక్క, త్తయం = నాశనమును, కుర్వన్ = చేయుచున్నట్టియు. ౪౩. పరైః = శత్రువులచే, అస్తాసు = మనయందు, ప్రసహ్య = బలాత్కారముగా, ప్రయుక్తః = ఆచరింపఁబడినట్టి, యః = ఏ, నికారః = అపకారము, స్తర్తుం = స్తరించుటకు, న శక్యః = శక్యముకాదో, అధికర్తుం = అనుభవించుటకు, కిముత = ఏమిచెప్పవలెనో, సః = అనికారము, త్వత్ = నీవలన, వినా = తప్ప, అర్ధస్యన్ = క్రొత్తదగు

చున్నదై, ఉపశుష్యత్ = శుష్కించుచున్నదై, మే = నాయొక్క, హృదయం = హృదయమును, నవీకరిష్యతి = గ్రొత్తదానినిగాఁ జేయుచున్నది. ౪౪.

తాత్పర్యము. శత్రువులచేఁ జేయఁబడిన యేనికారముచే లోకసంరక్షణార్థమై బ్రహ్మసృష్టమగు క్షత్రియజాతికి సర్వస్వమనఁదగు నోజమపహరింపఁబడినదో, యేయపకారముచే విజయైకజీవనులగు తేజశ్శాలులమానము నశింపఁ జేయఁబడినదో, మఱియు నేయపకార మాప్తజనులచే వినిపింపఁబడి యిట్టి ఘోరకృత్యము జరుగునాయని సంశయించి జుగుప్సితవృత్తాంతశ్రవణమువలన సిగ్గుచేఁ దలలు పంచుకొనిన యితర మహారాజులచే నతికష్టముచే నమ్మఁబడినదో, యేనికారము భూమికంతకును మేలుకట్టువలెనుండి దిగంతవ్యాప్తమై ప్రఖ్యాతమగు యశస్సును సంక్షేపింపఁజేయుచున్నదో, యేనికారము పూర్వపరాక్రమ కార్యములను దుడిచివేయుచున్నదో, యేనికృతి పూర్వపుప్రఖ్యాతి లేకుండఁ జేసివైచుచున్నదో, యేయపకృతివలన దినాంతమునందలి సూర్యకిరణములవలె నుత్తరకాలఫలములు నశించుచున్నవో శత్రువులచే బలాత్కారముగాఁ జేయఁబడిన యేకీడనుభవించుట కటుండ స్మరించుటకుఁ గూడ దుస్సహముగానున్నదో యానికారము త్వద్వియోగదుఃఖముచే మరలఁ గ్రొత్తదిగాఁ జేయఁబడి మఱింత దుస్సహమై నాహృదయమును దఱిగివైచుచున్నది.

శబ్దాదులు. లోకం-లోకా-లోకాన్, లోకశబ్ద ఆకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. విధాత్ర-విధాతృభ్యాం-విధాతృభిః, విధాతృశబ్ద ఋకారాంతః పుంలిङ్గస్త్రీయైకవచనాంతః. విహితస్య-విహితయోః-విహితానాం, విహితశబ్ద ఆకారాంతః సపుంసకలిङ్గష్ట్యైకవచనాంతః. గోఘ్నం-అవ్య. క్షత్రస్య-క్షత్రయోః క్షత్రాణాం, క్షత్రశబ్ద ఆకారాంతః సపుంసకలిङ్గష్ట్యైకవచనాంతః. ముష్ణన్-ముష్ణన్తా-ముష్ణన్తః, ముష్ణచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. వసు-వసునీ-వసుని, వసుశబ్ద ఉకారాంతః సపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. జైత్రం-జైత్రే-జైత్రాణి, జైత్రశబ్ద ఆకారాంతః సపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఓజః-ఓజసీ-ఓజాంసి, ఓజశ్శబ్దస్తకారాంతః సపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. తేజ ఏమామస్తీతి తేజస్వినః, తేజస్వినాం భావః తేజస్వితా, తస్యాః, తేజస్వితాయాః-తేజస్వితయోః-తేజస్వితానాం, తేజస్వితాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలిङ్గష్ట్యైకవచనాంతః. ఏకా చ సా వృత్తిశ్చ ఏకవృత్తిః, విజయః ఏకవృత్తిర్యస్యాస్సా విజయైకవృత్తిః, తస్యాః, విజయైకవృత్తేః-వృత్త్యోః-వృత్తీనాం, విజయైకవృత్తిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలిङ్గష్ట్యైకవచనాంతః. నిఘ్నన్-నిఘ్నన్తా-నిఘ్నన్తః, నిఘ్నచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రియం-ప్రియా-ప్రియాన్,

ప్రియశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రాణం-ప్రాణౌ-ప్రాణాన్, ప్రాణశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ - అవ్య. అభిమానం - అభిమానా-అభిమానాన్, అభిమానశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ౪౦. వీడయా ఆనతాః వీడానతాః, తైః వీడానతైః, వీడానతేన-ఆనతాభ్యాం-ఆనతైః, వీడానతశబ్ద అకారాంతః పుంలింగస్తృతీయాబహువచనాంతః. ఆప్తాశ్చ తే జనాశ్చ ఆప్తజనాః, ఆప్తజనైః ఉపసీతః, ఆప్తజనోపసీతః-ఉపసీతో-ఉపసీతాః, ఆప్తజనోపసీతశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సుశయ్య-అవ్య. కృచ్ఛ్రా-కృచ్ఛ్రాభ్యాం-కృచ్ఛ్రైః, కృచ్ఛ్రశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగస్తృతీయైకవచనాంతః. నృపేణ-నృపాభ్యాం-నృపైః, నృపశబ్ద అకారాంతః పుంలింగస్తృతీయాబహువచనాంతః. ప్రపన్నః-ప్రపన్నా-ప్రపన్నాః, ప్రపన్నశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. వితానేన భూతం వితానభూతం, తత్, వితానభూతం-భూతే-భూతాని, వితానభూతశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. వితతం-వితతే-వితతాని, వితతశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. పృథివ్యాం-పృథివ్యోః-పృథివీషు, పృథివీశబ్ద ఈకారాంత స్త్రీలింగస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. యశః-యశసీ-యశాంసి, యశశ్శబ్ద సృకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. సమూహాన్ - సమూహస్తౌ - సమూహాంతః, సమూహచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. దిక్షువికీర్ణం దిక్షిక్వీర్ణం, తత్, దిక్షిక్వీర్ణం-వికీర్ణే-వికీర్ణాని, దిక్షిక్వీర్ణశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ౪౧. వీర్యాణ్యేవాపదానాని, తేషు, వీర్యాపదానే-వీర్యాపదానయోః-వీర్యాపదానేషు, వీర్యాపదానశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగస్సప్తమీబహువచనాంతః. కృత అవమర్శః యేన సః, కృతావమర్శః-కృతావమర్శౌ-కృతావమర్శాః, కృతావమర్శశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తన్వన్-తన్వన్తౌ-తన్వన్తః, తన్వచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అభూతాం-అభూతే-అభూతాః, అభూతాశబ్ద అకారాంత స్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. సమ్ప్రీతీలిం - సమ్ప్రీతీతీ - సమ్ప్రీతీతీః, సమ్ప్రీతీతీశబ్ద ఇకారాంత స్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. కుర్వన్-కుర్వన్తౌ-కుర్వన్తః, కుర్వచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రయామస్యక్షయః ప్రయామక్షయః, తం, ప్రయామక్షయం-క్షయా-క్షయాన్, ప్రయామక్షయశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆయతేః-ఆయత్యోః-ఆయతీనాం, ఆయతీశబ్ద ఇకారాంత స్త్రీలింగష్ఠవీబహువచనాంతః. అర్కస్య త్విషః అర్కత్విషః, తాసాం, అర్కత్విషః-త్విషాః-త్విషాం, అర్కత్విట్ఛబ్దస్తకారాంత స్త్రీలింగష్ఠవీబహువచనాంతః. అహ్నః-అహ్నోః-అహ్నం, అహ్నశబ్దో నకారాంత నపుంసకలింగష్ఠమ్యైకవచనాంతః.

నాంతః. ఇవ-అవ్య. అవశేషః - అవశేషా-అవశేషాః, అవశేషశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ౪౩. ప్రసహ్య-అవ్య. యః-యా-యే, యచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. మయి-అవయోః-అస్తాసు, అస్తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగస్సప్తమీ బహువచనాంతః. పరేణ-పరాభ్యాం-పరైః, పరశబ్ద అకారాంతః పుంలింగస్త్రీయైకవచనాంతః. ప్రయుక్తః-ప్రయుక్తౌ-ప్రయుక్తాః, ప్రయుక్తశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. స్మర్తుం-అవ్య. న-అవ్య. శక్యః - శక్యౌ-శక్యాః, శక్యశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. కిం-అవ్య. ఉత - అవ్య. అధికర్తుం-అవ్య. అనవం నవం సమ్పద్యమానం కరిష్యతి, నవీకరిష్యతి - కరిష్యతః - కరిష్యన్తి, డు-కృష్ణో కరణ ఇత్యస్తా ధ్ధాతోః కర్తరి లృట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఉపశుష్యత్ - ఉపశుష్యంతా - ఉపశుష్యంతః, ఉపశుష్యచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆర్ద్రః-ఆర్ద్రా-ఆర్ద్రాః, ఆర్ద్రశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. త్వత్-యువాభ్యాం-యుష్మత్, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగః పంచమైకవచనాంతః. వినా-అవ్య. మమ, మే-అవయోః, నా - అస్తాకం, నః, అస్తచ్ఛబ్దో దకారాంతః స్త్రీలింగస్సప్తమీకవచనాంతః. హృదయం-హృదయే-హృదయాని, హృదయశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాంతః. నికారః-నికారౌ-నికారాః, నికారశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ౪౪.

వ్యా. లోకమితి. విధాత్రా బ్రహ్మణా లోకం గోవుం రక్షేతుం విహితస్య సృష్టస్య క్షత్రస్య క్షత్రియజాతేస్సంబంధి. జయశీలం. జేతృ తదేవ. జైత్రం. జేతృశబ్దాత్ప్రన్నం తాత్ 'ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చే'తి స్వాధ్ధేణ్విత్ప్రయః. ఓజో బలం దీప్తిర్వా. ని. 'ఓజో బలే చ దీప్తా చే' తి విశ్వః. తదేవ వసు ధనమితి రూపకాలంకారః. ముష్ణక్ అపహరక్. అరినికృతస్య కుతః క్షాత్రం తేజ ఇతి భావః. కించ విజయైకవృత్తేః విజయైకజీవనాయాః. 'క్షత్రియస్య విజిత' మితి స్మరణాదితి భావః. ని. 'వృత్తి ర్వర్తనజీవనే' ఇత్యమరః. తేజస్వితాయాః తేజస్వినామిత్యర్థః, తేజసః ప్రాధాన్యద్యోతనార్థం భావప్రధానో నిర్దేశః. ప్రియం ప్రాణమివ. ప్రాణసమమిత్యర్థః. అభిమానమహంకారం నిఘ్నక్ ఖండయక్. తేజస్వినాం ప్రాణహానిప్రాయా మానహానిరితి భావః. శ్లో. 'అధితేపాద్యసహనం తేజః ప్రాణాత్యయేష్వపీ' త్యాహుః. * ౪౫.

* 'అధితేపావమానాదేః ప్రయుక్తస్య పరేణ యత్, ప్రాణాత్యయేఽప్యసహనం తత్తేజస్సముదాహృత' మిత్యపి బోధ్యమ్.

ప్రీడేతి. పునశ్చ. అప్తజనోపసీతః శ్రావిత ఇత్యర్థః. తథాపి సంశయ్య కథ
 మేవం సంభావ్యత ఇతి సందిహ్య. ప్రీడానతైః. జుగుప్సితవృత్తాంతశ్రవణాదితి
 భావః. నృపైః దేశాంతరస్థైః కృచ్ఛేణ ప్రపన్నః ప్రాప్తః ఆప్తోక్తత్వాత్కథంచి
 ద్విశ్వస్త ఇత్యర్థః. శృణ్వతామపి దుస్సహః. కిముతానుభవతామితి భావః. ఇత్యే
 షా పూర్వేషాం వ్యాఖ్యా. అన్యథా చ వ్యాఖ్యాయతే. — అప్తజనోపసీతో జ్ఞాతి
 కృతః సంశయ్య కథమిదమన్యాయ్య ముపేక్ష్యమితి విచార్య ప్రీడానతైర్జుగుప్సితకర్త
 దర్శనాదితి భావః. నృపైః సభాస్థైః కృచ్ఛేణ ప్రపన్నః అంగీకృతః. గోత్రకల
 హేషు మధ్యస్థైరుదాసితవ్యమితి బుద్ధ్యా ఉపేక్షిత ఇత్యర్థః. పక్షద్వయేఽపి ప్రపన్న
 ఇత్యత్ర అప్తజనోపసీతత్వస్య పదార్థభూతస్య విశేషణగత్వా హేతుత్వోక్త్యా కావ్య
 లింగమలంకారః. పునశ్చ పృథివ్యాం వితానభూత ముల్లోచతుల్యం. ని. 'అస్త్రీ వితాన
 ముల్లోచ' ఇతి. 'యుక్తే త్వాదావృతే భూతే ప్రాణ్యతీతే సమే త్రిష్యి'తి చామరః.
 దిగ్వికీర్ణం దిగంతలగ్నం. వితానమపి దిగంతలగ్నమితి భావః. వితతం విస్తృతం -
 ని. 'వితతం విస్తృతం తత'మిత్యమరః. ప్రథితమితి పాఠే-ప్రసిద్ధం యశస్సమూహ
 న్నివ సంకోచయన్నివేత్యుత్పేక్షా. అరాతిపరిభూతస్య కుతః కీర్తిరితి భావః. ౪౨.
 వీర్యేతి. పునశ్చ. వీర్యాణ్యేవాపదానాని తేషు కృతావమర్శః కృతాస్కందనః పురా
 కృతపరాక్రమోద్భూతాన్యపి ప్రమృజన్నిత్యర్థః. ని. 'అపదానం కర్త వృత్తమి'త్య
 మరః. అత ఏవ సంప్రతీతిం ప్రఖ్యాతిం. ని. 'ప్రతీతే ప్రథితఖ్యాత విత్తవిజ్ఞాతవిశ్రు
 తా' ఇత్యమరః. అభూతామవిద్యమానామివేతి సత్యా అప్యసత్త్వ ముత్పేక్ష్యతే.
 తన్వృక్ కుర్వృక్. పునశ్చ. అహోఽవశేషో దినాంతః. అర్కుత్విషామివాయతీనా
 ముత్తరకాలానాం ప్రయామక్షయం దైర్ఘ్యనాశం కుర్వన్నితి శ్రాతీ పూర్ణేయముప
 మా. అరినిరాకృతస్య కుతశ్చిరావస్థానమితి భావః. ౪౩. ప్రసహ్యేతి. పునశ్చ. పరైః
 శత్రుభిః అస్తాసు ప్రసహ్య ప్రయుక్తః ఆచరితః యో నికారః పరిభవః కేశాం
 బరాకర్షణరూపః స్తర్ధుం న శక్యః. అధికర్తుమనుభవితం కిముత. యస్య స్థరణ
 మపి దుస్సహం తస్మానుభవస్తు దుస్సహ ఇతి కిము వక్తవ్య మిత్యర్థః. సః నికారః
 త్వద్విదా త్వయా వినా. * 'పృథగ్విసే'త్యాదినా పంచమీ. ఆర్ద్రస్సృక్, కుతశ్చి
 దభిఘాతాత్పురా ప్రహరణ ఇవ. త్వద్విరహాక్షిణాత్పునర్నవీభవన్నిత్యర్థః. ఉపశుష్యత్.
 నత్వద్యాపి శుష్కమితి భావః. దుగభిస్తంభనం శోషపదార్థః - మే హృదయం నవీ
 కరిష్యతి ఆర్ద్రీకరిష్యతి. వ్రణమివేతి భావః. దుగభితస్య పునర్దుగభోదయః ప్రశాంత
 ప్రాయమపి దుగభిహేతుం పునరుద్ఘాటయతీత్యర్థః. అత్ర శోషాదివిశేషణమాత్రసామ్యా
 ద్వ్యాద్యప్రస్తుతార్థప్రతీతేస్సమాసోక్తిరలంకారః. ౪౪.

అవ. పునః ప్రకారాంతరేణ మన్యుముద్దీపయతి ప్రాప్త ఇత్యాదిభిస్త్రిభిః—

మూ. ప్రాప్తోఽభిమానవ్యసనాదసహ్యం
దంతీవ దంతవ్యసనాద్వికారమ్,
ద్విషత్ప్రతాపాంతరితోరుతేజా
శ్శరద్ధునాకీర్ణ ఇవాదిరహ్నః.

౪౫

సప్రీడమందైరివ నిష్క్రియత్వా
న్నాత్యర్థమస్తైరిరవభాసమానః,
యశఃక్షయాత్మీణజలార్ణవాభ
స్త్యమన్యమాకారమివాభిషన్నః.

౪౬

దుశ్శాసనాకర్షరజోవికీర్ణై
రేభిర్విన్నాభైరివ భాగ్యన్నాభైః,
కేశైః కదర్థీకృతవీర్యసారః
కచ్ఛిత్స ఏవాసి ధనంజయస్త్యమ్.

౪౭

టీక. అభిమానవ్యసనాత్ - అభిమాన = అభిమానముయొక్క, వ్యసనాత్ = భ్రంశమువలన, దంతవ్యసనాత్-దంత = దంతములయొక్క, వ్యసనాత్ = భ్రంశమువలన, దంతీవ = ఏనుగువలె, అసహ్యం = సహింపశక్యముగాని, వికారం = విరూపత్వమును, ప్రాప్తః = పొందినట్టియు, ద్విషత్ప్రతాపాంతరితోరుతేజాః - ద్విషత్ = శత్రువులయొక్క, ప్రతాప = తేజస్సుచే, అంతరిత = తిరస్కరింపఁబడిన, ఉరు = గొప్పదైన, తేజాః = ప్రతాపముకలిగినట్టియు, శరద్ధునాకీర్ణః - శరత్ = శరత్కాలమందలి, ఘన = మేఘములచే, అకీర్ణః = అంతటవ్యాప్తమైనట్టి, అహ్నః = పగటియొక్క, ఆదిరివ స్థితః = ఆదివలెనున్నట్టియు. ౪౫. నిష్క్రియత్వాత్ = క్రియాశూన్యములగుటవలన, సప్రీడమందైరివ స్థితైః-సప్రీడ = సిగ్గుతోఁగూడుకొనినవి కావుననే, మందైరివ స్థితైః = అసమర్థములువలెనున్నట్టి, అస్త్రైః = అస్త్రములచే, అత్యర్థం = అత్యంతము, నావభాసమానః = ప్రకాశింపఁబడనట్టియు, యశఃక్షయాత్ - యశః = కీర్తియొక్క, క్షయాత్ = నాశనమువలన, తీణజలార్ణవాభః - తీణ = తీణమైన, జల = జలముకలిగినట్టి, అర్ణవ = సముద్రునియొక్క, అభః = కాంతివంటికాంతికలిగినట్టి, త్వం = నీవు, అన్యం = ఇతరమైన, ఆకారం = స్వరూపమును, అభిషన్న ఇవ = పొందినవాడవువలెనున్నట్టియు. ౪౬. దుశ్శా

సనాకర్ష రజోవిక్రీణైః - దుశ్శాసన = దుశ్శాసనునియొక్క, ఆకర్ష = ఆకర్షించుటయను
రజః=ధూళిచే, విక్రీణైః = చెదరినట్టియు, వినాఢైరివస్థితైః = అనాథములవలెనున్నట్టియు
నాగ్యనాఢైః - భాగ్య = దైవమే, నాఢైః = రక్షణగాఁగలిగినట్టి, ఏభిః = ఈ, కేశైః =
రోరుహములచే, కదర్థీకృతవీర్యసారః-కదర్థీకృత = నిందింపఁబడినవస్తువులుగాఁ జేయఁ
బడిన, వీర్య = శౌర్యము, సారః = బలముకలిగినట్టి, త్వం=నీవు, సవీవ=పూర్వఁడవైన,
సనశ్చాయః = అర్జునుఁడవు, అసికచ్ఛిత్ = అగుచున్నావా ఏమి ?

తాత్పర్యము. ఏనీవు భ్రష్టదంతమగు నేనుఁగువలె నభిమానభ్రంశముకలిగి వైరూ
ప్యముఁబొంది యానవాలుపట్టలేకుండ నుంటివో, ఏనీవు శత్రుప్రతాపతిరస్కృత మహా
ప్రతాపుఁడవై శరస్తేఘచ్ఛన్నంబగు ప్రభాతంబుపగిదిఁ దెలియఁబడకుండనుంటివో, ఏ
నువు క్రియాశూన్యంబులగుటంజేసి సిగ్గుకలవానివలెను నసమర్థములవలెనున్న యస్త్రము
చే నప్రకాశమానుఁడవగుచుంటివో, ఏనీవు కీర్తిక్షయమువలన శుష్కసముద్రముపగిది
యలవెలఁబోవుచుంటివో, ఏనీవు “సమర్థులగుభర్తలు చూచుచుండ శత్రువు తమభార్య
రోజములను బట్టి లాగుచుండఁ జూచుచు నూరకున్న వారిబలపరాక్రమములను
కాల్పనా?” యని లోకులచే నిందింపఁబడుచుంటివో, అనీవు పూర్వపుధనంజయుఁడ
వీనా? కావు. నిజముగా నీవు పూర్వపుధనంజయుఁడవైనచో నాకిట్టిపరాభవమును నీకిట్టి
పరాభవమును గలుగవు. కనుక నికనైనను నీబలపరాక్రమములను శత్రు
ప్రతాపరాభవములను దలఁచికొని నీనామధేయమును సార్థకపఱచుకొనుటకు యత్నింపుము.
లేదా, యిచ్చటనే సన్యాసివై నిర్లజ్జుఁడవై భైక్షవృత్తితోఁ జరింపుము. ఇంతకంటె
మరల జేప్పవలసిన దెద్దియుఁ గనుపడదు.

శబ్దాదులు. ప్రాప్తః-ప్రాప్త-ప్రాప్తాః, ప్రాప్తశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథ
మైకవచనాంతః. అభిమానస్య వ్యసనం అభిమానవ్యసనం, తస్మాత్, అభిమానవ్యసనాత్-
వ్యసనాభ్యాం-వ్యసనేభ్యః, అభిమానవ్యసనశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగః పఞ్చమైకవచ
నాంతః. న సహ్యాః అసహ్యాః, తం, అసహ్యాం-అసహ్యా - అసహ్యాన్, అసహ్యాశబ్ద అకా
రాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. దంతావస్యాస్తీతి, ధన్తి - దన్తినా - దన్తినః,
దన్తిశబ్దో నకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. దన్తయోర్వ్యసనం దన్తవ్యసనం,
తస్మాత్ దంతవ్యసనాత్, వ్యసనాత్ - వ్యసనాభ్యాం - వ్యసనేభ్యః, దన్తవ్యసనశబ్ద అకా
రాంత నపుంసకలింగః పఞ్చమైకవచనాంతః. వికారం - వికారౌ - వికారాన్, వికార
శబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః, ద్విషతాం ప్రతాపః ద్విషత్ప్రతాపః,
ద్విషత్ప్రతాపేనాన్తరితం ద్విషత్ప్రతాపాన్తరితం, ద్విషత్ప్రతాపాన్తరితఞ్చ తచ్ఛోరు

చ ద్విషత్ప్రతాపాన్తరితోరు, ద్విషత్ప్రతాపాన్తరితోరు తేజః యస్య సః ద్విషత్ప్రతాపాన్తరితోరు తేజాః, తేజాః-తేజసా-తేజసః, ద్విషత్ప్రతాపాన్తరితోరు తేజశ్శబ్దస్సకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. శరది ఘనాః శరద్ధనాః, శరద్ధనైరాక్షీర్ణః, శరద్ధనాక్షీర్ణః - ఆక్షీర్ణా - ఆక్షీర్ణాః, శరద్ధనాక్షీర్ణశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. ఆదిః-ఆదీ-ఆదయః, ఆదిశబ్ద ఇకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అహ్నిః-అహ్నోః-అహ్నిం, అహన్ శబ్దో నకారాంత నపుంసకలింగష్టమైకవచనాంతః. ౪౫. వీడయా సహితాని సప్రీడాని, సప్రీడాని చ తాని మద్దాని చ సప్రీడమద్దాని, తైః, సప్రీడమద్దేన-మద్దాభ్యాం-మద్దైః, స వీడమద్దశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగస్త్రీతీయాబహువచనాంతః. ఇవ - అవ్య. నిర్గతాః క్రియాః యేషాం తాని నిష్క్రియాణి, నిష్క్రియాణాం భావః నిష్క్రియత్వం, తస్మాత్, నిష్క్రియత్వాత్ - నిష్క్రియత్వాభ్యాం - నిష్క్రియత్వేభ్యః, నిష్క్రియత్వశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగః పంచమైకవచనాంతః. న-అవ్య. అత్యర్థం-అవ్య. అస్త్రేణ-అస్త్రాభ్యాం-అస్త్రైః, అస్త్రశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగస్త్రీతీయాబహువచనాంతః. అవభాసమానః - అవభాసమానౌ - అవభాసమానాః, అవభాసమానశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. యశసః క్షయః యశఃక్షయః, తస్మాత్, యశఃక్షయాత్-క్షయాభ్యాం-క్షయేభ్యః, యశఃక్షయశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః పంచమైకవచనాంతః. క్షీణం జలం యస్య సః క్షీణజలః, క్షీణజలశ్చసావర్ణవశ్చ క్షీణజలార్ణవః, క్షీణజలార్ణవస్య ఆధేవ ఆభా యస్య సః, క్షీణజలార్ణవాభః-ఆభౌ-ఆభాః, క్షీణజలార్ణవాభశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. త్వం-యువాం-యూయం, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అన్యం-అన్యౌ-అన్యాన్, అన్యశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆకారం-ఆకారౌ-ఆకారాన్, ఆకారశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. అభివన్నః - అభివన్నౌ - అభివన్నాః, అభివన్నశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ౪౬. దుశ్శాసనస్య ఆకర్షః దుశ్శాసనాకర్షః, దుశ్శాసనాకర్ష ఏవ రజః దుశ్శాసనాకర్షరజః, దుశ్శాసనాకర్షరజసా విక్షీర్ణాః, తైః, దుశ్శాసనాకర్షరజోవిక్షీర్ణేన-విక్షీర్ణాభ్యాం-విక్షీర్ణైః, దుశ్శాసనాకర్షరజోవిక్షీర్ణశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః తృతీయాబహువచనాంతః. అనేన, ఏనేన-ఆభ్యాం-ఏభిః, ఇదంశబ్దో మకారాంతః పుంలింగస్త్రీతీయాబహువచనాంతః. విగతా నాథా యేషాం తే వినాథాః, తైః, వినాథేన-వినాథాభ్యాం-వినాథైః, వినాథశబ్ద అకారాంతః పుంలింగస్త్రీతీయాబహువచనాంతః. ఇవ-అవ్య. భాగ్యమేవనాథో యేషాం తే భాగ్యనాథాః, తైః, భాగ్యనాథేన-నాథాభ్యాం-నాథైః, భాగ్యనాథశబ్ద అకారాంతః పుంలింగస్త్రీతీయాబహువచనాంతః. కేశేన-కేశాభ్యాం-కేశైః, కేశ

శబ్ద అకారాంతః పుంలింగస్త్రీయబహువచనాంతః. వీర్యశ్చ సారశ్చ వీర్యసారా, కుత్సితశ్చ సావర్థశ్చ కదర్థః, కదర్థౌ సమ్బద్యమానౌ కృతౌ కదర్థీకృతౌ, కదర్థీ కృతౌ వీర్యసారౌ యస్య సః, కదర్థీకృతవీర్యసారః-సారౌ-సారాః, కదర్థీకృతవీర్యసారశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. కచ్చిత్-అవ్య. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఏవ - అవ్య. అసి-స్థః-స్థ, ఆస-భువీత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. ధనజ్ఞయతీతి, ధనజ్ఞాయః-ధనజ్ఞయా-ధనజ్ఞయాః, ధనజ్ఞయశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. త్వం-యువాం-యూయం, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ౪౭.

వ్యా. ప్రాప్త ఇతి. అభిమానస్య వ్యసనాత్ భ్రంశాత్. ని. 'వ్యసనం విపది భ్రంశే దోషే కామజకోపజ' ఇత్యమరః. దంతవ్యసనాత్ దంతభంగాత్ దంతీవాసహ్యం వికారం వైరూప్యం ప్రాప్తః. తతో న ప్రత్యభిజ్ఞాయత ఇతి భావః. ఏవముత్తరత్రాప్యనుసంధేయం. పునశ్చ. ద్విషత్ప్రతాపేన శత్రుతేజసా అంతరితం తిరస్కృతం ఉరుతేజః ప్రతాపో యస్య స తథోక్తః. అత ఏవ శరద్ధునాకీర్ణః శరన్నేఘచ్ఛన్నః అహ్న ఆదిః ప్రత్యూష ఇవ స్థితః. తద్వదేవాప్రత్యభిజ్ఞాయమాన ఇత్యర్థః. మధ్యాహ్నస్తు మేఘావరణేఽసి కథంచిత్ప్రత్యభిజ్ఞాయత ఏవేత్యాశయేనోక్తమాదిరితి. ౪౮. సప్రీడేతి. పునశ్చ నిష్క్రియత్వాదర్థక్రియాశూన్యత్వాత్. సప్రీడమందైరివ సప్రీడైరత ఏవ మందైరపటుభిరివ స్థితైరిత్యుత్పేక్షా. ని. 'మూఢాలృపటునిర్భాగ్యా మందా' ఇత్యమరః. అస్త్యైరత్యర్థం నావభాసమానః న ప్రకాశమానః. పూర్వం తు నైవమితి భావః. కించ యశః క్షయాద్దేతోః, తీణజలో యోఽర్జ్వలః తదాభః తత్సదృశః - త్వం అన్యమాకారం అభివన్నః ప్రాప్త ఇవ స్థిత ఇవేత్యుత్పేక్షా. తస్యాశ్చ తీణజలార్జ్వలాభ ఇత్యుపమయా సంసృష్టిః. ౪౯. దుశ్శాసనేతి. పునశ్చ. దుశ్శాసనస్య కర్తుః. ఆకర్షణం. సఏవ రజోధూళిః. మాలిన్యహేతుత్వాదితి భావః. తేన వికీర్ణైర్విక్షిప్తైః - అత ఏవ వినాఢైరివ స్థితవతాం యుష్మాకమసత్ప్రాయత్వాదనాఢైరివ స్థితైరిత్యుత్పేక్షా. అన్యథా కథమియం దుర్దశేతి భావః. కింతు భాగ్యనాఢైః దైవమాత్రశరణైః. అన్యథా స్వరూపమపి లుప్యేతేతి భావః. ఏభిః పరిదృశ్యమానైః. అసంయతైరితి భావః. కేశైః శిరోరుహైః కుత్సితః అర్థః వస్తు కదర్థః. ని. 'అర్థోఽభిధేయరైవస్తుప్రయోజననివృత్తిష్వి'త్యమరః. * 'కోః కత్తత్పురుషే'చీతి కుశబ్దస్య కదాదేశః. కదర్థీకృతౌ గర్హ్యార్థీకృతౌ వీర్యసారౌ శౌర్యబలే యస్య స తథోక్తః. ఇత్థం పూర్వవిలక్షణస్త్వం సః పూర్వ ఏవ ధనంజయోఽసి కచ్చిత్. ని. 'కచ్చితామప్రవేదన' ఇత్యమరః. స ఏవ చేన్నైవ మస్తానుపేక్షస ఇతి భావః. ౪౯.

అవ. అథాప్యపేక్షణే దోషమాహః—

మూ. స ఊ త్రియస్త్రాణసహస్సతాం య
స్తత్కార్తుకం కర్తసు యస్య శక్తిః,
వహన్ ద్వయీమప్యఫలేర్థజాతే
కరోత్యసంస్కారహతామివోక్తిమ్.

౪౪

టీక. యః = ఎవ్వఁడు, సతాం = సాధుజనులయొక్క, త్రాణసహః - త్రాణ = రక్షించుటయందు, సహః = సమర్థుఁడో, సవీవ = అతఁడే, ఊత్రియః = ఊత్రియశబ్ద వాఁచ్యుఁడు, తథా = ఆప్రకారముగా, యస్య = దేనికి, కర్తసు = యుద్ధకర్తలయందు, శక్తిః = సామర్థ్యము, అస్తి = కలదో, తదేవ = అదే, కార్తుకం = కార్తుకము, ఏవం స్థితే = ఇట్లుండఁగా, ద్వయీం = ద్వివిధమైన, ఉక్తిం = శబ్దమును, అఫలే = అవయ వార్థశూన్యమగు, అర్థజాతే = అర్థజాతమునందు, వహన్ = ప్రవర్తింపఁజేయుచున్న వాఁడై, అసంస్కారహతామివ - అసంస్కార = అవ్యుత్పత్తిచే, హతామివ = దూషిత మైనదానినివలె, కరోతి = చేయుచున్నాఁడు.

తాత్పర్యము. ఎవ్వఁడు ఊత్రియుఁ డైయుండియు సాధుజనులను రక్షింపఁ జాలఁడో యతఁడు 'ఊతాత్త్రాయత ఇతి ఉక్తం, ఊత్రే జాయత ఇతి ఊత్రియః' యను వ్యుత్పత్త్యర్థసహిత ఊత్రియశబ్దవాఁచ్యుఁడు కాఁజాలఁడు. ఎవ్వఁడు ఊత్రియుఁడైయుండి సాధుజనులను రక్షింపఁజాలునో యాతఁడు వ్యుత్పత్త్యర్థసహితమైన ఊత్రియశబ్దవాఁచ్యుఁ డగును. ఏధచస్సు యుద్ధమునందు శత్రుసంహారముచేయుటకు సమర్థము కాదో యా కార్తుకము 'కర్తణే ప్రభవతీతి కార్తుకం' అను వ్యుత్పత్త్యర్థసహిత కార్తుకశబ్దవాఁచ్యము కాఁజాలదు. ఏకార్తుకము యుద్ధకర్తలయందు సమర్థమగునో యాకార్తుకము వ్యుత్ప త్యర్థసహిత కార్తుకశబ్దవాఁచ్యమగును. ఇట్లుగాక ఈరెండుశబ్దములను నవయవార్థ [ఊతము వలన రక్షించుట, కర్తకొఱకు సమర్థమగుట,] శూన్యములగు వ్యక్తులయందుఁ బ్రయో గించినయెడల నాశబ్దములు రెండును "అశ్వకర్ణ, దేవదత్త, యజ్ఞదత్త, ఘృతకోశాత క్యాదిశబ్దములవలె నవయవార్థశూన్యము లగుటంజేసి నిరర్థకములగును. శత్రువులను పే క్షించుటవలన నిట్టిదోషములు సంభవించును. కాబట్టి నీవును మమ్ములను రక్షించి పూర్వోక్తదోషములవలన విముక్తుఁడవై సార్థకఊత్రియశబ్దవాఁచ్యుఁడ వగుము.

శబ్దాదులు. సః-తా-తే, తచ్చబ్ధో దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఊతాత్త్రాయత ఇతి ఉక్తం, ఊత్రే జాయత ఇతి ఊత్రియః, ఊత్రియః-ఊత్రియా-ఊత్రి యాః, ఊత్రియశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. త్రాణస్య సహః, త్రాణ

సహః-సహశా-సహః, త్రాణసహశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. సతః-
సతోః-సతాం, సచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. యః - యా-యే, య
శ్చబ్దోదకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. తత్-తే-తాని, తచ్ఛబ్దో దకారాంత
పుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. కర్తృణి ప్రభవతీతి కార్తుకం, కార్తుకం-కార్తుకే-కార్తు
కాణి, కార్తుకశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. కర్తృణి-కర్తృణోః -
కర్తృసు, కర్తృణాశబ్దో నకారాంత నపుంసకలిङ్గస్సప్తమీబహువచనాంతః. యస్య-యయోః-
యేషాం, యచ్ఛబ్దో దకారాంత నపుంసకలిङ్గష్టమైకవచనాంతః. శక్తిః - శక్తీ-శక్తయః,
శక్తిశబ్ద ఇకారాంత స్త్రీలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. వహన్ - వహన్తా - వహన్తః, వహ
శ్చబ్దస్తకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. ద్వయాం-ద్వయ్యా-ద్వయ్యాః, ద్వయా
శబ్ద ఈకారాంత స్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. అపి-అప్య. న విద్యతే ఫలం యస్య
అత్ అఫలం, తస్మిన్, అఫలే-అఫలయోః-అఫలేషు, అఫలశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గ
స్సప్తమైకవచనాంతః. అర్థస్య జాతం అర్థజాతం తస్మిన్, అర్థజాతే-అర్థజాతయోః-అర్థ
జాతేషు, అర్థజాతశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గస్సప్తమైకవచనాంతః. కరోతి-కురుతః-
సర్వన్తి, డు - కృణో కరణ ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచ
నాంతః. న సంస్కారః అసంస్కారః, అసంస్కారేణ హతా, తాం, అసంస్కారహతాం-
హతే-హతాః, అసంస్కారహతాశబ్ద అకారాంత స్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ-
అప్య. ఉక్తిం-ఉక్తీ-ఉక్తీః, ఉక్తిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యా. స ఇతి. ఉతాత్ త్రాయత ఇతి ఉత్త్రం ఉత్త్రియకులం. * 'సుపీ'తి యోగ
ఎభాగాత్కప్రత్యయః. పృషోదరాదిత్వాత్పూర్వపదస్యాంత్యలోపః. అథ వా—ఉదితి
స్వీబంతోపపదాత్కప్రత్యయః. ఉతే జాతః ఉత్త్రియః. * 'ఉత్త్రాద్ధ' ఇతి ఘప్ర
త్యయః. కర్తృణే ప్రభవతీతి కార్తుకం. * 'కర్తృణ ఉక' ఇతి త్యుకఇప్రత్యయః.
ఏవం స్థితే వాక్యార్థః కథ్యతే. యస్సతాం సాధూనాం. సహత ఇతి. సహః. *పచా
ద్యచ్. యః త్రాణస్య సహః త్రాణసహో రక్షణక్షమః-స ఏవ ఉత్త్రియః ఉత్త్రియశబ్ద
వాచ్యః. తథా యస్య కార్తుకస్య కర్తృసు రణక్రియాసు శక్తిః. అస్తీతి శేషః. తదేవ
కార్తుకం కార్తుకశబ్దవాచ్యం. అత్రైవైతౌ శబ్దౌ ముఖ్యా. నాన్యత్రేతి భావః. ఏవం
స్థితే ద్వయాం ద్వీవిధాం. ఉక్తిమషి ద్వావపీమా ఉత్త్రియకార్తుకశబ్దావిత్యర్థః.
అఫలే. పూర్వోక్తావయవార్థశూన్యే ఇత్యర్థః. అర్థజాతే స్వాభిధేయసామాన్యే జాతి
మాత్ర ఇత్యర్థః. ని. 'జాతం జాత్యోఘజన్త స్వీ'తి విశ్వః. వహన్ ప్రవర్తయన్. అసం
స్కారహతాం అవ్యుత్పత్తిదూషితామివ కరోతీత్యుత్పేక్షా. తస్మాత్ప్రవృత్తమప్యస్త
ద్రక్షణేనోక్తదోషా దాత్తానం మోచయన్వేత్యర్థః.

అవ. అన్యథా త్వద్గుణా అపి నోజ్జీవేయరిత్యాహః—

మూ. వీతౌజసస్సన్నిధిమాత్ర శేషా

భవత్కృతాం భూతిమపేక్షమాణాః,

సమానదుఃఖా ఇవ నస్త్యదీయా

స్వరూపతాం పార్థ! గుణా భజంతే.

౪౯

టీక. హేపార్థ = ఓయర్జునుడా, వీతౌజసః - వీత = పోయినట్టి, ఓజసః = ప్రభావముకలిగినట్టియు, సన్నిధిమాత్రశేషాః-సన్నిధిమాత్ర = సత్తామాత్రమే, శేషాః = అవశిష్టముగాఁ గలిగినట్టియు, భవత్కృతాం = నీచేజేయఁబడిన, భూతిం = అభ్యుదయమును, అపేక్షమాణాః = అపేక్షించుచున్నట్టియు, త్వదీయాః = నీసంబంధములైన, గుణాః = శౌర్యాదిగుణములు, సమానదుఃఖా ఇవ-సమాన = సమానమైన, దుఃఖాఇవ = దుఃఖముకలవివలె, నః = మాయొక్క, స్వరూపతాం = వీతౌజస్త్వాదిసాధర్మ్యమును, భజంతే = పొందుచున్నవి.

తాత్పర్యము. నీజాతిని నీచేతికార్తుకమును సార్థకములనుగాఁ జేయక, యిట్లు వ్యర్థముగాఁ గాలయాపనముచేయుచుండుట నీకుఁదగదు. నీశౌర్యాదిగుణములు సయితము వ్యర్థములగుచున్నవి. నీశౌర్యాదిగుణములు నీవిట్లు వ్యర్థముగానుండుటవలన నిష్ప్రభావములై సత్తామాత్రావశిష్టములై యున్నవి. ఇట్లైనను మున్నుండు నీవు వానిని సార్థకపఱచెదవేమోయని యాగుణములు కొనయూపిరితోనున్నవి. ప్రస్తుతము మావలెనే యవియు సమదుఃఖములై యాదరించువాఁడు లేక దిక్కులు చూచుచున్నవి. కావున నిష్ప్రదైనను నీవాగుణములయందలి ప్రేమచేసైనను వానిని సార్థకపఱచి మాకువలెనే వానికిని నభివృద్ధిని గలిగించి సంతోషపెట్టుము.

శబ్దాదులు. వీతం ఓజః యేషాం తే వీతౌజసః, వీతౌజాః-ఓజసౌ-ఓజసః, వీతౌజశ్చృద్విసృకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. సన్నిధిమాత్రమేవ శేషం యేషాం తే సన్నిధిమాత్రశేషాః, సన్నిధిమాత్రశేషః - శేషా-శేషాః, సన్నిధిమాత్రశేషశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. భవతా కృతా భవత్కృతా, తాం, భవత్కృతాం - కృతే - కృతాః, భవత్కృతాశబ్ద ఆకారాంత స్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. భూతిం-భూతీ-భూతీః, భూతిశబ్ద ఇకారాంత స్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. అపేక్షమాణాః-అపేక్షమాణౌ-అపేక్షమాణాః, అపేక్షమాణశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. సమానం దుఃఖం యేషాం తే సమానదుఃఖాః, సమానదుఃఖాః-దుఃఖౌ-దుఃఖాః, సమానదుఃఖశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. ఇష-

అవ్య. మమ, మే-అవయోః, నా-అస్తాకం, నః, అస్తచ్ఛబ్దో దకారాంతస్త్రీలింగవృత్తి
బహువచనాంతః. తవ ఇమే త్వదీయాః, త్వదీయః - త్వదీయా-త్వదీయాః, త్వదీయశబ్ద
అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. సమానం రూపం యేషాం తే సరూపాః,
సరూపాణాం భావః సరూపతా, తాం, సరూపతాం-సరూపతే-సరూపతాః, సరూపతాశబ్ద
అకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. హే పార్థ-హేపార్థ - హేపార్థాః, పార్థ
శబ్ద అకారాంతః పుంలింగస్స మ్బాధనప్రథమైకవచనాంతః. గుణః-గుణౌ-గుణాః, గుణశబ్ద
అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. భజతే - భజేతే-భజన్తే, భజ-సేవాయా
మిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ అత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యా. హేపార్థ ! వీతౌజసః నిష్పృభావాః - సన్నిధిమాత్రశేషాః - సత్తామా
త్రావశిష్టాః భవత్కృతాం భవతా కరిష్యమాణాం. * 'అశంసాయాం భూతవ'చ్ఛేతి
భూతవత్ప్రత్యయః. భూతిమభ్యుదయమపేక్షమాణాః త్వదీయా గుణాః సమాన
దుఃఖాః సమదుఃఖభాజ ఇవ నోఽస్తాకం సరూపతాం వీతౌజస్త్వాదిసాధర్మ్యం భజంత
ఇత్యుపమా. సా చ సమానదుఃఖా ఇవేత్యుత్పేక్షయా వీతౌజస్త్వాదిసంభావితయాను
ప్రాణితేత్యనుసంధేయమ్.

అవ. తథాపి మమైవ కోయం భార ఇత్యత్రాహః—

మూ. ఆక్షిప్యమాణం రిపుభిః ప్రమాదా
న్నాగైరివాలునసటం మృగేంద్రం,
త్వాం ధూరియం యోగ్యతయాధిరూఢా
దీప్త్యా దినశ్రీరివ తిగ్ధరశ్మిమ్.

౫౦

టీక. ప్రమాదాత్ = ప్రజ్ఞలేకపోవుటవలన, రిపుభిః = శత్రువులచే, ఆక్షిప్య
మాణం = నిందింపఁబడుచున్నట్టియు, న్నాగైః = ఏనుఁగులచే, ఆలునసటం - ఆలున =
ఊడఁబెరుకఁబడిన, సటం = కేసరములుకలిగినట్టి, మృగేంద్రిమివ స్థితం = సింహమువలె
నున్నట్టి, త్వాం = నిన్నును, ఇయం = ఈ, ధూః = కార్యభారము, తిగ్ధరశ్మిం =
సూర్యుని, దీప్త్యా = కాంతిచే, దినశ్రీరివ = దినలక్ష్మీవలె, యోగ్యతయా = నిర్వాహ
కుడవగుటచే, అధిరూఢా = అధిష్ఠించినది.

తాత్పర్యము. బలపౌరుషములు కలిగియుండియుఁ బ్రజ్ఞను చూపింపని సింహ
మును లక్ష్మ్యముచేయక గజములు దాని కేసరముల నూడబెరికినటుల బలపౌరుషములు
కలిగియుండియు ప్రజ్ఞను చూపింపకపోవుటచే నిన్ను నీశత్రువు లలక్ష్మ్యముచేయు

చున్నారు. కావున నర్జునా! నీప్రజ్ఞను చూపింపఁదగినకాలము వచ్చియున్నది. ప్రజ్ఞను జూపి మమ్మును రక్షించి నిర్వహించుటకు సమర్థుఁడవుగనుక దినలత్తే సూర్యుని బొందినటుల కార్యభారము నిన్నును బొందినది. కావున నాకేమని యుపేక్షింపక యింకనైనను మేల్కొని శత్రుసంహారమునకై ప్రయత్నించి మమ్ములను దరిఁజేర్పుము.

శబ్దాదులు. ఆక్షిప్యమాణం-ఆక్షిప్యమాణౌ-ఆక్షిప్యమాణాన్, ఆక్షిప్యమాణశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. రిపుణా-రిపుభ్యాం-రిపుభిః, రిపుశబ్ద ఉకారాంతః పుంలింగస్త్రీతీయాబహువచనాంతః. ప్రమాదాత్-ప్రమాదాభ్యాం-ప్రమాదేభ్యః, ప్రమాదశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః పంచమ్యైకవచనాంతః. నాగేన-నాగాభ్యాం-నాగైః, నాగశబ్ద అకారాంతః పుంలింగస్త్రీతీయాబహువచనాంతః. ఆలూనాస్సటా యస్య సః ఆలూనసటః, తం, ఆలూనసటం - సటౌ-సటాన్, ఆలూనసటశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. మృగాణామిన్ద్రీః మృగేన్ద్రీః, తం, మృగేన్ద్రీం - మృగేన్ద్రా - మృగేన్ద్రాన్, మృగేన్ద్రీశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. త్వాం-త్వా, యువాం, వాం - యుష్మాన్, వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ధూః - ధురౌ-ధురః, ధూర్మబ్దో రేఫాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇయం-ఇమే-ఇనూః, ఇదంశబ్దో మకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. యోగ్యస్య భావః యోగ్యతా, తయా, యోగ్యతయా-యోగ్యతాభ్యాం-యోగ్యతాభిః, యోగ్యతా శబ్ద అకారాంతస్త్రీలింగస్త్రీతీయైకవచనాంతః. అధిరూఢా-అధిరూఢే-అధిరూఢాః, అధిరూఢాశబ్ద అకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. దీప్త్యా-దీప్తిభ్యాం-దీప్తిభిః, దీప్తిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలింగస్త్రీతీయైకవచనాంతః. దినస్య శ్రీః దినశ్రీః, దినశ్రీః-దినశ్రియా-దినశ్రియః, దినశ్రీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తిగ్దా రశ్మయో యస్య సః తిగ్దరశ్మిః, తం, తిగ్దరశ్మిం-రశ్మి-రశ్మిన్, తిగ్దరశ్మిశబ్ద ఇకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యా. ఆక్షిప్యమాణమితి. ప్రమాదాత్ ప్రజ్ఞాహైన్యాత్. న తు దౌర్బల్యాదితి భావః. రిపుభిః ఆక్షిప్యమాణం అధిక్షిప్యమాణం-అత ఏవ ప్రమాదాత్. నాగైర్గజైః. ని. 'గజేఽపి నాగమాతంగా' విత్యమరః. ఆలూనసటముత్త్తిప్త కేసరం. ని. 'సటా జటా కేసరయో' రితి విశ్వః. మృగేంద్రం సింహమివ స్థితం. త్వాం ఇయం ధూః కార్యభారః. తిగ్దరశ్మిం సూర్యం దీప్త్యా దినశ్రీరివ యోగ్యతయా నిర్వాహకతయేత్యర్థః. అధిరూఢా ఆచూఢవతీ. కర్తరిక్తః. త్వదధీ నేత్యర్థః.

అవ. పూర్వం నిర్వ్యవసాయస్య 'సక్షత్రియ' ఇత్యాదినా దోష ఉక్తిః. సంప్రతి
వ్యవసాయినో గుణమాహః—

మూ. కరోతి యశ్శేష (యోఽశేష) జనాతిరిక్తాం

సంభావనామర్థవతీం క్రియాభిః,

సంసత్సు జాతే పురుషాధికారే

న పూరణీ తం సముపైతి సంఖ్యా.

౫౧

టీక. యః = ఏపురుషుడు, శేషజనాతిరిక్తాం - శేషజన = ఇతరజనముకంటె,
తిరిక్తాం = అధికమైనట్టి, సంభావనాం = యోగ్యతను, క్రియాభిః = నడవడులచే,
అర్థవతీం = సఫలమైనదానినిగా, కరోతి = చేయుచున్నాడో, తం = ఆపురుషుని,
సంసత్సు=సభలయందు, పురుషాధికారే-పురుష = యోగ్యపురుషులయొక్క, అధికారే =
గణనాప్రస్తావము, జాతే సతి = జరిగినదగుచుండగా, పూరణీ = నిండించునదియగు,
సఖ్యా = ద్విత్వాదినఖ్యా, న+సముపైతి = పొందదు.

తాత్పర్యము. ఈ పేక్షాభావమును వహింపక యందఱును నతిక్రమించిన యోగ్య
తను నడవడిచే లోకమునకుఁ జూపించుచుఁ బ్రయత్నించుపురుషుడు యోగ్యపురుషులను
తెక్కించునపుడు మొదటివాఁడుగా నుండును. కాబట్టి యందఱి కంటె గొప్పవాఁడ వని
పించుకొనుటకై నీవు గూడ మహోత్సాహముతోఁ బనిచేయుము.

శబ్దాదులు. కరోతి-కురుతః-కుర్వన్తి, డు-కృజ్ కరణ ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి
లట్ పరస్మై పది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. యః - యా-యే, యచ్ఛబ్దో దకారాంతః
పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. శేషశ్చాసౌ జనశ్చ శేషజనః, శేషజనాదతిరిక్తా, తాం,
శేషజనాతిరిక్తాం-అతిరిక్తే-అతిరిక్తాః, శేషజనాతిరిక్తా శబ్ద ఆకారాంత స్త్రీలింగో ద్వితీ
యైకవచనాంతః. సమ్భావనాం - సమ్భావనే - సమ్భావనాః, సమ్భావనాశబ్ద ఆకారాంత
స్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. అర్థోఽస్యాస్తీత్యర్థవతీ, తాం, అర్థవతీం-అర్థవత్యై-అర్థ
వతీః, అర్థవతీశబ్ద ఈకారాంత స్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. క్రియయా -
క్రియాభ్యాం-క్రియాభిః, క్రియాశబ్ద ఆకారాంత స్త్రీలింగస్తృతీయాబహువచనాంతః.
సంసది-సంసదోః-సంసత్సు, సంసచ్ఛబ్దో దకారాంత స్త్రీలింగస్సప్తమీబహువచనాంతః.
జాతే-జాతయోః-జాతేషు, జాతశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. పురు
షాణామధికారః, తస్మిన్, పురుషాధికారే-అధికారయోః-అధికారేషు, పురుషాధికార
శబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. న-అవ్య. పూర్యతేనయేతి, పూరణీ-
పూరణ్యో-పూరణ్యః, పూరణీశబ్ద ఈకారాంత స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తం-తౌ-

తాన్, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. సముపైతి-సముపేతః. సముపయన్తి, సం-ఉప-పూర్వకాత్ ఇచ్-గతావిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సజ్ఘ్య-సజ్ఞ్య-సజ్ఞ్యః, సజ్ఞ్యశబ్ద ఆకారాంత స్త్రీలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. కరోతీతి. యః పుమాన్ శేషజనాదితరజనాత్ అతిరిక్తాం అధికాం. సర్వాతిశాయిసీమిత్యర్థః. సంభావనాం యోగ్యతాం క్రియాభిః చరితైః అర్థవలీం సఫలాం కరోతి. తం పుమాంసం-సంసత్సు సభాసు. ని. 'సభా సమితి సంసద' ఇత్యమరః. పురుషాధికారే యోగ్యపురుషగణనాప్రస్తావే జాతే సతి. పూర్యతేనయేతి పూరణీ సంఖ్యా ద్విత్వాదిసంఖ్యా న సముపైతి న గచ్ఛతి. అద్వితీయో భవతీత్యర్థః. తస్మాదసాధారణ్య లాభాయ త్వయాపి మహానుత్సాహ ఆస్థేయ ఇతి భావః.

అవ. అథ ద్వాభ్యాం సులభచిత్తవిక్షేపస్య ప్రాప్తితస్యార్జునస్య కర్తవ్యముప దిశతి:—

మూ. ప్రియేషు యైః పార్థ! వినోపపత్తే
ర్విచింత్యమానైః క్షమమేతి చేతః,
తవ ప్రయాతస్య జయాయ తేషాం
క్రియాదఘానాం మఘవా విఘాతమ్.

గీ॥

టీక. హేపార్థ = ఓయర్జునా! ప్రియేషు విషయే = ఇష్టలమైనమావిషయమై, ఉపపత్తేర్వినా = కారణములేక, విచింత్యమానైః = ఆలోచింపబడుచున్నట్టి, యైః = ఏవ్యసనములచేత, చేతః=చిత్తము, క్షమం=భేదమును, ఏతి=పొందుచున్నదో, జయాయ=జయముకొఱకు, ప్రయాతస్య = వెళ్లినట్టి, తవ = నీసంబంధములగు, తేషాం = ఆ, అఘానాం = వ్యసనములకు, మఘవా = దేవేంద్రుడు, విఘాతం = నివారణమును, క్రియాత్ = చేయుఁగాక.

తాత్పర్యము. ఇంద్రకీలపర్వతమునకుఁ దపంబాచరించుటకై చని సోదరులఁ గూర్చియు నన్ననుగూర్చియు నేవిధమైన విచారముం బొరయక నిశ్చింతతో జయలాభమునకై తపంబొనరించుము. మేమిచ్చటనుండియే నీకేవిధమైన వ్యసనములు కలుగకుండునట్లు చేయుటకై దేవేంద్రునుపాసించి ప్రార్థించెదము. ఆదేవేంద్రుడును నీకు శుభము గలుగఁ జేయుచుండుఁగాక. మావిషయమై విచారించుచుఁ దపంబొనర్చునెడ జయసిద్ధి చేకూరదు. కాన బహుజాగరూకతతోఁ దపంబాచరించి జయలక్ష్మీని జేకొనుము.

శబ్దాదులు. ప్రియే-ప్రియయోః-ప్రియేషు, ప్రియశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గ
స్సప్తమ్యేకవచనాంతః. యేన-యాభ్యాం-యైః, యచ్ఛబ్దో దకారాంత నపుంసకలిङ్గ
స్తృతీయాబహువచనాంతః. హేపార్థ-హేపార్థా-హేపార్థాః, పార్థశబ్ద అకారాంతః.
పుంలిङ్గస్స మ్బాధన ప్రథమైకవచనాంతః. వినా-అవ్య. ఉపపత్తేః-ఉపపత్తిభ్యాం-ఉప
పత్తిభ్యః, ఉపపత్తిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలిङ్గః పశ్చిమ్యేకవచనాంతః. విచిన్త్యమానేన-
విచిన్త్యమానాభ్యాం-విచిన్త్యమానైః, విచిన్త్యమానశబ్ద అకారాంతనపుంసకలిङ్గస్తృతీయా
బహువచనాంతః. క్లమం-క్లమా-క్లమాన్, క్లమశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచ
నాంతః. ఏతి-ఇతః-యన్తి, ఇహ్-గతావిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురు
షైకవచనాంతః. చేతః-చేతసీ-చేతాంసి, చేతశబ్దస్సకారాంత నపుంసకలిङ్గః ప్రథమైక
వచనాంతః. తవ, తే - యువయోః, వాం - యుష్మాకం, వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాంతః
పుంలిङ్గష్టమ్యేకవచనాంతః. ప్రయాతస్య-ప్రయాతయోః-ప్రయాతానాం, ప్రయాత
శబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గష్టమ్యేకవచనాంతః. జయాయ-జయాభ్యాం-జయేభ్యః, జయ
శబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గశ్చతుర్థ్యేకవచనాంతః. తస్య-తయోః-తేషాం, తచ్ఛబ్దో దకా
రాంత నపుంసకలిङ్గష్టమీబహువచనాంతః. క్రియాత్ - క్రియాస్తాం - క్రియాసుః, డు
కృష్-కరణ ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి ఆశిషి లిజ్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.
అఘస్య-అఘయోః-అఘానాం, అఘశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గష్టమీబహువచనాంతః.
మఘవా-మఘవానౌ-మఘవానః, మఘవచ్ఛబ్దో నకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః.
విఘాతం - విఘాతౌ - విఘాతాన్, విఘాతశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయైక
వచనాంతః.

వ్యా. ప్రియేష్వితి. హేపార్థ! ప్రియేష్వస్తాసు విషయే ఉపపత్తేః కారణా
ద్వివైవ, విచింత్యమానైః అకస్తాదేవాశంకమానైః యైః అఘైః చేతః క్లమం భేదమేతి.
జయాయ ప్రయాతస్య తవ సంబంధినాం తేషామఘానాం వ్యసనానాం. ని. 'దుఃఖై
నోవ్యసనేష్వఘ'మితి వైజయంతీ. మఘవా ఇంద్రః. యోఽస్తాభిరుపాస్యత ఇతి భావః.
విఘాతం నివారణం క్రియాత్ కరోతు. * "ఆశిషి లిజ్ లోటా" విత్యాశీరథే లిజ్.
తస్మాదస్తచ్చింతయా న చేతః భేదయితవ్యం జయార్థినా త్వయా. అన్యథా తదసంభవా
దితి భావః.

మూ. మా గాశ్చిరాయైకచరః ప్రమాదం
వసన్న సంబాధశివేఽపి దేశే,
మాత్సర్యరాగోపహతాత్మనాం హి
స్థలంతి సాధుష్వపి మానసాని.
భా-టీ-30

టీక. అసమ్బాధశివే-అసమ్బాధ = విజనమైనట్టియు, శివే=నిర్బాధకమైనట్టియు, దేశే=ప్రదేశమునందు, చిరాయ=చిరకాలము, ఏకచరః=ఏకాకివై, వసన్=నివసించుచున్నవాడవై, ప్రమాదం=ఏమఱుపాటును, మా గాః=పొందకుము, తథాహి=అదియుక్తమేకదా, మాత్సర్యరాగోపహతాత్తనాం-మాత్సర్య = ద్వేషముచేతను, రాగ = స్నేహముచేతను, ఉపహత=దూషితమైన, ఆత్తనాం = స్వభావముకలిగినవారియొక్క, మానసాని=మనస్సులు, సాధుషువిషయే=సజ్జనులవిషయమై, స్థలన్తి=వికారమునుబొందుచున్నవి.

తాత్పర్యము. రాగద్వేషోపహతులగు మనుష్యులు సజ్జనుల కపకారముచేయుటకు వెనుదీయరుగాన విజనంబగు ప్రదేశంబున నొంటరిగాఁ జాలకాలముండకుము. అట్లుండవలసినయెడల నాప్రదేశమునం దేమఱుపాటులేక స్వల్పకాలమే నివసింపుము. ఇట్లు సంచరించెడి నీకెవ్వరు నేవిధమైన యపకారముఁ జేయఁజాలరు. నాయీయుపదేశమును మన్నించి బహుజాగరూకతతోఁ దపంబొచరింపుము.

శబ్దాదులు. మా-అవ్య. గాః-గాతం-గాత, ఇన్-గతావిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లుక్ పరస్మైపది మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. చిరాయ-అవ్య. చరతీతి చరః, ఏకశ్చసౌ చరశ్చ ఏకచరః, ఏకచరః-చరా-చరాః, ఏకచరశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రమాదం-ప్రమాదౌ-ప్రమాదాన్, ప్రమాదశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. వసన్-వసన్తా-వసన్తః, వసచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. న సమ్బాధః అసమ్బాధః అసమ్బాధశ్చసౌ శివశ్చ అసమ్బాధశివః, తస్మిన్, అసమ్బాధశివే - శివయోః-శివేషు, అసమ్బాధశివశబ్ద అకారాంతః పుంలింగస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. అసి-అవ్య. దేశే-దేశయోః-దేశేషు, దేశశబ్ద అకారాంతః పుంలింగస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. మాత్సర ఏవ మాత్సర్యం, మాత్సర్యశ్చ రాగశ్చ మాత్సర్యరాగౌ, మాత్సర్యరాగాభ్యాం ఉపహతం మాత్సరరాగోపహతం, ఆత్త యేషాం తే మాత్సర్యరాగోపహతాత్తానః, తేషాం, మాత్సర్యరాగోపహతాత్తనః-ఆత్తనోః-ఆత్తనాం, మాత్సర్యరాగోపహతాత్తన్ శబ్దో నకారాంతః పుంలింగష్టప్తీబహువచనాంతః. హి-అవ్య. స్థలతి-స్థలతః-స్థలన్తి, స్థల-సశ్చలన ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. సాధౌ-సాధోః-సాధుషు, సాధుశబ్ద ఉకారాంతః పుంలింగస్సప్తమీబహువచనాంతః. అసి-అవ్య. మానసం-మానసే-మానసాని, మానసశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యాః మాగా ఇతి. అసంబాధః అసంకటః. విజన ఇత్యర్థః. ని. 'సంకటం నా తు సంబాధ' ఇత్యమరః. శివో నిర్బాధః. ద్వయోరన్యతరస్య విశేష్యత్వవివక్షాయాం విశేషణ

సమాసః. తస్మిన్నసంబాధశివేఽపి దేశే చిరాయ చిరం ఏకశ్చాసౌ చర త్చైకచరః ఏకాకీ
 వసన్ ప్రమాదం ప్రజ్ఞాదౌర్బల్యం మాగాః. * 'ఇణో గా లుజీ'తిగా దేశః. న చ నిస్పృ
 హస్య మమాకించిత్కరః ప్రమాద ఇతి వాచ్యమిత్యాహ. — మాత్సర్యేతి. మత్సర ఏవ
 మాత్యర్యం ద్వేషః రాగః స్నేహః తాభ్యాముపహతాత్తనాం రాగద్వేషదూషిత
 స్వభావానాం-మానసాని మనాంసి సాధుషు సజ్జనేష్వపి విషయే స్థలంతి వికుర్వతే హి.
 అత్ర ప్రమాదనిషేధలబ్ధాప్రమాదరూపకారణస్యానర్థప్రాప్తిరూపవ్యతిరేకకార్యేణ సమర్థ
 నాత్, వైధర్మ్యేణ కార్యాత్కారణసమర్థనరూపాఽర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః.

అవ. నిగమయతి:—

మూ. తదాశు కుర్వన్ వచనం మహర్షే
 ర్తనోరథాన్నస్సఫలీకురుష్వ,
 ప్రత్యాగతం త్వాస్తి కృతార్థమేవ
 స్తనోపపీడం పరిరబ్ధుకామా. ౫౮

టీక. తత్ = ఆకారణమువలన, ఆశు=శీఘ్రముగా, మహర్షేః = వ్యాసమహర్షి
 యొక్క, వచనం=వాక్యమును, కుర్వన్=చేయుచున్నవాడవై, అస్మాకం=మాయొక్క,
 మనోరథాన్=కోరికలను, సఫలీకురుష్వ = సఫలములనుగాఁజేయుము, కింఞ్చ = మఱియు,
 కృతార్థం=కృతకృత్యుడవైనట్టియు, ప్రత్యాగతమేవ=తిరిగివచ్చినట్టి, త్వా=నిన్నును,
 స్తనోపపీడం=స్తనములకు పీడకలుగునట్లుగా, పరిరబ్ధుకామా=కొంగలించుటకు గోరికకల
 దానను, అస్తి=ఐతిని.

తాత్పర్యము. కాబట్టి వేదవ్యాసమహర్షి యాజ్ఞానుసారముగాఁ దపంబొనరించి
 సిద్ధుడవై వచ్చి శత్రువులను సంహరించి మమ్ములను సంతోషపెట్టుము. ఇదియే
 నాకోరిక. మఱియు నీవు కృతకృత్యుడవై రాగానపుడు సంతోషముచే గాఢాలింగనము
 చేసికొనియెదను. కృతకృత్యుడు కానివానిని గొంగలించుటకు నామనం బొప్పుకొనదు.

శబ్దాదులు. తత్-అవ్య. ఆశు-అవ్య. కుర్వన్-కుర్వన్తా-కుర్వంతః, కుర్వచ్ఛబ్ద
 స్తకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. వచనం-వచనే-వచనాని, వచనశబ్ద ఆకారాంత
 నపుంసకలిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాంతః. మహంశ్చాసౌవర్షి శ్చ మహర్షిః, తస్య, మహర్షేః-
 మహర్ష్యోః-మహర్షీణాం, మహర్షి శబ్ద ఇకారాంతః పుంలింగష్ట్యేకైకవచనాంతః. మనో
 రథం-మనోరథా-మనోరథాన్, మనోరథశబ్ద ఆకారాంతః పుంలిజ్ఞో ద్వితీయాబహు
 వచనాంతః. మమ, మే-అవయోః, నా-అస్మాకం, నః, అస్తచ్ఛబ్దో దకారాంతస్త్రీలింగష్ట్యే

బహువచనాంతః. అఫలాన్ సఫలాన్ సమృద్ధ్యమానాన్కురుష్వ, సఫలీకురుష్వ-సఫలీ
కుర్వాధాం-సఫలీకురుధ్వం, డు కృష్ణ-కరణ ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లోడాత్త నేపది
మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. ప్రత్యాగతం-ప్రత్యాగతో-ప్రత్యాగతాన్, ప్రత్యాగత
శబ్ద అకారాంతః పుంలిङ्గో ద్వితీయైకవచనాంతః. త్వాం, త్వా-యువాం, వాం -
యుష్మాన్, వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిङ्గో ద్వితీయైకవచనాంతః. అస్మి-
స్వః-స్తః, అస-భువీత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ఉత్తమపురుషైకవచనాంతః.
కృతం అర్థం యేన సః కృతార్థః, తం, కృతార్థం-కృతార్థౌ-కృతార్థాన్, కృతార్థశబ్ద
అకారాంతః పుంలిङ्గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఏవ-అవ్య. స్తనయోరుపపీడ్య స్తనోప
పీడం-అవ్య. పరిరబ్ధుం కామో యస్యాస్స, పరిరబ్ధుకామా-కామే-కామాః, పరిరబ్ధు
కామాశబ్ద అకారాంతస్త్రీలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. తదితి. తత్తస్మాత్కారణాత్. ఆశు శీఘ్రం మహర్షేః వచనం కుర్వన్. తపస్య
న్నిత్యర్థః. సః అస్తాకం మనోరథాన్ సఫలీకురుష్వ. వైరనిర్యాతనేనాస్తాన్ ప్రతిష్ఠాప
యేత్యర్థః. ప్రార్థనాయాం లోట్. కించ కృతార్థం కృతకృత్యం ప్రత్యాగతమేవ
త్వా త్వాం. * 'త్వామా ద్వితీయాయా' ఇతి త్వాదేశః. స్తనయోరుపపీడ్య స్తనోప
పీడం. * 'సప్తమ్యాం చోపపీడరుధకర్ష' ఇతి ణముల్. పరిరబ్ధుం కామో యస్యాస్స
పరిరబ్ధుకామాస్తి. ఆలింగితుమిచ్ఛామిత్యర్థః. * 'తుంకామమనసోరపీ'తి మకారలోపః.
ప్రాక్కార్యసిద్ధేః ప్రమదాలింగనమపి న ప్రీతిదమితి భావః.

మూ. ఉదీరితాం తామితి యాజ్ఞ సేన్యా
నవీకృతోద్ధ్రాహితవిప్రకారామ్,
ఆసాద్య వాచం సభృశం దిదీపే
కాష్ఠాముదీచీమివ తిగ్గరశ్చిః.

౫౫

టీక. సః = ఆయర్జునుడు, ఇతి = ఈ ప్రకారముగా, యాజ్ఞ సేన్యా = ద్రౌప
దిచే, ఉదీరితాం = పలుకఁబడినట్టియు, నవీకృతోద్ధ్రాహితవిప్రకారాం - నవీకృత =
క్రొత్తదిగాఁజేయఁబడినట్టియు, ఉద్ధ్రాహిత = మనస్సునందు నాటుకొనునటులఁజేయఁ
బడినట్టియు, విప్రకారాం = పరిభవముకలిగినట్టియు, తాం=ఆ, వాచం = వాక్యమును,
ఆసాద్య = ఆకర్ణించి, ఉదీచీంకాష్ఠామ్ = ఉత్తరపుదిశను, ఆసాద్య = పొంది, తిగ్గరశ్చి
రివ = సూర్యుడువలె, భృశం = అత్యంతము, దిదీపే = ప్రకాశించెను.

తాత్పర్యము. ఇట్లు ద్రౌపదీదేవి శత్రువులు చేసినపరిభవము మనస్సునందు

నాటుకొనునటుల బహునిపుణముగాఁ బలుక నావాక్యములను విని యర్జునుఁడు గ్రీష్మ శత్రునిభంగి వెలింగెను.

శబ్దాదులు. ఉదీరితాం-ఉదీరితే - ఉదీరితాః, ఉదీరితాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. తాం-తే-తాః, తచ్ఛబ్దో దకారాంతస్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. యి-అవ్య. అజ్ఞ సేనస్యాపత్యం స్త్రీ యాజ్ఞ సేనీ, తయా, యాజ్ఞ సేన్యా-యాజ్ఞ సేనీభ్యాం-యాజ్ఞ సేనీభిః, యాజ్ఞ సేనీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలిङ్గస్తృతీయైకవచనాంతః. అనవో నవ స్కమ్పద్యమానః కృతః నవీకృతః, నవీకృతశ్చసౌ ఉద్గ్రాహితశ్చ నవీకృతోద్గ్రాహితః, నవీకృతోద్గ్రాహితః విప్ర కారః యయా సా నవీకృతోద్గ్రాహితవిప్ర కారా, తాం, నవీ కృతోద్గ్రాహితవిప్ర కారాం-విప్ర కారే-విప్ర కారాః, నవీకృతోద్గ్రాహితవిప్ర కారాశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆసాద్య-అవ్య. వాచం - వాచౌ - వాచః, నాశ్చబ్దశ్చకారాంతస్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. భృశం-అవ్య. దిదీపే-దిదీపాతే-దిదీపిరే, దీప్-దీప్తావిత్సృ జ్ఞాద్యతోః కర్తరి లిడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. కాష్ఠాం-కాష్ఠే-కాష్ఠాః, కాష్ఠాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉదీచీం-ఉచీచ్యా-ఉదీచీః, ఉదీచీ శబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. తిగ్ధా రశ్చయో యస్య సః తిగ్ధరశ్మిః, తిగ్ధరశ్మిః-తిగ్ధరశ్మీ-తిగ్ధరశ్చయః, తిగ్ధరశ్మిశబ్ద ఇకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథ మైకవచనాంతః.

వ్యా. ఉదీరితామితి. సః అర్జునః ఇతీతం యజ్ఞ సేనస్యాపత్యేన స్త్రీయా యాజ్ఞ సేన్యా ద్రౌపద్యా ఉదీరితాం ఉక్తాం. నవీకృతః పునరుద్భూతనేన తథా ప్రత్యాయితః. తత ఏవోద్గ్రాహితః మనసి నిధాపితశ్చ విప్రకారః పరిభవో యయా సా - తాం వాచమాసాద్య. ఆకర్ణ్యేత్యర్థః. ఉదీచీం కాష్ఠాం దిశం. ని. 'దిశస్తు కకుభః కాష్ఠా' ఇత్యు పురః. ఆసాద్య తిగ్ధరశ్మిరివ భృశం దిదీపే జజ్జ్వల. చుక్రోధేత్యర్థః.

మూ. అథాభిపశ్యన్ని వ విద్విషః పురః

పురోధసారోపితహేతిసంహతిః,

బభార రమ్యోఽపి వపుస్స భీషణం

గతః క్రియాం మంత్ర ఇవాభిచారికీమ్.

౫౬

టీక. అథ = అనంతరము, విద్విషః = శత్రువులను, పురః = అగ్రభాగమున, అభిపశ్యన్ని వస్థితః = చూచుచున్నవాఁడువలె నున్నట్టియు, పురోధసా = పురోహితుఁ డగు ధౌమ్యునిచే, ఆరోపితహేతిసంహతిః - ఆరోపిత = సమంత్ర కముగానుంచబడిన,

హేతి = ఆయుధములయొక్క, సంహతిః = సమూహముకలిగిన, సః = ఆయుధములు, రమ్యాపి = సౌమ్యుడైనను, ఆభిచారికీం = పరహింస ప్రయోజనముగాఁగలిగిన, క్రియాం = క్రియను, గతః = పొందినట్టి, మంత్రఇవ = మంత్రమువలె, భీషణం = భయంకరమైన, వపుః = శరీరమును, బభౌర = భరించెను.

తాత్పర్యము. పురోహితుడగు ధౌమ్యుడు మంత్రములచే నభిమంత్రించి యిచ్చిన ఆయుధములనుధరించిన యర్జునుడు సౌమ్యకారుఁ డయ్యు నభిచారకర్త ప్రయుక్తమగు మంత్రముభంగి తన కగ్రభాగమున శత్రువులను జూచుచున్నవానివలె దుర్నిరీక్షుడయ్యెను.

శబ్దాదులు. అథ-అవ్య. అభివశ్యక్ - అభివశ్యంతా-అభివశ్యంతః, అభివశ్యచ్ఛబ్ద స్తకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. విద్విషం-విద్విషా-విద్విషః, విద్వి ట్పుబ్దష్టకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయాబహువచనాంతః. పురః-అవ్య. పురోధసా - పురో ధోభ్యాం - పురోధోభిః, పురోధశ్శబ్దస్సకారాంతః పుంలిङ్గస్త్రీత్యైకవచనాంతః. హేతీనాం సంహతిః హేతిసంహతిః, ఆరోపితా హేతిసంహతిర్యస్య సః, ఆరోపితహేతి సంహతిః-సంహతీ-సంహతయః, ఆరోపితహేతిసంహతిశబ్ద ఇకారాంతఃపుంలిङ్గః ప్రథమైక వచనాంతః. బభౌర-భేరతుః-భేరుః, భృగ్-భరణ ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. రమ్యః - రమ్యా - రమ్యాః, రమ్యశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. అపి-అవ్య. వపుః-వపుషీ - వపుంషి, వపుశ్శబ్దస్సకారాంత నపుంసక లిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచ నాంతః. భీషణం-భీషణే - భీషణాని, భీషణశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచ నాంతః. గతః - గతౌ - గతాః, గతశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. క్రియాం - క్రియే-క్రియాః, క్రియాశబ్ద అకారాంత స్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. మంత్రః-మంత్రా-మంత్రాః, మంత్రశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. అభిచారః ప్రయోజనం యస్యాస్యా అభిచారికీ, తాం, అభిచారికీం - అభిచారిక్యా-అభి చారికీః, అభిచారికీశబ్ద ఈకారాంత స్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యా. అథేతి. అథ విద్విషః శత్రూ పురః అభివశ్యన్నివ స్థితః, తథా. పురోధసా ధౌమ్యేన ఆరోపితా సమంత్రమాహితా హేతిసంహతిః ఆయుధకలాపా యస్య స తథో క్తః. 'హేతిర్జ్వాలాంకురాయుధ'మితి వైజయంతీ. సః అర్జునః రమ్యః ప్రకృత్యా సౌమ్య స్సన్నపి. అభిచారః పరహింసాప్రయోజనమస్యా అభిచారికీ. * 'ప్రయోజన'మితి తథా. తాం క్రియాం గతః. అభిచారకర్తృణి నియుక్త ఇత్యర్థః. మంత్ర ఇవ, భీష

యత ఇతి భీషణం. * నంద్యాదిత్వాల్ల్యప్రత్యయః. వపుః బభౌర. ప్రశాంతో మంత్రః
ప్రయోగాదిభేదాదివ. సోఽప్యవస్థాభేదాద్భీషణో బభూవేత్యర్థః.

అవ. ఉక్తమాయుధారోపణం వివృణ్వత్ ప్రస్థానమాహ త్రిభిరవిలంఘ్యత్యాదిభిః—

మూ. అవిలంఘ్యవికర్షణం పరైః

ప్రథితజ్వారవకర్త కార్తుకమ్,

అగతావరిదృష్టిగోచరం

శితనిస్త్రింశయుజౌ మహేషుధీ.

౫౭

యశనేవ తిరోదధన్తుహు

ర్తహసా గోత్రభిదాయుధక్షతీః,

కవచం చ సరత్నముద్వహాన్

జ్వలితజ్యోతిరివాంశరం దివః.

౫౮

అలకాధిపభృత్యదర్శితం

శివముర్వీధరవర్త్య సుప్రయాన్,

హృదయాని సమావివేశ స

క్షణముద్బాష్పదృశాం తపోభృతామ్.

౫౯

టీక. పరైః = శత్రువులచే, అవిలంఘ్యవికర్షణం - అవిలంఘ్య = అతిక్రమింప
శక్యముకాని, వికర్షణం = ఆకర్షణముకలిగినట్టియు, ప్రథితజ్వారవకర్త-ప్రథిత=ప్రసిద్ధ
మైన, జ్వారవ = గుణధ్వనియు, కర్త = బాణమోక్షణముకలిగినట్టి, కార్తుకం = ధను
స్సును, వహాన్ = వహించుచున్నట్టియు, అరిదృష్టిగోచరం-అరి = శత్రువులయొక్క,
దృష్టి = నేత్రములయొక్క, గోచరం = విషయమును, అగతౌ = పొందనట్టియు, శిత
నిస్త్రింశయుజౌ-శిత = పదునైన, నిస్త్రింశ = ఖడ్గముతో, యుజౌ = కూడుకొనిన,
మహేషుధీ=గొప్పవగు నమ్ములపాదులను. ౫౭. ఉద్వహాన్=వహించుచున్నట్టియు, గోత్ర
దాయుధక్షతీః - గోత్రభిత్ = దేవేంద్రునియొక్క, ఆయుధ=ఆయుధమగువజ్రము
యొక్క, క్షతీః = నరుకులను, మహసా = కాంతిచే, యశనేవ = కీర్తించేవలె, తిరోద
ధాన్ = ఆచ్ఛాదించుచున్నట్టియు, సరత్నం=రత్నములచే బొదుగఁబడినట్టియు, జ్వలిత
జ్యోతిః - జ్వలిత = ప్రకాశించుచున్న, జ్యోతిః = నక్షత్రములుకలిగిన, దివః = ఆకా
శముయొక్క, అన్తరవివస్థితం=మధ్యమువలెనున్నట్టి, కవచఞ్చ=కవచమును, ఉద్వహాన్=

ధరించుచున్నట్టి. గీ. సః=ఆయర్జునుడు, అలకాధిపభృత్యదర్శితం - అలకాధిపభృత్య, యత్నునిచే, దర్శితం=చూపింపబడినట్టియు, శివం=నిర్బాధకమైనట్టి, ఉర్విధరవర్త-ఉర్విధర = ఇంద్రకీలపర్వతముయొక్క, వర్త = మార్గమునుగూర్చి, సమ్ప్రయాన్ = వెళ్లుచున్నవాడై, త్తణం = త్తణకాలము, ఉద్బాష్పదృశాం - ఉత్ = బయలుదేరిన, తాష్ప = కన్నీళ్లుకలిగిన, దృశాం = నేత్రములుకలిగినట్టి, తపోభృతాం = మహర్షులయొక్క, హృదయాని = హృదయములను, సమావివేశ=ప్రవేశించెను. గీ.

తాత్పర్యము. అమోఘాకర్షణముకలిగి ప్రసిద్ధగుణధ్వనియు బాణవిమోక్షణము కలిగిన ధనుస్సును ధరించి శత్రువులకుఁ గనుపడనివియు నిశితఖడ్గయుక్తంబులు నగు పెద్ద యమ్ములపొదులను గట్టుకొని ఖాండవవనదహన కాలికంబులగు దేవేంద్రుని వజ్రప్రహరముల నాచ్ఛాదించెడి కాంతిఁగలిగి దీప్తతారకంబగు నభోమధ్యంబుపగిది వెలుంగుచున్న కవచమును ధరించి కుబేరానుచరుడగు యత్నునిచేఁ జూపింపబడు మార్గమునుబట్టి హిమవర్వతైకదేశంబగు నింద్రకీలపర్వతంబునకుఁ జనుచున్న యర్జునుని జూచి యచ్చటి మహర్షులు తద్వియోగదుఃఖోద్భూత బాష్పావృతనయనులగుచు దుఃఖించిరి.

శబ్దాదులు. న విలక్ష్మ్యం అవిలక్ష్మ్యం, అవిలక్ష్మ్యం వికర్షణం యస్య తత్ అవిలక్ష్మ్యవికర్షణం, తత్, అవిలక్ష్మ్యవికర్షణం-వికర్షణే-వికర్షణాని, అవిలక్ష్మ్యవికర్షణశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. పరేణ-పరాభ్యాం-పరైః, పరశబ్ద అకారాంతః పులింగస్త్రీతీయాబహువచనాంతః. జ్యాయా రవః జ్యారవః, ప్రథితశ్చసౌ జ్యారవశ్చ ప్రథితజ్యారవః, కర్తృ యస్య, తత్, ప్రథితజ్యారవకర్తృ-కర్తృణీ-కర్తృణి, ప్రథిత జ్యారవకర్తృశబ్దో నకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. కర్తృణి ప్రభవతీతి కార్తుకం, తత్, కార్తుకం-కార్తుకే-కార్తుకాని, కార్తుకశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. న గతౌ ఆగతౌ, తౌ, అగతం-ఆగతౌ-ఆగతాన్, అగతశబ్ద అకారాంతః పులింగో ద్వితీయాద్వివచనాంతః. అరీణాం దృష్టయః అరిదృష్టయః, అరిదృష్టీనాం గోచరః అరిదృష్టిగోచరః, శం, అరిదృష్టిగోచరం-అరిదృష్టిగోచరా-అరిదృష్టిగోచరాన్, అరిదృష్టిగోచరశబ్ద అకారాంతః పులింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. నిర్గతస్త్రింశతోఽస్మాశ్చ నిస్త్రీంశః, శితశ్చసౌ నిస్త్రీంశశ్చ శితనిస్త్రీంశః శితనిస్త్రీంశేన యుంజాతే ఇతి శిత నిస్త్రీంశయుజౌ, తౌ, శితనిస్త్రీంశయుజం-యుజౌ-యుజః, శితనిస్త్రీంశయుక్చబ్దో జకారాంతః పులింగో ద్వితీయాద్వివచనాంతః. ఇషవో ధీయస్తేనయోరితి ఇషుధీ, మహస్తా చ తావిషుధీ చ మహేషుధీ, తౌ, మహేషుధిం-ఇషుధీ-ఇషుధీన్, మహేషుధిశబ్ద ఇకారాంతః పులింగో ద్వితీయాద్వివచనాంతః. గీ. యశసా-యశోభ్యాం-యశోభిః, యశశబ్ద స్పకారాంత నపుంసకలింగస్త్రీయైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. తిరోదధత్-తిరోదధతౌ.

దధతః, తిరోదధచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలిङ्గః ప్రథమైకవచనాంతః. ముహూః-అవ్యు-
 సా - మహాభ్యాం - మహాభిః, మహాశ్శబ్దస్తకారాంత నపుంసకలిङ్గస్త్రీయైకవచ-
 నాంతః. గోత్రాణి భినత్తీతి గోత్రభిత్, గోత్రభిదః ఆయుధం గోత్రభిదాయుధం,
 గోత్రభిదాయుధస్య ఊతయః గోత్రభిదాయుధఊతయః, తాః, గోత్రభిదాయుధ
 ఊతం-ఊతీ-ఊతీః, గోత్రభిదాయుధఊతిశబ్ద ఇకారాంత స్త్రీలిङ్గో ద్వితీయాబహువచ-
 నాంతః. కవచం-కవచౌ-కవచాన్, కవచశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచ-
 నాంతః. చ-అవ్యు. రత్నైస్సహితః సరత్నః, తం, సరత్నం-సరత్నై-సరత్నాన్, సరత్న
 శబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉద్వహన్-ఉద్వహంతా-ఉద్వహంతః,
 ఉద్వహచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. జ్వలితాని జ్యోతీంషి యస్య
 త్, జ్వలితజ్యోతిః, తత్, జ్వలితజ్యోతిః-జ్యోతిషీ-జ్యోతీంషి, జ్వలితజ్యోతిశ్శబ్ద
 స్తకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యు. అన్తరం-అన్తరే-అన్తరాణి,
 అన్తరశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. దివః-దివోః-దివాం, దివశబ్ద
 స్తకారాంత స్త్రీలిङ్గమ్ ప్రేకవచనాంతః. గౌ. అలకాయా అధిపః అలకాధిపః, అలకాధిపస్య
 పృత్యః అలకాధిపభృత్యః, అలకాధిపభృత్యేన దర్శితం అలకాధిపభృత్యదర్శితం, తత్,
 అలకాధిపభృత్యదర్శితం - దర్శితే - దర్శితాని, అలకాధిపభృత్యదర్శితశబ్ద అకారాంత
 పుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. శివం-శివే-శివాని, శివశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గో
 ద్వితీయైకవచనాంతః. ధరతీతి ధరః, ఉర్వాధరః ఉర్వీధరః, ఉర్వీధరస్య వర్త, తత్,
 ఉర్వీధరవర్త-వర్తనీ-వర్తానీ, ఉర్వీధరవర్తన్ శబ్దో నకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైక
 వచనాంతః. సమ్ప్రియాన్-సమ్ప్రియాంతా-సమ్ప్రియాంతః, సమ్ప్రియచ్ఛబ్ద స్తకారాంతః
 పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. హృదయం-హృదయే-హృదయాని, హృదయశబ్ద అకా-
 రాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. సమావివేశ-సమావివిశతుః-సమావివిశుః, సం-
 విశ-ఉపవేశన ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురు-
 షైకవచనాంతః. సః-తౌ-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. ఊణం-
 ఊణౌ-ఊణాన్, ఊణశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉత్ బాష్పం
 నూసాం తాః ఉద్బాష్పాః, ఉద్బాష్పాః దృశః యేషాం తే ఉద్బాష్పదృశః, తేషాం,
 ఉద్బాష్పదృశః-దృశోః-దృశాం, ఉద్బాష్పదృశ్శబ్దస్తకారాంతః పుంలిङ్గష్ట్రీబహువచ-
 నాంతః. తపః బిభ్రతీతి తపోభృతః, తేషాం, తపోభృతః-భృతోః-భృతాం, తపోభృచ్ఛబ్ద
 స్తకారాంతః పుంలిङ్గష్ట్రీబహువచనాంతః. గౌ.

వ్యా. అవిలంఘ్యేతి. పరైః శత్రుభిః అవిలంఘ్యం అనతిక్రమణీయం వికర్షణం
 తత్. అమోఘాకర్షణమిత్యర్థః. కించ ప్రథితో జ్యారవో గుణధ్వనిః కర్తృ బాణ
 భా-టీ-31

మోక్షాదికం చ యస్య తత్ కార్తుకముద్వహన్నిత్యన్వయః. తథా ఆరీణాం దృష్టిః
 దృష్టిపథమగతౌ. ఆహ వేష్వనివ ర్తిత్వాదస్యేతిభావః. నిర్గతస్త్రింశతోఽంగుళిభ్యో ని
 భిద్ధః. సంఖ్యాయాస్తత్పురుషస్యోపసంఖ్యానమితి డచ్ సమాసాంతః. శితేన
 నిస్త్రింశేన యుంజాతే ఇతి శితనిస్త్రింశయుజౌ. 'సత్సూర్వి'షేత్యాదినా క్విన్
 హేషుధీ మహానిషంగౌ. ఇషవో ధీయంతేఽనయోరితి విగ్రహః. 'కర్తృణ్యధికరణే' చేతి
 కిప్రత్యయః. ని. 'తూణోపాసంగతూణీరనింషగా ఇషుధిర్ద్వయోః, తూణ్యాం భిద్ధే తు
 నిస్త్రింశచంద్రహాసాసిరిష్టయ' ఇత్యమరః. ౧౭. యశసేతి. కించ. గోత్రభిద ఇంద్రస్యా
 యుధక్షతీః వజ్రప్రహారరంద్రాణి. ఖాండపదాహసమయసంభవా ఇతి భావః. మహాసా
 న్వికాంత్యా యశసేవ మూర్తయా కీర్త్యేవ ముహుస్తిరోదధత్ ఆచ్ఛాదయత్. సరత్నం
 రత్నసహితం అత ఏవ జ్వలితజ్యోతిః దీప్తతారకం. ని. 'జ్యోతిస్తారాగ్నిభాజ్వాలా
 దృక్సుత్రార్థాద్వరాత్త' స్వీతి వైజయంతీ. దివోఽంతరం నభోమధ్యమివ స్థితం. ని. 'ఆం
 తరం పరిధానీయే బాహ్యే స్వీయేఽంతరాత్తని, క్లిబం మధ్యేవకాశే చే'తి వైజయంతీ.
 కవచం చోద్వహన్. ౧౮. అలకేతి. సః అర్జునః-అలకాధిపభృత్యదర్శితం అలకాధిపభృత్యేన
 కుబేరభృత్యేన యక్షేణ దర్శితం, ప్రదర్శితం అతఏవ శివం నిర్బాధం ఉర్వీధరవర్త హిమ
 వన్తార్గం ప్రతి సంప్రయాన్ గచ్ఛన్. క్షణముద్బాష్పదృశాం విప్రయోగదుఃఖోత్థా
 శ్రునేత్రాణాం తపోభృతాం ద్వైతవనవాసినాం తపస్వినాం హృదయాని-సమావి
 వేశ. భేదయామాసేత్యర్థః. ౧౯.

మూ. అనుజగురథ దివ్యం దుందుభిధ్వానమాశా
 స్ఫురకుసుమనిపాతైర్వోవ్యమ్ని లక్ష్మీర్విలేనే,
 ప్రియమివ కథయిష్యన్నాలిలింగ స్ఫురంతీం
 భువమనిభృతవేలావీచిబాహుః పయోధిః.
 ఇతి శ్రీభారవికృతౌ కిరాతార్జునీయే మహాకావ్యే
 లక్ష్మీపదలాంఛనే తృతీయస్సర్గః.

టీక. అథ = అనంతరము, ఆశాః = దిశలు, దివ్యం=దివ్యమైన, దున్దుభిధా
 దున్దుభి=దేవదుందుభులయొక్క, ధ్వానం=ధ్వనిని, అనుజగుః=ప్రతిధ్వనించినవి, వ్యో
 ఆకాశమునందు, స్ఫురకుసుమనిపాతైః-స్ఫుర=దేవతలయొక్క, కుసుమ=పుష్పములయె
 నిపాతైః = పతనములచే, లక్ష్మీః = లక్ష్మి, విలేనే = విస్తరించబడెను, అనిభృతవే
 భాహుః-అనిభృత=చంచలములైన, వేలా=కూలమందలి, వీచి=తరంగములను, బ

బాహువులుకలిగినట్టి, పయోధిః=సముద్రుడు, స్ఫురన్తిం=సంతోషించుచున్నట్టి, భువం= భూమినిగూర్చి, ప్రియం=ఇష్టమును, కథయిష్యన్నిప=చెప్పుచున్నవాడువలె, ఆలిలిజ్జ= కౌగలించుకొనెను.

తాత్పర్యము. ఇట్లు దేవకార్యార్థమై అర్జునుడు బయలువెడలి చనుసమయం బున దిశలందు దివ్యగుందుభులు మ్రోసెను. దేవతలు ఆకాశమునుండి పుష్పవర్షమును గురిపించిరి. మరియు సముద్రుడుప్పొంగి వీచిమాలికలచే నొడ్డునొరయుచు “అర్జునుడచిరకాలమున నీభారమును బోగొట్టఁగలఁడు” అని తనప్రియురాలగు భూమితోఁ జెప్పుచున్నాడో యనునటుల గర్జించుచుండెను.

శబ్దాదులు. అనుజగౌ-అనుజగతుః-అనుజగుః, అను-పూర్వకాత్ గై-శబ్ద ఇత్య స్తాద్ధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. అథ-అవ్య. దివ్యం= దివ్యో-దివ్యాన్, దివ్యశబ్ద ఆకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. దుందుభీనాం ధ్వానః దుందుభిధ్వానః, తం దున్దుభిధ్వానం-ధ్వానౌ-ధ్వానాన్, దున్దుభిధ్వానశబ్ద ఆకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆకా-ఆశే-ఆశాః, ఆశాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలిङ్గః ప్రథమాబహువచనాంతః. సురాణాం కుసుమాని సురకుసుమాని, సురకుసుమానాం నిపాతాః, తైః, సురకుసుమనిపాతేన-నిపాతాభ్యాం-నిపాతైః, సురకుసుమనిపాతశబ్ద ఆకారాంతః పుంలిङ్గస్త్రీతీయాబహువచనాంతః. వ్యోమ్ని-వ్యోమ్నాః-వ్యోమసు, వ్యోమన్ శబ్దో నకారాంత నపుంసకలిङ్గస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. లక్ష్మీః-లక్ష్మ్యై-లక్ష్మ్యః, లక్ష్మీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. వితేనే-వితేనాతే-వితేనిరే, వి-పూర్వకాత్ తను-విస్తార ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తణి లిడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ప్రియం-ప్రియే-ప్రియాణి, ప్రియశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. కథయిష్యన్-కథయిష్యంతే-కథయిష్యంతః, కథయిష్యచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆలిలిజ్జ-ఆలిలిజ్జతుః-ఆలిలిజ్జుః, ఆజ్-పూర్వకాత్ లిగి-గతావిత్సస్తాద్ధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. స్ఫురన్తిం - స్ఫురన్త్యై - స్ఫురన్తిః, స్ఫురన్తిశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. భువం - భువౌ - భువః, భూశబ్ద ఊకారాంతస్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. వేలాయాం వీచయః వేలావీచయః, అని గృతాశ్చ తా వేలావీచయశ్చ అనిభృతవేలావీచయః, అనిభృతవేలావీచయ ఏవ బాహవః యస్య సః అనిభృతవేలావీచిబాహుః, బాహుః-బాహూ-బాహవః, అనిభృతవేలావీచి బాహుశబ్ద ఊకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. పయోధిః - పయోధీ - పయోసయః, పయోధిశబ్ద ఇకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. అనుజగురితి. అథ ఆశా దిశః. దివి భవం దివ్యం. * 'దిగాదిభ్యో య'దితి
యత్. దుందుభిధ్వానం అనుజగుః అనుదధ్వనుః. * 'అనుగాయతే ర్లిట్. వ్యోమ్ని
సురకుసుమనిపాతైః లక్ష్మీః వితేనే. పుష్పవృష్టిశ్చజనిష్టేత్యర్ధః. కింఛ. — అని
భృతాః చంచలాః వేలాయాం కూలే యా ఏచయః తా ఏవ బాహవో యస్య సః
తథోక్తః. ని. 'వేలా కూలవికారయో' రితి శాశ్వతః. పయోధిః స్ఫురంతీముల్లసంతీం
హర్షాత్ స్పందమానాం చ భువం ప్రియం ఇష్టం భారావతరణరూపం కథయిష్యన్నివ.
కథయితుమివేత్యర్ధః. 'లృట్'తి చకారాత్ క్రియార్థాయాం క్రియాయాం లృట్.
ఆలిలింగ. సర్వం చేదం శీవం దేవతాకార్యప్రవృత్తత్వాదస్యేతి భావః. అత్ర విశే
షణమాత్రసామ్యాదప్రస్తుతస్య గమ్యత్వాత్సమాసోక్తిరలంకారః. తత్ర చ ప్రస్తు
తయోర్భూమిసముద్రయోః ప్రతీయమానాభ్యాం నాయికానాయకాభ్యాం భేదే
అభేదలక్షణాతిశయోక్తివశాదాలింగనోక్తి రితి రహస్యం. ఏవ మతిశయోక్త్యనుప్రాణితా
సమాసోక్తిః. ప్రియకథనోత్ప్రేక్షాముజ్జీవయంతీ తదంగభావం భజత ఇత్యుభయో
రంగంగిభావేన సంకర ఇతి వివేచనీయమ్.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణ పారాచారపారీణ శ్రీమహామహోపాధ్యాయ
కోలాచలమల్లినాథ సూరివిరచితాయాం కిరాతార్జునీయవ్యాఖ్యాయాం
ఘంటాపథసమాఖ్యాయాం తృతీయస్కర్ధః.

చెన్నపురి : వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు ఆండ్ సన్స్ వారి

'వావిళ్ల' ప్రెస్సున ముద్రితము—1938.

